

THE
DHARMA ŚĀSTRA
OR
THE HINDU LAW CODES

EDITED BY :
MANMATHA NATH DUTT

VOL. II

INTRODUCTION BY :
PROF. R.C. PANDEYA

229.08
दत्त/म/ध-॥

THE
DHARMA-ŚĀSTRA
OR
THE HINDUS LAW CODES
(Volume II)

THE
DHARMA-SĀSTRA

OR
THE HINDUS LAW CODES

TEXT

VYĀSA, PARĀŚARA, VIṢṆU AND MANUSMRITI

VOL. II

Edited By
MANMATHA NATH DUTT

With An Introduction By
Prof. R. C. PANDEYA

Eastern Book Linkers

DELHI

::

(INDIA)

Published by :

EASTERN BOOK LINKERS

5825, New Chandrawal, Jawahar Nagar,
Delhi-110007

Vol. II--ISBN-81-85133-14-X
ISBN-81-85133-15-8 set

229.08
दत्त/न/ध-II

Edition : 1988

Price : Rs. 550.00 per set (in two volumes)

Printed by :

Orient Offset, Delhi-110021

CONTENTS

17. Vyāsa Saṁhitā व्यास संहिता	467
18. Parāśara Saṁhitā पराशर संहिता	489
19. Viṣṇu Saṁhitā विष्णु संहिता	541
20. Manu Saṁhitā मनु संहिता	667-894

CONTENTS

17	Vyasa 2nd part	467
18	Part 2nd part	482
19	Vyasa 3rd part	511
20	Manu 2nd part	607-614

व्याससंहिता ।

प्रथमोऽध्यायः ।

वाराणस्यां सुखासीनं वेदव्यासं तपोनिधिम् ।
पप्रच्छ मुनयोऽभ्यस्य धर्मान् वर्ण्यवस्थितान् ॥ १
स पृष्टः स्मृतिमान् स्मत्वा स्मृतिं वेदार्थगर्भिताम् ।
उवाचाथ प्रसवात्मा मुनयः श्रूयतामिति ॥ २
यत्र यत्र क्षभावेन कृष्णसारो मृगः सदा ।
धरते तत्र वेदोक्तो धर्मा भवितुमर्हति ॥ ३
श्रुतिस्मृतिपुराणानां विरोधो यत्र दृश्यते ।
तत्र श्रौतं प्रमाणन्तु तयोर्द्वयं स्मृतिर्वरा ॥ ४
ब्राह्मणवैदिकविश्वजयो वर्णा द्विजातयः ।
श्रुतिस्मृतिपुराणोक्तधर्मयोग्यास्तु नेतर ॥ ५
शूद्रो वर्ण्यस्तु योऽपि वर्ण्यत्वात्तन्ममर्हति ।
वेदमन्त्रस्त्रधास्मादावप्युक्तादिभिर्विना ॥ ६
विप्रबहिप्रविशासु जत्रविशासु विप्रवत् ।
जातकर्मणि कुर्वति ततः शूद्रासु शूद्रवत् ॥ ७
वैश्यासु विप्रचचारम्या ततः शूद्रासु शूद्रवत् ।
अधमादुत्तमायान्तु जातः शूद्राधमः स्मृतः ॥ ८
तादृश्यां शूद्रजनितशालो धर्मवर्जितः ।
कुनारीसम्भवस्त्वैकः सगोवाय दितोयकः ॥ ९

ब्राह्मण्यं शूद्रजनितबाणालास्त्रविधः स्मृतः ।
 बहिर्लो नापितो गोप आयापः कुम्भकारकः ॥ १०
 बणिक्किरातकायस्थमालाकारकुटुम्बिनः ।
 बरटो मेदचण्णालोदासखपचकोलकाः ॥ ११
 एतस्म्यजाः समाख्याता ये चान्ये च गवाशनाः ।
 एषां सभापणात् स्नानं दर्शनादकवीक्षणम् ॥ १२
 गर्भाधानं पुंसवनं सीमन्तो जातकर्म च ।
 नामाक्रियानिष्क्रमणवाहनं वपनक्रिया ॥ १३
 कण्वेधो व्रतादेशो वेदारभक्रियाविधिः ।
 कैथान्तःस्नानमुदाहो विवाहान्निपरिग्रहः ॥ १४
 व्रताग्निसंग्रहयेति संस्काराः षोडश स्मृताः ।
 नवैताः कण्वेधान्ता मन्त्रवज्रं क्रियाः स्त्रियाः ॥ १५
 विवाहो मन्त्रतस्तस्याः शूद्रस्यामन्त्रतो दश ।
 गर्भाधानं प्रथमतस्तृतीय मासि पुंसवः ॥ १६
 सीमन्तवाष्टमे मासि जाते जातक्रिया भवेत् ।
 एकादश्याञ्च नामार्कस्येवा मासि चतुर्थके ॥ १७
 षष्ठे मास्यवमश्रीयाचूडाकर्म कुलोचितम् ।
 छतवूडे च बाले च कण्वेधो विधीयते ॥ १८
 विप्रो गर्भाष्टमे वर्षे च व एकादशे तथा ।
 द्वादशे वैश्यजातिस्तु व्रतोपनयमर्हति ॥ १९
 तस्य प्राप्तव्रत आयुः कालः स्याद्विगुणाधिकः ।
 वेदव्रतश्रुतो ब्राह्म्यः स ब्राह्म्यः स्तोममर्हति ॥ २०
 द्वे जन्मानी द्विजातीनां मातुः स्यात् प्रथमं तयोः ।
 द्वितीयं कन्दसः मातुः षष्ठ्याद्विधिवद्गुरोः ॥ २१

एतं द्विजातिमापन्नो विमुक्तो बान्धवोषतः ।
 श्रुतिस्मृतिपुराणानां भवेदध्ययनक्षमः ॥ २२
 उपनीतो गुरुकुले वमेन्नित्यं समाहितः ।
 विभृयाद्दण्डकौपीनोपवीताग्निमेखलाः ॥ २३
 पुण्येऽङ्गि गुर्वनुज्ञातः कृतमन्त्राहुतिक्रियः ।
 स्मृतोद्धारश्च गायत्रीमंत्रभेदेदमादितः ॥ २४
 शौचाचारविचारार्थं धर्मशास्त्रमपि द्विजः ।
 पठेत् गुरुतः सम्यक् कर्म तद्दिष्टमाचरेत् ॥ २५
 ततोऽभिवाद्य स्थविरान् गुरुष्वैव समाश्रयेत् ।
 स्वाध्यायार्थं तदा यत्र सर्वदा हितमाचरेत् ॥ २६
 नापक्षितोऽपि भाषेत न व्रजेत् ताडितोऽपि वा ।
 विद्वेषमथ पैशुन्यं हिंसनञ्चार्कवीक्षणम् ॥ २७
 तोर्यत्रिकावृतोन्मादपरिवादानलङ्घयाम् ।
 अज्ञनोदत्तनादर्शस्त्रग्विलेपनयोषितः ॥ २८
 वृथाटनमसन्तोषं ब्रह्मचारी विवर्जयेत् ।
 इषञ्चलितमध्याङ्गेऽनुज्ञातो गुरुणा स्वयम् ॥ २९
 अलोलुपश्चरेद्भैक्षं व्रतिषूत्तमव्रतिषु ।
 सद्योभिक्षावमादाय वित्तवत्तदुपभृशेत् ॥ ३०
 कृतमाध्याङ्गिकोऽग्नीयादनुज्ञातो यथाविधि ।
 नाद्यादेकान्नमुच्छिष्टं भुक्त्वा चाचामिताभिदात् ॥ ३१
 नान्यद्भक्षितमादद्यादापन्नो द्रविणादिकम् ।
 अनिन्यामन्वितः श्राद्धे पैत्रेऽद्याद्गुरुचोदितः ॥ ३२
 एकाग्रमप्यविरोधे व्रतानां प्रथमाश्रमी ।
 भुक्त्वा गुरुमुपासीत कृत्वा सन्मुखणादिकम् ॥ ३३

समिधोऽग्नावाद्धीत ततः परिचरेद्गुरुम् ॥
 शयीत गुर्वनुज्ञातः प्रह्वश्च प्रथमं गुरोः ॥ ३४
 एवमन्वहमभ्यासी ब्रह्मचारी व्रतं चरेत् ।
 हितोपवादः प्रियवाक्-सम्यग्गुर्वर्थसाधकः ॥ ३५
 नित्यमाराधयेदेनमा समाप्तेः श्रुतिप्रज्ञात् ।
 अनेन विधिनाधीतवेदमन्त्रो द्विजो नयेत् ॥ ३६
 श्रापानुग्रहसामर्थ्यमपीणाञ्च सलोकताम् ।
 पयोऽमृताभ्यां मधुभिः सान्ज्यैः प्रीणन्ति देवताः ॥ ३७
 तस्माद्दहरहर्वेदमनध्यायमृते पठेत् ।
 यदङ्गं तदनध्याये गुरोर्वचनमाचरेत् ॥ ३८
 व्यतिक्रमाद्सम्पूर्णमनहङ्कृतिराचरेत् ।
 परब्रेह च तद्ब्रह्म अनधीतमपि द्विजम् ।
 यस्तूपनयनादेतदा मृत्योर्ब्रतमाचरेत् ॥ ३९
 स नैष्ठिको ब्रह्मचारी ब्रह्मसायुज्यमाप्नुयात् ।
 उपकुर्वाणको यस्तु द्विजः षड्विंशवार्षिकः ॥ ४०
 केशान्तकर्मणा तत्र यथोक्तचरितव्रतः ।
 समाप्यवेदान् वेदौ वा वेदं वा प्रसभं द्विजः ।
 स्नायीत गुर्वनुज्ञातः प्रवृत्तोदितदक्षिणः ॥ ४१
 इति श्रीवेदव्यासीये धर्मशास्त्रे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

एवं ज्ञातकतां प्राप्तो द्वितीयाश्रमकाङ्क्षया ।
 प्रतीक्षेत विवाहार्थमनिन्यान्वयसम्भवाम् ॥ १

अरोगादुष्टवं शोथामशुल्कदानदूषिताम् ।
 सवर्णामसमानार्णाममाहपितृगोत्रजाम् ॥ २
 अनन्यपूर्विकां लघ्वीं शुभलक्षणसंयुताम् ।
 धृताधोवसनं गौरीं विख्यातदशपूरुषाम् ॥ ३
 स्यात्तनान्नः पुत्रवतः सदाचारवतः सतः ।
 दातुमिच्छोर्दुहितरं प्राप्य धर्मेण चोदहेत् ॥ ४
 ब्रह्मोदाहविधानेन तदभावे परो विधिः ।
 दातव्येषा सदृक्षाय वयोविद्यान्वयादिभिः ॥ ५
 पितृवत् पितृभ्रातृषु पितृव्यजातिभ्रातृषु ।
 पूर्वाभावे परो दद्यात् सर्वाभावे स्वः व्रजेत् ॥ ६
 यदि सा दातव्येकल्यादजः पश्येत् कुमारिका ।
 भूण इत्याश्च यावत्यः पतितः स्यात् तदप्रदः ॥ ७
 तुभ्यं दास्याम्यहमिति ग्रहीष्यामीति यस्तयोः ।
 कृत्वा समयमन्योन्यं भजते न स दण्डभाक् ॥ ८
 त्यजन्नदुष्टां दण्डाः स्यादूषः श्राप्यदूषिताम् ॥ ९
 जडायां हि सवर्णायामन्यां वा काममुदहेत् ।
 तस्यामुत्पादितः पुत्रो न सवर्णात् ग्रहीयते ॥ १०
 उदहेत् क्षत्रियां विरो वैश्याश्च क्षत्रियो विशाम् ।
 स तु शूद्रो द्विजः कश्चिन्नाधमः पूर्ववर्णजाम् ॥ ११
 नानावर्णासु भार्यासु सवर्णा सहचारिणी ।
 धर्म्या धर्मेषु धर्मिष्ठा ज्येष्ठा तस्य स्वजातिषु ॥ १२
 पाटितोऽयं द्विजाः पूर्वमेकदेहः स्रयभूवा ।
 पतयोऽर्धेन चार्धेन पत्नयोऽभूवन्निति श्रुतिः ॥ १३

यावन्न पिन्दते जायां तावद्द्वी भवेत् पुमान् ।
 नाहं प्रजायते सर्वं प्रजायतेत्यपि श्रुतिः ॥ १४
 गुर्याता भूस्त्रिवर्गस्य षोढं नान्येन शक्यते ।
 यतस्ततोऽन्वहं भूत्वा स्ववशो विभ्रयाच्च ताम् ॥ १५
 कृतदारोऽग्निपत्नीभ्यां कृतवेश्मा गृहं वसेत् ।
 स्वकृत्यं वित्तमासाद्य वैतानाग्निं न हापयेत् ॥ १६
 स्नात्ते वैवाहिके वज्रौ श्रौतं वैतानिकाग्निषु ।
 कर्म कुर्यात् प्रतिदिनं विधिवत् प्रीतिपूर्वतः ॥ १७
 सम्यग्धर्मार्थकामेषु दम्पतिभ्यामहर्निशम् ।
 एकचित्ततया भाग्यं समानव्रतैर्हृतम् ॥ १८
 न पृथग्विद्यते स्त्रीणां त्रिवर्गविधिसाधनम् ।
 भावतो ह्यतिदेशाद्वा इति शास्त्रविधिः परः ॥ १९
 पत्युः पूर्वं समुत्थाय देहशुद्धिं विधाय च ।
 उत्थाप्य शयनाद्यानि कृत्वा वेश्मविशोधनम् ॥ २०
 माज्जनैर्लेपनैः प्राप्य साग्निशालं स्वमङ्गनम् ।
 शोधयेद्दग्निकार्याणि स्निग्धान्युष्णेन वारिणा ॥ २१
 प्रोक्ष्यैरिति तान्येव यथास्थानं प्रकल्पयेत् ।
 इन्द्रपात्राणि सर्वाणि न कदाचिद्वियोजयेत् ॥ २२
 शोधयित्वा तु पात्राणि पूरयित्वा तु धारयेत् ।
 महानसस्य पात्राणि वह्निः प्रक्षाल्य सर्वथा ॥ २३
 नृद्विंश शोधयेच्चुत्तो तत्राग्निं विन्यसेत्ततः ।
 स्मत्वा नियोगपात्राणि रसांश्च द्रविणानि च ॥ २४
 कृतपूर्वाह्नकार्या च स्वगुरुनभिवादयेत् ।
 ताभ्यां भर्तृपितृभ्यां वा भ्रातृमातुलवान्धवैः ॥ २५

वस्त्रालङ्काररत्नानि प्रदत्तान्येव धारयेत् ।
 मनोवाक्कर्मभिः शुद्धा पतिदेशानुवर्तिनी ॥ २६
 द्वायेवानुगता स्वच्छा सखीव हितकर्मसु ।
 दासीवादिएकार्येषु भार्याभर्तुः सदा भवेत् ॥ २७
 ततोऽन्नसाधनं कृत्वा पतये विनिवेद्य तत् ।
 वैश्वदेवकृतैरन्नैर्भाजनीयास्य भोजयेत् ॥ २८
 पतिञ्चैतदनुज्ञातः शिष्टमन्वाद्यमात्मना ।
 भुक्त्वा नयेद्दहःशेषमायय्यविचिन्तया ॥ २९
 पुनः सायं पुनः प्रातर्गृहशुद्धिं विधाय च ।
 कृतान्नसाधना साध्वी सुभृशं भोजयेत् पतिम् ॥ ३०
 नातिवृत्त्या स्वयं भुक्त्वा गृहनीतिं विधाय च ।
 आस्तीर्य साधु शयनं ततः परिचरेत् पतिम् ॥ ३१
 सुप्ते पतौ तदभ्यासे स्वपेत्तद्वतमानसा ।
 अनग्ना चाप्रमत्ता च निष्कामा ध्वजितेन्द्रिया ॥ ३२
 नौचैवदेन परुषं न बहन् पत्युरप्रियम् ।
 न केनचित् विवदेच्च अपलापविलापिनी ॥ ३३
 न चातिशयशीला स्यान्न धर्मार्थविरोधिनी ।
 प्रमादोन्मादरोषेषावचनसाभिमानिताम् ॥ ३४
 पैशुन्याहिंसाविद्वेषमहाहङ्कारधूर्तताः ।
 नास्तिक्यसाहसस्तोदम्भान् साध्वी विवर्जयेत् ॥ ३५
 एवं परिचरन्ती सा पतिं परमदैवतम् ।
 यशः शमिह यात्येव परत्र च सलोकताम् ॥ ३६
 योषितो नित्यकर्माक्तं नैमित्तिकमयोच्यते ।
 रजोदर्शनतो दोषात् सर्वमेव परित्यजेत् ॥ ३७

सर्वैरलक्षिता शीघ्रं लज्जितान्तर्गृहे वसेत् ।
 एकाम्बरावृता दीना स्नानालङ्कारवज्जिता ॥ ३८
 मौनित्यधोमुखी चतुःपाणिपद्मिरचञ्चला ।
 अश्रीयात् केवलं भक्तं नक्तं मृन्मयभाजने ॥ ३९
 स्वपेङ्गुमावप्रमत्ता क्षपेदेवमहत्रयम् ।
 स्नायीत च तिरात्रान्ते सवैलमुदिते रवौ ॥ ४०
 विलोच्य भर्तुर्वदनं शुद्धा भवति धर्मतः ।
 कृतशीचा पुनः कर्म पूर्ववच्च समाचरेत् ॥ ४१
 रजोदर्शनतो याः स्यू रात्रयः षोडशर्त्तवः ।
 ततः पुंवीजमल्लिष्टं शुद्धे क्षेत्रे प्ररोहति ॥ ४२
 चतस्रश्चादिमा रात्रीः पर्ववच्च विवर्जयेत् ।
 गच्छेद्युग्मासु रात्रीषु पौष्णपित्रर्चराक्षसान् ॥ ४३
 प्रच्छादितादित्यपथे पुमान् गच्छेत् सुयोधितः ।
 क्षौमालङ्कृद्वाप्रोतिं पुत्रं पृजितलक्षणम् ॥ ४४
 ऋतुकालेऽभिगम्यैवं ब्रह्मचर्यं व्यवस्थितः ।
 गच्छन्नपि यथाकामं न दुष्टः स्यादनन्यकृत् ॥ ४५
 भूणहत्यामवाप्नोति ऋतौ भार्यापराङ्मुखः ।
 सा त्ववाप्याऽन्यतो गर्भं त्याज्या भवति पापिनी ॥ ४६
 महापातकदृष्टा च पतिगर्भविनाशिनी ।
 सद्ब्रुत्तचारिणीं पत्नीं त्यक्त्वा पतति धर्मतः ॥ ४७
 महापातक दुष्टोऽपि नाप्रतीक्ष्यस्तया पतिः ।
 अशुद्धे क्षयमादूरं स्थितायामनु चिन्तया ॥ ४८
 व्यभिचारेण दुष्टानां पतीनां दग्धनादृते ।
 धिक्कृतायामवाच्यायामन्यत्र वासयेत् पतिः ॥ ४९

पुनस्तोमार्त्तवस्त्रातां पूर्ववद्व्यवहारयेत् ।
 भूतांश्च धर्मकामस्त्रीमपुत्रां दीर्घरोगिणीम् ॥ ५०
 सुदुष्टां व्यसनासक्तामहितामधिवासयेत् ।
 अधिविद्यमपि विभुः स्त्रीणान्तु समतामियात् ॥ ५१
 विवर्णा दीनवदना देहसंस्कारवर्जिता ।
 पतिव्रता निराहारा शोचते प्रोषिते पतौ ॥ ५२
 अतं भर्तारमादाय ब्राह्मणी वज्रिमाविशेत् ।
 जीवन्ती चेत्त्यक्तकेशा तपसा शोधयेदपुः ॥ ५३
 सर्वावस्थासु नारीणां न युक्तः स्यादरक्षणम् ।
 तदेवानुक्रमात् कार्यं पितृभर्त्तुमुतदिभिः ॥ ५४
 जाताः सुरक्षिता या ये पुत्रजीवप्रपौत्रकाः ।
 ये यजन्ति पितृन् यज्ञैर्मोक्षप्राप्तिमहोदयैः ॥ ५५
 दाहयेदविलम्बेन भार्याश्चात्र व्रज्जेत सा ॥ ५६
 इति श्रीविद्व्यासीये धर्मशास्त्रे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

नित्यं नैमित्तिकं काम्यमिति कर्म त्रिधा मतम् ।
 त्रिविधं तच्च वक्ष्यामि गृहस्थस्यावधार्यताम् ॥ १
 यामिन्याः पश्चिमे यामे त्यक्तनिद्रो हरिं स्मरेत् ।
 आलोक्य मङ्गलद्रव्यं कर्मावश्यकमाचरेत् ॥ २
 कृतशौचो निषेव्याग्निं दन्तान् प्रक्षाल्य वारिणा ।
 आलोपाय द्विजः सभ्यां देवादींश्चैव तर्पयेत् ॥ ३

वेदेषां शास्त्राणि द्रुतिहासानि चाभ्यसेत् ।
 अध्यापयेच्च सञ्चिन्तान् सद्विप्रांश्च द्विजोत्तमः ॥ ४
 अन्नं प्रापयेज्जवा क्षणमात्रे समापयेत् ।
 समर्था हि समर्थेन नाविद्यातः कचिद्वसेत् ॥ ५
 सरित्सरसि वापीषु गर्तप्रस्रवणादिषु ।
 स्नायीत यावदुदित्य पञ्च पिण्डानि वारिणा ॥ ६
 तीर्थाभावेऽप्यशक्त्या वा स्नायात् तोयैः समाहृतैः ।
 गृहाङ्गणगतस्तत्र यावदम्बरपीडनम् ॥ ७
 स्नानमद्दैवैः कुर्यात् पावनैश्चापि मार्जनम् ।
 मन्त्रैः प्राणास्त्रिरायम्य सौरैश्चाकं विलोकयेत् ॥ ८
 तिष्ठन् स्थित्वा तु गायत्रीं ततः स्वाध्यायमारभेत् ।
 ऋचाञ्च यजुषां साम्नामथर्वाङ्गिरसामपि ॥ ९
 द्रुतिहासपराणानां वेदोपनिषदां द्विजः ।
 शक्त्या सम्यक् पठेन्नित्यमल्पमप्या समापनात् ॥ १०
 स य ब्रह्मानतपसामखिलं फलमाप्नुयात् ।
 तस्मादहरहर्वदं द्विजोऽधीयीत वाग्यतः ॥ ११
 धर्मशास्त्रेतिहासादि सर्षां शक्तितः पठेत् ।
 कृतस्वाध्यायः प्रथमं तर्पयेच्चाय देवताः ॥ १२
 ज्ञात्वा च दक्षिणं दर्भैः प्रागग्रैः सयवैस्तिलैः ।
 एकैकाञ्चतिदानेन प्रकृतिस्थोपवीतकः ॥ १३
 समजानुदयो ब्रह्मसूत्रहार उदङ्मुखः ।
 तिर्यग्दर्भंश्च वामाग्रैर्यवैस्तिलविमिश्रितैः ॥ १४
 अशोभिरुत्तरक्षितैः कनिष्ठामूलनिर्गतैः ।
 दाभ्यां दाभ्यामञ्जलिभ्यां मनुष्यांस्तर्पयेत्ततः ॥ १५

दक्षिणाभिमुखः सद्यं जान्वा च द्विगुणैः कुष्ठैः ।
 तिनैर्जलैश्च देशिन्वा मूलदर्भादिनिःसृतैः ॥ १६
 दक्षिणं सोपनीतः स्यात् क्रमेणाञ्जलिभिस्त्रिभिः ।
 सन्तर्पयेद्दिव्यपितृं स्तत्परांश्च पितॄन् स्वकान् ॥ १७
 मातृमातामहांस्तद्वत्तीनेवं हि त्रिभिस्त्रिभिः ।
 मातामहाश्च ऐऽप्यन्ये गोविण्यो दाहवर्जिताः ॥ १८
 तनेकाञ्जलिदानेन तर्पयेच्च पृथक् पृथक् ।
 अमंस्तुतमनीता ये प्रेतमंस्कारवर्जिताः ॥ १९
 वज्रनिष्पीडनाद्योभिस्त्रिषामाप्यायनं भवेत् ।
 अतर्पितेषु पितॄषु वज्रं निष्पीडयेच्च यः ॥ २०
 निराशा पितरस्तस्यै भवन्ति सूरमानुषैः ।
 पयोदर्भस्वधाकारगोवनामतिकैर्भवेत् ॥ २१
 सुदत्तं तत् पुनस्तेषामेकेनापि वृथा विना ।
 अन्यचित्तेन यदत्तं यदत्तं विधिवर्जितम् ॥ २२
 अनासन्नस्थितेनापि तज्जलं रुधिरायते ।
 एवं सन्तर्पिताः कामैस्तर्पकास्तर्पयन्ति च ॥ २३
 ब्रह्मविष्णुशिवादित्याभिरावरुणनामभिः ।
 पूजयेन्नृक्षितैर्मन्त्रैर्जलमन्त्रोक्तदेवताः ॥ २४
 उपस्थाय रवेः आशं पूजयित्वा च देवताः ।
 ब्रह्माग्नीक्षीप्रधीजीवविष्णुनाम देवताः ॥ २५
 अपां यतेति सत्कां वामस्कारैः अनामभिः ।
 कृत्वा मुखं समानम्य स्नानं समाचरेत् ॥ २६
 ततः प्रविश्य भवनमावस्ये हुताशनं ।
 पाकयज्ञांश्च चतुरो विदध्याद्विधिवद्भिजः ॥ २७

अनाहितायसयाग्निरादायाद्यं दृतं ततम् ।
 शाकलेन विधानेन जुहुयात्तौक्तिकेऽनले ॥ २८
 व्यस्ताभिर्याह्वतीभिश्च समस्ताभिस्ततः परम् ।
 षडभिर्देवकृतस्येति मन्त्रवद्भिर्यथाक्रमम् ॥ २९
 प्राजापत्यं स्विष्टकृतं हुत्वैवं द्वादशाहुतीः ।
 ओङ्कारपूर्वः स्वाहान्तस्यागः स्विष्टविधानतः ॥ ३०
 भुवि दर्भान् समास्तीर्य बलिकर्म समाचरेत् ।
 विश्वेभ्यो देवेभ्य इति सर्वेभ्यो भूतेभ्य एव च ॥ ३१
 भूतानां पतये चेति नमस्कारेण शस्त्रवित् ।
 दद्यादलितयज्ञाप्रं पितृभ्यश्च स्वधा नमः ॥ ३२
 पावनिर्णेजनं वारि वायया दिशि निक्षिपेत् ।
 उड्यत्य षोडशग्रासमावमनं दृतोक्षितम् ॥ ३३
 ब्रह्मन् मनुष्येभ्यो हन्तेत्युक्त्वा समुत्सृजेत् ।
 गोवनामस्वधाकारैः पितृभ्यश्चापि शक्तितः ॥ ३४
 षडभ्योऽन्नमन्त्रं दद्यात् पितृयज्ञविधानतः ।
 वेदादीनां पठेत् किञ्चिदल्पं ब्रह्ममथाप्तये ॥ ३५
 ततोऽन्यदन्नमादाय निर्गत्य भवनादहिः ।
 काकेभ्यः स्वपचेभ्यश्च प्रक्षिपेद्ग्रासमेव च ॥ ३६
 उपविश्य गृहद्वारि तिष्ठेद्यावन्मूर्च्छतकम् ।
 अप्रमुक्तोऽतिथिं लिप्सुर्भावशुद्धः प्रतीक्षकः ॥ ३७
 आगतं दूरतः शान्तं भोक्तुकाममकिञ्चनम् ।
 दृष्ट्वा समुखमभात्य सत्कृत्य प्रशयार्चनैः ॥ ३८
 पादधावनसन्मानाभाञ्जनादिभिरर्चितः ।
 त्रिदिवं प्रापयेत् स यो यज्ञस्याभाधिकोऽतिथिः ॥ ३९

कालागतो तिथिर्द्वेदपारो गृहागतः ।
 द्वावेतौ पूजितौ स्वर्गं नयतोऽधस्वपूजितौ ॥ ४०
 विवाहस्र्नातकक्षामृदाचार्यसुहृद्विजः ।
 अर्घ्या भवन्ति धर्मिण प्रतिवर्षं गृहागताः ॥ ४१
 गृहागताय सत्कृत्य श्रोत्रियाय यथाविधि ।
 भक्तोपकल्पयेदेकं महाभागं विसर्जयेत् ॥ ४२
 विसर्जयेदनुव्रज्य सुहृत्श्रोत्रियातिथीन् ।
 मित्रमातुलसम्बन्धिवान्धवान् समुपागतान् ॥ ४३
 भोजयेद्गृहहिणो भिक्षां सत्कृतः भिक्षुकोऽर्हति ।
 स्वाद्वन्नमश्वन्नस्नादु ददन्नच्छत्यधोगतिम् ॥ ४४
 गर्भिण्यातुरभृत्येषु बालवृद्धातुरादिषु ।
 वुभुक्षितेषु भुञ्जानो गृहस्थोऽश्नाति किल्बिषम् ॥ ४५
 नाद्यादगृह्येन्नपाकाद्यं कदाचिदनिमन्वितः ।
 निमन्वितोऽपि निन्द्येन्न प्रत्यास्थानं द्विजोऽर्हति ॥ ४६
 शूद्राभिश्चस्तुवाहं शवागदुष्टक्रूरतस्कराः ।
 रुद्धापावद्वधोऽपवधवन्धनजीविनः ॥ ४७
 शैलूषशौण्डिकोऽन्नदोन्नतत्रात्यव्रतच्युताः ।
 नग्ननास्तिकनिर्लज्जपिशुनव्यसनान्विताः ॥ ४८
 कदर्यस्त्रीजितानार्थपरवादक्रता नराः ।
 अनौशाः कीर्तिमन्तोऽपि राजदेवस्र्हारकाः ॥ ४९
 शयनासनसंसर्गवृत्तकर्मादिदूषिताः ।
 अश्रद्धधानाः पतिता अष्टाचारादयश्च ये ॥ ५०
 अभोज्यावाः स्युरन्नादो यस्य यः स्यात् सततसमः ॥
 नापि तावयमिन्द्रांसोरिणो दासगोपकाः ॥ ५१

शूद्राणामप्यमीषान् भुक्त्वा नैव दुष्यति ।
 धर्मोऽन्योन्यभोज्यान्नाद्विजास्तु विदितान्वयाः ॥ ५२
 स्ववृत्तोपाजि तं मेध्यमाकुरस्थममाक्षिकम् ।
 अखलीदमगोव्रातमस्पृष्टं शूद्रवायनैः ॥ ५३
 अगृच्छेष्टमसन्दुष्टमपर्युषितमेव च ।
 अन्नानवाह्यमन्नाद्यमाद्यं नित्यं सुसंस्कृतम् ॥ ५४
 कथरापूपमंवावपायमं शष्कुलीति च ।
 नाश्रीयादन्नाह्वणो मांसमनियुक्तः कथञ्चन ॥ ५५
 क्रतौ याद्वे नियुक्तो वा अनश्नन् पतति द्विजः ।
 अग्नयोपाजि तं मांसमभार्च्य पितृदेवताः ॥ ५६
 अद्रियो वादशोभं तं क्रीत्वा वैश्योऽपि धर्मतः ।
 द्विजो जग्ध्वा व्रथामासमभार्च्य पितृदेवताः ॥ ५७
 निरयेष्वक्षयं वासमाश्रीत्याचन्द्रतारकम् ।
 सर्वान् कामान् समासाद्य फलमश्नसखस्य च ॥ ५८
 मुनिसाम्यमवाप्नोति गृहस्थोऽपि द्विजोत्तमः ।
 द्विजभोज्यानि गत्र्यानि महिष्याणि पयांसि च ॥ ५९
 निर्दशासन्धिसखन्धि वत्सर्वान्ति पयांसि च ।
 पलाण्डुश्चेतवन्ताकरक्तमूलकानेव च ॥ ६०
 गृह्णन्नाह्वणवृक्षाष्टगं जतुगर्भफलानि च ।
 अकालकृसमादीनि द्विजो जग्ध्वैन्द्यं चरेत् ॥ ६१
 वागदूषितमविज्ञातमन्यपीडितकार्य्यापि ।
 दूतेभ्योऽन्नमदत्त्वा च तदन्नं गृहिणो दहेत् ॥ ६२
 ह्यैमराजतकांशेषु पात्रेष्वद्यात् सदा गृह्यौ ।
 तदभावे साधुगन्धलोध्रद्रुमलतासु च ॥ ६३

शलाशपद्मपत्रेषु गृहस्थो भोक्तुमर्हति ।
 ब्रह्मचारी यतिश्चैव श्रेयो यज्ञोक्तुमर्हति ॥ ६४
 अभ्याख्यानं नमस्कारैर्भुवि दद्यादलितयम् ।
 भूपतये भुवः पतये भूतानां पतये तथा ॥ ६५
 अपः प्राश्य ततः पश्चात् पञ्चप्राणाहुतिक्रमात् ।
 स्वाहाकारेण जुहुयाच्छेषमद्यादयथासुखम् ॥ ६६
 अनन्यचित्तो भुञ्जीत वागयतोऽन्नमकुत्सयन् ।
 आलस्ये रत्नमश्रीयादक्षुष्मं पात्रमुत्सृजेत् ॥ ६७
 उच्छिष्टमन्नमुद्धृत्य ग्रासमेकं भुवि रक्षयेत् ।
 आचान्तः साधुसङ्गेन सद्व्यापठनेन च ॥ ६८
 वृत्तवृत्तकथाभिश्च शेषाहमतिवाहयेत् ।
 सायं सव्यानुपासीत हुत्वाग्निं भृत्यसंयुतः ॥ ६९
 आपोशानक्रियापूर्वमश्रीयादन्वहं द्विजः ।
 सायमप्यतिथिः पूज्यो होसकालागतोऽनिशम् ॥ ७०
 अद्वया शक्तितो नित्यं शुभं हन्यादपूजितः ।
 नातिष्ठत उपस्पृश्य प्रक्षाल्य चरणौ शुचिः ॥ ७१
 अप्रत्यगुत्तरधिराः शयीत शयनं शुभम् ।
 शक्तिमातृदिते काले ज्ञानं सध्यां न हापयेत् ॥ ७२
 ब्राह्मे मुहूर्ते चोषाय चिन्तयेद्वितमान्ननः ।
 शक्तिमान् मतिमान् नित्यं वृत्तमेतत् समाचरेत् ॥ ७३
 इति श्रीवेदव्यासीये धर्मशास्त्रे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३

चतुर्थोऽध्यायः ।

इति व्यासकृतं शास्त्रं धर्मसार समुच्चयम् ।
 आश्रयानि पुण्येषु मीक्षधर्माश्रितानि च ॥ १
 गृहाश्रमात् परो धर्मो नास्ति नास्ति पुनः पुनः ।
 सर्वतीर्थं फलं तस्य यथोक्तं यस्तु पालयेत् ॥ २
 गुरुभक्तो भृत्यपोषी दयावाननसूयकः ।
 नित्यजापी च होमी च सत्यवादी जितेन्द्रियः ॥ ३
 स्वदारे यस्य सन्तोषः परदारनिवर्त्तनम् ।
 अप्रवादेऽपि नो यस्य तस्य तीर्थफलं गृहे ॥ ४
 परदारान् परद्रव्यं हरते यो दिने दिने ।
 सर्वतीर्थाभिषेकेण पापं तस्य न नश्यति ॥ ५
 गृहेषु सवनीयेषु सर्वतीर्थफलं ततः ।
 अन्नदस्य तयो भागाः कर्त्ता भागेन लिप्यते ॥ ६
 प्रतिश्रयं पादशौचं ब्राह्मणानाञ्च तर्पणम् ।
 न पापं संस्पृशेत्तस्य बलिभिर्दां ददाति यः ॥ ७
 पादोदकं पादधृतं दीपमन्नं प्रतिश्रयम् ।
 यो ददाति ब्राह्मणेभ्यो नोपसर्पति तं यमः ॥ ८
 विप्रपादोदकाक्षिन्ना यावत्तिष्ठति मेदिनी ।
 तावत् पुष्करपात्रेषु पिबन्ति पितरोऽमृतम् ॥ ९
 यत् फलं कपिलादाने कार्त्तिक्यां ज्येष्ठपुष्करे ।
 तत् फलं ऋषयः श्रेष्ठा विप्राणां पादशौचने ॥ १०
 स्वागतेनाग्नयः प्रीता आसनेन शतक्रतुः ।
 धितरः पादशौचेन अन्नाद्येन प्रजापतिः ॥ ११

शीतापि नोः परं तीर्थं गङ्गा नावो विशेषतः ।
 ब्राह्मणात् परमं तीर्थं न भूतं न भविष्यति ॥ १२
 इन्द्रियाणि वशीकृत्य गृह एव वसेन्नरः ।
 तत्र तस्य कुरुक्षेत्रं नैमिषं पुष्कराणि च ॥ १३
 गङ्गाद्वारं च केदारं सन्निहत्य तत्रैव च ।
 एतानि सर्वतीर्थानि कृत्वा पादैः प्रसुच्यते ॥ १४
 वर्णानामाश्रमाणाञ्च चातुर्वर्णस्य भो द्विजाः ।
 दानधर्मं प्रवक्ष्यामि यथा व्यासेन भाषितम् ॥ १५
 यद्ददाति विशिष्टेभ्यो यच्चाश्नाति दिने दिने ।
 तच्च वित्तमहं मन्ये श्रेष्ठं कस्याभिरक्षति ॥ १६
 यद्ददाति यदश्नाति तदेव धनिनो धनम् ।
 अन्ये मृतस्य क्रीडन्ति दारैरपि धनैरपि ॥ १७
 किं धनेन करिष्यन्ति देहिनोऽपि गतायुषः ।
 यद्वैयुषिभिर्यन्तस्तच्छरीरमशाश्वतम् ॥ १८
 अशाश्वतानि गात्राणि विभवो नैव शाश्वतः ।
 नित्यं सन्निहितोः मृत्युः कर्तव्यो धर्मसंग्रहः ॥ १९
 यदि नाम न धर्माय न कामाद न कीर्तये ।
 यत् परित्यज्य गन्तव्यं तदनं किं न दीयते ॥ २०
 जीवन्ति जीविते यस्य विप्र मित्राणि बान्धवाः ।
 जीवितं सफलं तस्य आत्मार्यं को न जीवति ॥ २१
 पशवोऽपि हि जीवन्ति केवलान्मोदरम्भराः ।
 किं कायेन सुगुप्तेन बलिना चिरजीविनः ॥ २२
 यासाद्वेदमपि यासमर्थिभ्यः किं न दीयते ।
 द्रष्टानुरूपो विभवः कदा कस्य भविष्यति ॥ २३

अदाता पुरुषस्यागी धनं सन्त्यज्य गच्छति ।
 दातारं कृपणं मन्ये मृतोऽप्यर्थं न मुञ्चति ॥ २४
 प्राणनाशस्तु कर्तव्यो यः कृतार्थो न सो मृतः ।
 अकृतार्थस्तु यो मृत्युं प्राप्नोति खरसमो हि सः ॥ २५
 अनाहृतेषु यदत्तं यच्च दत्तमयाचितम् ।
 भविष्यति युगस्यान्तस्तस्यान्तो न भविष्यति ॥ २६
 मृतवत्सा यथा गौश्च कृष्णा लोभेन दुह्यते ।
 परस्परस्य दानानि लोकयात्रा न धर्मतः ॥ २७
 अदृष्टे चागुभे दानं भोक्ता चैव न दृश्यते ।
 पुनरागमनं नास्ति तत्र दानमनन्तकम् ॥ २८
 मातापितृषु यद्व्यादुभ्रातृषु श्वशुरेषु च ।
 जायापत्येषु यद्व्यात् सोऽनन्तः स्वर्गसंक्रमः ॥ २९
 पितुः शतगुणं दानं सहस्रं मातुरुच्यते ।
 भगिन्यां शतसाहस्रं सोदरे दत्तमक्षयम् ॥ ३०
 अहन्यहनि दातव्यं ब्राह्मणेषु मुनीश्वराः ।
 आगमिष्यति यत् पात्रं तत् पात्रं तारयिष्यति ॥ ३१
 किञ्चिद्देभयं पात्रं किञ्चित् पात्रं तपोमयम् ।
 पात्राणामुत्तमं पात्रं शूद्राभ्यं यस्य नोदरे ॥ ३२
 यस्य चैव गृहे मुखे दूरे चापि गुणान्वितः ।
 गुणान्विताय दातव्यं नास्ति मुखे व्यतिक्रमः ॥ ३३
 देवद्रव्यविनाशेन ब्रह्मस्वहरणेन च ।
 कुलान्यकुलतां यान्ति ब्राह्मणातिक्रमेण च ॥ ३४
 ब्राह्मणातिक्रमो नास्ति त्रिप्रो वेदविवर्जिते ।
 ज्वलन्तमग्निमुत्सृज्य न हि भस्मानि ह्रियते ॥ ३५

सन्निकृष्टमधीयानं ब्राह्मणं यो व्यतिक्रमेत् ।
 भोजने चैव दाने च हन्याद्विपुरुषं कुलम् ॥ ३६
 यथा काष्ठमयो हस्ती यथा चर्ममयो मृगः ।
 यश्च विप्रोऽनधीयानस्त्रयस्ते नामधारकाः ॥ ३७
 ग्रामस्थानं यथा शून्यं यथा कुपश्च निर्जलः ।
 यश्च विप्रोऽनधीयानस्त्रयस्ते नामधारकाः ॥ ३८
 ब्राह्मणेषु च यद्वत्तं यच्च वैश्वानरे हुतम् ।
 तद्वन्नं धनमाख्यातं धनं श्रेष्ठं निरर्थकम् ॥ ३९
 सममब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणब्रुवे ।
 सहस्रगुणमाचार्ये ह्यनन्तं वेदपारगे ॥ ४०
 ब्रह्मबीजसमुत्पन्नो मन्त्रसंस्कारवर्जितः ।
 जातिमात्रोपजीवी च स भवेद्ब्रह्मणः संमः ॥ ४१
 गर्भाधानादिभिर्मन्त्रैर्वेदोपनयनेन च ।
 नाध्यापयति नाधीते स भवेद्ब्राह्मणब्रुवः ॥ ४२
 अग्निहोत्री तपस्वी च वेदमध्यापयेच्च यः ।
 सकल्पं सरहस्यञ्च तमाचार्यं प्रचक्षते ॥ ४३
 दृष्टिभिः पशुबन्धैश्च चातुर्मास्यैस्तथैव च ।
 अग्निष्टोमादिभिर्यज्ञैर्येन चेष्टं स दृष्टवान् ॥ ४४
 मीमांसते च यो वेदान् पटुभिरङ्गैः सविस्तरैः ।
 इतिहासपुराणानि स भवेद्देवपारगः ॥ ४५
 ब्राह्मणा येन जीवन्ति नान्यो वर्णः कथञ्चन ।
 ईदृक्पथमुपस्थाय कोऽन्यस्तं त्यक्तुमुत्सहेत् ॥ ४६
 ब्राह्मणः स भवेच्चैव देवानामपि दैवतम् ।
 प्रत्यक्षञ्चैव लोकस्य ब्रह्मतेजो हि कारणम् ॥ ४७

ब्राह्मणस्य मुखं जैत्रं निष्कर्करमकाण्डकम् ।
 वापयेत् तत्र बीजानि सा कषिः सार्जकामिकी ॥ ४६
 सुक्षेत्रे वापयेद्बीजं सपात्रे दापयेद्धनम् ।
 सुक्षेत्रे च सपात्रे च क्षिप्तं नैव विदुष्यति ॥ ४७
 विद्याविनयसम्पन्नेऽब्राह्मणे गृहमागते ।
 क्रीडन्त्योषधयः सर्वाः यास्यामः परमां गतिम् ॥ ५०
 नष्टशोचे व्रतभ्रष्टे विप्रे वेदविवर्जिते ।
 दीयमानं रुदृत्यत्रं भयाद्द्वै दुष्कृतं कृतम् ॥ ५१
 प्रीतिपूर्णमुखं विप्रं सुभुक्तमपि भोजयेत् ।
 न च मूर्खं निराहारं षड्भूतमुपवासिनम् ॥ ५२
 यानि यस्य पवित्राणि कुक्षौ तिष्ठन्ति भो द्विजाः ।
 तानि तस्य प्रयोज्यानि न शरीराणि देहिनाम् ॥ ५३
 यस्य देहेऽसदाश्रन्ति हव्यानि त्रिदिवीकसः ।
 कथ्यानि चैव पितरः किम्भूतमधिकं ततः ॥ ५४
 यद्भुङ्क्ते वेदविद्विप्रः स्वकर्मजिरतः शुचिः ।
 दातुः फलमसङ्गतां प्रतिजन्म तदक्षयम् ॥ ५५
 हस्त्यश्वरथयानानि केचिदिच्छन्ति पण्डिताः ।
 अहं नेच्छामि सुनयः कस्यैताः शस्यसम्पदः ॥ ५६
 वेदलाङ्गलकण्डेषु द्विजश्रेष्ठेषु सत्सु च ।
 यत् पुरा पातितं बीजं तस्यैताः शस्यसम्पदः ॥ ५७
 शतेषु जायते शूरः सहस्रेषु च पण्डितः ।
 वक्ता शतसहस्रेषु दाता भवति वा न वा ॥ ५८
 न रणे विजया च्छुरोऽध्ययनाच्च च पण्डितः ।
 न वक्ता वा रूपदुत्वेन न दाता चार्थदायकतः ॥ ५९

इन्द्रियाणां जये शूरो धर्मं चरति पण्डितः ।

हितप्रियोक्तिभिर्वक्ता दाता भग्यावदानतः ॥ ६०

यद्येकपङ्क्त्यां विषयं ददाति

स्त्रे चाङ्गयाद्वा यदि वार्थं हेतोः ।

वेदेषु दृष्टं ऋषिभिश्च गीतं

तद्ब्रह्महत्याः मुनयो वदन्ति ॥ ६१

ससरे वापितं बीजं भिन्नभाण्डेषु गोदुहम् ।

हुतं भक्षानि हव्यञ्च मूर्खे दानमशाश्वतम् ॥ ६२

मृतसूतकपुष्टाङ्गो द्विजः शूद्रान्नभोजने ।

अहमेवं न जनामि कां योनिं सं गमिष्यति ॥ ६३

शूद्रान्नोदरस्थेन यदि कश्चिन्म्रियेत यः ।

स भवेत् शूकरो नूनं तस्य वा जायते कुलम् ॥ ६४

गृध्रो द्वादश जन्मानि सप्त जन्मानि शूकरः ।

श्वानश्च सप्त जन्मानि दूत्येवं मनुरववीत् ॥ ६५

अमृतं ब्राह्मणान्नेन दारिद्र्यं क्षत्रियस्य च ।

वैश्यान्नेन तु शूद्रान्नं शूद्रान्नान्नरकं व्रजेत् ॥ ६६

यश्च भुङ्क्तेऽथ शूद्रान्नं मासमेकं निरन्तरम् ।

दूह जन्मानि शूद्रत्वं मृतः श्वा चैव जायते ॥ ६७

यस्य शूद्रा पचेन्नित्यं शूद्रा वा गृहमेधिनी ।

वर्जितः पितृदेवैस्तु रौरवं याति स द्विजः ॥ ६८

भाण्डसङ्करसङ्कीर्णानानासङ्करसङ्कराः ।

योनि सङ्करसङ्कीर्णा निरयं यान्ति मानवाः ॥ ६९

पङ्क्तिभेदो वृथापाकी नित्यं ब्राह्मणनिन्दकः ।

आदेशी वेदविक्रेता पश्यते ब्रह्मघातकाः ॥ ७०

इदं व्यासकृतं नित्यमध्येतव्यं प्रयत्नतः ।

एतदुक्ताचारवतः पतनं नैव विद्यते ॥ ७१

इति श्रीवेदव्यासीये धर्मशास्त्रे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

—

पराशरसंहिता ।

प्रथमोऽध्यायः ।

अथातो हिमशैलाग्रे देवदारुवनालये ।
व्यासमेकाग्रमासीनमपृच्छन्नघयः पुरा ॥ १
मानुषाणां हितं धर्मं वर्त्तमाने कलौ युगे ।
शौचाचारं यथावच्च वद सत्यवतीसुत ॥ २
तच्छ्रुत्वा ऋषिर्वाक्यन्तु समिद्भाग्यकसन्निभः ।
प्रत्युवाच महातेजाः श्रुतिस्मृतिविशारदः ॥ ३
न चाहं सर्वतत्त्वज्ञः कथं धर्मं वदाम्यहम् ।
अस्मत्पितैव प्रष्टव्यं ह्यति व्यासः सुतोऽवदत् ॥ ४
ततस्ते ऋषयः सर्वे धर्मतत्त्वार्थकाङ्क्षिणः ।
ऋषिं व्यासं पूरुस्कृत्य गता बदरिकाश्रमे ॥ ५
नानावृक्षसमाकीर्णं फलपुष्पोपशोभितम् ।
नदीप्रस्रवणाकीर्णं पुण्यतीर्थैरलङ्कितम् ॥ ६
भृगपक्षिगणाव्यञ्च देवतायतनावृतम् ।
यक्षगन्धर्वसिद्धैश्च नृत्यगीतसमाकुलम् ॥ ७
तस्मिन्नृषिसभामध्ये शक्तिपुङ्गवं पराशरम् ।
सुखासीनं महात्मानं मुनिमुख्यगणावृतम् ॥ ८
कृताञ्जलिपुटो भूत्वा व्यासस्तु ऋषिभिः सह ।
प्रदक्षिणाभिवादैश्च स्तुतिभिः समपूजयत् ॥ ९

अथ सप्तदशमनसा पराशरमहामुनिः ।
 आह सुस्वागतं ब्रूहीत्यासीनो मुनिपुङ्गवः ॥ १०
 व्यासः सुस्वागतं ये च ऋषयश्च समन्ततः ।
 कुशलं कुशलेत्युक्त्वा व्यासः पृच्छत्यतः परम् ॥ ११
 यदि जानासि मे मर्तिं स्नेहाद्वा भक्तवत्सल ।
 धर्मं चैव मे तात अनुयाद्यो ह्यहं तव ॥ १२
 श्रुता मे मानवा धर्मा वासिष्ठाः काश्यपास्तथा ।
 गार्ग्या गौतमाश्चैव तथा चौशनसाः स्मृताः ॥ १३
 अत्रे विष्णोश्च सांवर्त्ता दाक्षा आङ्गिरसास्तथा ।
 शातातपाश्च हारीता याज्ञवल्क्यज्जताश्च ये ॥ १४
 कात्यायनज्जताश्चैव प्राचेतसज्जताश्च ये ।
 आपस्तम्बज्जता धर्माः शङ्खस्य लिखितस्य च ॥ १५
 श्रुता ह्येते भवत्प्रोक्ता श्रौतार्थास्तेन विष्मृताः ।
 अस्मिन् मन्वन्तरे धर्माः कृतत्रेतादिके युगे ॥ १६
 सर्वे धर्माः कृते जाताः सर्वे नष्टाः कलौ युगे ।
 चातुर्वर्ण्यसमाचारं किञ्चित् साधारणं वद ॥ १७
 व्यासवाक्यावसाने तु मुनिमुख्यः पराशरः ।
 धर्मस्य निर्णयं प्राह सूक्ष्मं स्थूलञ्च विस्तरात् ॥ १८
 शृणु पुत्र प्रवक्ष्येऽहं शृण्वन्तु ऋषयस्तथा ।
 कल्पे कल्पे क्षयोत्पत्तौ ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ॥ १९
 श्रुतिः स्मृतिः सदाचारा निर्णेतव्याश्च सर्वदा ।
 न कश्चिद्देवकर्त्ता च वेदस्मर्त्ता चतुर्मुखः ।
 तथैव धर्मं स्मरति मनुः कल्पन्तरान्तरे ॥ २०

अथे कृतयुगे धर्मास्त्रेतायां द्वापरे परे ।
 अथे कलियुगे नृणां युगरूपानुसारतः ॥ २१
 तपः परं कृतयुगे त्रेतायां ज्ञानमुच्यते ।
 द्वापरे यज्ञमित्यर्चुर्दानमेकं कलौ युगे ॥ २२
 कते तु मानवो धर्मास्त्रेतायां गौतमः स्मृतः ।
 द्वापरे शङ्खलिखितौ कलौ पाराशरः स्मृतः ॥ २३
 त्यजेद्देशं कृतयुगे त्रेतायां याममुत्सृजेत् ।
 द्वापरे कुलमेकन्तु कर्त्तारश्च कलौ युगे ॥ २४
 कते सञ्चापणात् पापं त्रेतायाञ्चैव दर्शनात् ।
 द्वापरे चात्रमादाय कलौ पतति कर्मणा ॥ २५
 कते तु तत्क्षणाच्छापस्त्रेतायां दशभिर्हिनैः ।
 द्वापरे मासमात्रेण कलौ संवत्सरेण तु ॥ २६
 अभिगम्य कते दानं त्रेतास्वाह्वय दीयते ।
 द्वापरे याचमानाय सेवया दीयते कलौ ॥ २७
 अभिगम्योत्तमं दानमाहृतश्चैव मध्यमम् ।
 अधमं याचमानं श्वात् सेवादानञ्च निष्फलम् ॥ २८
 कते चास्थिताः प्राणास्त्रेतायां मांससंस्थिताः ।
 द्वापरे रुधिरं यावत् कलावन्नादिषु स्थिताः ॥ २९
 धर्मो जितो ह्यधर्मो जितः सत्योऽनृतेन च ।
 जिता भूत्यैस्तु राजानः स्त्रीभिश्च पुरुषा जिताः ॥ ३०
 सीदन्ति चाग्निहोत्राणि गुरुपूजा प्रणम्यति ।
 कुमार्येष प्रसूयन्ते तस्मिन् कलि युगे सदा ॥ ३१
 युगे युगे च ये धर्मास्तत्र तत्र च ये द्विजाः ।
 तेषां निन्दा न कर्त्तव्या युगरूपा हि ते द्विजाः ॥ ३२

जुने युगे च सामर्थ्यं श्रेष्ठं मुनिविभाषितम् ।
 पराशरेण चाप्युक्तं प्रावक्षितं प्रधीयते ॥ ३३
 अहमस्यैव तद्धर्ममन्यस्मत्प्रवर्तयामि वः ।
 चातुर्वर्ण्यसमाचारं नृणाम् मुनिपुङ्गवाः ॥ ३४
 पराशरमतं पुण्यं पवित्रं पापनाशनम् ।
 चिन्तितं ब्राह्मणार्थाय धर्मसंस्थापनाय च ॥ ३५
 चतुर्णामपि वर्णानामाचारो धर्मपालकः ।
 आचारभ्रष्टदेहानां भवेद्धर्मः पराश्रुतः ॥ ३६
 षट्कर्मभिर्गुतो नित्यं देवतातिथिपूजकः ।
 इतश्चेषन्तु भुञ्जानो ब्राह्मणो नावसीदति ॥ ३७
 सन्ध्या स्नानं जपो होमः स्वाध्यायो देवतार्चनम् ।
 वैश्वदेवातिथेयश्च षट्कर्मणि दिने दिने ॥ ३८
 प्रियो वा यदि वा द्वेषो मूर्खः पण्डित एव वा ।
 वैश्वदेवं तु सम्प्राप्तः सोऽतिथिः स्वर्गसंक्रमः ॥ ३९
 दूराध्वानं पथिष्यान्तं वैश्वदेवे उपास्थितम् ।
 अतिथिं तं विजानीयान्नातिथिः पूर्वमागतः ॥ ४०
 न पुच्छेद्भोवचरणं न स्वाध्यायव्रतानि च ।
 हृदयं कल्पयेत् तस्मिन् सर्वदेवमयो हि सः ॥ ४१
 नैकग्रामीणमतिथिं विप्रं साङ्गतिकं तथा ।
 अनित्यं ज्ञागतो यस्मात् तस्मादतिथिरुच्यते ॥ ४२
 अपूर्वः सुव्रतौ विप्रो अपूर्वा वातिथिस्तथा ।
 वेदाभ्यासरतो नित्यं त्रयोऽपूर्वा दिने दिने ॥ ४३
 वैश्वदेवे तु सम्प्राप्ते भिक्षुके गृहमागते ।
 सहस्रं वैश्वदेवार्थं भिक्षां दत्ता विसर्जयेत् ॥ ४४

यती च ब्रह्मचारो च पद्मावस्त्रामिनावुभौ ।
 तयोरवमदत्त्वा च भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥ ४५
 यतिहस्ते चलं दद्याद्द्वैजं दद्यात् पुनर्जलम् ।
 तद्द्वैजं मेरुणा तुल्यं तल्ललं सागरोपमम् ॥ ४६
 वैश्वदेवकृतान् दोषान्धक्तो भिक्षुर्ध्यपोहितम् ।
 न हि भिक्षुकृतान् दोषान् वैश्वदेवो ध्यपोहति ॥ ४७
 अकृत्वा वैश्वदेवन्तु भुञ्जते ये द्विजातयः ।
 सर्वे ते निष्कृता ज्ञेयाः पतन्ति नरकेऽशुचौ ॥ ४८
 शिरोवेष्टन्तु यो भुङ्क्ते यो भुङ्क्ते दक्षिणामुखः ।
 वामपादे करं न्यस्य तद्वै रक्षांसि भुञ्जते ॥ ४९
 यतये वाचनं दत्त्वा ताम्बुलं ब्रह्मचारिणे ।
 चौरैभ्योऽप्यभियं दत्त्वा दातापि नरकं व्रजेत् ॥ ५०
 पापो वा यदि चाण्डालो विप्रघ्नः पिबघातकः ।
 वैश्वदेवे तु साम्नासः सोऽतिथिः स्वर्गसंक्रमः ॥ ५१
 अतिथिर्यस्य भग्नाशो गृह्णात् प्रतिनिवर्त्तते ।
 पितरस्तस्य नाग्रन्ति दशवर्षशतानि च ॥ ५२
 न प्रसज्यातिगो विप्रो ह्यतिथिं वेदपारगम् ।
 अद्ददन्नमावन्तु भुक्त्वा भुङ्क्ते तु किल्बिषम् ॥ ५३
 ब्राह्मणस्य मुखं चेषं निरुदकमकण्टकम् ।
 व्यापयेत् सर्वबीजानि सा कृषिः सर्वकामिका ॥ ५४
 सुक्षेत्रे वापयेद्बीजं सुपुत्रे हापयेन्नमम् ।
 सुक्षेत्रे च सुपुत्रे च यत्क्षिप्तं नैव जयति ॥ ५५
 अनृता ह्यनधीयाना वय भैक्षचरा द्विजाः ।
 तं ग्रामं दण्डयेद्राजा चौरभक्तप्रदो हि सः ॥

क्षत्रियो हि प्रजा रक्षन् शत्रुपारिणः प्रचण्डवत् ।
 विजित्य परसैन्यानि क्षितिं धर्मेण पालयेत् ॥ ५७
 न श्रीः कलकमायाताः स्वरुपास्त्रिहितापि वा ।
 खड्गेनाक्रम्य भुञ्जीत वीरभोग्या वसुधरा ॥ ५८
 पुत्रं पुत्रं विचिनुयात्तलच्छेदं न कारयेत् ।
 मालाकार ह्रवोद्याने न तथाङ्गारकारकः ॥ ५९
 लोडकर्म तथा रत्नं गवाक्ष प्रतिपालनम् ।
 वाणिज्यं कृषिकर्माणि वैश्यवृत्तिरुदाहता ॥ ६०
 शूद्राणां द्विजशूषा परो धर्मः प्रकीर्तितः ।
 अन्यथा कुरुते किञ्चित् तद्वेत् तस्य निष्फलम् ॥ ६१
 लवणं मधू तैलञ्च दधि तक्रं घृतं पयः ।
 न दुष्येच्छूद्रजातीनां कुर्यात् सर्वस्य विक्रयम् ॥ ६२
 अविक्रेयं मद्यमांसमभक्ष्यञ्च भक्षणम् ।
 अगम्यागमनञ्चैव शूद्रोऽपि नरकं व्रजेत् ॥ ६३
 कपिलाक्षीरपानेन ब्राह्मणीगमनेन च ।
 वेदाक्षरविवारेण शूद्रस्य नरकं भ्रवम् ॥ ६४
 हृति पाराशरे धर्मशास्त्रे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

अतः परं गृहस्थस्य धर्माचारं कलौ यगे ।
 धर्मसाधारणं शत्रुं चातुर्वर्ण्याप्रमागतम् ॥ १
 सप्रवक्ष्याम्यहं भूयः पाराशर्यप्रचोदितः ।
 षट्कर्मेनिरनो विप्रः कृषिकर्माणि कारयेत् ॥ २

हलमङ्गलं धर्मं षड्गवं मध्यमं संतमम् ।
 चतुर्गवं नृशंशानां द्विगवं वृषघातिनाम् ॥ १
 क्षवितं दूषितं शान्तं बलीवद् न योजयेत् ।
 हीनाङ्गं व्याधितं क्लीवं वृषं विप्रो न वाहयेत् ॥ ४
 स्थूलाङ्गं नीरुजं दृप्तं दृष्टमं षण्डवर्जितम् ।
 बाहयेद्दिवसस्यार्धं पश्चात् शान्तं समाचरेत् ॥ ५
 जप्यं देवार्चनं होमं स्वाध्यायश्चैवमभ्यसेत् ।
 एकद्वित्रिचतुर्दिप्रात् भोजयेत् स्नातकान् द्विजः ॥ ६
 स्वयंकष्टे तथा क्षेत्रे घान्यैश्च स्वयमर्जितैः ।
 निर्धयेत् पञ्चयज्ञानि कृतुर्दीक्षाश्च कारयेत् ॥ ७
 तिला रसा न विक्रेया विक्रेया घान्यतः समाः ।
 विप्रस्यैवं विधा वृत्तिस्तृणकाषादिविक्रयः ॥ ८
 संवत्सरेण यत् पां मत्स्यघाती समाप्नुवाद् ।
 अयोमुखेन काष्ठेन तदैकाह्येन लाङ्गुली ॥ ९
 पाशको मत्स्यघाती च व्याधः शाकुनिकस्तथा ।
 अदाता कर्षकश्चैव पश्येत्ते समभागिनः ॥ १०
 कच्छनी पेयणी चुल्ली उदकस्थोऽथ मार्जनी ।
 पञ्च सूना गृहस्थस्य अह्नयह्नि वर्तते ॥ ११
 वृक्षांश्छित्वा मही भित्त्वा हत्वा तु खनकीटकान् ।
 कर्षकः खनु यज्ञेन सर्वपापात् प्रमुच्यते ॥ १२
 यो न दद्याद्द्विजातिभ्यो राशिमूलमुपागतः ।
 स चौरः स च पापिष्ठो ब्रह्मघ्नं तं विनिर्द्दिशेत् ॥ १३
 रात्रे दत्त्वा तु षड्भागं देवानाश्चैकविंशकम् ।
 विप्राणां त्रिंशद्भागं क्षत्रिकर्त्ता न विप्र्यते ॥ १४

चात्रियोऽपि क्वचिं कृत्वा द्विजान् देदांश्च पूजयेत् ।
 वैश्यः शूद्रः सदा कुर्यात् कृषिवाणिज्यशिल्पकान् ॥ १५
 विकर्म कुर्वते शूद्रा द्विजसेवाविवर्जिताः ।
 अन्नस्यत्याशुषस्ते वै पतन्ति नरकेषु च ।
 चतुर्णामपि वर्णानामेष धर्मः सनातनः ॥ १६
 इति पाराशरे धर्मशास्त्रे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

अतः शुद्धिं प्रवक्ष्यामि जनने मरणे तथा ।
 दिनत्रयेण शुद्ध्यन्ति ब्राह्मणाः प्रेतसूतकैः ॥ १
 क्षत्रियो द्वादशाहेन वैश्यः पञ्चदशाहकैः ।
 शूद्रः शुद्ध्यति मासेन पराशरवचो यथा ॥ २
 उपासने तु विप्राणामङ्गशुद्धिस्तु जायते ।
 ब्राह्मणानां प्रसूतौ तु देहस्पर्शो विधीयते ॥ ३
 जाते विप्रो दशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः ।
 वैश्यः पञ्चदशाहेन शूद्रो मासेन शुद्ध्यति ॥ ४
 एकाहा शुद्ध्यते विप्रो योऽग्निवेदसमन्वितः ।
 ब्राह्मा कुलवेदस्तु द्विहीनो दशभिर्दिनैः ॥ ५
 जन्मकर्मपरिभ्रष्टः सस्योपासनवर्जितः ।
 नामधारकविप्रस्य दशाहं सूतकं भवेत् ॥ ६
 एकपिण्डास्तु द्वायादाः पृथग्द्वारनिवेतनाः ।
 जन्मन्यपि विपत्तौ च भवेत् तेषांच सूतकम् ॥ ७
 भयत्र दशाहानि कुलस्याचं न भुञ्जते ।
 दानं प्रतिग्रहो ह्यः सः स्वाध्यायश्च निवर्तते ॥ ८

आप्रोति सूतकं गोत्रे चतुर्थपुरुषेण तु ।
 द्वावाहिच्छेदमाप्नोति पञ्चमे वामवंशजः ॥ ९
 चतुर्थदशरात्रं स्यात् पश्चिमा पुंसि पञ्चमे ।
 षष्ठे चतुरश्राच्छुद्धिः सप्तमे तु दिनत्रयम् ॥ १०
 पञ्चभिः पुरुषैर्युक्ता अष्टावेयाः सगोत्रिणः ।
 ततः षट्पुरुषाद्याश्च अष्टे भोज्याः सगोत्रिणः ॥ ११
 भृग्वग्निमरणे चैव देशान्तररुद्धे तथा ।
 बाले प्रीते च सत्यासे सद्यःशौचं विधीयते ॥ १२
 दशरात्रेष्वतीतिषु त्रिरात्राच्छुद्धिरिष्यते ।
 ततः संवत्सरादूर्ध्वं सचेलं ज्ञानमाचरेत् ॥ १३
 देशान्तररुद्धः कश्चित् सगोत्रः श्रूयते यदि ।
 न त्रिरात्रमहोरात्रं सद्यः ज्ञात्वा विशुध्यति ॥ १४
 आ त्रिपक्षात् त्रिरात्रं स्यादा प्रक्षमासाश्च पश्चिणी ।
 अष्टः संवत्सरादूर्ध्वक सद्यःशौचं विधीयते ॥ १५
 अजातदन्ता ये बाला ये च गर्भादिनिःसृताः ।
 न तेषामग्निसंस्कारो नाशौचं नोदकक्रिया ॥ १६
 यदि गर्भा विपद्येत स्रवते वापि योषिताम् ।
 यावन्मासं स्थितो गर्भा दिनं तावत् स सूतकः ॥ १७
 आ चतुर्थाद्वेत् स्नावः पातः पञ्चमषष्ठयोः ।
 अत ऊर्ध्वं प्रसूतिः स्यादष्टाहं सूतकं भवेत् ॥ १८
 प्रसूतिकाले सम्प्राप्ते प्रसवे यदि योषिताम् ।
 जीवापत्ये तु गोत्रस्य ह्यते मातुश्च सूतकः ॥ १९
 रात्रावेव समुत्पन्ने ह्यते रजसि सूतके ।
 पूर्वमेव दिनं श्राद्धं यावन्नोदयते रविः ॥ २०

इत्तज्जातेऽनुजाते च कृतचूडे च संस्थिते ।
 अग्निसंस्कारणं तेषां विराजं सतकं भवेत् ॥ २१
 आ इत्तजननात् सद्य आ चूडावैशिकी स्मृता ।
 विराजमा व्रतात् तेषां दशराजमतः परम् ॥ २२
 गर्भे यदि विपत्तिः स्यादद्याहं सतकं भवेत् ।
 जीवन् जातो यदि प्रेतः उद्य एव विशुध्यति ॥ २३
 स्त्रीणां चूडाव आशाभात् संक्रमात् तदधः क्रमात् ।
 सद्यः शौचमयैकाहं विरहः क्षिप्तप्रवृत्तु ॥ २४
 ब्रह्मचारी गृहे येषां हयते च हुताग्ने ।
 सम्यक् न च कुर्वन्ति न तेषां सतकं भवेत् ॥ २५
 सम्यक्कारुष्यते विष्टो जात्यो दोषोऽस्ति वा ह्यग्रे ।
 सम्यक्केषु निवृत्तस्य न प्रेतं नैव सुतकम् ॥ २६
 शिल्पिनः कारुका वैद्या दासीदायाश्च नापिताः ।
 ओविद्याश्चैव राजानः सद्यः शौचाः प्रकीर्तिता ॥ २७
 सवती मन्त्रपूतश्च चाहितान्निष्ठ यो द्विजः ।
 रात्रय सतकं नास्ति यस्तु चेच्छति पार्थिवः ॥ २८
 उद्यतो निधने दाने आर्त्तो विप्रो निमन्वितः ।
 तदेव ऋषिभिर्दृष्टं यथाकालेन श्रुयति ॥ २९
 प्रसवे गृहमेधी तु न कुर्वीत सङ्करं यदि ।
 दद्याद्वा ऋष्यते माता भवन्नाद्य पिता शचिः ॥ ३०
 सर्वेषां शायमाशौचं मातापितोर्दशाहिकम् ।
 सतकं मातुरेव स्यादुपसृष्ट्य पिता शचिः ॥ ३१
 यदि पत्रां प्रसूतायां सम्यक् कुरुते द्विजः ।
 सतकान् भवेत् तस्य यदि विप्रः षडङ्गवित् ॥ ३२

सम्पत्तौ जायते दोषो नादो दोषोऽस्ति ब्राह्मणे ।
 तस्मात् सर्वप्रथमेन सम्पत्तौ वर्जयेद्द्विजः ॥ ३२
 विवाहोत्सवयज्ञेषु त्वन्तरा स्तुतस्तुते ।
 पूर्वसङ्कल्पितं द्रव्यं दीयमानं न दुष्यति ॥ ३३
 अन्तरा तु दशाहस्य पुनर्मरणजन्मनि ।
 नावत् स्यादशुचिर्भिप्रो यवत् तत् आदनिर्दृश्यम् ॥ ३४
 ब्राह्मणार्थं विपन्नानां वन्दिगोश्रवणे तथा ।
 आहवेषु विपन्नानामेकरात्रन्तु स्तुतकम् ॥ ३५
 द्वाविमौ पुरुषौ लौके सूर्यमण्डलमेदकौ ।
 परिव्राड् योगयुक्तश्च रणे चाभिमुखे हतः ॥ ३६
 यत्र यत्र हतः शूरः शत्रुभिः परिवेष्टितः ।
 अक्षयान् लभते लोकान् यदि क्लीबं न भाषते ॥ ३७
 जितेन लभते लक्ष्मीं हृतेनापि सुराङ्गनाः ।
 क्षणविधंसिकेऽमुष्मिन् काचिन्ता मरणे रणे ॥ ३८
 यस्तु भैक्ष्येषु सैन्येषु विद्रवत्सु समन्ततः ।
 परिव्राता यदा गच्छेत् स च क्रतुफलं लभेत् ॥ ३९
 यस्य हृदयतं गात्रं शरशतवृष्टिसुहृदैः ।
 देवकन्यास्तु तं वीरं गायन्ति रमयन्ति च ॥ ४०
 वराङ्गनासहस्राणि शूरमायोधने हतम् ।
 नागकन्याश्च धावन्ति मम भर्ता भवेदिति ॥ ४१

ललाटदेशाद्गुधिरं हि यस्य
 तप्तस्य जन्तोः प्रविशेच्च वक्त्रे ।
 तं सोमपाने न हि तस्य तुल्यं
 सं ग्रामयज्ञे विधिवच्च दृष्टम् ॥ ४२

यं यज्ञसहस्रपथा च विद्युदा

स्वर्गेन्द्रियो बाल यथैव विप्राः ।

तथैव वान्त्येव हि तत्र वीराः

प्राणान् सुयुद्धेन परित्यजन्तः ॥ ४४

अनार्यं ब्राह्मणं प्रेतं ये वदन्ति द्विजातयः ।

पदे पदे यज्ञफलमाहुर्पूर्वाज्ञभन्ति ते ॥ ४५

असंगोत्रमवन्धुश्च प्रेतीभूतश्च ब्राह्मणम् ।

नीत्वा च दाहयित्वा च प्राणायामेन शुध्यति ॥ ४६

न तेषामशुभं किञ्चिद्विज्ञानां शुभकर्मणि ।

जलावगाहनात् तेषां शुद्धिर्भूतिरित्यीरिता ॥ ४७

अनुगम्येच्छया प्रेतं ज्ञातिमज्ञातिमेव वा ।

ज्ञात्वा चैव तु स्पृष्ट्वाग्निं घृतं प्राश्य विशुध्यति ॥ ४८

क्षत्रियं क्षत्रमज्ञानदूब्राह्मणो योऽनुगच्छति ।

एकाहमशुचिर्भूत्वा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥ ४९

शवं च वैश्यमज्ञानादूब्राह्मणो योऽनुगच्छति ।

ज्ञात्वाशौचं द्विरात्रं च प्राणायामान् षडाचरेत् ॥ ५०

प्रेतीभूतन्तु यः शुद्धं ब्राह्मणो ज्ञानदुर्वलः ।

नवत्नमनुगच्छेत् त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् ॥ ५१

त्रिरात्रे तु ततः पूर्वं नदीं गत्वा समुद्रगाम् ।

प्राणायामशतं ज्ञात्वा घृतं प्राश्य विशुध्यति ॥ ५२

विनिर्वर्त्य यदा शुद्धा च्छक्कान्तमुपस्थिताः ।

द्विजैस्तदानुगन्तव्या इति धर्मविदो विदुः ॥ ५३

तज्जाहिर्जो घृतं शूद्रं न स्पृशेन्न च दाहयेत् ।
दृष्टे सूर्यावलोकनेन शरिरेषा पुरातनी ॥ ५७
इति पराशरे धर्मशास्त्रे तृतीयोऽध्यायः ॥ १ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

अतिमानादति क्रोधात् क्षेपेद्वा वाह वा भयात् ।
उद्विहीयात् स्त्रीं पुमान् वा गतिरेषा विधीयते ॥ १
पूयशोणितसम्पूर्णं अक्षे तमसि मज्जति ।
षष्टिं वर्षसहस्रानि नरकं प्रतिपद्यते ॥ २
नाशौचं नोदकं नाग्निं नाशुपातं च कारयेत् ।
बोढारोऽग्निप्रदातारः पाशच्छेदकरास्तथा ॥ ३
तमश्नच्छेण शब्ध्यन्तीत्येवमाह प्रजापतिः ।
गोभिर्हृतं तथोदम्बं ब्राह्मणेन तु घातितम् ॥ ४
संस्पृशन्ति च ये विप्रा बोढारश्चाग्निदाश्च ये ।
अथोऽपि वानुगन्तारः पाशच्छेदकराश्च ये ॥ ५
तमश्नच्छेण शब्ध्यन्ति कुर्व्यव्रीह्याणभोजनम् ।
अनदुत्सहितां गांश्च दद्युर्विप्राय दक्षिणाम् ॥ ६
त्यहमुष्णं पिवेदापचाहमुष्णं पयः पिवेत् ।
त्यहमुष्णं घृतं पीत्वा वायुभञ्जो दिनमत्रम् ॥ ७
यो वै समाचरेद्दिग्गः पतितादिष्वकामतः ॥ ८
मासार्धं मासमेकं वा मासद्वयमथापि वा ।
पदार्धमब्दमेकं वा तदूर्ध्वं चैव तत्समः ॥ ९

त्रिरात्रं प्रथमे पक्षे द्वितीये कृच्छ्रमाचरेत् ।
 तृतीये च वृक्षेऽतः कृच्छ्रं सान्तपनं चरेत् ॥ १८
 चतुर्थं दशरात्रं स्यात् पराकः पंचमे मतः ।
 कुर्याच्चान्द्रायणं षष्ठे भस्ममे त्वेन्दवद्वयम् ॥ १९
 शुद्धार्थमष्टमे चैव षण्माशात् कृच्छ्रमाचरेत् ।
 पक्षसङ्गाप्रमाणेन सुवर्णान्यपि दक्षिणा ॥ २०
 ऋतुस्नाता तु याः नारीः भर्तारं नोपसर्पति ।
 सा स्रता नरकं याति विधवा च पुनः पुनः ॥ २१
 ऋतौ स्नातान् तु यो भार्यां सन्निधौ नोपगच्छति ।
 घोरायां भूयस्त्यायां युज्यते नात्र संशयः ॥ २२
 अदुःशपतितां भार्यां यौवने यः परित्यजेत् ।
 सप्तजन्म भवेत् स्त्रीत्वं वैधव्यं च पुनः पुनः ॥ २३
 दरिद्रं व्याधितं मूर्खं भर्तारं या न मन्यते ।
 सा स्रता जायते व्याली वैधव्यं च पुनः पुनः ॥ २४
 आधवाताहतं बीजं यथा क्षेत्रे प्ररोहति ।
 क्षेत्री तद्वद्वते बीजं न बीजो भागमर्हति ॥ २५
 तद्वत् परस्त्रियाः पुत्रौ द्वौ सुतौ कुण्डगोलकौ ।
 पत्न्या जीवति कुण्डः स्यात्पुष्टेः भर्तारि गोलकः ॥ २६
 औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्विमकः सुतः ।
 इद्यान्माता पिता वापि स पुत्रौ दत्तको भवेत् ॥ २७
 परिवृत्तिः परिवेत्ता यया च परिविद्यते ।
 सर्वे ते नरकं यान्ति दाहयाजकपंचमाः ॥ २८
 दारान्निहोत्रसंयोगं वः कुर्यादग्रजे संति ।
 परिवेत्ता स परिविद्यः परिवृत्तिस्तु पूर्वजः ॥ २९

हौ कच्छो परिविन्नेस्तु कन्यायाः कच्छ एव च ।
 कच्छातिकच्छौ दातुश्च होता चान्द्रायणं चरेत् ॥ २२
 कुम्भामनषण्डेषु गग्गदेषु जङ्घेषु च ।
 जाताश्चै बधिरे मूत्रे न दोषः परिवेदने ॥ २३
 पितृव्यपुत्रः सापत्न्यः परनारीषु तस्तथा ।
 दाराग्निहोत्रसंयोगे न दोषः परिवेदने ॥ २४
 ज्येष्ठो भ्राता यदि तिष्ठेद्दाधानं नैव चिन्तयेत् ।
 अमुञ्जातस्तु कुर्वीत शङ्खस्य वचनं यथा ॥ २५
 नष्टे ष्टे श्रवजिते क्लीबे च पतिते पती ।
 पञ्चास्त्रापत्सु नारीणां पतिरन्यो विधीयते ॥ २६
 ष्टे भर्तारि या नारी ब्रह्मचर्यं व्यवस्थिता ।
 सा ष्टता लभते स्वर्गं यथा ते ब्रह्मचारिणः ॥ २७
 तिस्रः कोऽर्धकोटी च यानि रोमाणि मानवे ।
 तावत्कालं वसेत् स्वर्गं भर्तारं यामुगच्छति ॥ २८
 व्यालग्राही यथा व्यालं बिलादुत्तरते बलात् ।
 एवमुद्धृत्य भर्तारं तेनैव सह मोदते ॥ २९
 इति पराशरे धर्मशास्त्रे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

खट्वाभ्यां शृगालाद्यैर्यदि दृष्टस्तु ब्राह्मणः ।
 स्नात्वा जपेत् गायत्रीं पवित्रां वेदमातरम् ॥ १
 गवां शृङ्गोदके स्नातो महानद्यास्तु सङ्गमे ।
 समुद्रदर्यानाम्नापि शुना दृष्टः शुचिर्भवेत् ॥ २

वेदविद्याव्रतज्ञातः शुना दष्टस्तु ब्राह्मणः ।
 सहिरण्योदके ज्ञात्वा हृतं ग्राह्यं विशुध्यति ॥ ३
 सव्रतस्तु शुना दष्टस्त्रिरात्रं समुपोषितः ।
 हृतं कुयोदकं पीत्वा व्रतशेषं समापयेत् ॥ ४
 अव्रतः सव्रतो वापि शुना दष्टो भवेद्विजः ।
 ग्रणिपत्य भवेत् पुनो विप्रैश्चानुनिरीक्षितः ॥ ५
 शुनात्रातावलीदस्य नखैर्विलिखितस्य च ।
 अङ्गिः प्रक्षालनाच्छुद्धिरग्निना चोपचूयनम् ॥ ६
 शुना च ग्राह्यणी दष्टा जम्बूकेन दृकेण वा ।
 उदितं सोमनक्षत्रं दृष्ट्वा सद्यः शुचिर्भवेत् ॥ ७
 क्षणपक्षे यदा सोमो न दृश्येत कदाचन ।
 यां दिशं व्रजते सोमस्तां दिशं चावलोकयेत् ॥ ८
 असद्व्राह्मणके ग्रामे शुना दष्टस्तु ब्राह्मणः ।
 दृषं प्रदक्षिणीकृत्य सद्यः स्नानाद्विशुध्यति ॥ ९
 चण्डालेन श्वपाकेन गोभिर्दिग्भैर्हतो यदि ।
 आहिताग्निर्वृतो विप्रो विषेणात्महतो यदि ॥ १०
 दहेत् तं ब्राह्मणं विप्रो लोकान्मौ मन्त्रवर्जितम् ।
 स्रग्धा चोद्य च दग्धा च सपिण्डेषु च सत्या ॥ ११
 प्राजापत्यं चरेत् पश्चाद्विप्राणामनुयासनात् ।
 दग्धास्यीनि पुनर्गृह्य क्षीरैः प्रक्षालयेद्विजः ॥ १२
 पुनर्दहेत् स्वकान्मौ तन्मन्त्रेण च पृथक् पृथक् ।
 आहिताग्निर्विजः कश्चित् प्रवसन् कालचोदितः ॥ १३
 देहनाशमनुप्राप्तस्तस्याग्निर्वर्त्तते गृहे ।
 श्रौताग्निहोत्रसंस्कारः श्रूयतामपि सप्तमाः ॥ १४

क्षयाजिनं समासीर्य कुशैश्च पुरुषाहतिम् ।
 षट्शतानि शतंचैव पलाशाणांच वृत्तकम् ॥ १५
 चत्वारिंशच्छिरे दद्यात् षष्ठिं कण्ठे विनिर्द्दिशेत् ।
 बाहुभ्यांच शतं दद्याद्गुलीषु दशैव तु ॥ १६
 शतंचोरसि सन्दद्यात् त्रिंशच्चैवोदरे न्यसेत् ।
 अष्टौ वृषणयोर्द्द्यात् षंच मेढ्रे च विन्यसेत् ॥ १७
 एकविंशतिमूर्ध्नां जानुजङ्घे च विंशतिम् ।
 मादाङ्गुल्योः शतार्धं च पद्माणि च तथा न्यसेत् ॥ १८
 श्रम्यां शिरो विनिक्षिप्य अरणीं वृषणे तथा ।
 शुङ्गं दक्षिणहस्तेन वामहस्ते तथोपसत् ॥ १९
 कर्णे चोदूखलं दद्यात् षष्ठे च मूषलं ततः ।
 निक्षिप्योरसि वृषदं तण्डुलाज्यतिलान् सुखे ॥ २०
 श्रोत्रे च प्रोक्षणीं दद्यादाज्यस्थालींच चक्षुषोः ।
 कर्णे नेत्रे सुखे घ्राणे हिरण्यशकलं क्षिपेत् ॥ २१
 अग्निहोत्रोपकरणं गात्रे शेषं प्रविन्यसेत् ।
 असौ स्वर्गाय लोकाय स्वाहेति च घृताहुतौः ॥ २२
 दद्यात् पुत्रोऽथवा भ्राता ह्यन्ये वापि स्वधर्मणः ।
 यथा दहनसंस्कारस्तथा कार्यं विचक्षणैः ॥ २३
 ईदृशान्तु विधिं कुर्याद्ब्रह्मलोके गतिर्भुवम् ।
 ये दहन्ति द्विजास्तान्ते ते यान्ति परमां गतिम् ॥ २४
 अन्यथा कुर्वते किंचिदात्मबुद्धिप्रबोधिताः ।
 भवन्त्यल्पायुषस्तै वै पतन्ति नरके भ्रुवम् ॥ २५
 इति पाराशरे धर्मशास्त्रे पंचमोऽध्यायः ॥ ५

षष्ठोऽध्यायः ।

अतपरं प्रवक्ष्यामि प्राणिहत्यासु निष्कृतिम् ।
 पराशरेण पूर्वोक्तं मन्त्रार्थेऽपि च विस्तृताम् ॥ १
 हंससारसकौचांश्च चक्रवाकं सकुकुटम् ।
 जलपादांश्च शरभमह्येरेव त्रेण शुध्यति ॥ २
 बलाकाटिडिभानां च शुकपारावतादिनाम् ।
 आटिनां च बक्रानां च शुध्यते नक्तभोजनात् ॥ ३
 भासकाकपोतानां सारोतित्ति रिघातकः ।
 अन्तर्जले उभे सन्ध्ये प्राणायामेन शुध्यति ॥ ४
 गृध्रस्तेनश्चिस्त्रिग्राहचाषोलूकनिर्पातने ।
 अपक्वाशी दिनं तिष्ठेत् त्रिकालं भारुताशनः ॥ ५
 वल्गुणीचटकानां च कोकिलाखञ्जरीटकांश्च ।
 लावकान् रक्तपादांश्च शुध्यन्ते नक्तभोजनात् ॥ ६
 कारणडवचकोराणां पिङ्गलाकुररस्य च ।
 भरद्वाजनिहन्ता च शुध्यते शिवपूजनात् ॥ ७
 मेरुण्डश्चेवभासं च पारावतकपिञ्जलान् ।
 पक्षिणामेव सर्वेषामहोरात्रेण शुध्यति ॥ ८
 हत्वा नकुलमार्जारसर्पाजगरङ्गुडुभान् ।
 कृशरं भोजयेद्दिमान् लौहदण्डं च दक्षिणाम् ॥ ९
 शत्रुकीशशकागोधामतृस्यकूर्माभिपातने ।
 दन्ताकफलभोक्ता च ह्यहोरात्रेण शुध्यति ॥ १०
 वृकजम्बुककृच्छाणां तरक्षूणां च घातने ।
 तिलप्रस्थं द्विजे दद्याद्वायुभक्षो दिनत्रयम् ॥ ११

अजगवयतुरङ्गानां महिषोद्गनिपातने ।
 शुध्यते सारात्रेण विप्राणां तर्पणेन च ॥ १२
 अङ्गं रुरुं वराहं च अज्ञानादवस्तु घातयेत् ।
 अफालकृष्टमश्रीयाद्दहोरात्रेण शुध्यति ॥ १३
 एवं चतुष्पदानां च संज्ञां वनचारिणाम् ।
 अहोरात्रोषितस्तिष्ठेज्जपत् वै जातवेदसम् ॥ १४
 शिल्पिनं कारुकं शूद्रं स्त्रियं वा यस्तु घातयेत् ।
 प्राजापत्यद्वयं कुर्याद् दृष्टैकादश दक्षिणम् ॥ १५
 वैश्यं वा क्षत्रियं वापि निर्दोषमभिघातयेत् ।
 सोऽतिशुद्धं कुर्याद्दोत्रिंशदक्षिणां ददेत् ॥ १६
 वैश्यं शूद्रं क्रियासक्तं विकर्मस्थं द्विजोत्तमम् ।
 हत्वा चान्द्रायणं कुर्याद्दोत्रिंशदक्षिणाम् ॥ १७
 क्षत्रियेणापि वैश्येन शूद्रेणैवैतरेण वा ।
 चण्डालवधसम्प्राप्तः कृच्छ्राद् न विशुध्यति ॥ १८
 चौरः श्वपाकचाण्डाला विप्रेणापि हता यदि ।
 अहोरात्रोपवासेन प्राणायामेन शुध्यति ॥ १९
 श्वपाकं वापि चाण्डालं विप्रः सन्भाषते यदि ।
 द्विजसम्भाषणं कुर्यान्नायत्रीं वा सद्यज्जपेत् ॥ २०
 चाण्डालैः सह सुप्तन्तु तिरात्रमुपवासयेत् ।
 चाण्डालैकपथं गत्वा गायत्रीस्मरणाच्छुचिः ॥ २१
 चण्डालदर्शनेनैष आदित्यमवलोकयेत् ।
 चण्डालस्पर्शने चैव सत्तलं स्नानमाचरेत् ॥ २२
 चण्डालखातवापीष पीत्वा सलिलमग्रजः ।
 अज्ञानाच्चैव नक्तेन त्वहोरात्रेण शुध्यति ॥ २३

चण्डालभाण्डसंस्पृष्टं पीत्वा कूपगतं जलम् ।
 गोमूत्रयावकाहारस्तिरावच्छिन्नाप्रयात् ॥ २४
 चण्डालोदकभाण्डे तु अज्ञानात् पिवते जलम् ।
 तत्क्षणात् क्षिपते यस्तु प्राजापत्यं समाचरेत् ॥ २५
 यदि न क्षिपते तोयं शरीरे यस्य जीव्येति ।
 प्रजापत्यं न दातव्यं कच्छं सान्तपनं चरेत् ॥ २६
 चरेत् सान्तपनं विप्रः प्राजापत्यन्तु क्षत्रियः ।
 तद्वदन्तु चरेद्वैश्यः पादं शूद्रस्य दापयेत् ॥ २७
 भाण्डस्यमन्यजनान्तु जलं दधि दयः पिबेत् ।
 ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रश्चैव प्रमादतः ॥ २८
 ब्रह्मकूर्चापवासेन द्विजातीनान्तु निष्कृतिः ।
 शूद्रस्य चोपवासेन तथा दानेन शक्तिः ॥ २९
 ब्राह्मणो ज्ञानतो भूङ्क्ते चण्डालान्नं कदाचन ।
 गोमूत्रयावकाहारादशरात्रेण शुध्यति ॥ ३०
 एकैकं ग्रासमग्नीयाज्ञोमूत्रयावकस्य च ।
 दशाहं नियमस्थस्य व्रतं तत्र विनिर्दिष्टम् ॥ ३१
 अविज्ञातश्च चण्डालः सन्तिष्ठेत् तस्य वेष्मनि ।
 विज्ञाते तूपसत्रस्य द्विजाः कुर्वन्त्यनुग्रहम् ॥ ३२
 ऋषिवक्ताच्छ्रुता धर्मास्त्रायन्ते वेदपावगाः ।
 पतन्तमुदरेयुस्ते धर्मज्ञं पापसङ्कटात् ॥ ३३
 दध्ना च सर्पिषा चैव क्षीरगोमूत्रयावकम् ।
 भुञ्जीत सह सर्वे च त्विसन्ध्यमवगाहनम् ॥ ३४
 ब्राह्मं भुञ्जीत दध्ना च त्राहं भुञ्जीत सर्पिषा ।
 त्राहं क्षीरेण भुञ्जीत एकैकेन दिनत्रयम् ॥ ३५

भावदुष्टं न भुञ्जीयाज्जोच्छिष्टं क्षमिदूषितम् ।
 विपलं दधिदुग्धस्य पलमेकन्तु सर्पिषः ॥ ३६
 भक्षणा तु भवेच्छुद्धिरुभयोस्ताम्रकांसयोः ।
 जलशौचेन वस्त्राणां परित्यागेन चन्दयम् ॥ ३७
 फलं भगुङ्कापांसतवणं तैलसर्पिषी ।
 द्वारे कृत्वा तु धान्यानि गृहे दद्याद्दुताशनम् ॥ ३८
 एतं शुद्धस्ततः पश्चात् कुर्याद्ब्राह्मणभोजनम् ।
 तिथितं गा वृषश्चैकं दद्याद्विप्रेषु दक्षिणाम् ॥ ३९
 पुनर्लेपनया तेन होमजप्येन शुध्यति ।
 आधारेण च विप्राणां भूमिदोषो न विद्यते ॥ ४०
 रजकी चक्षुकारी च लुब्धकस्य च पुक्कसी ।
 चातुर्वर्ण्यगृहे यस्य ह्यज्ञानादधितिष्ठति ॥ ४१
 ज्ञात्वा तु निष्कृतिं कुर्यात् पूर्वाक्तस्याहमेव च ।
 गृहदाहं न कुर्वीतायन्यत् सर्वञ्च कारयेत् ॥ ४२
 गृहस्थाभ्यन्तरे गच्छेच्चाण्डालो यस्य कस्यचित् ।
 तस्माद्गृहाद्विनिःसृत्य गृहभाण्डानि वर्जयेत् ॥ ४३
 रसपूर्णान्तु यज्ञाण्डं न त्यजेच्च कदाचन ।
 गोरसेन तु सन्निधौ र्जलैः प्रोक्षेत् समन्ततः ॥ ४४
 ब्राह्मणस्य व्रणद्वारे पृथग्योनितसम्भवे ।
 क्षमिरुत्पद्यते यस्य प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ॥ ४५
 गवां मूत्रपुरीषेण दध्ना क्षीरेण सर्पिषा ।
 त्वहं स्नाता च पीत्वा च क्षमिदुष्टः शुचिर्भवेत् ॥ ४६
 क्षत्रियोऽपि सुवर्णस्य पञ्चमापान् प्रदापयेत् ।
 गोदक्षिणान्तु वैश्यस्याप्युपवासं विनिर्दिशेत् ॥ ४७

शुद्राणां नोपवासः स्याच्छूद्रो दानेन शुध्यति ।
 ब्राह्मणास्तु नमस्कृत्य पञ्चगव्येन शुध्यति ॥ ४८
 अच्छिद्रमिति यद्वाक्यं यजन्ति क्षितिदेवताः ।
 प्रणम्य शिरसा धार्यमग्निष्टोमफलं हि तत् ॥ ४९
 व्याधिव्यसनिनियान्ते दुर्भिच्छ डामरे तथा ।
 उपवासो व्रतो होमो द्विजसम्पादितानि वा ॥ ५०
 अथवा ब्राह्मणास्तुष्टाः स्वयं कुर्वन्त्यनुग्रहम् ।
 सर्वधर्ममवाप्नोतिः द्विजैः संवर्द्धितापि वा ॥ ५१
 दुर्वलेऽनुग्रहः कार्यस्तथा वै बालवृद्धयोः ।
 अतोऽन्यथा भवेद्दोषस्तस्मान्नानुग्रहः स्मृतः ॥ ५२
 स्नेहाद्वा यदि वा लोभाद्वा दज्ञानितोऽपि वा ।
 कुर्वन्त्यनुग्रहं ये वै तत्पापं तेषु गच्छति ॥ ५३
 शरीरस्यात्यये प्राप्ते वदन्ति नियमन्तु ये ।
 महत्कार्योपरोधेन न स्वस्थस्य कदाचन ॥ ५४
 स्वस्थस्य मूढा कुर्वन्ति नियमन्तु वदन्ति ये ।
 ते तस्य विघ्नकर्तारः पतन्ति नरकेऽशुचौ ॥ ५५
 स एव नियमस्त्याज्यो ब्राह्मणं योऽवमन्यते ।
 वृथा तस्योपवासः स्यान्न स पुण्येन युज्यते ॥ ५६
 स एव नियमो ग्राह्यो यं यं कोऽपि वदेद्द्विजः ।
 कुर्थाद्वाक्यं द्विजानाञ्च अकुर्वन् ब्रह्महा भवेत् ॥ ५७
 उपवासो व्रतञ्चैव स्नानं तीर्थं जपस्तपः ।
 विघ्नैः सम्पादितं यस्य सम्पन्नं तस्य तद्भवेत् ॥ ५८
 व्रतच्छिद्रं तपश्छिद्रं यच्छिद्रं यन्नकर्मणि ।
 सर्व भवति निच्छिद्रं ब्राह्मणैरूपपादितम् ॥ ५९

ब्राह्मणा जङ्गमं तीर्थं निर्जनं सर्वकामदम् ।
 तेषां वाक्योदकेनैव शुद्ध्यन्ति मलिना जनाः ॥ ६१
 ब्राह्मणा यानि भाषन्ते भाषन्ते तानि देवताः ।
 सर्वदेवमया विप्रा न तद्वचनमन्यथा ॥ ६२
 अन्नाद्यो कीटसंयुक्ते मक्षिकाकीटदूषिते ।
 अन्तरा संस्पृशेच्चापस्तदन्नं भक्षना स्पृशेत् ॥ ६३
 भुञ्जानो हि यदा विप्रः पादं हस्तेन संस्पृशेत् ।
 उच्छिष्टं हि स वै भुङ्क्ते योभुङ्क्ते मुक्तभाजने ॥ ६४
 पादुकास्थो न भुञ्जीत पर्यङ्के संस्थितोऽपि वा ।
 शुना चाण्डालदृष्टो वा भोजनं परिवर्ज्येत् ॥ ६५
 पक्वान्नञ्च निषिद्धं यदन्नशुद्धिं तथैव च ।
 यथा पराशरेणोक्तं तथैवाहं यदस्मि वः ॥ ६६
 मितं द्रोणादकस्यान्नं काकश्चानोपघातितम् ।
 केनेतच्छुध्यते चान्नं ब्राह्मणेभ्यो निवेदयेत् ॥ ६७
 काकश्चानावलीढन्तु द्रोणान्नं न परित्यजेत् ।
 वेदवेदाङ्गविद्विप्रैर्धर्मशास्त्रानुपालकैः ॥ ६८
 प्रस्थो द्वात्रिंशतिद्रोणः स्मृतो द्विप्रस्थ आदकः ।
 ततो द्रोणादकस्यान्नं श्रुतिस्मृतिविदो विदुः ॥ ६९
 काकश्चानावलीढन्तु गवाध्रातं खरेण वा ।
 स्वल्पन्नं त्यजेद्विप्रः शुद्धिर्द्रोणादके भवेत् ॥ ७०
 अन्नस्योद्धृत्य तन्मात्रं यच्च नोपहतं भवेत् ।
 सुवर्णादिकमभ्युक्ष्य हुताग्नेनैव तापयेत् ॥ ७१

हुताग्नेन संस्पृष्टं सुवर्णसलिलेन च ।

विप्राणां ब्रह्मघोषेण भौज्यं भवति तत्क्षणात् ॥ ७१

इति पराशरे धर्मशास्त्रे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

सप्तमोऽध्यायः ।

अयातो द्रव्यसंशुद्धिः पराशरवचो यथा ।

दारवाणाम्पु स्नातॄणां तक्षणाच्छुद्धिरिष्यते ॥ १

मार्ज्जनादयज्ञपात्राणां पाणिना यज्ञकर्मणि ।

चामसानां ग्रहाणाञ्च शुद्धिः प्रज्वालनेन तु ॥ २

क्षणाच्च सुवाणाञ्च शुद्धिरुष्णेन वारिणा ।

भक्षणा शुध्यते कांस्यं ताम्बा स्नेहेन शुध्यति ॥ ३

रजसा शुध्यते नारी विकलं या न गच्छति ।

नदी वेगेन शुध्येत लेपो यदि न दृश्यते ॥ ४

वापीकूपतडागेषु दूषितेषु कथंचन ।

उद्धृत्य वै घटशतं पञ्चगव्येन शुध्यति ॥ ५

अष्टवर्षा भवेद्गौरी नववर्षा तु रोहिणी ।

दशवर्षा भवेत् कन्या अत ऊर्ध्वं रजस्वला ॥ ६

प्राप्ते तु द्वादशे वर्षे यः कन्यां न प्रयच्छति ।

मासि मासि रजस्तस्याः पिवन्ति पितरः स्वयम् ॥ ७

माता चैव पिता चैव ज्येष्ठो भ्राता तथैव च ।

त्रयस्ते नरकं यान्ति दृष्ट्वा कन्यां रजस्वलाम् ॥ ८

यस्तां समुदहेत् कन्यां ब्राह्मणोऽज्ञानमोहितः ।

असम्भायोऽप्यपाङ्क्तो यः स विप्रो वृषलीपति ॥ ९

यः करोत्येकरात्रेण वृषलीसिवनं द्विजः ।
 स भैक्षभुग्जपन्नित्यं त्रिभिर्द्वैविशुध्यति ॥ १०
 अस्तं गते यदा सूर्य्यं चाण्डालं पतितं स्त्रियम् ।
 सृष्टिकां स्पृशतश्चैव कथं शुद्धिर्विधीयते ॥ ११
 जातवेदं सुवर्णञ्च सोमसागं विलोक्य च ।
 ब्राह्मणानुगतश्चैव स्नानं कृत्वा विशुध्यति ॥ १२
 स्पृष्ट्वा रजस्वलान्योन्यं ब्राह्मणी ब्राह्मणी तथा ।
 तावत् तिष्ठेन्निराहारा त्रिरात्रेणैव शुध्यति ॥ १३
 स्य द्वा रजस्वलान्योन्यं ब्राह्मणी क्षत्रिया तथा ।
 अर्धकच्छं चरेत् पूर्वा पादमेकमनन्तरा ॥ १४
 स्य द्वा रजस्वलान्योन्यं ब्राह्मणी वैश्यजा तथा ।
 पादोनचैव पूर्वायाः परायाः कच्छपादकम् ॥ १५
 स्पृष्ट्वा रजस्वलान्योन्यं ब्राह्मणी शूद्रजा तथा ।
 कच्छेण शुध्यते पूर्वा शूद्रा दानेन शुध्यति ॥ १६
 स्नाता रजस्वा या तु चतुर्थ्यहनि शुध्यति ।
 कुर्याद्रजोनिवृत्तौ तु दैवपितृादिकर्म च ॥ १७
 रोगेण यद्रजः स्त्रीणामन्वहन्तु शयस्यते ।
 नाशुचिः सा ततस्तत्र तत् स्नात्वा कारिकं मतम् ॥ १८
 प्रथमेऽहनि चाण्डाली द्वितीये ब्रह्मघातिनी ।
 तृतीये रजस्वी प्रोक्ता चतुर्थ्यहनि शुध्यति ॥ १९
 आतुरे स्नान उत्पन्ने दशकृत्वो ह्यनातुरः ।
 स्नात्वा स्नात्वाऽप्यग्नेन ततः शुध्येत्स आतुरः ॥ २०
 उच्छिष्टोच्छिष्टसंस्पृष्टः शुना शूद्रेण वा द्विजः ।
 उपोथ रजनीमेकं पञ्चगव्येन शुध्यति ॥ २१

अनुच्छिष्टेन शूद्रेण स्पर्शं स्नानं विधीयते ।
 उच्छिष्टेन च संस्पृष्टः प्राजापत्यं समाचरेत् ॥ २२
 भस्मना शुध्यते कांक्षं सुरया यत्र लिप्यते ।
 सुरामात्रेण संस्पृष्टं शुध्यतेऽग्न्युपलेपनैः ॥ २३
 गवाष्टातानि कांक्षानि श्वकाक्षोपहतानि च ।
 शुध्यन्ति दशभिः क्षारैः शूद्रोच्छिष्टानि यानि च ॥ २४
 गण्डूषं पादशौचं च कृत्वा वै कांक्षभाजने ।
 यस्मासान् भुवि निक्षिप्य उद्धृत्य पुनराचरेत् ॥ २५
 आयसेष्वपमारेण सीसस्याग्नौ विशोधनम् ।
 दन्तमस्थि तथा मृङ्गं रौप्यं सोवर्णभाजनम् ॥ २६
 मणिपाषाणशङ्खाश्च एतान् प्रक्षालयेज्जलैः ।
 पाषाणे तु पुनर्घृष्टिरेषा शुद्धिरुदाहृता २७
 वृद्धाण्डदहनाच्छुद्धिर्धान्यानां मर्ज्जनादपि ॥ २८
 अङ्गिस्तु प्रोक्षणं शौचं वह्मनां धान्यवाससाम् ।
 प्रक्षालनेन त्वल्पानामङ्गिः शौचं विधीयते ॥ २९
 वेणुवल्कलचीराणां क्षौमकार्पासवाससाम् ।
 और्णानां नेप्रपट्टानां जलाच्छौचं विधीयते ॥ ३०
 तुलिकाद्युपधानानि पीतरक्ताम्बराणि च ।
 शोषयित्वा कृतापेन प्रोक्षयित्वा शुचिर्भवेत् ॥ ३१
 मुञ्जोपस्करसूर्पाणां श्याणस्य फलचर्मणाम् ।
 तण्डुकाष्ठादिरज्जुनामुदकप्रोक्षणं मतम् ॥ ३२
 मार्जारमक्षिकाकीट-पतङ्गक्षामिदुर्द्वराः ।
 मेध्यामेधं स्पृशन्त्येव नोच्छिष्टान् मगुरब्रवीत् ॥ ३३

भूमिं स्पृष्ट्वागतं तोयं यच्चाप्यन्योन्यविप्रुषः ।
 भूक्तोच्छिष्टं तथा स्नेहं नोच्छिष्टं मनुरब्रवीत् ॥ ३४
 ताम्बुलेक्षुकले चैव भुक्तस्नेहानुलेपने ।
 मधुपर्कं च सोमे च नोच्छिष्टं मनुरब्रवीत् ॥ ३५
 रथ्याकर्हं मतोयानि नावः पन्यास्तृणानि च ।
 नवता कर्णं शुध्यन्ति पक्केष्टकचितानिच ॥ ३६
 अद्भुताः सन्तता धारा वातोद्भूताश्च रेणवः ।
 स्त्रियो वृद्धाश्च बालाश्च न दुष्यन्ति कदाचन ॥ ३७
 क्षुते जिष्टीवने चैव दन्तोच्छिष्टे तथानृते ।
 पतितानाश्च सभाषे दक्षिणं श्रवणं स्पृशेत् ॥ ३८
 अग्निरापश्च वेदाश्च सौमसूर्यानिनास्तथा ।
 एते सर्वेऽपि विप्राणां श्रोत्रे तिष्ठन्ति दक्षिणे ॥ ३९
 प्रभासादीनि तीर्थानि गङ्गाद्याः सरितस्तथा ।
 विप्रस्य दक्षिणे कर्णे सान्निध्यं मनुरब्रवीत् ॥ ४०
 देशभङ्गे प्रवासे वा व्याधिषु व्यसनेष्वपि ।
 रत्नेदेव स्वदेहादि पञ्चाङ्गमं समाचरेत् ॥ ४१
 येन केन च धर्मेण ह्यदुना दारुणेन च ।
 उदरेद्दीनमात्मानं समर्थो धर्ममाचरेत् ॥ ४२
 आपत्काले तु सम्प्राप्ते शौचाचारं न चिन्तयेत् ।
 स्वयं समुद्धरेत् पश्चात् स्वस्थो धर्मं समाचरेत् ॥ ४३
 इति पाराशरे धर्मशास्त्रे सप्तमोऽध्यायः ॥ १ ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

गवां बन्धनयोक्ते तु भवेन्मृत्युरकामतः ।
 अकामात् कृतपापस्य प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ॥ १
 वेदवेदाङ्गविदुषां धर्मशास्त्रं विजानताम् ।
 स्वकर्मरतविप्राणां स्वकं पापं निवेदयेत् ॥ २
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि उपस्थानस्य लक्षणम् ।
 उपस्थितो हि न्यायेन व्रतादेशनमर्हति ॥ ३
 सद्यो निःसंशये पापे न भुञ्जीतानुपस्थितः ।
 भुञ्जानी वर्धयेत् पापं पर्षदयत् न विद्यते ॥ ४
 संशये तु न भोक्तव्यं यावत् कर्ष्यविनिश्चयः ।
 प्रमादश्च न कर्त्तव्यो यथैवासंशयस्तथा ॥ ५
 कृत्वा पापं न गूहेत गुह्यमानं विवर्धते ।
 स्वल्पं वाय प्रभृतं वा धर्मविज्ञो निवेदयेत् ॥ ६
 ते हि पापे कृते वेद्या हन्तारश्चैव पाप्मनाम् ।
 व्याधितस्य यथा वैद्या बुद्धिमन्तो रुजापहाः ॥ ७
 प्रायश्चित्ते समुत्पन्ने क्लीमान् सत्यपरायणः ।
 मुहुरार्जवसन्त्यन्नः शुद्धिं गच्छेत मानवः ॥ ८
 सचेलं वाग्यतः स्नात्वा क्लिन्नवासाः समाहितः ।
 क्षत्रियो वाथ वैश्यो वा ततः पर्षदमाव्रजेत् ॥ ९
 उपस्थाय ततः शीघ्रमार्त्तिमान् धरणीं व्रजेत् ।
 गात्रैश्च शिरसा चैव न च किञ्चिदुदाहरेत् ॥ १०
 सावित्वास्यापि गायत्र्याः सन्ध्योपास्यग्निकार्ययोः ।
 अज्ञानात् कृषिकर्त्तारो ब्राह्मणा नामधारकाः ॥ ११

अत्रतानाममन्त्राणां जातिमात्रोपजीविनाम् ।
 सहस्रशः समेतानां परिषत्त्वं न विद्यते ॥ १२
 यद्वदन्ति तमोमूढा मूर्खा धर्ममतद्विदः ।
 तत् पापं शतधा भूत्वा तद्वक्तुरधिगच्छति ॥ १३
 अज्ञात्वा धर्मशास्त्राणि प्रायश्चित्तं ददाति यः ।
 प्रायश्चित्ती भवेत् पूतः कित्त्विषं परिषद्भजेत् ॥ १४
 चत्वारो वा त्रयो वापि यद्वक्तुर्वेदपारगाः ।
 स धर्म इति विज्ञेयो नेतरैस्तु सहस्रशः ॥ १५
 प्रमाणमार्गं मार्गन्तो ये धर्मं प्रवदन्ति वै ।
 तेषामुद्विजते पापं सम्भूतगुणवादिनाम् ॥ १६
 यथाश्मनि स्थितं तोयं मरुतार्कणं शुध्यति ।
 एवं परिषदादेशान्नाशयेदिव दुष्कृतम् ॥ १७
 नैव गच्छति कर्त्तारं नैव गच्छति पर्षदम् ।
 मारुतार्कादिसंयोगात् पापं नश्यति तोयवत् ॥ १८
 अनाहिताग्नयो येऽन्ये वेदवेदाङ्गपारगाः ।
 पञ्च त्रयो वा धर्मज्ञाः परिषत् सा प्रकीर्त्तिता ॥ १९
 मुनीनामात्मविद्यानां द्विजानां यज्ञयाजिनाम् ।
 वेदव्रतेषु स्नातानामेकोऽपि परिषद्भवेत् ॥ २०
 पञ्च पूर्वं मया प्रोक्तास्तेषाञ्चैव त्वसम्भवे ।
 स्मृतिपरितुष्टा ये परिषत् सा प्रकीर्त्तिता ॥ २१
 अत ऊर्ध्वन्तु ये विप्राः केवलं नामधारकाः ।
 परिषत्त्वं न तेषां वै सहस्रगुणितेष्वपि ॥ २२
 यथा काष्ठमयो हस्ती यथा चर्ममयो मृगः ।
 ब्राह्मणास्वनधोयानास्त्रयस्ते नामधारकाः ॥ २३

ग्रामस्थानं यथा शून्यं यथा कूपस्तु निर्जलः ।
 यथा द्रुतमनग्नौ च अमन्त्रो ब्राह्मणस्तथा ॥ २४
 यथा षण्डोऽफलं स्त्रीषु यथा गौरवराफला ।
 यथा चाज्ञोऽफलं दानं तथा विप्रोऽवृचोऽफलः ॥ २५
 चित्रं कर्म यथानेकैरङ्गैरुन्मील्यते शनैः ।
 ब्राह्मण्यमपि तद्वत् स्यात् संस्कारैर्विधिपूर्वकैः ॥ २६
 प्रायश्चित्तं प्रयच्छन्ति ये द्विजा नामधारकाः ।
 ते द्विजाः पापकर्माणाः समेता नरकं ययुः । २७
 ये पठन्ति द्विजा वेदं पञ्चयज्ञरत्नाच्च ये ।
 चैलोक्यं धारयन्त्येते पञ्चेन्द्रियरताश्च याः ॥ २८
 सम्प्रणीतः श्मशानेषु दीप्तोऽग्निः सर्वभक्षकः ।
 तथैव ज्ञानवान् विप्रः सर्वभक्षश्च दैवतम् ॥ २९
 अमेथ्यानि च सर्वाणि प्रक्षिपन्तुः पदके यथा ।
 तथैव किल्बिषं स्रवं प्रक्षेप्यं द्विजोऽमले ॥ ३०
 गायत्रीरहितो विप्रः शूद्रादप्यशुचिर्मवेत् ।
 गायत्रीब्रह्मतत्त्वज्ञाः सम्पूज्यन्ते द्विजोत्तमाः ॥ ३१
 दुःशीलोऽपि द्विजः पूज्यो न शूद्रो विजितेन्द्रियः ।
 कः परित्यज्य दुष्टां गां दुहेच्छीलवतो खरीम् ॥ ३२
 धर्मशास्त्ररथारुढा वेदखड्गधरा द्विजाः ।
 क्रीडार्थमपि यद्वन्युः स धर्म परमः स्मृतः ॥ ३३
 चातुर्वर्त्योऽविकल्पी च अङ्गविद्वर्मापाठकः ।
 प्रपञ्चाश्रमिणो मुख्याः परिषत् स्युर्दशावराः ॥ ३४
 राज्ञाश्चानुमते चैव प्रायश्चित्तं द्विजो वदेत् ।
 स्वयमेव न वक्तव्या प्रायश्चित्तस्य निष्कृतिः ॥ ३५

ब्राह्मणांश्च व्यतिक्रम्य राजा वत् कर्त्तुमिच्छति ।
 तत् पापं शतधा भूत्वा राजानमुपगच्छति ॥ ३६
 प्रायश्चित्तं सदा दद्यादेवतायतनाग्रतः ।
 आत्मानं पावयेत् पश्चाज्जपन् वै वेदमातरम् ॥ ३७
 सशिखं वपनं कृत्वा तिस्रस्यसवगाहनम् ।
 गवां गोष्ठे वसेद्द्रावो दिवा ताः समनुव्रजेत् ॥ ३८
 उष्ट्रे वर्षिति शीते वा मारुते वाति वा भृशम् ।
 न कुर्वीतात्मनस्त्राणं गोरकृत्वा तु शक्तिः ॥ ३९
 आत्मनो यदि बान्धेषां गृहे नेत्रस्थवा खले ।
 भक्षयन्तो न कपयेत् पिवन्तं चैव वतुसकम् ॥ ४०
 पिवन्तीषु पिवेत् तोयं संविशन्तीषु संविशेत् ।
 पतितां पङ्कमग्नां वा सर्वप्राणैः समुद्धरेत् ॥ ४१
 ब्राह्मणार्थं गवार्थं वा यस्तु प्राणान् परित्यजेत् ।
 मुच्यते ब्रह्महत्याद्यैर्गोमा गोब्राह्मणस्य च ॥ ४२
 गोबधस्यानुरूपेण प्राजापत्यं विनिर्द्दिशेत् ।
 प्राजापत्यन्तु यत् कृच्छ्रं विभजेत् तच्चतुर्विधम् ॥ ४३
 एकाहमेवभक्ताशी एकाहं नक्तभोजनः ।
 अयाचिताशेकमहरेकाहं मारुताशनः ॥ ४४
 दिनद्वयंचैकभक्तो द्विदिनं नक्तभोजनः ।
 दिनद्वयमयाची स्यात् त्रिदिनं मारुताशनः ॥ ४५
 त्रिदिनंचैकभक्ताशी त्रिदिनं नक्तभोजनः ।
 दिनत्रयमयाची स्यात् त्रिदिनं मारुताशनः ॥ ४६
 चतुरहन्तेकभक्ताशी चतुरहं नक्तभोजनः ।
 चतुर्दिनमयाची स्ताच्चतुरहं मारुताशनः ॥ ४७

प्रायश्चित्ते ततश्चीर्णे कुर्याद्ब्राह्मणभोजनम् ।
 विप्राय दक्षिणां दद्यात् पवित्राणि जपेद्विजः ।
 ब्राह्मणान् भोजयित्वा तु गोघ्नः शुद्धो न संशयः ॥ ४८
 इति पाराशरे धर्मशास्त्रे अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

नवमोऽध्यायः ।

गवां संरक्षणार्थाय न दुष्प्रेद्रोधबन्धयोः ।
 तद्वधन्तु न तत् विद्यात् कामाकामकृतं तथा ॥ १
 अंगुष्ठमात्रः स्थूलो वा बाहुमात्रः प्रमाणतः ।
 आर्द्रस्तु सपलायश्च दण्ड इत्यभिधीयते ॥ २
 दण्डाद्रूढं यदन्येन ग्रहरेक्षा निपातयेत् ।
 प्रायश्चित्तं चरेत् प्रोक्तं द्विगुणं गोघ्नतंचरेत् ॥ ३
 रोधबन्धनयोक्ताणि घातनंच चतुर्विधम् ।
 एकपादं चरेद्द्वीधे द्विपादं बन्धने चरेत् ॥ ४
 योक्तेषु पादघ्नो न स्याच्चरेत् सर्वं निपातने ।
 गोचरे च गृहे वापि दुर्गेष्वपि समेष्वपि ॥ ५
 नदीष्वपि समुद्रेषु खातेऽप्यथ दरीमुखे ।
 दग्धदेशे स्थिताः गावस्तन्मनाद्रोध उच्यते ॥ ६
 योक्तडामकडोरैश्च घण्टाभरणभुषणैः ।
 गृहे वापि वने वापि वहा स्यान्नौर्मता यदि ॥ ७
 तदेव बन्धनं विद्यात् कामाकामकृतंच यत् ।
 मृल्लेखे शकटे पङ्क्तौ भारे वा पौडितो नरैः ॥ ८

गोपतिर्ह्युमाप्रोति योक्तो भवति तद्वधः ।
 मत्तः प्रमत्त उन्मत्तचेतनो वाप्यचेतनः ॥ ८
 कामाकामकृतक्रोधो दण्डैर्हन्यादथोपलैः ।
 प्रहता वा च्यता वापि तदि हेतुर्निपातने ॥ १०
 मूर्च्छितः पतितो वापि दण्डेनाभिहतः स तु ।
 उत्थितस्तु यदा गच्छेत् पञ्च सप्त दशैव वा ॥ ११
 ग्रासं वा यदि गृह्णीयात्तोयं वापि पिवेद्वदि ।
 पूर्वव्याध्युसृष्टन्दचेत् प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥ १२
 पिण्डस्थो पादमेकस्तु द्वौ पादौ गर्भसंनिभे ।
 पादोनं व्रतमूद्दिष्टं हत्वा गर्भमचेतनम् ॥ १३
 पादेऽङ्गरोमपवः द्विपादे श्मश्रुणोऽपि च ।
 त्रिपादे तु शिखावर्जं सशिखन्तु निपातने ॥ १४
 पादे वस्त्रयुगंचैव द्विपादे कांस्यभाजनम् ।
 पादोने गोदण्डं दद्याच्चतुर्थं गोद्वयं स्मृतम् ॥ १५
 निष्पन्नसर्वगात्रन्तु दृश्यते वा सचेतनम् ।
 अङ्गप्रत्यङ्गसम्पन्ने द्विगुणं गोव्रतं चरेत् ॥ १६
 पा पाणेनैव दण्डेन गावो येनाभिघातितः ।
 शृङ्गभङ्गे चरेत् पादं द्वौ पादौ तेन घातने ॥ १७
 लाङ्गुले छच्छपादन्तु द्वौ पादावस्तिभञ्जने ।
 त्रिपादंचैव कणं तु चरेत् सवं निपातने ॥ १८
 शृङ्गभङ्गेऽस्थिभङ्गे च कटिभङ्गे तथैव च ।
 यदि जीवति घण्टासान् प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥ १९
 व्रणभङ्गे च कर्त्तव्यः स्नेहाभ्यङ्गस्तु पाणिना ।
 यवसखापहर्त्तव्यो यावद्दृढवलो भवेत् ॥ २०

वावत् सम्पूर्णसर्वाङ्गस्तावत् तं पोषयेन्नरः ।
 गोक्षपं ब्राह्मणस्याग्रे नभस्कृत्य विवर्जयेत् ॥ २१
 यद्यसम्पूर्णसर्वाङ्गो हीनदेहो भवेत् तदा ।
 गोघातकस्य तस्याङ्गं प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत् ॥ २२
 काष्ठलोष्टकपाषाणैः शस्त्रेणैवोद्धृतो बलात् ।
 व्यापादयति यो गान्तु तस्य शुद्धिं विनिर्दिशेत् ॥ २३
 चरेत् सान्तपनं काष्ठे प्राजापत्यन्तु लोष्टके ।
 तप्तकच्छन्तु पाषाणे शस्त्रे चैवातिकच्छकम् ॥ २४
 पञ्च सान्तपने गावः प्राजापत्ये तथा त्रयः ।
 तप्तकच्छे भवन्त्यष्टावतिकच्छे त्रयोदश ॥ २५
 प्रमापणे प्राणभृतां दद्यात् तत्प्रतिरूपकम् ।
 तस्यानुत्पन्नं मूल्यं वा दद्यादित्यवधीमनुः ॥ २६
 अन्यत्राङ्गनलक्ष्मभ्यां वहने दोहने तथा ।
 सायं संयमनार्थन्तु न दुष्टेद्रोघवन्धयोः ॥ २७
 अतिदाहेऽतिवाहे च नासिकाभेदेन त्रयाः ।
 नदीपर्वतसञ्चारे प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत् ॥ २८
 अतिदाहे चरेत् पादं द्वौ पादौ वाहने चरेत् ।
 नासिके पादहीनन्तु चरेत् सर्वं निपातने ॥ २९
 दहनाच्च विपद्येत अवधो वापि यन्त्रितः ।
 उक्तं पराशरेणैव छोकपादं यथाविधि ॥ ३०
 रोधवन्धनयोक्तञ्च भारप्रहरणं तथा ।
 दुर्गप्रेरणयोक्तञ्च निमित्तानि वधस्य षट् ॥ ३१
 बन्धपाशमुगुप्ताङ्गो म्रियते यदि गोपशुः ।
 भवने तस्य नाशस्य पापे कच्छार्दनर्हति ॥ ३२

न नारिकेलैर्न च शालवालै-
र्न चापि मौञ्जैर्न च बन्धनगृहलैः ।

एतैस्तु गावो न निबन्धनीया
बद्धास्तु तिष्ठैत् परशुं गृहीत्वा ॥ ३३

कुशैः काशैश्च बध्नीयाद्गोपशुं दक्षिणामुखम् ।
पशुलग्नान्निदग्धेषु प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥ ३४
यदि तत्र भवेत् काण्डं प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ।
जपित्वा पावनीं देवीं मुच्यते तत्र किल्बिषात् ॥ ३५
प्रेरयन् कूपवापीषु वृक्षछेदेषु पातयन् ।
गवाशनेषु विक्रीणं स्ततः प्राप्नोति गोबधम् ॥ ३६
आराधितस्त यः कञ्चिन्निकतो यदा भवेत् ।
श्वश्वं हृदयं भिन्नं भग्नो वा कूपसङ्गटे ॥ ३७
कुपाद्युत्क्रमणे चैव भग्नो वा गोवपादयोः ।
स एव म्रियते तत्र त्रीन् पादांस्तु समीचरेत् ॥ ३८
कूपखाते तटीवग्धे नदीवन्धे प्रपासु च ।
पानीयेषु विपन्नानां प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥ ३९
कूपखाते तटीखाते दीर्घखाते तथैव च ।
अध्वेषु धर्मखातेषु प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥ ४०
वैश्वद्वारे निवासेस्तु यो नरः खातमिच्छति ।
स्वकार्यगृहखातेषु प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत् ॥ ४१
निशि बन्धनिरूपेषु सर्पव्याघ्रहतेषु च ।
अग्निविद्युद्विपन्नानां प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥ ४२
ग्रामघाते शरौघेण वैश्ववन्धनिपातने ।
अतिदृष्टिहतानाञ्च प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥ ४३

संग्रामे प्रहतानाञ्च ये हन्ता वेश्मकेषु च ।
 हावाग्निग्रामघाते वा प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥ ४४
 यन्निता गौश्चिकित्सार्थं मृदगर्भविमोचने ।
 यत्रो कृते विपद्यते प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥ ४५
 व्यापन्नानां बहूनाञ्च वन्धने रोधनंऽपि वा ।
 भिषग्निव्यापचारे च प्रायश्चित्तं विनिर्दिश्येत् ॥ ४६
 गोदृषाणां विपत्तौ च यावन्तः प्रक्षका जनाः ।
 न वारयन्ति तां तेषां सर्वेषां पातकं भवेत् ॥ ४७
 एको हतो यैर्बहुभिः समेतै-
 र्न ज्ञायते यस्य हतोऽभिधानात् ।
 दिव्येन तेषामुपलब्धं हन्ता
 निवर्त्तनीयो नृपसन्नियुक्तैः ॥ ४८
 एका चेद्बहुभिः कापि दैवाद्वापादिता भवेत् ।
 पादं पादञ्च इत्याद्याश्चरेयुस्ते पृथक् पृथक् ॥ ४९
 हतेषु रुधिरं दृष्ट्वाधियस्यं क्षयो भवेत् ।
 नाना भवति दृष्टेषु एवमन्वेषणं भवेत् ॥ ५०
 मनुना चैवमेकेन सर्वशास्त्राणि जानता ।
 प्रायश्चित्तानु तेनोक्तं गोषु चान्द्रायणं चरेत् ॥ ५१
 केशानां रक्षणायाश्च द्विगुणं गोव्रतं चरेत् ।
 द्विगुणे व्रत आदिष्ठे दक्षिणा द्विगुणा भवेत् ॥ ५२
 राजा वा राजपुत्रो वा प्राज्ञाणो वा बहुश्रुतः ।
 अक्षत्वा वपनं तस्य प्रायश्चित्तं विनिर्दिश्येत् ॥ ५३
 यस्य न द्विगुणं दानं केशञ्च परिरक्षितः ।
 तत् पापं तस्य तिष्ठेत् यत्ना च नरकं व्रजेत् ॥ ५४

यत् किञ्चित् क्रियते पापं सर्वं केशेषु तिष्ठति ।
 सर्वान् केशान् समुद्धृत्य च्छेदयेदङ्गुलिद्वयम् ॥ ५५
 एवं नारीकुमारीणां शिरसोमुण्डनं स्मृतम् ।
 न स्त्रियाः केशवपनं न दुरे शयनाशनम् ॥ ५६
 न च गोष्ठे वसेद्रात्रौ न दिवा गा अनुव्रजेत् ।
 नदीषु सङ्गमे चैव अरण्येषु विशेषतः ॥ ५७
 न स्त्रीणामजिनं व्यासो व्रतमेवं समाचरेत् ।
 त्रिसंख्यं स्नानमित्युक्तं सुराणामर्चनं तथा ॥ ५८
 बन्धुमध्ये व्रतं तासां कृच्छ्रचान्द्रायणादिकम् ।
 गृहेषु नियतं तिष्ठेच्छुचिर्नियममाचरेत् ॥ ५९
 ईह यो गोवधं कृत्वा प्रच्छादयितुमिच्छति ।
 स याति नरकं घोरं कालसूत्रमसंशयम् ॥ ६०
 विमुक्तो नरकात् तस्मान्मर्त्यलोके प्रजायत ।
 क्लीबो दुःखी च कुष्ठो च समजन्मानि वै नरः ॥ ६१
 तस्मात् प्रज्ञायते पापं स्वधर्मं सततं चरेत् ।
 श्रोत्रालभ्य गोविप्रैश्चतिकोपं विवर्जयेत् ॥ ६२
 इति पाराशरे धर्मशास्त्रे नवमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

दशमोऽध्यायः ।

चातुर्गुण्यं सर्वत्र हीयं प्रोक्ता तु निष्कृतिः ।
 अगम्यागमने चैव शुद्धौ चान्द्रायणं चरेत् ॥ १
 एकैकं प्रासयेत् पिण्डं कृण्वे शुक्ले च वर्धयेत् ।
 अमावस्यां न भुञ्जीत एष चन्द्रायणो विधिः ॥ २

कुङ्कुठाण्डप्रमानन्तु ग्रासञ्च परिकल्पयेत् ।
 अन्यथाभावदुष्टस्य न धर्मो नैव शुध्यति ॥ ३
 प्रायश्चित्ते ततश्चीर्णं कुर्याद् ब्राह्मणभोजनम् ।
 गोद्वय वस्त्रयुग्मञ्च दद्याद्विप्रेषु दक्षिणाम् ॥ ४
 चाण्डालीञ्च श्वपाकीञ्च ह्यभिगच्छति यो द्विजः ।
 तिरातमुपवासी स्याद्विप्राणामनुशासनात् ॥ ५
 सशिखं वपनं कुर्याद् प्राजापत्यत्रयं चरेत् ।
 ब्रह्मकृच्च ततः कृत्वा कुर्याद्ब्राह्मणतर्पणम् ॥ ६
 गायत्रीञ्च जपेन्नित्यं दद्याद्भोमिथुनद्वयम् ।
 विप्राय दक्षिणां दद्याच्छुद्धिमाप्नोत्यसंशयम् ॥ ७
 क्षत्रियोच्चापि वैश्यो वा चण्डालीं गच्छते यदि ।
 प्राजापत्यद्वयं कुर्याद्दद्याद्भोमिथुनं तथा ॥ ८
 श्वपाकमयचण्डालीं शूद्रो वै यदि गच्छति ।
 प्राजापत्यं चरेत् कृच्छ्रं दद्याद्भोमिथुनं तथा ॥ ९
 मातरं यदि गच्छेत भगिनीं पूत्रिकां तथा ।
 एतास्तु मोहतो गत्वा त्रीन् कृच्छ्रांस्तु समाचरेत् ॥ १०
 चान्द्रायणत्रयं कुर्याच्छिग्रच्छेदेन शुध्यति ।
 मातृषष्ठगमे चैव आत्मभेदनिर्द्शनम् ॥ ११
 अज्ञानात् तान्तु यो गच्छेत् कुर्याच्चान्द्रायणद्वयम् ।
 दशगोमिथुनं दद्याच्छुद्धिः पराशरोऽब्रवीत् ॥ १२
 पितृदारान् समारुह्य मातुरासाञ्च भ्रातृजाम् ।
 गुरुपत्नीं क्षुषाञ्चैव भ्रातृभार्यां तथैव च ॥ १४
 मातुलानीं सगोत्राञ्च प्राजापत्यत्रयं चरेत् ।
 गोद्वयं दक्षिणां दत्त्वा शुध्यते नात्र संशयः ॥ १५

पशुवेद्यादि-गमने महिषुष्ट्रीकपीस्तथा ।
 खरीच्च शकरीं गत्वा प्राजार्पणं समाचरेत् ॥ १५
 गोगामी च तिरात्रेण गामिकं ब्राह्मणे ददत् ।
 महिषुष्ट्रीखरीगामी त्वहोरात्रेण शुध्यति ॥ १६
 डामरे समरे वापि दुर्भिक्षे वा जनक्षये ।
 बन्दिग्राहे भयार्त्ते वा सदा स्वस्त्रीं निरीक्षयेत् ॥ १७
 चाण्डालैः सह सम्पक्कं या नारी कुरुते ततः ।
 विप्रान् दश वरान् गत्वा स्वकं दोषं प्रकाशयेत् ॥ १८
 आकण्ठसन्निधे कूपे गोमयोदककर्म मे ।
 तत्र स्थिता निराहारा त्वेकरात्रेण निष्कृमेत् ॥ १९
 सशिवं वपनं कृत्वा भुञ्जीयाद्दयावकौदनम् ।
 तिरात्रमुपवासित्वं ह्येकरात्रं जले वसेत् ॥ २०
 शङ्खपुष्पीलतामूलं पत्रञ्च कुसुमं फलम् ।
 सुवर्णं पञ्चगव्यञ्च कार्यायित्वा पिवेज्जलम् ॥ २१
 एकभक्तं चरेत् पञ्चादयावत् पुष्पवतौ भवेत् ।
 व्रतं चरति यदयावत् तावत् संवसते वहिः ॥ २२
 प्रायश्चित्ते ततश्चीर्णं कुर्याद् ब्राह्मणभोजनम् ।
 गोद्वयं दक्षिणां दद्याच्छुद्धिः पराशरोऽब्रवीत् ॥ २३
 चातुर्वर्ण्यस्य नारीणां कच्छचान्द्रायणव्रतम् ।
 यथा भूमिस्तथा नारी तस्मात् तां न तू दूषयेत् ॥ २४
 बन्दिग्राहेण या भुक्ता हत्वा बद्धा बलाङ्गयात् ।
 कृत्वा सान्तपनं कच्छं शुध्येत् पराशरोऽब्रवीत् ॥ २५
 सकृद्भुक्ता तु या नारी नेच्छन्ती पापकर्मभिः ।
 प्राजापत्येन शुध्येत ऋतुप्रसवणेन तु ॥ २६

पतत्सर्वं शरीरस्य वस्य भार्या सुरां पिबेत् ।
 यतिताईशरीरस्य निष्कृतिर्न विधीयते ॥ २७
 गायत्रीं जपमानस्तु कच्छं सान्त्वयनं चरेत् ॥ २८
 गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ।
 एकरात्रोपवासञ्च कच्छं सान्त्वयनं स्मृतम् ॥ २९
 जारेण जमश्रेष्ठं गर्भं त्यक्ते ज्येष्ठे पतौ ।
 तां त्यजेदपरे रात्रौ पतितां पापकारिणीम् ॥ ३०
 ब्राह्मणी तु यदा गच्छेत् परपुंसां समन्विता ।
 सा तु नष्टा वनिर्दिष्टा न तस्यागमनं पुनः ॥ ३१
 कामान्मोहाद्वयदा गच्छेत् त्यक्त्वा बन्धुन् सुतान् पतिम् ।
 सा तु नष्टा परे लोके मानुषेषु विधेयतः ॥ ३२
 दशमे तु दिने ताम्ने प्रायश्चित्तं न विद्यते ।
 दशाहं न त्यजेन्नारी त्यजेन्नष्टश्रुता तथा ॥ ३३
 भर्ता चैव चरेत् कच्छं कच्छार्द्धञ्चैव वाग्धवा ।
 तेषां भुक्त्वा च पीत्वा च अहोरात्रेण शुध्यति ॥ ३४
 ब्राह्मणी तु यदा गच्छेत् परपुंसां विवर्जिता ।
 गत्वा पुंसां शतं यातिं त्यजेद्युस्तान् गोत्रिणः ॥ ३५
 पुंसो यदि गृहं गच्छेत् तद्दशहं गृहं भवेत् ।
 पितृसाहस्रहं यच्च जारस्यैव तु तद्गृहम् ॥ ३६
 उल्लिख्य तद्गृहं पश्चात् पञ्चमण्येन शुध्यति ।
 त्यजेन्नुद्यम्यपात्राणि वस्त्रं काष्ठं च शोधयेत् ॥ ३७
 सभारान् शोधयेत् सर्वां गोक्षेत्रैश्च फलोद्भवान् ।
 तान्त्राणि पञ्चमण्येन कांक्षानि दश भस्माभिः ॥ ३८

प्रायश्चित्तं चरेद्विप्रौ ब्राह्मणैरुपपादितम् ।
 गोद्वयं दक्षिणां दद्यात् प्राजापत्यं समाचरेत् ॥ ३८
 दूतरेवामहोरात्रं पंचगव्येन शोधनम् ।
 सपुत्रः सहभृत्यश्च कुर्याद् ब्राह्मणभोजनम् ॥ ४०
 आकाशं वायुरग्निश्च मेध्यं भूमिगतं जलम् ।
 न दुष्यन्तीह दर्भाश्च यज्ञेषु चमसास्तथा ॥ ४१
 उपवासैर्व्रतैः पुण्यैः स्नानसन्ध्यार्चनादिभिः ।
 जपैर्होमैस्तथा दानैः शुध्यन्ते ब्राह्मणाः सदा ॥ ४२
 इति पराशरैर्धर्मशास्त्रे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

एकादशोऽध्यायः ।

अमध्यरेतो गोमांसं चाण्डालान्नमथापि वा ।
 यदि भुक्तान्तु विप्रेण ह्यच्छं चान्द्रायणं चरेत् ॥ १
 तथैव क्षत्रियो वैश्यस्तद्वन्तु समाचरेत् ।
 शूद्रोऽप्येवं यदा भुङ्क्ते प्राजापत्यं समाचरेत् ॥ २
 पंचगव्यं पिवेच्छूद्रो ब्रह्मकूर्चं पिवेद्विजः ।
 एकद्वित्रिचतुर्गाश्च दद्याद्विप्रादनुक्रमात् ॥ ३
 शूद्रान्नं सूतकस्यान्नमभोज्य त्यागमेव च ।
 शङ्कितं प्रतिषिद्धान्नं पूर्वोच्छिष्टं तथैव च ॥ ४
 यदि भुक्तान्तु विप्रेण अज्ञानादापदापि वा ।
 ज्ञात्वा समाचरेत् ह्यच्छं ब्रह्मकूर्चन्तु पावनम् ॥ ५
 ब्यालैर्नकुलमाज्जारैरन्नमुच्छिष्टितं यदा ।
 तिलदर्भादिकैः प्रोक्ष्य शुध्यते नात्र संशयः ॥ ६

शुद्रोऽप्यभोज्यं भुक्तान्नं पंचगव्येन शुध्यति ।
 क्षत्रियो वापि वैश्यश्च ब्राजापत्येन शुध्यति ॥ ७
 एकपङ्क्त्युपविष्टानां विप्राणां सह भोजने ।
 यद्येकोऽपि त्यजेत् पात्रं शेषमन्नं न भोजयेत् ॥ ८
 मोहाद्वा लोभतस्तत्र पङ्क्तावुच्छिद्यभोजने ।
 प्रायश्चित्तं चरेद्विप्रः कृच्छ्रं सान्तपनन्तथा ॥ ९
 पीयूषश्चेतलशुनवृन्ताकफलगृक्षनम् ।
 पलाण्डुं वृक्षनिर्यासं देवस्वं कवकानि च ॥ १०
 उष्ट्रीक्षीरमविक्षीरमन्नानाङ्गुक्षते द्विजः ।
 त्रिरात्रमुपवासी स्यात् पंचगव्येन शुध्यति ॥ ११
 मण्डूकं भक्षयित्वा च मूषिकमांसमेव च ।
 ज्ञात्वा विप्रस्त्वहोरात्रं यावकान्नेन शुध्यति ॥ १२
 क्षत्रियो वापि वैश्यो वा क्रियावन्तौ श्रांचत्रतौ ।
 तद्गृह्येषु द्विजैर्भोज्यं हव्यकव्येषु नित्यशः ॥ १३
 घृतं तैलं तथा क्षीरं गुडं तैलेन पाचितम् ।
 गत्वा नदतटे विप्रो भुञ्जीयाच्छुद्रभोजनम् ॥ १४
 अन्नानाङ्गुक्षते विप्राः सूतके सृतकेऽपि वा ।
 प्रायश्चित्तं कथं तेषां वर्णं वर्णं विनिर्दिशेत् ॥ १५
 गायत्र्यष्ट सहस्रेण शुद्धः स्याच्छुद्रसूतके ।
 वैश्यः पंचसहस्रेण त्रिसहस्रेण क्षत्रियः ॥ १६
 ब्राह्मणश्च यदा भुङ्क्ते प्राणायामेन शुध्यति ।
 अथवा नामदेव्येन सान्ना चैकेन शुध्यति ॥ १७
 शुष्कान्नं गोरसं स्नेहं शुद्धवैष्मन आगतम् ।
 पक्वं विप्रगृहे पृतं भोज्यं तन्ममुरवयीत् ॥ १८

आपतकाले तु विप्रेण भुक्तं शूद्रगृहे यदि ।
 मनस्तापेन शृण्वेत द्रुपदां वा शतं जपेत् ॥ १८
 दासनापितगोपालकुलमित्रार्द्धसौरिणः ।
 एते शूद्रेषु भोज्यान्ना यश्चात्मानं निवेदयेत् ॥ २०
 शूद्रकन्यासमुत्पन्नो ब्राह्मणेन तु संस्कृतः ।
 संस्कृतस्तु भवेद्दासो ह्यसंस्कारैस्तु नापितः ॥ २१
 क्षत्रियाच्छूद्रकन्यायां समुत्पन्नस्तु यः सृतः ।
 स गोपाल इति ज्ञेयो भोज्या विप्रैर्न संशयः ॥ २२
 वैश्यकन्यासमुत्पन्नो ब्राह्मणेन तु संस्कृतः ।
 आर्द्धकः स तु विज्ञेयो भोज्यो विप्रैर्न संशयः ॥ २३
 भण्डस्थितमभोज्येषु जले दधि घृतं पयः ।
 अकामतस्तु यो भुङ्क्ते प्रायश्चित्तं कथं भवेत् ॥ २४
 ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रो वाप्युपसर्पति ।
 ब्रह्मकूर्चोपवासेन यथा वर्णस्य निष्कृतिः ॥ २५
 शूद्राणां नोपवासं स्थाच्छूद्रो दानेन शुध्यति ।
 ब्रह्मकूर्चमहोरात्रं श्वपाकमपि शोधयेत् ॥ २६
 गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पि कुशोदकम् ।
 निर्दिष्टं पञ्चगव्यन्तु पवित्रं पापनाशनम् ॥ २७
 गोमूत्रं कृष्णवर्णायाः श्वेताया गोमयं हरेत् ।
 ययश्च ताम्रवर्णाया रक्ताया दधि चोच्यते ॥ २८
 कपिलाया घृतं ग्राह्यं सर्वं कापिलमेव वा ।
 गोमूत्रस्य पलं दद्यादध्रस्त्रिपलमुच्यते ॥ २९
 आज्यस्यैकपलं दद्यादङ्गुष्ठार्धान्तु गोमयम् ।
 क्षीरं सप्तपलं दद्यात् पलमेकं कुशोदकम् ॥ ३०

गायत्र्या गृह्य गोमूत्रं गन्धद्वारेति गोमयम् ।
 आप्यायस्वेति च क्षीरं दधिक्राव्णेति वै दधि ॥ ३१
 तेजोसि शुक्रमित्याव्यं देवस्यत्वा कुशोदकम् ।
 पञ्चगव्यञ्चचा पूतं स्थापयेदग्निसन्निधौ ॥ ३२
 आपोहिष्ठेति चालोच्य मानसोक्तेति मन्त्रयेत् ।
 सप्तावरास्तु ये दर्भा अच्छिन्नाग्राः शुक्रत्विषः ॥ ३३
 अभिरुद्धृत्य होतव्यं पञ्चगव्यं यथाविधि ।
 दूरावती दूदं विष्णुर्मानसोके च शंवती ।
 एतैरुद्धृत्य होतव्यं हुतशेषं स्वयं पिबेत् ॥ ३४
 चालोच्य प्रणवेनैव निर्मथ्य प्रणवेन तु ।
 उद्धृत्य प्रणवेनैव पिबेच्च प्रणवेन तु ॥ ३५
 यत्त्वगस्थिगतं पापं देहे तिष्ठति देहिनाम् ।
 ब्रह्मकृच्चो दहेत् सर्वं यथैवाग्निरिवेन्धनम् ॥ ३६
 पिवतः पतितं तोयं भाजने मुखनिःसृतम् ।
 अपेयं तद्विजानीयाद्भुक्ता चान्द्रायणं चरेत् ॥ ३७
 कूपे च पतितं दृष्ट्वा श्वश्रुगालौ च मर्कटम् ।
 अस्थिचर्मादि पतितं पीत्वामेध्या अपो द्विजः ॥ ३८
 नारस्तु कूपे काकश्च विड्वराहखरोद्भकम् ।
 गावयं सौप्रतीकश्च मयूरं खड्गकं तथा ॥ ३९
 वेयाघ्रमाक्षं सैहं वा कुणपं यदि मज्जति ॥ ४०
 तडागस्याय दुष्टस्य पीतं स्यादुदकं यदि ।
 प्रायश्चित्तं भवेत् पुंसः क्रमेणैतेन सर्वशः ॥ ४१
 विप्रः शुभ्येस्त्रिरात्रेण क्षत्रियस्तु दिनद्वयात् ।
 एकाहिन तु वैश्यस्तु शुद्धो नक्तेन शुध्यति ॥ ४२

परपाकनिवृत्तस्य परपाकरतस्य च ।
 अपचस्य च भुक्तानं द्विजसाम्नायणं चरेत् ॥ ४३
 अपचस्य च बहान दातुं चास्य कुतः फलम् ।
 दाता प्रतिग्रहीता च द्वौ तौ निरयगामिणौ ॥ ४४
 गृहीत्वान्निं समारोप्य पचयन्नात्र वर्त्तयेत् ।
 परपाकनिवृत्तोऽसौ मुनिभिः परिकीर्तितः ॥ ४५
 पचयन्नं स्वयं कृत्वा परान्नोपजीवति ।
 सततं प्रातरुत्थाय परपाकरतो हि सः ॥ ४६
 गृहस्थधर्मो विप्रो ददाति परिवर्जितः ।
 ऋषिभिर्धर्मतत्त्वज्ञैरपन्नः परिकीर्तितः ॥ ४७
 युगे युगे च ये धर्मास्तेषु धर्मेषु ये द्विजाः ।
 तेषां निन्दा न कर्त्तव्या युगरुपाहि ब्राह्मणाः ॥ ४८
 इद्वारं ब्राह्मणयोक्ता तद्वारं च गरीयसः ।
 ज्ञात्वा तिष्ठन्नहःशेषमभिवाद्य प्रसादयेत् ॥ ४९
 ताडयित्वा तृणेनापि कण्ठे वावह्य वाससा ।
 विवादेनापि निर्जित्य प्रणिपत्य प्रसादयेत् ॥ ५०
 अवगूर्य त्वहोरात्रं त्रिरात्रं क्षितिपातने ।
 अतिहृच्छ रुधिरे हृच्छमन्तरशोणिते ॥ ५१
 नवाहमतिहृच्छं स्यात् पाणिपूरान्नभोजनम् ।
 त्रिरात्रमुपवासः स्यादिति हृच्छः स उच्यते ॥ ५२
 सर्वेषामेव पापानां सङ्करे समुपस्थिते ।
 शतसहस्रमभ्यस्ता गायत्रीशोधनं परम् ॥ ५३
 इति पाराशरे धर्मशास्त्रे एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

द्वादशीऽध्यायः ।

इःस्वप्नं यदि पश्येत् त वान्ते वा क्षुरकर्मणि ॥
 मैथुने प्रेतधूमे च स्नानमेव विधीयते ॥ १
 अज्ञानात् प्राश्य विष्णुत्वं सुरां वा पिवते यदि ॥
 पुनः संस्कारमर्हन्ति त्रयो वर्णा द्विजातयः ॥ २
 अजिनं मेखला दण्डो भैक्षचर्या व्रतानि च ।
 निवर्त्तन्ते द्विजातीनां पुनः संस्कारकर्मणि ॥ ३
 स्त्रीशूद्रस्य तु शुद्धयः प्राजापत्यं विधीयते ।
 पंचगव्यं ततः कृत्वा स्नात्वा पीत्वा विशुध्यति ॥ ४
 जलान्निपतने चैव प्रवक्ष्यामि शक्ये च ।
 प्रत्यवसितमेतेषां कथं शुद्धिविधीयते ॥ ५
 प्राजापत्यद्वयेनापि तीर्थाभिगमनेन च ।
 दृष्टैकादशदानेन वर्णा शुध्यन्ति ते त्वयाः ॥ ६
 ब्राह्मणस्य प्रवक्ष्यामि वनं गत्वा चतुष्पथम् ।
 सशिखं वसनं कृत्वा प्राजापत्यत्रयं चरेत् ॥ ७
 गोद्वयं दक्षिणां दद्याच्छुद्धिः स्वायम्भूवोऽब्रवीत् ।
 मुच्यते तेन पापेन ब्राह्मणत्वं च गच्छति ॥ ८
 स्नानानि पंच पुण्यानि कीर्त्तितानि मनीषिभिः ।
 आग्नेयं वारुणं ब्राह्मं वायव्यं दिव्यमेव च ॥ ९
 आग्नेयं भस्मना स्नानमवगाह्य तु वारुणम् ।
 आपोहिष्ठेति तद् ब्राह्मं वायव्यं रजसा स्मृतम् ॥ १०
 यत्तु सातपवर्षेण स्नानं तद्विध्यमुच्यते ।
 तत्र स्नाने भु गङ्गायां स्नातो भवति मानवः ॥ ११

ज्ञानार्थं विप्रमायान्तं देवाः पितृगणैः सह ।
 गडुभृता हि गच्छन्ति तृषात्तौः सलिलार्थिनः ॥ १२
 निराशास्ते निवर्तन्ते वस्त्रनिष्पीडने कृते ।
 तस्मान्न पीडयेद्वस्त्रमकृत्वा पितृतर्पणम् ॥ १३
 विधूनीति हि यः केशान् स्नातः प्रस्रवतो द्विजः ।
 आचामेदा जलस्थऽपि स बाह्यः पितृदैवतैः ॥ १४
 शिरः प्रावर्त्तकं वद्धा मुक्तकच्छशिखोऽपि वा ।
 विना यज्ञोपवीतेन आचान्तोऽप्यशुचिर्भवेत् ॥ १५
 जले स्थलस्थो नाचामेज्जलस्थश्च वह्निःस्थले ।
 उभे स्मृष्टा समाचान्त उभयत्र शुचिर्भवेत् ॥ १६
 स्नात्वा पीत्वा क्षुते सुप्तं भुक्ते रथ्योपसर्पणे ।
 आचान्तः पुनराचामेदासौ विपरिधाय च ॥ १७
 क्षुते निष्ठिवने चैव दन्तोऽच्छिष्टे तथावृते ।
 पतितानां च सन्नाषे दक्षिणं श्रवणं स्मृशेत् ॥ १८
 ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च सोमः सूर्याऽनिलस्तथा ।
 ते सर्वे ह्यपि तिष्ठन्ति कर्णे विप्रस्य दक्षिणे ॥ १९
 दिवाकरकरै पूतं दिवाज्ञानं प्रशस्यते ।
 अप्रशस्तं निशि ज्ञानं राहोरन्यत्र दर्शनात् ॥ २०
 मरुतो वसवो रुद्रा आदित्याश्चादिदेवताः ।
 सर्वे सोमे विलीयन्ते तस्मात् ज्ञानन्तु तद्ग्रहे ॥ २१
 खलयज्ञे विवाहे च संक्रान्तौ ग्रहणेषु च ।
 सर्वव्यां दानमेतेषु नान्यत्वेति विनिश्चयः ॥ २२
 पुत्रजन्मनि यज्ञे च तथा चात्यवकर्मणि ।
 राहोश्च दर्शने दानं प्रशस्तं नान्यथा निशि ॥ २३

महानिशा तु विघ्ने वा मध्यस्यग्रहरक्षयम् ।
 ग्रहोपपत्तिमौ वामौ दिनवत् ज्ञानमाचरेत् ॥ २४
 चैतदृष्टवितित्स्य च षडशः सोमविक्रयी ।
 एतांस्तू ब्राह्मणः सृष्टा सवासा जलमाविशेत् ॥ २५
 अस्त्रिसप्तवनात् पूर्वं रुदित्वा ज्ञानमाचरेत् ।
 अन्तर्हृद्यादे विप्रस्य पूर्वमाचमनं भवेत् ॥ २६
 सर्वं नङ्गासमं तोयं राहुग्रहो दिवाकरे ।
 सोमग्रहे तथैवोक्तं ज्ञानदानादिकर्मसु ॥ २७
 कुम्भपूतन्तु यत् स्थानं कुम्भेनोपसृज्येद्विजः ।
 कुम्भेनोदृततोयं यत् सोमधानसमं स्मृतम् ॥ २८
 अग्निकार्थ्यात् परिभ्रष्टाः सन्ध्योपसनवर्जिताः ।
 वेदंचैवानधीयानाः सर्वे ते दृषलाः स्मृताः ॥ २९
 अस्माद्दृषलभीतेन ब्राह्मणेन विशेषतः ।
 अध्येतव्योऽप्येकदेशो यदि सर्वं न शक्यते ॥ ३०
 शूद्रान्नरसपुष्टस्याप्यधीयानस्य नित्यशः ।
 जपतो जुह्वतो वापि गतिरुक्ता न विद्यते ॥ ३१
 शूद्रानं शूद्रसम्पकं शूद्रेण तु सहासनम् ।
 शूद्राञ्जानागमश्चापि ज्वलन्तमपि पातयेत् ॥ ३२
 अतस्तत्कपुष्टाङ्गो द्विजः शूद्रावभोजने ।
 अहं तां न विजानामि कां कां योनिं गमिष्यति ॥ ३३
 गृध्रो हादय जन्मानि दश जन्मानि शूकरः ।
 अयोनौ सप्त जन्मा स्यादित्येवं मयुरवरीत् ॥ ३४
 दक्षिणार्थन्तु वो विप्रः शूद्रस्य जुहुवावविः ।
 ब्राह्मणस्तु भवेच्छूद्रः शूद्रस्तु ब्राह्मणो भवेत् ॥ ३५

भौनव्रतं समाश्रित्य आसीनो न वदेद्भिजः ।
 बुद्धानो हि वदेद्वयस्तु तदन्नं परिवर्जयेत् ॥ ३६
 अर्धं भुक्ते तु यो विप्रस्तस्मिन् पात्रे जलं पिबेत् ।
 इतं दैवञ्च पितृञ्च आत्मानं चोपघातयेत् ॥ ३७
 भाजनेषु च तिष्ठत्सु स्तस्त्रिंशु कुर्वन्ति ये द्विजाः ।
 न देवास्तृप्तिमायान्तिः निराशाः पितरस्तथा ॥ ३८
 गृहस्थस्तु ब्रह्मा युक्तो धर्ममेवावुचिन्तयेत् ।
 पोष्यधर्मार्थसिद्ध्यर्थं न्यायवर्त्ती सुबुद्धिमान् ॥ ३९
 न्यायोपाज्जितवित्तेन कर्त्तव्यं ज्ञानरक्षणम् ।
 अन्यायेन तु यो जीवेत् सर्वकर्मवहिष्कृतः ॥ ४०
 अग्निचित् कपिला स्रक्तो राजा भिक्षुर्महोदधिः ।
 दृष्टमात्रं पुनन्येते तस्मात् पश्येत्तु नित्यशः ॥ ४१
 अरणिं कृष्णमार्जारं चन्दनं सुमणिं घृतम् ।
 तिलान् कृष्णजिनं क्वाणं गृहे चैतानि रक्षयेत् ॥ ४२
 गवां शतं सैकदृषं यत्नं तिष्ठत्ययन्तितम् ।
 तत् क्षेवं दशगुणितं गोचर्म परिकीर्त्तितम् ॥ ४३
 ब्रह्महत्यादिभिर्मर्त्यो मनोबाकायकर्मजैः ।
 एतन्मोचर्मदानेन मुच्यते सर्वकिस्त्रिणैः ॥ ४४
 कुटुम्बिने दरिद्राय श्रौत्रियाय विशेषतः ।
 ब्रह्मानं दीयते तस्मै तदायुर्द्विकारकम् ॥ ४५
 आ षोडशदिनादर्वाक् स्नानमेव रजस्वला ।
 अत ऊर्ध्वं त्रिरात्रं स्यादुशना मुनिरवगौत् ॥ ४६
 युगं युगद्वयं चैव वियुगं च चतुर्युगम् ।
 चायुःकालसूतिकोदकाम्पतिता नामधः क्रमात् ॥ ४७

ततः सन्निधिमात्रेण सचेतं ज्ञानमाचरेत् ।
 ज्ञात्वावलोकयेत् सूर्यतज्ज्ञानात् स्पृशते यदि ॥ ४८
 वापीकूपतडागेषु ब्राह्मणो ज्ञानदुर्लभः ।
 तोयं पिबति वक्त्रेण श्वयोनौ जायते ध्रुवम् ॥ ४९
 यस्तु क्रुद्धः पुमान् भार्यां प्रतिज्ञायाप्यगम्यताम् ।
 पुनरिच्छति तां गन्तुं विप्रमध्ये तु श्रावयेत् ॥ ५०
 श्रान्तः क्रुद्धस्तमोभ्रान्त्या क्षुत्पिपासाभयाद्दितः ।
 दानं पुण्यमकृत्वा च प्रायश्चित्तं दिनत्रयम् ॥ ५१
 उपस्पृशेत् त्रिषवणं मरुतानद्युपसङ्गमे ।
 चीर्णांते चैव गां दद्याद् ब्राह्मणान् भोजयेद्दश ॥ ५२
 दुराचारस्य विप्रस्य निषिद्धाचरणस्य च ।
 अन्नं भुक्त्वा द्विजः कुर्याद्दिनमेकमभोजनम् ॥ ५३
 सदाचारस्य विप्रस्य तथा वेदान्तवादिनः ।
 भुक्त्वा न मुच्यते पापाद्दहोरात्रन्तु वै नरः ॥ ५४
 जह्वोच्छिष्टमधोच्छिष्टमन्तरीक्षस्तौ तथा ।
 कच्छत्रयं प्रकुर्वीत अशौचमरणे तथा ॥ ५५
 जह्वे देव्ययुतश्चैव प्राणायामशतत्रयम् ।
 पुण्यतीर्थनार्द्रशिरः स्नानं द्वादशसङ्ख्याया ।
 द्वियोजनं तीर्थयात्रा कच्छमेवं प्रकल्पितम् ॥ ५६
 गृहस्थः कामतः कुर्याद्रेतसः सेचनं भुवि ।
 सहस्रन्तु जपेद्देव्याः प्राणायामैस्त्रिभिः सह ॥ ५७
 चातुर्वेद्योपपन्नस्तु विधिवद्ब्रह्मघातके ।
 समुद्रसेतुगमने प्रायश्चित्तं विनिर्द्दिशेत् ॥ ५८

सेतुबन्धपथे भिक्षां चातुर्वर्ण्यात् समाचरेत् ।
 वर्जयित्वा विकर्मस्थांश्छतोपानादिवर्जितः ॥ ५८
 अहं दुष्कृतकर्मा वै महापातककारकः ।
 गृहद्वारेषु तिष्ठामि भिक्षार्थो ब्रह्मघातकः ॥ ६०
 गोकुलेषु वसेच्चैव ग्रामेषु नगरेषु च ।
 तथा बनेषु तीर्थेषु नदीप्रस्रवणेषु च ॥ ६१
 एतेषु ख्यापयन्नेनः पुण्यं गत्वा तु सागरम् ।
 दशयोजनविस्तीर्णं शतयोजनमायतम् ॥ ६२
 रामचन्द्रसमादिष्टं नलसञ्चयनञ्चितम् ।
 सेतुं दृष्ट्वा समुद्रस्य ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥ ६३
 यजेत वाश्वमेधेन राजा तु पृथिवीपतिः ।
 पुनः प्रत्यागतो वेश्म वासार्थमुपसर्पति ॥ ६४
 सपुत्रः सह भृत्यैश्च कुर्याद्ब्राह्मणभोजनम् ।
 गाश्चैकशतं दद्याच्चर्तुर्वद्वेषु दक्षिणाम् ॥ ६५
 ब्राह्मणानां प्रसादेन ब्रह्महा तु विमुच्यते ।
 सवनस्यां स्त्रियं हत्वा ब्रह्महत्याव्रतं चरेत् ॥ ६६
 मद्यपञ्च द्विजः कुर्यान्नदीं गत्वा समुद्रगाम् ।
 चान्द्रायणे ततश्चीर्णं कुर्याद् ब्राह्मणभोजनम् ॥ ६७
 अनुडुत्सङ्गितां गाश्च दद्याद्विप्रेषु दक्षिणाम् ॥ ६८
 अपहृत्य सुवर्णान्तु ब्राह्मणस्य ततः स्वयम् ।
 गच्छेन्मुषलमादाय राजाभ्यासं वधाय तु ॥ ६९
 ततः शङ्खमवाप्नोति राज्ञासौ मुक्त एव च ।
 कामकारकृतं यत् क्षान्नान्यथा वधमर्हति ॥ ७०

आमनादयनादयानात् सन्नापात् सहभोजनात् ।
 संक्रामन्ति हि पापानि तैलविन्दुरिवाभसि ॥ ७१
 चान्द्रायणं यावकञ्च तुलापुरुष एव च ।
 गवाश्चैवानुगमनं सर्वपापप्रणाशनम् ॥ ७२
 एतत् पाराशरं शास्त्रं श्लोकानां शतपञ्चकम् ।
 द्विनवत्या समायुक्तं धर्मशास्त्रस्य संग्रहः ॥ ७३
 यथाध्ययनकर्माणि धर्मशास्त्रमिदं तथा ।
 अध्येतव्यं प्रयत्नेन नियतं स्वर्गगामिना ॥ ७४
 इति पाराशरे धर्मशास्त्रे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

विष्णुसंहिता ।

प्रथमोऽध्यायः ।

ब्रह्मरात्रौ नारायणं प्रवृद्धं पद्मसम्भवे ।
विष्णुः स्मिन् भूर्भुवः तानि ज्ञात्वा भूमिं जलानुगाम् ॥ १
जलेक्रीडायां च शुभं कल्यादिषु यथा पुरा ।
वराहमास्थितो रूपमुज्जहार वसुन्धराम् ॥ २
वेदपादो यूपदंष्ट्रः क्रतुदन्तश्चितीमुखः ।
अग्निजिह्वो दर्भरोमा ब्रह्मशीर्षो महातपा ॥ ३
अहोरात्रेक्षणो दिव्यो वेदाङ्गश्रुतिभूषणः ।
आज्यनासः श्रुवातुण्डः सामघोषमहास्वनः ॥ ४
धर्मसत्यमयः श्रौमान् क्रमविक्रमसत्कृतः ।
प्रायश्चित्तमयो वीरः पशुजानुर्महावृषः ॥ ५
उग्रावन्त्रो होमलिङ्गो वीजौषधिमहाफलः ।
वेद्यन्तरात्मा मन्त्रस्फिग्विकृतः सोमशोणितः ॥ ६
वेदिस्कन्धो हविर्गन्धो हव्यकव्यादिवेगवान् ।
प्राग्वंशक्रामो द्युतिमान् नानादीक्षाभिरन्वितः ॥ ७
दक्षिणाहृदयो योगमहामन्त्रमयो महान् ।
उपाकर्माष्टरुचिरः प्रवर्ग्यावर्त्तभूषणः ॥ ८
नानाच्छन्दोगतिपथो गुह्योपनिषदासनः ।
क्षयापत्नीसहायोऽसौ मणिशृङ्ग इवोदितः ॥ ९

महीं सागरपर्यन्तां सशैलवनकम्पननाम् ।
 एकार्णवजलभ्रशामेकार्णवगतः प्रभु ॥ १०
 दंष्ट्राग्रेण समुद्रस्य लोकानां हितकाम्यया ।
 आदिदेवो महायोगी चकार जगतो पुनः ॥ ११
 एवं यज्ञवराहेण भूत्वा भूतहितार्थिना ।
 उद्धृता पृथिवी सर्वा रसातलगता पुरा ॥ १२
 उद्धृत्य निश्चले स्थाने स्थापिता च तथा स्वके ।
 यथास्थानं विभज्यापस्तन्नता मधुसूदनः ॥ १३
 सामुद्राश्च समुद्रेषु नादेयाश्च नदीषु च ।
 पल्वलेषु च पाल्वल्यः सरःसु च सरोवराः ॥ १४
 पातालसप्तकं चक्रे लोकानां सप्तकं तथा ।
 द्वीपानामुदधीनांच स्थानानि विविधानि च ॥ १५
 स्थानपालालोकपालान्नदीशैलवनस्पतीन् ।
 ऋषींश्च सप्तधर्मज्ञान् वेदान् साङ्गान् सुरासुरान् ॥ १६
 पिशाचोरगगन्धर्वयक्षराक्षसमानुषान् ।
 पशुपक्षिष्टगाद्यांश्च भूतग्रामं चतुर्विधम् ।
 मेवेन्द्रचापश्याद्यान् यज्ञांश्च विविधांस्तथा ॥ १७
 एवं वराहो भगवान् कृत्वेदं सचराचरम् ।
 जगज्जगाम लोकानामविज्ञातां तदा गतिम् ॥ १८
 अविज्ञातां गतिं याते देवदेवे जनार्दने ।
 वसुधा दिव्ययात्रास का धृतिर्मा भविष्यति ॥ १९
 पृच्छामि कथ्यप्रं गत्वा स मे वक्ष्यत्यसंशयम् ।
 मदीयां वहते जिह्वां नित्यमेव रुद्रामुनिः ॥ २०

एतं सा निश्चयं कृत्वः देवी स्त्रीरुपधारिणी ।
 जगाम कश्यपं द्रष्टुं दृष्ट्वांस्ताञ्च कश्यपः ॥ २१
 नीलपङ्कजपत्राक्षीं शारदेन्दुनिभाननाम् ।
 अलिसङ्कालकां शुभ्रां बन्धुजीवाधरां शुभा ॥ २२
 सुभ्रूं सुसूक्ष्मदशनां चारुनासां नतभ्रुवम् ।
 कम्बुकण्ठो संवृतोऽपीनोरुजघनस्थनीम् ॥ २३
 विरेजतस्तनौ यस्याः समौ पीनौ निरन्तरौ ।
 शक्नेभकुम्भसङ्गाथौ शातकुम्भसमद्युतौ ॥ २४
 दृणालकोमलौ बाहू करौ किशलयोपमौ ।
 रुक्मस्तम्भनिभावूरु गूढे श्लिष्टे च जानुनौ ॥ २५
 जङ्घे विरोमे सुषमे जदावतिमनोरमौ ।
 जघनञ्च घनं मध्यं यथा केशरिणः शिशोः ॥ २६
 प्रभायुता नखास्ताम्रा रूपं सर्वमनोहरम् ।
 कुर्वाणां वीक्षितैर्नित्यं नीलोत्पलयुता दिशः ॥ २७
 कुर्वाणां प्रभया देवीं तथा विर्तिमिरा दिशः ।
 सुसूक्ष्मशुक्लवसनां रत्नोत्तमविभूषिताम् ॥ २८
 पदन्यासैर्वसुमतीं सपद्मामिव कुर्वतीम् ।
 रूपयौवनसम्पन्नां विनीतवदुपस्थिताम् ।
 समीपमागतां दृष्ट्वा पूजयामास कश्यपः ॥ २९
 उवाच तां वरारोहे विज्ञातं हृद्गतं मया ।
 धरे तव विशालाक्षि गच्छ देवि जनार्दनम् ।
 स ते वक्ष्यत्यशेषेण भाविनी ते यथा स्थितिः ॥ ३०
 क्षीरोदे वसतिस्तस्य मया ज्ञाता शुभानने ।
 ध्यानयोगेन चार्वाङ्गि तज्ज्ञानं तत्प्रसादतः ॥ ३१

द्रव्यवमुक्ता सम्पूज्य कश्यपं वसुधा ततः ।
 प्रययौ केशवं द्रष्टुं क्षीरोदमय सागरम् ॥ ३२
 सा ददर्शाद्यतनिधिं चन्द्ररश्मिभनोहरम् ।
 पवनक्षोभसञ्जातवीचीशतसमाकुलम् ॥ ३३
 हिमवच्छतसङ्काशं भूमण्डलमिवापरम् ।
 वोचोहस्तौर्धर्वालितैराह्वयानमिव क्षितिम् ॥ ३४
 तैरेव शुभ्रतां चन्द्रे विदधानमिवानिशम् ।
 अन्तरस्थेन हरीणा विगताशेषकल्मषम् ।
 यस्मात् तस्मात् तु विभ्रन्तं सुशुभ्रां तनुमूर्जिताम् ॥ ३५
 पाण्डुरं खगमागम्यमधोभुवनवर्त्तिनम् ।
 इन्द्रनीलकङ्काराब्जं विपरीतमिवास्वरम् ॥ ३६
 फणावलीसमुद्भूतवनसङ्घसमाचितम् ।
 निष्पाकमिव शेषार्हविस्तीर्णं तमतीव हि ॥ ३७
 तं दृष्ट्वा तत्र मध्यस्थं ददृशे केशवालयम् ।
 अनिर्देश्यपरीमाणमनिर्देश्यद्विसंयुतम् ॥ ३८
 शेषपर्यङ्कगं तस्मिन् ददर्श मधुसूदनम् ।
 शेषार्हफणरत्नांशुदुर्विभाव्यमुखाब्जम् ॥ ३९
 शशाङ्कशतसङ्काशं सूर्यायुतसमप्रभम् ।
 पीतवाससमक्षोभं सर्वरत्नविभूषितम् ॥ ४०
 मुकुटेनार्कवर्णेन कुण्डलाभ्यां विराजितम् ।
 सेवाह्यमानाङ्घ्रियुगं लक्ष्म्या करतलैः शुभैः ।
 शरीरधारिभिः शस्त्रैः सेव्यमानं समन्ततः ॥ ४१
 तं दृष्ट्वा पुण्डरीकाक्षं ववन्दे मधुसूदनम् ।
 जानुभ्यामवनीं गत्वा विज्ञापयति चाप्यथ ॥ ४२

उद्धृताहं त्वया देव रसातलतलं गता ।
 स्त्रे स्थाने स्थापिता विष्णो लोकानां हितकाम्यया ॥ ४३
 तत्ताधुना मे देवेश का धृतिर्वै भविष्यति ।
 एवमुक्तस्तदा देव्या देवो वचनमब्रवीत् ॥ ४४
 वर्णाश्रमाचाररताः शास्त्रैकतत्परायणाः ।
 त्वां धरे धारयिष्यन्ति तेषां त्वङ्गार आहितः ॥ ४५
 एवमुक्ता वसुमती देवदेवमभाषत ।
 वर्णानामाश्रमाणांच धर्मान् वद सनातनान् ।
 त्वत्तोऽहं श्रोतुमुच्छामि त्वं हि मे परमा गतिः ॥ ४६
 नमस्ते देवदेवेश देवारिवलसूदन ।
 नारायण जगन्नाथ शङ्खचक्रगदाधर ॥ ४७
 पद्मनाभ हृषीकेश महाबलपराक्रम ।
 अतीन्द्रिय सुदुष्पार देव शार्ङ्गधनुर्धर ॥ ४८
 वराह भीम गोविन्द पुराण पुरुषोत्तमः ।
 हिरण्यकेश विश्वाक्ष यज्ञमूर्त्ति^० निरञ्जन ॥ ४९
 क्षेत्र क्षेत्रज्ञ लोकेश सलिलान्तरशायक ।
 मन्त्र मन्त्रकहाचिन्त्य वेदवेदाङ्गविग्रह ५०
 जगतोऽस्य समग्रस्य सृष्टिसंहारकारक ।
 सर्वधर्मज्ञ धर्माङ्ग धर्मायोने वरप्रद ॥ ५१
 विश्वक्सेनादृत व्योम मधुकैटभसूदन ।
 दृढतां दृढणाज्ञेय सर्व सर्वाभयप्रद ॥ ५२
 वरेष्ठानघ जीमूताब्जय निर्वाणकारक ।
 आप्यायन अपांस्थान दैनै^० १६१ र निर्दिष्ट य ॥ ५३

समशीर्षाध्वरगुरो पुराण पुरुषोत्तम ।
 ध्रुवाक्षर सुवल्ग्वे श भक्तवत्सल पावन ॥ ५४
 त्वं गतिः सर्वदेवानां त्वं गतिर्ब्रह्मवादिनाम् ।
 तथा विदितवेद्यानां गतिस्त्वं पुरुषोत्तम ॥ ५५
 प्रपन्नान्नि जगन्नाथ ध्रुवं वाचस्पतिं प्रभुम् ।
 सुब्रह्मण्यमनाष्टुष्टं वसुखेलं वसुप्रदम् ॥ ५६
 महायोगवलोपेतं पृश्निगम धृताचिषम् ।
 वासुदेवं महात्मानं पुण्डरीकाक्षमच्युतम् ॥ ५७
 सुरासुरगुरुं देवं विभुं भूतमहेश्वरम् ।
 एकव्युहं चतुर्बाहुं जगत्कारणकारणम् ॥ ५८
 ब्रूहि मे भगवन् धर्मांश्चातुर्वर्ण्यस्य शाश्वतान् ।
 आश्रमाचारसंयुक्तान् सरहस्यान् ससंग्रहान् ॥ ५९
 एवमुक्तस्तु देवेशः पुनः क्षौणीमभाषत ।
 शृणु देवि धरे धर्मांश्चातुर्वर्ण्यस्य शाश्वतान् ।
 आश्रमाचारसंयुक्तान् सरहस्यान् ससंग्रहान् ॥ ६०
 ये तु त्वां धारयिष्यन्ति सन्तस्तोषां परायणान् ।
 निषया भव वामोरु काञ्चनेऽस्मिन् वरासने ॥
 सुखासीना निबोध त्वं धर्मान्निगदतो मम ।
 शृणु वैष्णवान् धर्मान् सुखासीना धरा तदा ॥ ६१
 इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रश्चेति वर्णाश्चत्वारः ॥ १ ॥
तेषामाद्या द्विजातयस्त्वयः ॥ २ ॥ तेषां निषेकाद्यः श्मशाना-
न्तो मन्त्रवत्क्रियासमूहः ॥ ३ ॥ तेषां च धर्माः—ब्राह्मण-
स्याध्यापनम् ; क्षत्रियस्य शस्त्रनित्यता ; वैश्यस्य पशु-
पालनम् ; शूद्रस्य द्विजातिशुश्रूषा ; द्विजानां वजना-
ध्ययने ॥ ४ ॥

अथैतेषां वृत्तयः—ब्राह्मणस्य याजनप्रतिग्रहौ ; क्षत्रि-
यस्य क्षत्रिताराणम् ; क्षत्रिगोरवाणिज्यकुसीदयोनि-
योषणानि वैश्यस्य ; शूद्रस्य सर्गशिल्पानि ॥ ५ ॥ आपद्य-
न्ततरा वृत्तिः ॥ ६

क्षमा सत्यं दमः शौचं दानमिन्द्रियसंयमः ।

अहिंसा गुरुशुश्रूषा तीर्थानुसरणं दया ॥ ७

आर्जवं लोभशून्यत्वं देवब्राह्मणपूजनम् ।

अनभ्यस्रया च तथा धर्मः सामान्य उच्यते ॥ ८

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

अथ राजधर्माः ॥ १ ॥ प्रजापरिपालनम्, वर्णाश्रमाणां
स्वे स्वे धर्मो व्यवस्थापनम् ॥ २ ॥ राजा च जाङ्गलं पशव्यं
शहोपेतं देशमाश्रयेत् वैश्यशूद्रप्रायश्च ॥ ३ ॥ तत्र धन्व-
१०

महीवारिहृत्तगिरिदुर्गाणामन्यतमं दुर्गमाश्रयेत् ॥ ४ ॥ तत्र
 स्वस्वग्रामाधिपान् कुर्यात् । दशाध्यक्षान् ॥ शताध्यक्षान् ।
 देशाध्यक्षांश्च ॥ ५ ॥ ग्रामदोषाणां ग्रामाध्यक्षः परिहारं
 कुर्यात् ॥ ६ ॥ अशक्तो दशग्रामाध्यक्षाय निवेदयत् ॥ ७ ॥
 सोऽप्यशक्तः शताध्यक्षाय । सोऽप्यशक्तो देशाध्यक्षाय ।
 देशाध्यक्षोऽपि सर्वात्मना दोषमुच्छिन्यात् ॥ ८ ॥ आश्र-
 यशक्ततरनागवनेष्वाप्तान् नियुञ्जीत । धर्मिष्ठान् धर्मकार्येषु ।
 निपुणानर्थकार्येषु । शूरान् संग्रामकर्मसु । उग्रानुग्रहेषु ।
 षष्ठान् स्त्रीषु ॥ ९ ॥ प्रजाभ्यो वक्ष्यथं संवत्सरेण धान्यतः
 षष्ठमंशमादद्यात् । सर्वशस्येभ्यश्च ॥ १० ॥ द्विकं शतं पशु-
 द्विरण्येभ्यो वस्त्रेभ्यश्च ॥ ११ ॥ मंसमधुघृतौषधिगन्ध-पुष्प-
 मूलफल-रसदारूपवाजिनसृङ्गाण्डाशुभाण्डैर्दलेभ्यः षष्ठ-
 भागम् ॥ १२ ॥ ब्राह्मणेभ्यः करादानं न कुर्यात्, ते हि राज्ञो
 धर्मकरदाः ॥ १३ ॥ राजा च प्रजाभ्यः सुकृतदुष्कृतषष्ठांश-
 भाक् ॥ १४ ॥ स्वदेशपण्याच्च शुल्कांशं दशममादद्यात्,
 परदेशपण्याच्चविंशतितमम् ॥ १५ ॥ शुल्कस्थानमपक्रामन्
 सर्वापहारमाप्नुयात् ॥ १६ ॥ शिल्पिनः कर्मजीविनश्च शूद्राश्च
 मासेनैकं राज्ञः कर्म कुर्युः ॥ १७ ॥ स्वाम्यमात्यदुर्गकोश-
 दण्डराश्रमित्राणि प्रकृतयः ॥ १८ ॥ तद्वृषकांश्च हन्यात् ॥
 १९ ॥ स्वराश्रपरराश्रयोश्च चारचक्षः स्यात् ॥ २० ॥ साधूनां
 पूजनं कुर्यात् ॥ २१ ॥ दुष्टांश्च हन्यात् ॥ २२ ॥ शत्रुमित्रो-
 दासीनमध्यमेषु सामभेददानदण्डान् यथाह यथाकालं
 प्रयुञ्जीत ॥ २३ ॥ सन्धिविग्रह्यानासनसंशयद्वैधीभावांश्च
 यथाकालमाश्रयेत् ॥ २४ ॥ चैत्रे मार्गशीर्षे वा यात्रां

यायात् । परस्य व्यसने वा ॥ २५ ॥ परदेशावाप्तौ तद्देश-
 धर्मान् नोच्छिन्यात् ॥ २६ ॥ परेनाभियुक्तश्च सर्वात्मना
 स्वं राष्ट्रं गोपायेत् ॥ २७ ॥ नास्ति राज्ञां समरे तनुत्याग-
 सङ्ग्रहो धर्मः ॥ २८ ॥ गोब्राह्मणवृषतिमित्रधनदारजीवित-
 रक्षणाद्व्येहतास्ते स्वर्गभाजः । वर्णसङ्गरक्षणार्थं च ॥ २९ ॥
 राजा परपुरावाप्तौ तु तत्तत्तत्कुलीनमभिषिचेत् ॥ ३० ॥
 न राजकलमुच्छिन्यात् अन्यत्राकुलीनराजकुलात् ॥ ३१ ॥
 श्रमयाच्च स्त्रीपानेष्वभिरतिं न कुर्यात् ॥ ३२ ॥ आद्यद्वाराणि
 नोच्छिन्यात् ॥ ३३ ॥ नापात्रवर्षां ह्यात् ॥ ३४ ॥ आकरेभ्यः
 सर्वमादद्यात् ॥ ३५ ॥ निधिं लब्ध्वा तद्वर्षं ब्राह्मणेभ्यो दद्यात्
 द्वितीयमर्षं कोशे प्रवेशयेत् ॥ ३६ ॥ निधिं ब्राह्मणो लब्ध्वा
 सर्वमादद्यात् ॥ ३७ ॥ क्षत्रियश्चतुर्थमंशं राज्ञे दद्यात् चतुर्थ-
 मंशं ब्राह्मणेभ्योऽर्धमादद्यात् ॥ ३८ ॥ वैश्यश्चतुर्थमंशं राज्ञे
 दद्यात् ब्राह्मणेभ्योऽर्धमंशमादद्यात् ॥ ३९ ॥ शूद्रश्चावाप्तं
 द्वादशधा विभज्य पञ्चांशान् राज्ञे दद्यात् पञ्चांशान् ब्राह्म-
 णेभ्योऽंशद्वयमादद्यात् ॥ ४० ॥ अनिवेदितविज्ञातस्य सर्व-
 मपहरेत् ॥ ४१ ॥ स्वनिहिताद्राज्ञे ब्राह्मणवर्जं द्वादशमंशं
 दद्यात् ॥ ४२ ॥ परनिहितं स्वनिहितमिति ब्रुवंस्तत्सं दण्ड-
 मावहेत् ॥ ४३ ॥ बालानाथस्त्रोधनानि च राजा परि-
 पालयेत् ॥ ४४ ॥ चौरहन्तं धनमवाप्य सर्वमेव सर्ववर्णेभ्यो
 दद्यात् ॥ ४५ ॥ अनवाप्य च स्वकोशादेव दद्यात् ॥ ४६ ॥
 शान्तिस्वस्थयनैर्द्वयोपघातान् प्रशमयेत् ॥ ४७ ॥ परचक्रोप-
 घातांश्च शस्त्रनिहतया ॥ ४८ ॥ वेदेतिहासधर्मशास्त्रार्थ-
 कुशलं कुलीनमव्यङ्गं तपस्विनं पुरोहितं च वरयेत् ॥ शुचीन-

लुब्धानवहिताञ्छक्तिसम्पन्नान् सर्वाथेषु च सहायान् । ४९ ।
 स्वयमेव व्यवहारान् पश्येद्विद्वद्भिर्ब्राह्मणैः सार्द्धम् । ५० ।
 व्यवहारदर्शने ब्राह्मणं निरुच्छयात् । ५१ । जन्मकर्मव्रतो-
 पेताश्च राजा सभाहृदः कार्या रिपौ मित्रे च ये समाः
 कामक्रीवभयलोभादिभिः कार्याणिभिरनाह्वार्याः । ५२ ।
 राजा च सर्वकार्येषु सावत्सराधीनः स्यात् । ५३ । देव-
 ब्राह्मणान् सततमेव पूजयेत् । ५४ । वृद्धसखी भवेत् । यज्ञ-
 याजी च । ५५ । न चास्य विषये ब्राह्मणः क्षुधार्त्ताऽव-
 सीदेत् । न चान्योऽपि सत्कर्मनिरतः । ५६ । ब्राह्मणेभ्यश्च
 भुवं प्रतिपादयेत् । ५७ । तेषां येषांच प्रतिपादयेत् स्वच्छान्
 अन्तरप्रमाणं दानञ्चोपवर्णनं च पटे ताम्रपट्टे वा लिखितं
 स्वमुद्राङ्कितं चागामिदृशप्रविज्ञापनाय दद्यात् । ५८ । पर-
 दत्तांच भुवं नापहरेत् । ५९ । ब्राह्मणेभ्यः सर्वदायान्
 प्रयच्छेत् । ६० । सर्वतस्वात्मानं गोपायेत् । ६१ । सुदर्शनश्च
 स्यात् । विषमभागदमन्त्रधारी च । नापरीक्षितमुपयुज्यात् ।
 ६२ । स्मितपूर्वाभिभाषी स्यात् । ६३ । वक्ष्येऽपि भ्रुकुटीमाचरेत्
 । ६४ । अपराधानुरूपं च दण्डं दण्डेषु दापयेत् । ६५ ।
 सम्यग् दण्डप्रणयनं कुर्यात् । ६६ । द्वितीयमपराधं न
 कस्यचित् क्षमत स्वधर्ममपालयन् नादण्डौ नामास्ति
 राज्ञः ।

यत्र श्यामो लोहिताक्षो दण्डश्चरति निर्भयः ।

प्रजास्तत्र विवर्द्धन्ते नेता चेत् साधु पश्यति ॥ ६७

स्वराष्ट्रे न्यायदण्डः स्याद भृशदण्डश्च शत्रुषु ।

सुहृत् स्वजिह्वः त्रिधेषु ब्राह्मणेषु क्षमान्वितः ॥ ६८

एवं वृत्तस्य वृपतेः शिलोष्के नोनापि जीवतः ।
 विस्तीर्यते यशो लोके तैलविन्दुरिवाभ्रसि ॥ ६८
 प्रजासुखे सुखी राजा तदुःखे यश्च दुःखितः ।
 स कीर्तियुक्तो लोकेऽस्मिन् प्रेत्य स्वर्गे महीयते ॥ ७०
 इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

जालस्था किमरीचिगतं रजस्तुसंशुसंज्ञिकम् । १ । तद्
 द्रुकं लिच्छा । २ ॥ तत्तयं राजसर्पपः । ३ । तत्तयं गौर-
 सर्पपः । ४ । तत्पट्टकं यवः । ५ । तत्तयं कृष्णलम् । ६ ।
 तत्पञ्चकं माषः । ७ । तद्वादशमृच्छादिमं । ८ । अर्द्धादिमेव
 सचतुर्भाषकं सुवर्णः । ९ । चतुसुवर्णको निघ्नः । १० ।
 द्वे कृष्णले समधृते कप्यभाषकः । ११ । तत्पण्डशकं धरणम् ।
 १२ । ताम्रकार्षिकः कार्षापणः । १३ ।
 पणानां द्वे शते सार्द्धं प्रथमः साहसः स्मृतः ।
 मध्यमः पञ्च विज्ञेयः सहस्रन्त्वेव चोत्तमः ॥ १४
 इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

अथ महापातकिनो ब्राह्मणवर्जं सर्वं वध्याः । १ । न
 शारीरो ब्राह्मणस्य दण्डः । २ । स्वदेशाद्ब्राह्मणं हताङ्गं
 विवासयेत् । ३ । तस्य च ब्रह्महत्यायामग्निरस्त्रं पुरुषं
 ललाटे कुर्यात् । ४ । सुराध्वजं सुरापाने । ५ । श्वपदं

विष्णुसंहिता ।

स्तेये । ६ । भगं गुरुतल्पगमने । ७ । अन्यत्रापि वध्यकर्मणि
तिष्ठन्तं समग्रधनमक्षतं विधासयेत् । ८ । कूटशासनकर्त्तृश्च
राजा हन्यात् । ९ । कूटलेख्यकारांश्च । १० । गरदाग्निद-
प्रसह्यतस्करान् स्त्रीवालपुरुषघातिनश्च । ११ । ये च धान्यं
दशभ्यः कुम्भेभ्योऽधिकमपहरेयुः । १२ । धरिमन्त्रेयानां
शतादभ्यधिकम् । १३ । ये चाकुलीना राज्यमभिकामयेयुः ।
१४ । सेतुभेदकांश्च । १५ । प्रसह्यतस्कराणाञ्चावकाशभुक्त-
प्रदांश्च । १६ । अन्यत्र राजाशक्तेः । १७ । स्त्रियमशक्त-
मर्त्तृकां तदतिक्रमणीं च । १८ । हीनवर्णोऽधिकवर्णस्य
येनाङ्गेनापराधं कुर्यात् तदेवाश्व-शातयेत् । १९ । एका-
सनोपवेशी कन्यां कृताङ्गो निर्वर्त्यः । २० । निष्ठीव्योऽ-
द्वयविहीनः कार्यः । २१ । अवशर्द्धयिता च गुदहीनः । २२ ।
आक्रोशयिता च विजिह्वः । २३ । दर्शेण धर्मापदेशकारिणो
राजा तप्तमासेचयेत् तैलमास्ते । २४ । द्रोणेण च नाम-
जातिग्रहणे दशाङ्गुलोऽयं शङ्कुर्निखेयः । २५ । श्रुतदेश-
जातिकर्मणामन्यथावादी कार्षापणशतद्वयं दण्ड्यः । २६ ।
काण्वश्चादीनां तथावाद्यपि कार्षापणद्वयम् । २७ । गुरु-
नाक्षिपत् कार्षापणशतम् । २८ । परस्य पतनीयाक्षेपे कृते
तत्तमसाहसम् । २९ । उपपातकयुक्ते मध्यमम् । ३० ।
तत्रैविद्यवृत्तानां क्षेपे जातिपूगानां च । ३१ । ग्रामदेशयोः
प्रथमसाहसम् । ३२ । न्यङ्गतायुक्ताक्षेपे कार्यपणशतम् । ३३ ।
मातृयुक्ते तूत्तमम् । ३४ । सवर्णाक्रोशने द्वादशपणान्
दण्ड्यः । ३५ । हीनवर्णाक्रोशने षड्दण्ड्यः । ३६ । यथा-
कालमुत्तमसवर्णाक्षेपे तत्प्रमाणो दण्डः । ३७ । तयो वा

कार्षापणाः । ३८ । शुष्कवाक्याभिधाने त्वेषमेव । ३९ ।
 पारजयी सवर्णागमने तूत्तमसाहसं दण्डः । ४० । हीन-
 वर्णागमने मध्यमम् । ४१ । गोगमने च । ४२ । अन्यागमने
 बध्यः । ४३ । पशुगमने कार्षापणशतं दण्डः ॥ ४४ ॥
 दोषमनाख्याय कन्यां प्रयच्छंश्च । ४५ । तांच विभ्रयात् । ४६ ।
 अदुष्टां दुष्टामिति ब्रुवन्तूत्तमसाहसम् । ४७ । गजाश्वोद्घ-
 गोघाती त्वेककरपादः कार्यः । ४८ । विमांसविक्रयी च ।
 ४९ । ग्राम्यपशुघातो कार्षापणशतं दण्डः । ५० । पशु-
 स्वामिने तन्मूल्यं दद्यात् । ५१ । आरण्यपशुघाती पञ्चाशतं
 कार्षापणान् । ५२ । पक्षिघाती मत्स्यघाती च दश कार्षा-
 पणान् । ५३ । कीटोपघाती च कार्षापणम् । ५४ । फलोप-
 गमद्रुमच्छेदी तूत्तमसाहसम् । ५५ । पुष्पोपगमद्रुमच्छेदी
 मध्यमम् । ५६ । वल्लीगुल्मलताच्छेदी कर्षापणशतम् । ५७ ।
 वृणच्छेद्येकम् । ५८ । सर्वे च तत्स्वामिनां तदुत्पत्तिम् ।
 ५९ । हस्तेनावगोरयिता दश कार्षापणाम् । ६० । पादेन
 त्रिंशतिम् । ६१ । काष्ठेन प्रथमसाहसम् । ६२ । पाषाणेन
 मध्यमम् । ६३ । शस्त्रेणोत्तमम् । ६४ । पादकेशांशुककर-
 लुण्ठने दश पणान् दण्डः । ६५ । शोणितेन विना दुःख-
 मुत्पादयिता द्वात्रिंशत्पणान् । ६६ । सह शोणितेन
 चतुःषष्टिम् । ६७ । करपाददन्तभङ्गे कर्णनासाविकर्त्तने
 मध्यमम् । ६८ । चेशभोजनवाग्रोमे प्रहारदाने च । ६९ ।
 नेत्रकन्धरावाहुसक्थंसभङ्गे चोत्तमम् । ७० । उभयनेत्र-
 भेदिनं राजा यावज्जीवं बन्धनान्न विभूञ्चेत् । ७१ । तादृश-
 मेव वा कुर्यात् । ७२ । एकं बहूनां विघ्नतां प्रत्येकमुक्ता-

दण्डाद्विगुणः । ७३ । उत्क्रोशन्तमनभिधानां तत्समीपं
 वर्त्तिनां संसरताम् । ७४ । सर्वं च पुरुषपीडाकरास्तु
 दुःशानव्ययं दद्यात् । ७५ । ग्राम्यपशुपीडाकराश्च । ७६ ।
 गोऽश्वोऽङ्गजापहार्थ्यैकपादकरः कार्यः । ७७ । अजावाप-
 हार्थ्यैककरश्च । ७८ । धान्यापहार्थ्यैकादशगुणं दण्डः ।
 ७९ । शस्यापहारी च । ८० । सुवर्णरजतवस्त्राणां पञ्चाशत-
 स्वभ्यधिकमपहरन् विकरः । ८१ । तदूनमेकादशगुणं
 दण्डः । ८२ । मूत्रकार्पाशगोमयगुडदधिक्षीरतक्रतुण-लवण-
 ऋक्षमपक्षिमत्स्य-घृततैल-मांस-मधुवैदल-वेणुस्रन्मयलौह-
 दण्डानामपहर्ता मूल्यात् त्रिगुणं दण्डः । ८३ । पक्वान्ना-
 चाश्च । ८४ । पुयश्चरितगुल्मवल्लीलतापर्णानामपहरणे पञ्च
 क्षणलान् । ८५ । शाकमूलफलानां च । ८६ । रत्नापहायु-
 त्तमसाहसम् । ८७ । अनुक्तद्रव्याणामपहर्ता मूल्यसमम् ।
 ८८ । स्तेनाः सर्वमपहृतं धनिकस्य दाप्याः । ८९ । तत-
 स्तेषामभिहितदण्डप्रयोगः । ९० । येषां देयः पत्न्यास्तेषाम-
 यथदायी कार्पापणानां पञ्चविंशतिं दण्डः । ९१ । आस-
 नार्हस्यासनमदद्व । ९२ । पूजार्हमपूजयञ्च । ९३ । प्राति-
 वैश्यब्राह्मणे निमन्त्रणातिक्रमे च । ९४ । निमन्त्रयित्वा
 भोजनादायिनश्च । ९५ । निमन्त्रितस्तस्तथत्युक्तवानभुञ्जानः
 सुवर्णमाषः निमन्त्रयिञ्च द्विगुणमन्नम् । ९६ । अभक्ष्येण
 ब्राह्मणदूषयिता षोडश सुवर्णान् । ९७ । जात्यपहारिणा
 शतम् । ९८ । सुरया वध्यः । ९९ । क्षत्रियं दूषयितुस्तदर्द्धम् ।
 १०० । वैश्यं दूषयितुस्तदर्द्धमपि । १०१ । शूद्रं दूषयितुः
 प्रथमसाहसम् । १०२ । कामकारेणास्पृश्यस्त्वैवर्णिकं स्पृशन्

वैश्वः । १०३ । रजस्वनां शिफाभिस्ताडयेत् । १०४ ।
 पथ्युद्यानौदकसमीपेऽशुचिकारी पणशतम् । १०५ । तच्चा-
 मात्यात् । १०६ । गृहभूकुडाद्यपमेक्षणे मध्यमसाहसं
 दण्डः । १०७ । तंच शोजयेत् । १०८ । गृहे पीडाकरं
 द्रव्यं प्रक्षिपन् पणशतम् । १०९ । साधारण्यापलापी च ।
 ११० । योषितस्याप्रदाता च । १११ । पितृपुत्राचार्य-
 याज्यर्विजामन्योन्यापतितत्यागी च । ११२ । न च तान्
 जह्यात् । ११३ । मूद्रप्रव्रजितां देवे पित्रे भोजकश्च । ११४ ।
 अयोग्यकर्मचारी च । ११५ । समुद्रगृहभेदकः । ११६ ।
 अनियुक्तः शपथकारी । ११७ । पशूनां पुंस्वोपघातकारी ।
 ११८ । पितापुत्रविरोधे तु साक्षिणां दशपणो दण्डः ।
 ११९ । यस्तयोश्चान्तरः स्यात् तस्योत्तमसाहसम् । १२० ।
 तुलामानकूटकर्मकर्तुश्च । १२१ । तदकूटे कूटवादिनश्च ।
 १२२ । द्रव्याणां प्रतिदपविक्रयिकश्च । १२३ । सन्तूय
 वणिजां पण्यमनर्घणावरुन्धताम् । १२४ । प्रत्येकं विक्रीण-
 ताश्च । १२५ । गृहीतमूल्यं पण्यं यः क्रेतुर्नैव दद्यात् तस्यासौ
 सोदयं दाप्यः । १२६ । राजा च पणशतं दण्डः । १२७ ।
 क्रीतमक्रीणतो या हानिः सा क्रेतुरेव स्यात् । १२८ ।
 राजविनिषिद्धं विक्रीणतस्तदपहारः । १२९ । तारिकः
 स्थलजं शुल्कं गृह्णन् दश पणान् दण्डः । १३० । ब्रह्म-
 चारिवानप्रस्थभिर्द्वगुर्विणीतीर्थानुसारिणां नाविकः शुल्क-
 माददानश्च । १३१ । तच्च तेषां दद्यात् । १३२ । द्युते कूटाक्ष-
 देविनां करच्छेदः । १३३ । उपधिदेविनां सन्दंशच्छेदः ।
 १३४ । अग्न्यभेदकानां करच्छेदः । १३५ । दिवा पशूनां

वृक्षाद्युपघाते पाले त्वनायति पालदोषः ॥ १३६ । विनष्ट-
 पशुमूल्यञ्च स्वामिने दद्यात् ॥ १३७ । अननुज्ञातां दुहन्
 पञ्चविंशतिकार्षापणान् दण्डः ॥ १३८ । महिषी चेच्छस्त्र-
 नाशं कुर्यात् तत्पालकस्त्वष्टौ माषकान् दण्डः ॥ १३९ ।
 अपालायाः स्वामी ॥ १४० । अश्वस्तूष्ट्रो गर्द्भो वा ॥ १४१ ।
 गौश्चेत् तदर्धम् ॥ १४२ । तदर्धमजाविकम् ॥ १४३ । भक्ष-
 वित्प्रापविष्टेषु द्विगुणम् ॥ १४४ । सर्वत्र स्वामिने विनष्टशस्त्र-
 मूल्यञ्च ॥ १४५ । पथि ग्रामे विव्रीतान्ते न दोषः ॥ १४६ ।
 अनावृते च ॥ १४७ । अल्पकालम् ॥ १४८ । उत्सृष्टवृषभ-
 क्षतिकानाञ्च ॥ १४९ । यस्तूत्तमवर्णान् दास्ये नियोजयेत्
 तयोत्तमसाहसो दण्डः ॥ १५० । त्यक्तप्रव्रज्यो राज्ञो दास्यं
 कुर्यात् ॥ १५१ । भृतकश्चापूर्णकाले धृतिं त्यजन् सकलमेव-
 मूल्यं दद्यात् ॥ १५२ । राज्ञे च पणशतं दद्यात् ॥ १५३ ।
 तद्दोषेण यद्विनश्येत् तत् स्वामिने । अन्यत्र दैवोपघातात् ॥
 १५४ । स्वामी चेद्भृतकमपूर्णं काले जह्यात् तस्य सर्वं
 मूल्यं दद्यात् ॥ १५५ । पणशतञ्च राजनि । अन्यत्र भृतका-
 दोषात् ॥ १५६ । यः कन्यां पूर्वदत्तामन्यस्मै दद्यात् स चौर-
 वच्छास्यः । वरदोषं विना ॥ १५७ । निर्दोषां परित्यजन्
 पत्नीञ्च ॥ १५८ । अजानानः प्रकाशं यः परद्रव्यं क्रीणी-
 यात् तत्र तस्यादोषः ॥ १५९ । स्वामी द्रव्यमाप्नुयात् ॥ १६० ।
 यद्यप्रकाशं हीनमूल्यञ्च क्रीणीयात् तदा क्रेता विक्रेता च
 चौरवच्छास्यौ ॥ १६१ । गणद्रव्यापहर्त्ता विवाहः ॥ १६२ ।
 तत्संविदं यच्च लङ्घयेत् ॥ १६३ । निक्षेपापहार्यर्थवृद्धि-
 सहितं धनं धनिकस्य दाप्यः ॥ १६४ । राज्ञा चौरवच्छास्य ।

१६५ । यच्चानिच्छितं निच्छितमिति ब्रूयात् । १६६ । सीमा
 भेत्तारमुत्तमसाहसं दण्डयित्वा पुनः सीमां लिङ्गान्वितां
 कारयेत् । १६७ । जातिभंशकरस्याभक्ष्यस्य भक्षयिता
 विवाहः । १६८ । अभक्ष्यस्याविक्रयेऽपि च विक्रयी । १६९ ।
 देवप्रतिभाभेदकश्चोत्तमसाहसं दण्डनीयः । १७० । भिषङ्-
 मिथ्याचरवृत्तमेषु पुरुषेषु । १७१ । मध्यमेषु मध्यमम् । १७२ ।
 तिर्यक्षु प्रथमम् । १७३ । प्रतिश्रुतस्याप्रदायी तदापयित्वा
 प्रथमसाहसं दण्डाः । १७४ । कूटसाक्षिणां सर्वस्वापहारः
 कार्यः । १७५ । उत्कोचोपजीविनां सभ्यानाञ्च । १७६ ।
 गोचर्ममात्राधिकां भुवमन्यस्याधिकृतां तस्मादनिष्ठां च
 न्यस्य यः प्रयच्छेत् स ब्रह्मः । १७७ । जनाञ्चेत् षोडश
 सुवर्णान् दण्डाः ॥ १७८

एकोऽश्वीयाद्वयदुत्पन्नं नरः संवत्सरं फलम् ।

गोचर्ममात्रा सा चौणीस्तोका वा यदि वा बहुः ॥ १७९

ययोर्निच्छित आधिस्तौ विवदेतां यदा नरौ ।

यस्य भुक्तिः फलं तस्य वलात्कारं विना कृता ॥ १८०

सागमेन च भोगेन भुक्तं सम्यगयदा भवेत् ।

आहर्ता लभते तत्र नापहार्यन्तु तत् कश्चित् ॥ १८१

पिता भुक्तन्तु यद्वद्रथं भुक्त्याचारेण धर्मतः ।

तस्मिन् प्रेते न वाच्योऽसौ भुक्त्याप्राप्तं हि तस्य तत् ॥ १८२

त्रिभिरेव च या भुक्ता पुरुषैर्भूर्यथाविधि ।

लेख्याभावेऽपि तां तत्र चतुर्थं समवाप्नुयात् ॥ १८३

नृखिनां दंष्ट्रिणाञ्चैव शृङ्गिणामाततायिनाम् ।

इत्यश्वानां तथान्येषां वधे हन्ता न दोषभाक् ॥ १८४

गुहं वा बालदृष्टौ वा ब्राह्मणं वा बहुश्रुतम् ।
 आततायिनमायान्तं हन्त्यादेवाविचारयन् ॥ १८५
 नाततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन ।
 प्रकाशं वाप्रकाशं वा मनुस्तन्मन्यच्छति ॥ १८६
 उद्यतासिविषाग्निश्च शापोद्यतकरं तथा ।
 आथर्वणेन हन्तारं पिशुनंचैव राजसु ॥ १८७
 भार्यातिक्रमिणंचैव विद्यात् सप्ताततायिनः ।
 यशोवित्तहरानन्यानाहुर्धर्मार्थहारकान् ॥ १८८
 उद्देशतस्ते कथितो धरे दण्डविधिर्मया ।
 सर्वेषामपराधानां विस्तरादतिविस्तरः ॥ १८९
 अपराधेषु चान्येषु ज्ञात्वा जातिं धनं वयः ।
 दण्डं प्रकल्पयेद्राजा समन्त्रा ब्राह्मणै सह ॥ १९०
 दण्डं प्रमोचयन् दण्डाद्विगुणं दण्डमावहेत् ।
 नियुक्तश्चाप्यदण्डानां दण्डकारी नराधमः ॥ १९१
 यश्च चौरः पुरे नास्ति नान्यस्त्री गो न कुश्वाक् ।
 न साहसिकदण्डघ्नौ स राजा शक्रलोकभाक् ॥ १९२
 इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

षष्ठोऽध्यायः ।

अथोत्तमर्णीऽधमर्णाद्वयथादत्तमर्थं गृह्णीयात् ॥ १ ॥
 द्विकं त्रिकं चतुर्कं पञ्चकञ्च शतं वर्णानुक्रमेण प्रतिमासम् । २ ।
 सर्वे वर्णा वा स्वप्रतिपन्ना एदिं दद्युः । ३ । अज्ञतामपि

वत्सरातिक्रमेण यथाविहिताम् । ४ । आध्युपभोगे वृद्धि-
भावः । ५ । दैवराजोपघातादृते विनष्टमाधिसुत्तमर्णो
दद्यात् । ६ । अन्तवृद्धौ प्रविष्टायामपि । ७ । न स्थावर-
माधिष्ठते वचनात् । ८ । गृहीतधनप्रवेशार्थमेव यत् स्थावरं
दत्तं तद्गृहीतधनप्रवेशे दद्यात् । ९ । दीयमानं प्रयुक्त-
मर्थमुत्तमर्णस्यागृह्यतस्ततः परं न वर्धते । १० । हिरण्यस्य
परा वृद्धिर्द्विगुणा । ११ । धान्यस्य त्रिगुणा । १२ । वस्त्रस्य
चतुर्गुणा । १३ । रसस्याष्टगुणा । १४ । सन्ततिः स्त्रीपशू-
नाम् । १५ । किण्वकार्पाससुत्रचर्मयुधेकाङ्गाराणाम-
क्षया । १६ । अनुक्तानां द्विगुणा । १७ । प्रयुक्तमर्थं यथा-
कथञ्चित् साधयन् न राज्ञो वाच्यः स्यात् । १८ । साध्यमान-
श्चेद्राजानमभिगच्छेत् तत्समं दण्डाः । १९ । उत्तमर्ण-
श्चेद्राजानमियात् तद्विभावितोऽधमर्णो राज्ञे धनदशभाग-
सन्धितं दण्डं दद्यात् । २० । प्राप्तार्थश्चोत्तमर्णो विंशति-
तममंशम् । २१ । सर्वापलाप्येकदेशविभावितोऽपि सर्वं
दद्यात् । २२ । तस्य च भावनास्तिस्रो भवन्ति लिखितं
साक्षिणः समयक्रिया च । २३ । ससाक्षिकमाप्तं ससाक्षि-
कमेव दद्यात् । २४ । लिखितार्थं प्रविष्टे लिखितं पाटयेत् ।
२५ । असमग्रदाने लेख्यासन्निधाने चोत्तमर्णं स्वलिखितं
दद्यात् । २६ । धनग्राहिणि प्रेते प्रव्रजिते द्विदशसमाः
प्रवसिते वा तत्पुत्रपौत्रैर्धनं देयम् । २७ । नातः परम-
नीषुभिः । २८ । सपुत्रस्य वा पुत्रस्य वा ऋकथग्राही ऋणं
दद्यात् । २९ । निर्धनस्य स्त्रीग्राही । ३० । न स्त्री पतिपुत्र-
कृतम् । ३१ । न स्त्रीकृतं पतिपुत्रौ । ३२ । न पिता पुत्र-

कृतम् । ३३ । अविभक्तैः कृतवृणं यस्तिष्ठेत् स दद्यात् । ३४ ।
 पैतृकवृणमविभक्तानां भ्रातॄणाञ्च । ३५ । विभक्ताश्च दारा-
 बुत्तपमंशम् । ३६ । गोपशौणिङ्कशैलुषरजकव्याधस्त्रीणां
 पतिर्दद्यात् । ३७ । वाक्प्रतिपन्नं कुटुम्बिना देयम् । ३८ ।
 कस्यचित् कुटुम्बार्थं कृतञ्च । ३९ ।

बो गृहीत्वा ऋणं सर्वं श्वो दास्यामीति सामकम् ।

न दद्यात्तोभतः पश्चान्तथा वृद्धिमवाप्नुयात् ॥ ४०

दर्शने प्रत्यये दाने प्रातिभाञ्चं विधीयते ।

आद्यौ तु वितथे दाप्यावितरस्य सुता अपि ॥ ४१

बहवश्चेत् प्रतिभुवो दद्युस्तेऽथ यथाकृतम् ।

अर्थेऽविशेषिते त्वेषु धनिकच्छन्दतः क्रिया ॥ ४२

वमर्यं तभूद्द्याद्वनिकेनोपपीडितः ।

ऋणिकस्तं तभुवे द्विगुणं दातुमर्हति ॥ ४३

इति वैष्णवेऽध्याये षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

सप्तमोऽध्यायः ।

अथ लेख्यं त्रिविधम् । १ । राजसाक्षिकं ससाक्षिक-
 मसाक्षिकञ्च । २ । राजाधिकरणे तन्नियुक्त-कायस्थद्वारा
 तदध्यक्ष-करचिह्नितं राजसाक्षिकम् । ३ । यत्र कचन येन
 केनचिल्लिखितं, साक्षिभिः स्मृहस्तचिह्नितं रुसा क्षवम् । ४ ।
 स्मृहस्तलिखितमसाक्षिकम् । ५ । तद्वलात्कारितमप्रमाणम् ।
 ६ । अर्थाद्विहताच्च सर्वं एव । ७ । दूषितवर्मं दुष्टं वा ददितं

तत् ससाक्षिकमपि । ८ । तादृग्विधेन लिखितं च । ९ ।
स्त्रीवालास्वतन्त्रमत्तोन्नतभीतताडितकृतं च । १० । देशाघा-
दाविरुद्धं व्यक्ताधिकृतलक्षणमुल्लसक्रमाक्षरं प्रमाणम् । ११ ।

वर्णैश्च तत्कृतैश्चिह्नैः पत्रैरेव च युक्तिभिः ।

सन्दिग्धं साधयेत्ते ख्यं तद्व्युक्तिप्रतिरूपितैः ॥ १२

यत्रर्थी घनिको वापि साक्षी वा लेखकोऽपि वा ।

म्रियते तत्र तल्लेख्यं तत् स्वहस्तैः प्रसाधयेत् ॥ १३

दूति वैष्णवे धर्मशास्त्रे सप्तमोऽध्ययः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः ।

अथासाक्षिणः । १ । न राजप्रोतियप्रव्रजितकितव-
तं करपराधीनस्त्रीवालसाहसिकातिवृद्धमत्तोन्नताभिश्चस्तप-
तितक्षु नृणामर्त्तव्यसनिरागान्धाः । २ । रिपुमितार्थसम्बन्धि-
विकर्मदृष्टदोषसहायाश्च । ३ । अनिर्दिष्टस्तु साक्षित्वे
यश्चोपेत्य ब्रूयात् । ४ । एकश्चासाक्षी । ५ । स्तेयसाहस-
वाग्दण्डपाक्यसंग्रहणेषु साक्षिणो न परीक्ष्यताः । ६ ।
अथ साक्षिणः । ७ । कुलजा वृत्तवित्तसम्पन्ना यज्वानस्त-
पस्विनः पुत्रिणो धर्मज्ञा अधीयानाः सत्यवन्तस्त्रैविद्य-
वृद्धाश्च । ८ । अभिहितगुणसम्पन्न उभयानुमत एकोऽपि । ९ ।
द्वयोर्विवदमानयोर्यस्य पूर्ववादस्तस्य साक्षिणः प्रष्टव्याः । १० ।
आधय्य कार्यवशादयत्र पूर्वपक्षस्य भवेत् तत्रप्रतिवादि-
नोऽपि । ११ । उद्दिष्टसाक्षिणि मृते देशान्तरगते वा तदभि-

हितज्ञातारः प्रमाणम् । १२ । समक्षदर्शनात् साक्षी
 अवगाढा । १३ । साक्षिणश्च सत्येन पूयन्ते । १४ । वर्निनां
 वत्स वधस्तत्रावृत्त्येन । १५ । तत्पावनाय कुष्माण्डीभिर्द्विजो-
 ऽग्निं जुहुयात् । १६ । शूद्र एकाङ्गिकं गोदशकस्य ग्रासं
 दद्यात् । १७ : स्वभारविहृतौ मुखवर्णविनाशेऽसम्बन्धप्रलापे
 च कूटसाक्षिणं विद्यात् । १८ । साक्षिणश्चाहयादित्यादये
 कृतशपथान् पृच्छेत् । १९ । ब्रूहीति ब्राह्मणं पृच्छेत् । २० ।
 सत्यं ब्रूहीति राजन्यम् । २१ । गोवीजकांचनैर्वंश्यम् ॥ २२ ।
 सर्वमहापातकैस्तु शूद्रम् । २३ । साक्षिणश्च आवयेत् । २४ ।
 ये महापातकिनो लोका ये चोपपातकिनस्ते कूटसाक्षिणा-
 मपि । २५ । जननमरणान्तरे कृतसकृत्तद्धानिश्च । २६ ।
 सत्येनादेत्यस्तपति । २७ । सत्येन भाति चन्द्रमाः । २८ ।
 सत्येन वाति पवनः । २९ । सत्येन भूर्धारयति । ३० ।
 सत्येनापस्तिष्ठन्ति । ३१ । सत्येनाग्नितिष्ठति । ३२ । खंच
 सत्येन । ३३ । सत्येन देवाः । ३४ । सत्येन यज्ञाः । ३५ ।

अश्वमेधसहस्रञ्च सत्यञ्च तुलया धृतम् ।

अश्वमेधसहस्राद्धि सत्यमेव विशेष्यते ॥ ३६ ॥

जानन्तोऽपि हि ये साक्ष्ये तूष्णीम्भूता उपासते ।

ते कूटसाक्षिणां पापैस्तुल्या दण्डेन वाप्यथ ।

एवं हि साक्षिणं पृच्छेद्वर्णानुक्रमतो वृषः ॥ ३७

यस्योचुः साक्षिणः सत्यां प्रतिज्ञां स जयी भवेत् ।

अन्यथावादिनो यस्य ध्रुवस्तस्य पराजयः ॥ ३८

बहुत्वं प्रतिगृह्णीयात् साक्षिद्वैधे नराधिपः ।

समेषु च गुणोत्कृष्टान् गुणिद्वैधे द्विजोत्तमान् । ३९

यस्मिन् यस्मिन् विवादे तु कूटसाध्यवृत्त्यं वदेत् ।

तत्तत् काव्यं निवर्त्तत कृतं चाप्यकृतं भवेत् ॥ ४०

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

नवमोऽध्यायः ।

अथ समयक्रिया । राजद्रोहसाहसेषु यथाकामम् ।
निनेपस्त्रियेवर्थप्रमाणम् । सर्वेष्वेवार्थजातेषु मूल्यं कनकं
कल्पयेत् । तत्र कृष्णलोने शुद्धं दूर्वाकरं शापयेत् । द्विकृष्ण-
लोने त्रिकरम् । त्रिकृष्णलोने रजतकरम् । चतुःकृष्णलोने
सुवर्णकरम् । पञ्चकृष्णलोने सीतोद्भूतमहीकरम् । सुवर्णा-
क्षोनि कोशो देयः शुद्धस्य । ततः परं यथाहं घटाग्नौ द-
कविषाणामन्यतमम् । द्विगुण्येऽर्थं यथाभिहिता समयक्रिया
वैश्यस्य । त्रिगुणे राजन्यस्य । कोशवज्रं चतुर्गुणे ब्राह्मणस्य ।
न ब्राह्मणस्य कोशं दद्यात् । अन्यत्रगामिकालसमयनिबन्धन-
क्रियातः । कोशस्थाने ब्राह्मणं सीतोद्भूतमहीकरमेव ।
प्राग्दृष्टदोषं स्वल्पेऽप्यर्थं दिव्यानामन्यतममेव कारयेत् ।
सत्सु विदितं सच्चरित्रं न महत्त्वर्थेऽपि । अभियोक्ता चर्त्त-
येच्छीर्षम् । अभियुक्तश्च दिव्यं कुर्यात् । राजद्रोहसाहसेषु
विनापि शीर्षवर्त्तनात् । स्त्रीब्राह्मणविकलासमर्थरोगिणां
तुला देया । सा च न वाति वायौ । न कुष्ठसमर्थलोह-
काराणामग्निर्देयः । शरद्वृक्षयोश्च । न कुष्ठपैत्तिक-
ब्राह्मणानां विषं देयम् । प्रादृषि च । न श्लेष्मव्याध्याह्नितानां

भौतृणां श्वासकांसनामम्बुजोपिनाद्योदकम् । हेमन्तशिशिर
योच्च । न नास्तिकेभ्य कोशो देयः । न देशे व्याधिमरकोप-
मृष्टे च ॥ १—३२ ॥

सचैलं स्नातमाह्वय सूर्योदय उपोषितम् ।

कारयेत् सर्गदिव्यानि देवब्राह्मणसन्निधौ ॥ ३३

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे नवमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

दशमोऽध्यायः ।

अथ धटः । चतुर्हस्तोर्ध्वतो द्विहस्तायतः । तत्र सार-
वृक्षोद्भवा पञ्चहस्तायतोभयतः शिखा तुला । ताश्च सुवर्ण-
कारकांस्त्यकाराणामन्यतमो विभृयात् । तत्र चैकस्मिन्
शिक्ये पुरुषमारोपयेद्द्वितीये प्रतिमानं शिलादि । प्रतिमान-
पुरुषौ समधुतौ सुचिह्नितौ कृत्वा पुरुषमवतारयेत् । धटश्च
समयेन गृह्णीयात् । तुलाधारश्च ॥ १—८ ॥

ब्रह्मघ्नां ये स्मृता लोका ये लोकाः कूटसाक्षिणाम् ।

तुलाधारस्य ते लोकास्तुलां धारयतो मृषा ॥ ८

धर्मपर्यायवचनैर्धट इत्यभिधीयसे ।

त्वमेव धट जानीषे न विदुर्यानि मानुषाः ॥ १०

व्यवहाराभिमतोऽयं मानुषस्तुल्यते त्वयि ।

तदेनं संशयादस्माद्भर्मातस्मात्तुमर्हसि ॥ ११

ततस्वारोपयेच्छिक्येभ्य एवाथ तं ननम् ।

तुलितो यदि वर्धेत ततः स धर्मातः शुचिः ॥ १३

शिक्ष्यच्छेदाक्षभङ्गेषु भूयस्वारोपयेन्नरम् ।

एवं निःसंशयं ज्ञानं यतो भवति निर्णयः ॥ १४

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे दशमोऽध्यायः ॥ १०

एकादशोऽध्यायः ।

अथाग्निः । षोडशाङ्गुलं तावदन्तरं मण्डलसप्तकं
कुर्यात् । ततः प्राङ्मुखस्य प्रसारितभुजद्वयस्य समाश्रित्य-
पत्राणि करयोर्दद्यात् । तानि च करद्वयसहितानि सूत्रेण
वेष्टयेत् । ततस्तवाग्निवर्ण लोहपिण्डं पञ्चाशत्पलिकं समं
न्यसेत् । यमादाय नातिद्रुतं नातिविलम्बितं मण्डलेषु
कुर्वन् व्रजेत् । ततः सप्तमं मण्डलमतीत्य भूमौ लौहपिण्डं
जघ्नात् ॥ १—७ ॥

यो हस्तयोः कचिद्गन्धस्तमशुद्धं विनिर्दिशेत् ।

न गन्धः सर्वथा यस्तु स विशुद्धो भवेन्नरः ॥ ८

अथवा पातायेदयस्त दग्धो वा न विभाव्यते ।

पुनः तं हारयेत्लोहं समयत्वाविशोधनात् ॥ ९

करौ विच्छिदितव्रीहेस्तस्यादावेव लक्षयेत् ।

अभिमन्त्राण्यकरयोर्लोहपिण्डं ततो न्यसेत् ॥ १०

त्वमग्ने सर्वभूतानामन्तश्चरसि साक्षिवत् ।

त्वमेवाग्ने विजानीये न विदुर्यानि मानवाः ॥ ११

व्यवहाराभिग्रस्तोऽयं मानुषः शुद्धिमिच्छति ।

तदेनं संशयादस्मादधर्मतस्मात्तुमर्हसि ॥ १२

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे एकादशोऽध्यायः ॥ ११

द्वादशोऽध्यायः ।

अथोदकम् । पङ्कशैवालदुग्धाहमत्स्यजलौकादिवर्जि-
तेऽभसि । तत्रानाभिमग्नस्यारागद्वेषिणः पुरुषस्यान्यस्य
जानुनी गृहीत्वाभिमन्वितभन्धः प्रविशेत् । तत्समकालञ्च
नातिक्रूरमृदुना धनुषा पुरुषोऽपरः शरत्पे कुप्यात् ।
तच्चापरः पुरुषो जवेन शरमानयेत् ॥ १—५ ॥

तन्मध्ये यो न दृश्येत स शुद्धः परिकीर्तितः ।

अन्यथा त्वविशुद्धः स्यादेकपङ्क्त्यापि दर्शने ॥ ६ ॥

त्वमन्धः सर्भुतानामन्तश्चरसि साक्षिवत् ।

त्वमेवाभ्यो विजानीषे न विदुर्यानि मानुषाः ॥ ७ ॥

व्यवहाराभिषक्तोऽयं मानुषोऽस्त्वयि मज्जति ।

तदेनं संशयादस्माद्वर्ज्यतस्मात्तुमर्हसि ॥ ८ ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

त्रयोदशोऽध्यायः ।

अथ विषम् । विषाण्यदेयानिःसर्वाणि । ऋते- हिमा-
चलोद्भवाच्छार्ज्वात् । तस्य च यवसप्तकं घृतप्लुतमभिषस्ताय
दद्यात् ॥ १—४ ॥

विषं वेगक्रमापेतं सुखेन यदि जीर्यते ।

विशुद्धं तुमति ज्ञात्वा दिवसान्ते विसर्जयेत् ॥ ५ ॥

विषत्वाद्विषमत्वाच्च क्रूरं त्वं सर्वदेहिनाम् ।
 त्वमेव विष जानीषे न विदुर्यानि मानुषाः ॥ ६
 व्यवहाराभिश्चस्तोऽयं मानुषः शुद्धिमिच्छति ।
 तदेनं संशयादस्माद्धर्मतत्त्वातुमर्हसि ॥ ७
 इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

चतुर्दशोऽध्यायः ।

अथ कोशः । उग्रान् देवान् समभ्यर्च्य तत्त्वज्ञानोदकात्
 प्रभृतित्रयं पिबेत् । इदं मया न कृतमिति व्याहरन्
 देवताभिमुखः ॥ १—३ ॥
 यत्पश्येद्द्विसप्ताहाच्चिसप्ताहादथापि वा ।
 रोगोऽग्निर्जातिमरणं राजातङ्गमथापि वा ॥ ४
 तमशुद्धं विजानीयात् तथा शुद्धं विपर्यये ।
 दिव्ये च शुद्धं पुरुषं सत्कुर्याद्धार्मिको वृषः ॥ ५
 इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

पञ्चदशोऽध्यायः ।

अथ द्वादश पुत्रा भवन्ति । स्त्रे क्षेत्रे संस्कृतायामुत्-
 पादितः स्वयमौरसः प्रथमः । नियुक्तायां सपिण्डेनोत्तम-
 वर्णेन वोत्पादितः क्षेत्रजो द्वितीयः । पुत्रिकापुत्रसृतीयः ।
 यस्तस्याः पुत्रः स मे पुत्रो भवेदिति या पित्रा दत्ता सा

पुत्रिका । पुत्रिकाविधिना प्रतिवादितापि भ्रातृविहीना
 पुत्रितैव । पौनर्भवश्चतुर्थः । अक्षता भूयःसंस्कृता पुनर्भूः ।
 भूयस्त्वसंस्कृतापि परपूर्वा । कानीनः पञ्चमः । पितृगृहे-
 ऽसंस्कृतयैवोत्पादितः । स च पाणिग्राहस्य । गृहे च गूढोत्-
 पन्नः षष्ठः । यस्य तल्पजस्तस्यासौ । सहोदः सप्तमः ।
 गर्भिणी या संस्क्रियते तस्या पुत्रः । स च पाणिग्राहस्य ।
 दत्तकश्चाष्टमः । स च मातापितृभ्यां यस्य दत्तः । क्रीतश्च
 नवमः । स च येन क्रीतः । स्वयमुपगतो दशमः । स च
 य ग्रौपगतः । अपविदस्त्वेकादशः । पिता माता च परि-
 त्यक्तः । स च येन गृहीतः । यत्र कचनोत्पादितश्च द्वादशः ।
 एतेषां पूर्वः श्रेयान् । स एव दासहारः । स चान्यान्
 विभ्रयात् । अनूढानां स्ववित्तानुरूपेण संस्कारं कुर्यात् ।
 पतितक्लीवाचिकित्स्यरोगविकलास्त्वभागहारिणः । ऋक्थ-
 ग्राहिभिस्तो भर्त्तव्याः । तेषाञ्चौरसाः पुत्रा भागहारिणः ।
 न तु पतितस्य पतनौये कर्मणि कृते त्वनन्तरोत्पन्नाः ।
 प्रतिलोमासु स्त्रीषु चोत्पन्नाश्चाभागिनः । तत्पुत्राः पैता-
 महोऽप्यर्थे । अंशग्राहिभिस्तो भरणीयाः । यश्चार्यहरः स
 पिण्डदायी । एकोढानर्थामप्येकस्याः पुत्रः सर्वासां पुत्र
 एव । भ्रातृणामेकजातानां च । पुत्रः पितृवित्तालाभेऽपि
 पिण्डं दद्यात् ॥ १—४२ ॥

पुत्रान्नो नरकाद्वयस्मात् पितरं त्वायते सुतः ।

तस्मात् पुत्र इति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयम्भूवा ॥ ४३

ऋणमस्मिन् सन्नयति अमृतत्वं च गच्छति ।

पिता पुत्रस्य जातस्य पश्येच्चेज्जीवतो मुखम् ॥ ४४

पुत्रेण लोकान् जयति पौत्रेणनेन्यममृते ।
अथ पुत्रस्य पौत्रेण ब्रह्मसाधोति पिष्टपम् ॥ ४५
पौत्रदौहित्योर्लोके विशेषो जायपद्यते ।
दौहित्योऽपि ह्यपुत्रं तं सन्तारयति पौत्रवत् ॥ ४६
इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे षडदशाध्यायः ॥ १५

षोडशोऽध्यायः ।

समानवर्णास्तु पुत्राः सवर्णा भवन्ति । अनुलोमास्तु
मातृवर्णाः । प्रतिलोमास्तार्थविगर्हिताः । तत्र वैश्यापुत्रः
शूद्रेणायोगवः । पुक्कसमागधौ क्षत्रियापुत्रौ वैश्यशूद्राभ्यां ।
चाण्डालवैदेहकसूताश्च ब्राह्मणीपुत्राः शुद्रविरक्षत्रियैः ।
सङ्करसङ्कराश्चासङ्केयाः । रङ्गावतरणमायोगवानाम् ।
व्याधता पुक्कसानाम् । स्तुतिक्रिया मागधानाम् । बध्य-
घातित्वं चाण्डालानाम् । स्त्रीरक्षा तज्जीवनं च वैदेह-
कानाम् । अश्वसारथ्यं सूतानाम् । चाण्डालानां बहि-
र्ग्रीमनिवसनं हतचेलधारणमिति विशेषः । सर्वेषां च
समानजातिभिर्यवहारः । स्वपितृवित्तानुहरणञ्च ॥ १—१६ ॥

सङ्करे जातयस्त्वेताः पितृमातृप्रदर्शिताः ।
प्रच्छन्ना वा प्रकाशा वा वेदितव्याः स्वकर्माभिः ॥ १७
ब्राह्मणार्थं गवार्थं वा देहत्यागोऽनुपस्कृतः ।
स्त्रीवालाभ्युपपत्तौ च बाह्यानां सिद्धिकारणम् ॥ १८
इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे षोडशोऽध्यायः । १६

सप्तदशोऽध्यायः ।

पिता चेत् पुत्रान् विभजेत् तस्य स्त्रेच्छा स्वयमुपात्तेऽर्थे ।
 तैतामहे त्वये पित्रपुत्रयोस्तुल्यं स्वामित्वम् । पितृविभक्ता
 विभागान्तरोत्पन्नस्य भागं दद्याः । अपुत्रधनं पत्न्यभिगामि ।
 तदभावे दुहितागामि । तदभावे पितृगामि । तदभावे
 भ्रातृगामि । तदभावे भ्रातिगामि । तदभावे भ्रातृपुत्रा-
 गामि । तदभावे बन्धुगामि । तदभावे सकुल्यगामि ।
 तदभावे सहध्यायिगामि । तदभावे ब्राह्मणधनवर्ज-
 राजगामि । ब्रह्मण्यार्थं ब्राह्मणानाम् । वानप्रस्थोधन-
 माचार्यो गृह्णीयात् । शिष्यो वा ॥ १—१६ ॥

संसृष्टिनस्तु संसृष्टी सोदरस्य तु सोदरः ।

दद्यापहरेच्चांशं जातस्य च हृतस्य च ॥ १७

पितृमातृसुतभ्रातृ-दत्तमध्यनुपपातम् ।

आधिवेदनिकं बंधुदत्तं शुक्लमन्वाधेयकमिति

स्त्रीधनम् ॥ १८

ब्राह्मादिषु चतुर्षु विवाहेष्वप्रजायामतीतायां तद्गर्तुः ।
 शेषेषु च पिता हरेत् । सर्वेष्वव प्रपृतायां तदनं तद्-
 दुहितृगामि ॥ १९—२१ ॥

पतौ जीवति यः स्त्रीभिरलङ्कारो धृतो भवेत् ।

न तं भजेरन् दायादा भजमानाः पतन्ति ते ॥ २२

अनेकपितृकाणाञ्च पितृतो भागकल्पना ।

यस्य यत् पितृकं रिक्तं स तद्गृह्णीत नेतरः ॥ २३

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

अष्टादशोऽध्यायः ।

ब्राह्मणस्य चतुर्ष्वर्णेषु चेत् पुत्रा भवेयुस्ते पैतृकवृक्षं
द्वयधा विभजेयुः । तत्र ब्राह्मणीपुत्रश्चतुरोऽंशानादद्यात् ।
क्षत्रियापुत्रस्त्रीन् । द्वावंशौ वैश्यापुत्रः । शूद्रापुत्रस्त्वेकम् ।
अथ चेच्छूद्रापुत्रवर्जं ब्राह्मणस्य पुत्रवयं भवेत् तदा तदनं
नवधा विभजेयुः । वर्णानुक्रमेण चतुस्त्रिभिर्भागीकृतानंशा-
नादयुः । वैश्यवर्जमष्टधाकृतं चतुरस्त्रीनेकञ्चादयुः ।
क्षत्रियवर्जं सप्तधाकृतं चतुरो-द्वावेकाच्च । ब्राह्मणवर्जं
षड्धाकृतं त्रीन् द्वावेकञ्च । क्षत्रियस्य क्षत्रियावैश्याशूद्रा
पुत्रेष्वयमेव विभागः । अथ ब्राह्मणस्य ब्राह्मणक्षत्रियौ पुत्रौ
स्यातां तदा सप्तधा-कृतादनाद्ब्राह्मणश्चतुरोऽंशानादद्यात् ।
त्रीन् राजन्यः । अथ ब्राह्मणस्य ब्राह्मणवैश्यौ तदा षड्-
धाविभक्तस्य चतुरोऽंशान् ब्राह्मण आदद्यात् । द्वावंशौ
वैश्यः । अथ ब्राह्मणस्य ब्राह्मणशूद्रौ पुत्रौ स्यातां तदनं
पञ्चधा विभजेयाताम् । चतुरोऽंशान् ब्राह्मणस्वादद्यात् ।
एकं शूद्रः । अथ ब्राह्मणस्य क्षत्रियस्य वा क्षत्रियवैश्यौ
स्यातां तदा तदनं पञ्चधा विभजेयाताम् । त्रीनंशान्
क्षत्रियस्वादद्यात् । द्वावंशौ वैश्यः । अथ ब्राह्मणस्य
क्षत्रियस्य वा क्षत्रियोशूद्रौ पुत्रौ स्यातां तदा तदनं चतुर्धा
विभजेयाताम् । त्रीनंशान् क्षत्रियस्वादद्यात् । एकं
शूद्रः । अथ ब्राह्मणस्य क्षत्रियस्य वैश्यस्य वा वैश्यशूद्रौ
पुत्रौ स्यातां तदा तदनं त्रिधा विभजेयाताम् । द्वावंशौ

वैश्यस्त्वादद्यात् । एकं शूद्रः । अथैकपुत्रा ब्राह्मणस्य
 ब्राह्मणक्षत्रियवैश्याः सर्वहाराः । क्षत्रियस्य राजन्यवैश्यौ ।
 वैश्यस्य वैश्यः । शूद्रः शूद्रस्य । द्विजातीनां शूद्रस्त्वेकः
 पुत्रोऽर्धहरः । अपुत्रऋक्यस्य या गतिः सातार्द्धस्य
 द्वितीयस्य । मातरः पुत्रभागानुसारेणः भागहारिण्यः ।
 अनृदाश्च दुहितरः । समवर्णाः पुत्राः समानंशानादयुः ।
 ज्येष्ठाय श्रेष्ठमुद्गारुं दद्युः । यदि द्वौ ब्राह्मणीपुत्रौ स्यातामेकः
 शूद्रापुत्रस्तदा नवधाविभक्त्यर्थं ब्राह्मणीपुत्रावष्टौ भागा-
 नादद्यातामेकं शूद्रापुत्रः । अथ शूद्रपुत्राभौ स्यातामेकौ
 ब्राह्मणीपुत्रस्तदा षड्धाविभक्त्यर्थं चतुर्दशान् ब्राह्मण-
 स्त्वादद्याद्द्वौ शूद्रापुत्रौ । अनेन क्रमेणान्यत्राप्यंश-
 कल्पना भवति ॥ १-४० ॥

विभक्ताः सहजीवन्तो विभजेरन् पुनर्यदि ।

समस्तवः विभागः स्याज्जैष्ठ्यं तव न विद्यते ॥ १

अनुपघ्नन् पितृद्रव्यं श्रमेण यदुपार्जयेत् ।

स्वयमीहितलब्धं तत्राक्रामो दातुमर्हति ॥ ४२

पैतृकन्तु यदा द्रव्यमनवाप्तं यदाप्रयात् ।

न तत् पुत्रैर्भजेत् सार्द्धमकामः स्वयमर्जितम् ॥ ४३

वस्त्रं पत्रमलङ्कारः कृतान्नमुदकं स्त्रियः ।

योगनेमं प्रकारश्च न विभाज्यच्च पुस्तकम् ॥ ४४

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रेऽष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥

एकोनविंशोऽध्यायः ।

सः द्विजं न शूद्रेण निर्हरेत् । नः शूद्रं द्विजेन ।
 पितरं मातरञ्च पुत्रा निर्हरेयुः । न द्विजं पितरमपि शूद्राः ।
 ब्राह्मणमनाथं ये ब्राह्मणा निर्हरेन्ति ते स्वर्गलोवभाजः ।
 निर्हृत्य च वासवं प्रेतं सत्कृत्या प्रदक्षिणेन चिताभिम-
 गम्यासु सवाससो निमज्जनं कुर्युः । प्रेतस्योदकनिर्वपणं
 क्षवैकं पिण्डं कुशेषु ददुः । परिवर्त्तितवाससश्च निम्ब-
 पत्राणि विदध्या हार्यश्मनि पदन्यासं कृत्वा गृहं प्रविशेयुः ।
 अक्षतांश्चाग्नी क्षिपेयुः । चतुर्थे दिवसेऽस्थिसंचयः कुर्युः ।
 तेषांच गङ्गाभसि प्रक्षेपः । यावत् सङ्ग्रामस्थि पुरुषस्य
 गङ्गाभसि तिष्ठति तावदर्पसहस्राणि स्वर्गलोकमधितिष्ठति ।
 यावदशौचं तावत् प्रेतस्योदकं पिण्डमेवं च ददुः । क्रीतल-
 व्याशनाश्च भवेयुः । अमांसाशनाश्च । स्थण्डिलशायिनश्च ।
 पृथक्शायिनश्च । ग्रामान्निष्वम्याशौचान्ते कृतश्मश्रुवर्मा-
 णस्तिलकल्लैः सर्षपकल्लैर्वा स्नाताः परिवर्त्तितवाससो
 गृहं प्रविशेयुः । तत्र शान्तिं कृत्वा ब्राह्मणानां च पूजनं
 कुर्युः । देवाः परोक्षदेवाः प्रत्यक्ष देवा ब्राह्मणाः ।
 ब्राह्मणैर्लोका धार्यन्ते ॥ १—२१ ॥

ब्राह्मणानां प्रसादेन दिवि तिष्ठन्ति देवताः ।

ब्राह्मणाभिहितं वाक्यं न मिथ्याजायते क्वचित् ॥ २२

यद्ब्राह्मणा स्तुष्टतमा वदन्ति तद्देवताः प्रत्यभिनन्दयन्ति ।

तुष्टेषु तुष्टाः सततं भवन्ति प्रत्यक्षदेवेषु परोक्षदेवाः ॥ २३ ॥

दुःखान्वितानां सतवाश्वाना-
माखासनं कुर्युरदीनसत्त्वाः ।
वाञ्छेत्तु यैर्भूमि तथाभिधास्ये
वाक्यान्यहं तानि मनोऽभिरामे ॥ २४

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे एकोनविंशोऽध्यायः १८

विंशोऽध्यायः ।

युद्धतरायणं तदहर्देवानाम् । दक्षिणायनं रात्रिः ।
संवत्सरोऽहोरात्रः । तच्चिंशता मासः । मासा द्वादश
वर्षम् । द्वादशवर्षशतानि दिव्यानि कलियुगम् । द्विगुणानि
द्वापरम् । त्रिगुणानि त्रेता । चतुर्गुणानि कृतयुगम् ।
द्वादशवर्षसहस्रानि दिव्यानि चतुर्युगम् । चतुर्युगाणामेक-
समतिर्मान्वन्तरम् । चतुर्युगसहस्रं च कल्पः । स च पिता-
महस्याहः । तावती चाखरात्रिः । एवंविधेनाहोरात्रेण
मासवर्षगणनया सर्वस्यैव ब्रह्मणो वर्षशतमायुः । ब्रह्मायुषा
च परिच्छिन्नः पौरुषो दिवसः । तस्यान्ते महाकल्पः ।
तावत्येवाख्य निशा । पौरुषाणामहोरात्राणामतीतानां
सहस्रैव नास्ति । न च भविष्याणाम् । अनाद्यन्तत्वात्
कालस्य ॥ १—२१

एवमस्मिन् निरात्रम्बे काले सततयायिनि ।

न तद्भूतं प्रपश्यामि स्थितिर्यस्य भवेद्भुवा ॥ २२

गङ्गायाः शिखता धारास्तथा वर्षति वासवे ।

शक्या मणयितुं लोके न व्यतीताः पितामहाः ॥ २३

चतुर्दश विनश्यन्ति कल्पे कल्पे सुरेश्वराः ।
 सर्वलोकप्रधानाश्च अनवश्च चतुर्दश ॥ २४
 ब्रह्मनीन्द्रसहस्राणि दैत्येन्द्रनियुतानि च ।
 विनश्वानोह कालेन मनुजेष्वथ का कथा ॥ २५
 राजर्षयश्च बहवः सर्वे समुदिता गुणैः ।
 देवा ब्रह्मर्षयश्चैव कालेन निधनं गताः ॥ २६
 ये समर्था जगत्प्रसिन् सृष्टिसंहारकारिणः ।
 तेऽपि कालेन लीयन्ते कालो हि बलवत्तरः ॥ २७
 आक्रम्य सर्वः कालेन परलोकं च नीयते ।
 कर्मपाशवशो जन्तुः का तत्र परिवेदना ॥ २८
 जातस्य हि ध्रुवो न्यत्युध्रुवं जन्म मृतस्य च ।
 अथ दुष्परिहार्योऽस्मिन् नास्ति लोके सहायता ॥ २९
 शाचन्तो नोपकुर्वन्ति मृतस्यैव जना यतः ।
 अतो न राक्षितव्यं हि क्रियाः कार्याः स्वयं क्लृताः ॥ ३०
 सुकृतं दुष्कृतं चोभौ सहायो यस्य गच्छतः ।
 बान्धवैस्तस्य किं कार्यं शोचद्भिरथवा न वा ॥ ३१
 बान्धवानामशौचे तु स्त्रियां प्रेतो न विन्दति ।
 अतस्त्वभ्येति तानेव पिण्डतोयप्रदायिनः ॥ ३२
 अर्वाक् सपिण्डीकरणात् प्रेतो भवति यो मृतः ।
 प्रेतलोकगतस्यान्नं सोदकुम्भं प्रयच्छत ॥ ३३
 पितृलोकगतस्यान्नं श्राद्धे भुङ्क्ते स्वधामयम् ।
 पितृलोकगतस्यास्य तस्माच्छ्राद्धं प्रयच्छत ॥ ३४
 देवत्वे यातनास्थाने तिर्यग्योनौ तथैव च ।
 मानुष्ये च तथाप्रोति श्राद्धं दत्तं स्वबान्धवैः ॥ ३५

प्रेतश्च यावत्कृत्तश्च पुष्टिश्चात्र कृते ध्रुवम् ।
 तन्माच्छादं सदा कार्यः शोकं त्यक्त्वा निरर्थकम् ॥ ३६
 एतावदेव कर्त्तव्यं सदा प्रेतस्य बन्धुभिः ।
 नोपकर्त्तारः शोकात् प्रेतस्यात्मन एव वा ॥ ३७
 दृष्ट्वा लोकमनाक्रन्दं म्रियमाणांश्च बान्धवान् ।
 धर्ममकं सहायाथं वरयन् सदा नराः ॥ ३८
 मृतोऽपि बाधवः शक्तो नानुगन्तुं नरं मृतम् ॥
 जायावज्जं हि सर्वस्य याम्यः पत्न्या विरुध्यते ॥ ३९
 धर्मं एकोऽनुयात्येनं यत्नं कचनगामिनम् ।
 नन्वसारे वृत्तोलोकेऽस्मिन् धर्मं कुरुत मा चिरम् ॥ ४०
 श्वः कार्यमद्य कुर्वीत पूर्वाह्णे चांपराह्निकम् ।
 न हि प्रतीक्षते मृत्युः कृतं वाक्यं न वाक्यतम् ॥ ४१
 चेत्वापण्यगृहासक्तमन्यत्र गतमानसम् ।
 वृकीवोरणमासाद्य मृत्युरादाय गच्छति ॥ ४२
 न कातरस्य प्रियः कश्चिद्देष्यश्चास्य न विद्यते ।
 आयुष्ये कर्मणि क्षीणे प्रसह्य हरते जनम् ॥ ४३
 नाप्राप्तकालो म्रियते विद्धः शरशतैरपि ।
 कुशार्थेणापि संस्पृष्टः प्राप्तकालो न जीवति ॥ ४४
 नौषधानि न मन्त्राश्च न होमा न पुनर्जपाः ।
 त्रायन्ते मृत्युनोपेतं जरया वापि मानवम् ॥ ४५
 आगामिनमनयं हि प्रविधानशतैरपि ।
 न निवारयितुं शक्तस्तत्र का परिवेदना ॥ ४६
 यथा धेनुसहस्रेषु वत्सो विन्दति मातरम् ।
 तथा पूर्वकृतं कर्म कर्त्तारं विन्दते ध्रुवम् ॥ ४७

अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि चाप्यथ ।
 अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिवेदना ॥ ४८
 देहिनोऽस्मिन् यथा देहे कौमारं यौवनं जरा ।
 तथा देहान्तरप्राप्तिर्धीरस्तत्र न मुह्यति ॥ ४९
 गृह्णातीह यथावस्त्रं त्यक्त्वा पूर्वधृताम्बरम् ।
 गृह्णात्येवं नवं देहं देही कर्मनिबन्धनम् ॥ ५०
 नैनं किन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः ।
 न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः ॥ ५१
 अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोथ एव च ।
 नित्यः सततगः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः ॥ ५२
 अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते ।
 तन्मादेः विदित्वैनं नानुशोचितुमर्ह्यथ ॥ ५३
 ब्रूति वैष्णवे धर्मशास्त्रे त्रिंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

एकविंशोऽध्यायः ।

अथाशौचव्यपगमे सुस्नातः सुप्रक्षालितपाणिपादः
 स्वचान्तस्त्रेवंविधान् ब्राह्मणान् यथाशक्तुदङ्मुखान् गन्ध-
 माख्यवस्त्रालङ्कारादिभिः पूजितान् भोजयेत् । एकवक्त्रमनू-
 हेतैर्कोद्विष्टे । उच्छिष्टसन्निधावेकमेव तन्नामगोत्राभ्यां दिग्दृष्टं
 निर्वपेत् । भुक्तवत्सु ब्राह्मणेषु दक्षिणयाभिपूजितेषु प्रेत-
 नामगोत्राभ्यां दत्ताक्षय्योदकचतुरङ्गुल-पृथ्वीस्तावदन्तरास्ता-
 वदधः खाता वितस्थायतास्तिस्रः कर्षुः कूर्यात् । कर्षुसमीपे

चान्नित्रयमुपसमाधाय परिस्तीर्य तत्रैकैकस्मिन्नाहुतित्रयं
 जुहुयात् । सोमाय पितृमते स्वधा नमः । अग्नये कव्य-
 वाहनाय स्वधा नमः । यमायाङ्गिरसे स्वधा नमः ।
 स्थानत्रये च प्राग्वत्पिण्डनिर्घणं कुर्यात् । अन्नदधिघृत-
 मधुमांसैः कर्षुत्रयं पूरयित्वैतत्त इति जपेत् । एवं ष्ठोहा
 प्रतिमासं कुर्यात् । संवत्सरान्ते प्रेताय तत्पित्रे तत्पिता-
 महाय तत्प्रपितामहाय च ब्राह्मणान् देवपूर्वान् भोजयेत् ।
 अत्राग्नौकरणमन्वाहनं पादं च कुर्यात् । संसृजतु त्वा
 पृथिवीसमानीव इति च प्रेतपाद्यपात्रे पितृपाद्यपात्रत्रये
 योजयेत् । उच्छिष्टसन्निधौ पिण्डचतुष्टयं कुर्यात् । ब्राह्म-
 णांश्च स्वाचान्तान् दत्तदिशिणांश्चावुद्वज्य विसर्जयेत् ।
 ततः प्रेतपिण्डं पाद्यपात्रोदकदत्तं पिण्डत्रये निदध्यात् ।
 कर्षुत्रयसन्निकर्षेऽप्येवमेव । सपिण्डीकरणं मासिकार्य-
 वद्द्वादशाहं श्राद्धं कृत्वा त्रयोदशेऽङ्गि वा कुर्यात् । मन्त्र-
 वर्जं हि शूद्राणां द्वादशेऽङ्गि । संवत्सराभ्यन्तरे यद्यधि-
 मासी भवेत् तदा मासिकार्यं दिनमेवं वर्धयेत् ॥ १-२१ ॥

सपिण्डीकरणं स्त्रीणां कार्यमेवं तथा भवेत् ।

यावज्जीवं तथा कुर्याच्छ्राद्धन्तु प्रतिवत्सरम् ॥ २२

अर्वाङ् सपिण्डीकरणं यस्य संवत्सरात् कृतम् ।

तस्याप्यन्नं सोदकुम्भं दद्याद्वर्षं द्विजन्त्रे ॥ २३

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

द्वाविंशोऽध्यायः ।

ब्राह्मणस्य सपिण्डानां जननमरणयोर्द्वाहमशौचम् ।
 द्वादशाहं राजन्यस्य । मासं शूद्रस्य । सपिण्डता च पुरुषे
 सप्तमे विनिवर्त्तते । अचौचे होमदान प्रतिग्रहस्वाध्याया
 निवर्त्तन्ते । नाशौचे कस्यचिदन्नमश्नीयात् । ब्राह्मणा-
 दीनामशौचे यः सकृदेवान्नमश्नाति तस्य तावदशौचं यावत्
 तेषाम् । अशौचापगमे प्रायश्चित्तं कुर्यात् । सर्वर्णस्याशौचे
 द्विजो भुक्ता स्रवन्तीमासाद्य तन्निमग्नस्त्रिरघमर्षणं जप्तो-
 त्तीर्थं गायत्राष्टसहस्रं जपेत् । क्षत्रियाशौचे ब्राह्मणस्त्रोत-
 देवोपोषितः कृत्वा शुध्यति । वैश्याशौचे राजन्यश्च । ब्राह्मण-
 स्त्रिरात्रौपोषितश्च । ब्राह्मणाशौचे राजन्यः क्षत्रियाशौचे
 वैश्यः स्रवन्तीमासाद्य गायत्रीशतपञ्चकं जपेत् । वैश्यश्च
 ब्राह्मणाशौचे गायत्राष्टशतं जपेत् । शूद्राशौचे द्विजो
 भुक्ता प्राजापत्यव्रतं चरेत् । शूद्रश्च द्विजाशौचे स्नान-
 माचरेत् । शूद्रः शूद्राशौचे स्नातः पञ्चगव्यं पिबेत् । पत्नीनां
 दासानामानुलौभ्येन स्वामिनस्तुल्यमशौचम् । घृते स्वामि-
 न्यात्मीयम् । हीनवर्णानामधिकवर्णेषु सपिण्डेषु तदाशौच-
 व्यपगमे शुद्धिः । ब्राह्मणस्य क्षत्रविट्शूद्रेषु सपिण्डेषु षड्-
 रात्रविरात्रैकरात्रैः । क्षत्रियस्य विट्शूद्रयोः षड्-रात्र-
 विरात्राभ्याम् । वैश्यस्य शूद्रेषु षड्-रात्रेण । मासतुल्यै-
 रहोरात्रैर्गर्भसावे । जातमृते घृतजाते वा कुलस्य सद्यः
 शौचम् । अदन्तजाते बाले प्रेते सद्य एव । नास्याग्नि-

संस्कारो नोदकक्रिया । दन्तजाते त्वद्वतचूर्डे त्वहोरात्रेण ।
 द्वतचूर्डे त्वसंस्कृते त्रिरात्रेण । ततः परं यथोक्तकालेन ।
 स्त्रीणां विवाहः संस्कारः । संस्कृतासु स्त्रीषु नाशौचं भवति
 पितृपक्षे । तत्प्रसवमरणे चेत् पितृगृहे स्थातां त्रिरात्रञ्च ।
 जननाशौचमध्ये यद्यपरं जननाशौचं स्यात् तदा पूर्वा-
 शौचव्यपगमे शुद्धिः । रात्र्येषु दिनद्वयेन । प्रभाते दिन-
 त्वयेण । मरणाशौचमध्ये प्रातिमरणेऽप्येवम् । श्रुत्वा
 देशान्तरस्थो जननमरणे शेषेण शुध्येत् । व्यतीतेऽशौचे
 संवत्सरान्तस्त्वेकरात्रेण । ततः परं स्नानेन । आचार्य-
 स्नातामहे च व्यतीते त्रिरात्रेण ॥ १-४१ ॥

अनौरसेषु पुत्रेषु जातेषु चं मृतेषु च ।

परपूर्वासु भार्यासु प्रसूतासु द्यतासु च ॥ ४२

आचार्य-पत्नी पुत्रोपाध्याय-मातुल-स्वशुरस्वशुर्यसहा-
 ध्यायिग्रिथेष्वतीतेष्वेकरात्रेण । स्वदेशराजनि च ।
 असपिण्डे स्ववेश्मनि द्यते च । द्यग्वन्यनाशकाम्बुसंग्राम-
 विद्युन्नपहतानां नाशौचम् । न राज्ञां राजकर्माणि । न
 व्रतिनां व्रते । न सत्रिणां सत्रे । न कारुणां कारुकर्माणि ।
 न राजाज्ञाकारिणां तदिच्छया । न देवप्रतिष्ठाविवाहयोः
 पूर्वसम्भूतयोः । न देशविप्लवे । आपद्यपि च कष्टायाम् ।
 आत्मक्षयगिनः पतिताश्च नाशौचोदकभाजः । पतितस्य
 दासी द्यतेऽङ्घ्रि पादाभ्यां घटमपवर्जयेत् । उद्वन्धनद्यतस्य वः
 पार्श्वं चिन्त्यात् स तप्तच्छ्रेण शुध्यति । आत्मघातिनां संत्कर्त्ता
 च । तदश्रुपातकारी च । सर्वस्यैव प्रेतस्य बानधवैः सहाश्रु-
 पातं कृत्वा स्नानेन । अद्यते त्वस्थिसञ्चये सः सैलस्नानेन ।

द्विजः शूद्रप्रेतानुगमनं कृत्वा स्रवन्तीमासाद्य तस्मिन्मन्त्र-
स्त्रिरवमर्षणं जघोत्तीर्थं गायत्राष्टसहस्रं जपेत् । द्विज
प्रेतस्याष्टशतम् । शूद्रः प्रेतानुगमनं कृत्वा स्नानमाचरेत् ।
चिताधूमसेवने सर्वे वर्णाः स्नानमाचरेयुः । मैथुने दुःस्वप्ने
रुधिरपगतकण्ठे वमनविरकयोश्च । श्मश्रुकर्मणि कृते
च । श्वस्यश्वस्य स्पृष्ट्वा रजस्वलाचाण्डालयूपांश्च । भक्ष्यवर्जं
पंचनखशवं तदस्थि सस्नेहं च । सर्वेष्वेतेषु स्नानेषु पूर्वं वधं
नाप्राप्तालितं विधेयात् । रजस्वला चतुर्थ्यङ्गि स्नाना-
च्छुध्यति । रजस्वला हीनवर्णां रजस्वलां स्पृष्ट्वा न ताव-
दग्नीवाद्यावन्नशुद्धा । सवर्णामधिकवर्णां वा स्पृष्ट्वा स्नात्वा-
ग्नीयात् । क्षुत्वा सुश भोजनाध्ययनेषुः पीत्वा स्नात्वा
निशीथ्य वासः परिधाव्य रथ्यामाक्रम्य मूत्रपुरीषे कृत्वा
पंचनखास्यस्नेहं स्पृष्ट्वा चाचामेत् । चाण्डालान्तेच्छ-
सन्नापणे च । नाभेरधस्तात् प्रवाह्येषु च कार्तिकैर्मलैः सुराभि-
र्मद्यैर्वोपहतो वृत्तोयैस्तदङ्गं प्रक्षाल्य शुध्यति । अन्यत्रोप-
हतो वृत्तोयैस्तदङ्गं प्रक्षाल्य स्नानेन । वक्त्रोपहतस्तूपोष्य
स्नात्वा पंचगव्येन । दशनच्छदोपहतश्च ॥ ४३—७८ ॥

वसा शुक्रमसृज्ज्जा मूत्रविट्कर्णविङ्गनखाः ।

श्लेष्माश्लुद्रुषिका स्नेहो द्वादशैते वृणां मलाः ॥ ८०

गौडी माध्वी च पैष्टी च विज्ञेया त्रिविधा सुराः ।

यथैवैका तथा सर्वा न पातव्या द्विजातिभिः ॥ ८१

माधूकमैत्र्यं टाङ्गं कौलं खज्जूरपानसे ।

वृद्धिकारसमाध्वीके मैदेयं नारिकेलजम् ॥ ८२

अमेध्यानि दधैतानि मद्यानि ब्राह्मणस्य च ।
 राजन्यस्यैव वैश्यस्य स्मृष्टै तानि न दुष्यतः ॥ ८३
 गुरोः प्रेतस्य शिथस्तु पितृभेदं समाचरन् ।
 प्रेताचारैः समं तत्र दशरात्रेण शुध्यति ॥ ८४
 आचार्यं स्वमुपाध्यायं पितरं मातरं गुरुम् ।
 निर्वृत्य तु व्रती प्रेतान्न व्रतेन वियुज्यते ॥ ८५
 आदिष्टी नोदकं कुर्यादा व्रतस्य समापनात् ।
 समाप्ते तूदकं कृत्वा विरात्रेण विशुध्यति ॥ ८६
 ज्ञानं तपोऽग्निराचारो मृन्मनोवार्त्तुपाञ्चनम् ।
 वायुः कार्श्यार्ककालो च शुचिकर्तृणा देहिनाम् ॥ ८७
 सर्वेषामेव शौचानामन्नशौचं प्ररं स्मृतम् ।
 योऽन्ने शुचिः स हि शुचिर्न खद्वारिशुचिः शुचिः ॥ ८८
 ज्ञान्या शुध्यन्ति विद्वांसो दानेनाकार्यकारिणः ।
 प्रच्छन्नपापा जप्येन तपसा वेदवित्तमाः ॥ ८९
 चत्तोयैः शुध्यते शोभ्यं नदी वेगेन शुध्यति ॥
 रजसा स्त्री मनोदुष्टा सत्रासेन द्विजोत्तमाः ॥ ९०
 अग्निर्गोत्राति शुध्यन्ति मनः सत्येन शुध्यति ।
 विद्यातपोभ्यां भूयाना बुद्धिर्ज्ञानेन शुध्यति ॥ ९१
 एष शौचस्य ते प्रोक्तः शारीरस्य विनिर्णयः ।
 नानाविधानां द्रव्याणां शुद्धेः शृणु विनिर्णयम् ॥ ९२
 इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥

तयोर्विंशोऽध्यायः ।

शारीरैर्मलैः सुराभिर्मद्यैर्वा यदुपहतं तद्व्याधौप-
 हतम् । अत्यन्योपहतं सर्वं लोहमाण्डमग्नौ प्रक्षिप्तं
 शब्देत् । मणिमयमश्ममयमजस्रं सप्तरात्रं महीनिखनेन ।
 शृङ्गदन्तास्थिमयं तक्षणेन । दारवं चन्दयश्च जघ्नात् ।
 अत्यन्तोपहतस्य बलस्य यत् प्रक्षालितं सद्विरज्येत
 तच्छिन्द्यात् । सौवर्ण्यराजतालमणिमयानां निर्लेपानामग्निः
 शब्दिः । अश्ममयानां चमसनां ग्रहाणाञ्च । चतस्रस्सुवा-
 णामुष्णेनाभसा । यज्ञकर्मणि यज्ञपात्राणां पाणिना
 सन्मार्जनेन । स्फाशूर्पशकटमुषलोलूखलानां प्रोक्षणेन ॥
 शयनयानासनानाञ्च । बह्मनाञ्च । धान्याजिनरज्जुतान्त्व-
 वैदलसूत्रकार्पासवाससाञ्च । शाकमुलफलपुष्पानाञ्च । तृण-
 क्काष्ठशष्कपलाशानाञ्च । एतेषां प्रक्षालनेन । अल्पानाञ्च ।
 ऊषैः कौषेयाविकयोः । अरिष्टकैः कुतपानाम् । श्रीफलै-
 रंशुपट्टानाम् । गौरसर्वपैः क्षौमाणाम् । शृङ्गास्थिदन्त-
 मयानाञ्च । पद्माक्षैर्बगलोमिकानाम् । ताम्बरीतित्रपुसी-
 समयानामग्नौदकेन । अस्मना कांस्यलीहयोः । तक्षणेन
 दारवाणाम् । गोवालैः फलसम्भवानाम् । प्रोक्षणेन
 संहतानाम् । उत्पवनेन द्रवाणाम् । गुडादीनामिक्षुयिका-
 राणां प्रभूतानां गृहनिहितानां वार्यग्निदानेन । सर्वलव-
 णानाञ्च । पुनःपात्रेन चन्दयानाम् । द्रव्यवत् क्षतशौचानां
 देवतार्चानां भूयः प्रतिष्ठापनेन । असिदस्यावस्य यावन्मात्र-

मुपहतं तन्मात्रं परित्यज्य शेषस्य कण्डनप्रक्षालने कुर्यात् ।
 द्रोणाभ्यधिकं सिद्धमन्नमुपहतं न दुष्यति । तस्योपहतमात्र-
 मपात्रे गायत्र्याभिभिन्नितं सुवर्णाभः । प्रक्षिपेत् । वस्तस्य
 प्रदर्शयेद्दग्ने च ॥ १—३७

पक्षिजग्धं गवाघ्रातमवधूतमवक्षुतम् ।

दुषितं केशकीटैश्च हृदः क्षेपेण शुष्यति ॥ ३८

यावन्नापैत्यमेध्याक्ताङ्गुधो लेपश्च तत्क्षतः ।

तावन्मृदारि देयं स्यात् सर्वासु द्रव्यशुद्धिषु ॥ ३९

अजाश्वं मुखतो मेधं न गौर्न नरजा मलाः ।

पयानश्च विशुष्यन्ति सोमसूर्यां शुमारुतैः ॥ ४०

रथ्याकर्द्धमतोयानि स्पृष्टान्यन्यश्चवायसैः ।

मारुतेनैव शुष्यन्ति पक्वेष्टकचितानि च ॥ ४१

प्राणिनामथ सर्वेषां ध्व्निरङ्घ्रिश्च कारयेत् ।

अत्यतोपहतानां च शौचं नित्यमर्तन्द्रितः ॥ ४२

भूमिष्टमुदकं पुण्यं वैदृष्णं यत्र गोर्भवेत् ।

अथ्याप्तं वेदमिध्येन तद्वदेव शिलागतम् ॥ ४३

क्षतपञ्चनखात् कृपादत्यतोपहतातं तथा ।

अपः समुदरेत् सर्वाः शेषं वस्त्रेण शोधयेत् ॥ ४४

वह्निप्रज्वालनं कुर्यात् कूपे पक्वेष्टकाचिते ।

मच्चगव्यं न्यसेत् पश्चान्नवतोयसमुद्भवे ॥ ४५

जलाशयेष्वथालेषु स्थावरेषु वसुन्धरे ।

कूपवत् कथिता शुद्धिर्माहत्सु च न दुष्यन् ॥ ४६

त्रीणि देवाः पवित्राणि ब्राह्मणानामकल्यणम् ।

अदृष्टमङ्गिर्निर्णितां यच्च वाचा प्रशरते ॥ ४७

नित्यं शुचः कारुहस्तः पण्यं यच्च प्रसारितम् ।
 ब्राह्मणान्तरितं भैक्ष्यमाकराः सर्वे एव च ॥ ४८
 नित्यमास्यं शुचि स्त्रीणां शकुनिः फलपातने ।
 प्रसवे च शुचिर्वत्सः श्वाः श्वगृहण्यो शुचिः ॥ ४९
 श्वभिर्हृतं य यन्मांसं शुचि तत् परिकीर्तितम् ।
 क्रय्याद्विश्वं हतस्यान्यैश्चाण्डालाद्यैश्च दस्युभिः ॥ ५०
 ऊह्वं नाभेर्यानि खानि तानि मेध्यानि निर्द्दुशतु ।
 यान्यधस्तान्यमेध्यानि देहाच्चैव मलाश्रुताः ॥ ५१
 मक्षिका विप्रुषश्चाया गौर्गजाश्चमरीचयः ।
 रजोभूर्वायुरग्निश्च मार्जारश्च सदा शुचिः ॥ ५२
 जोच्छिष्टं कुर्वते मुख्यं विप्रुषोऽङ्गे पतन्ति याः ।
 न श्मश्रूणि गतान्यास्यं न दन्तान्तरवेष्टितम् ॥ ५३
 श्मश्रन्ति विन्दवः पादौ य आचामयतः परान् ।
 भौमिकैस्ते समाज्ञेया न तैरप्रयतो भवेत् ॥ ५४
 उच्छिष्टेन तु संस्पृष्टो द्रव्यहस्तः कथंचन ।
 अनिधायैव तद्द्रव्यमाचान्तः शुचितामियात् ॥ ५५
 मार्जनोपाञ्जनैर्वैश्वं प्रोक्षणेन च पुस्तकम् ।
 सम्मार्जनेनाञ्जनेन सेकेनोस्ते खनेन च ॥ ५६
 दानेन च भुवः शुद्धिर्वासेनाप्यथवा गवाम् ।
 गावः पवित्रं मङ्गल्यं गोषु लोकाः प्रतिष्ठिताः ॥ ५७
 गावो वितन्वते यत्रं गावः सर्वाधसूदनाः ।
 गोमूत्रं गोमयं सर्पिः क्षीरं दधि च रोचना ॥ ५८
 षडङ्गमेतत् परमं मङ्गल्यं सर्वदा गवाम् ।
 शृङ्गोदकं गवां पुण्यं सर्वाधविनिमुदनम् ॥ ५९

गवां कण्डूधनं चैव सर्वकल्पघनाशनम् ।

गवां घ्रासप्रदानेन स्वर्गलोके महीयते ॥ ६०

गवां हि तीर्थे वसतीह गङ्गा

पुष्टिस्तथासां रजसि प्रवृत्ता ।

लक्ष्मीः करीषे प्रणती च धर्म-

स्तासां प्रणामं सततं च कुर्यात् ॥ ६१

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

चतुर्विंशोऽध्यायः ।

अथ ब्राह्मणस्य वर्णानुक्रमेण चतस्रो भार्या भवन्ति ।
 तिस्रः क्षत्रियस्य । द्वे वैश्यस्य । एका शूद्रस्य । तासां
 सवर्णाविदने पाणिग्राह्यः । असवर्णाविदने शरः क्षत्रिय-
 कन्यया । प्रतोदो वैश्यकन्यया । वसनदशान्तः शूद्रकन्यया ।
 न सप्तमीनां न समानार्थप्रवरा भार्या विन्देत । मातृ-
 तया पंचमात् पुरुषात् पितृतया सप्तमात् । नाकुलीनाम् ।
 न च बाधिताम् । नाधिकाङ्गीम् । न हीनाङ्गीम् । नाति-
 कपिलाम् । न वाचाटाम् । अथाष्टौ विवाहा भवन्ति ।
 ब्राह्मणोदैव आर्षः प्राजापत्यो गन्धर्व आसुरो राजसः
 पैशाचस्येति । आहूय गुणवते कन्यादानं ब्राह्मः । यज्ञस्य-
 ऋत्विजे दैवः । गोमिथुनग्रहणेनार्षः । प्रार्थितप्रदानेन
 प्राजापत्यः । द्वयोः सकामयोर्भातापितरहितो योगो
 नान्धर्वः । क्रयेणासुरः । युद्धहरणेन राजसः । सुप्त-

अमन्ताभिगमनात् पश्चाच्च । एतेष्वाद्याश्चत्वारो धर्मगाः ।
गान्धर्वाऽपि राजन्यानाम् । ब्राह्मीपुत्रः पुरुषानेकांशंतिं
पुनीते । दैवीपुत्रश्चतुर्दश । आर्षीपुत्रश्च सप्त । प्राजापत्य-
श्चतुरः । ब्राह्मेण विवाहेन कन्यां ददद्ब्रह्मलोकं गमयति ।
दैवेन स्वर्गम् । आर्षेण वैष्णवम् । प्राजापत्येन देवलोकम् ।
गान्धर्वेण गन्धर्वलोकं गच्छति । पिता पितामहो भ्राता
सहो मातामहो माता चेति कन्याप्रदाः । पूर्वाभावे
प्रकृतिस्थ परः परः ॥ १—३८ ॥

ऋतुवयमुपाख्यैव कन्या कुर्यात् स्वयंवरम् ।

ऋतुवये व्यतीते तु प्रभवत्यात्मनः सदा ॥ ४०

पितृवैष्मिनि या कन्या रजः पश्यत्यसंस्कृता ।

सा कन्या दृष्टली ज्ञेया हरंस्तां न विदुष्यति ॥ ४१

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

पञ्चविंशोऽध्यायः ।

अथ स्त्रीणां धर्माः । भर्तुः समानव्रतचारित्वम् ।
श्वश्रूश्चश्वरगुरुदेवतातिथिपूजनम् । सुसंस्कृतोपस्करता ।
अमुक्तहस्ता । सुगुप्ताभाण्डता । मूलक्रियास्वनभिरतिः ।
मङ्गलाचारतत्परता । भर्तुरि प्रवसितेऽप्रतिकर्मक्रिया ।
परगृहेष्वनभिगमनम् । द्वारदेशगवाक्षकेष्वनवस्थानम् ।
सर्वकर्मस्वस्वतन्त्रता । पालयौवनवार्द्धकेष्वपि पितृभर्तृ-
पुत्राधीनता । ऋते भर्तुरि ब्रह्मचर्यं तदन्वारोहणं वा ॥
१—१४ ॥

नास्ति स्त्रीणां पृथग्यज्ञो न व्रतं नाप्युपोषितम् ।

पतिं श्रूयते यत्तु तेन स्वर्गं महीयते ॥ १५

पत्यौ जीवति या योषिदुपवासव्रतं चरेत् ।

आयुः सा हरते भर्तुर्नरकश्चैव गच्छति ॥ १६

क्षते भर्तारि साध्वी स्त्री ब्रह्मचर्यं व्यवस्थिता ।

स्वर्गं गच्छत्यपुत्रापि यथा ते ब्रह्मचारिणः ॥ १७

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे षड्विंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

षड्विंशोऽध्यायः ।

सवर्णासु बहुभार्यासु विद्यमानासु ज्येष्ठया सह धर्म-
कार्यं कुर्यात् । मित्रासु च कनिष्ठयापि समानवर्ण्या ।
समानवर्ण्याया अभावे त्वनन्तरयैवापदि च । न त्वेव द्विजः
शूद्रया ॥ १—४ ॥

द्विजस्य भार्या शूद्रा तु धर्मार्थं न भवेत् कचिन् ।

रत्यर्थमेव सा तस्य रागाभ्यस्य प्रकीर्तिता ॥ ५

हीनजातिस्त्रियं मोहादुद्वहन्तो द्विजातयः ।

कुलान्येव नयन्त्याश्च ससन्तानानि शूद्रताम् ॥ ६

दैवपितृगातिथेयानि तत्प्रधानानि यस्य तु ।

नाश्रन्ति पितृदेवास्तु न च स्वर्गं स गच्छति ॥ ७

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥

सप्तविंशोऽध्यायः ।

गर्भस्य स्पष्टताज्ञाने निषेककर्म । अन्दनात् पुरा पुंस-
वनम् । षष्ठेऽष्टमे वा सीमन्तोन्नयनम् । जाते च दारके
जातकर्म । अग्नौ च व्यपगमे नामधेयम् । माङ्गल्यं ब्राह्मणस्य ।
बलवत् क्षत्रियस्य । धनोपेतं वैश्यस्य । जुगुप्सितं शूद्रस्य ।
चतुर्थे मास्यादित्यर्शनम् । षष्ठेऽन्नप्राशनम् । तृतीयेऽष्टे
चूडाकरणम् । एता एव क्रियाः स्त्रीणाममन्त्रकाः । तासां
समन्त्रको विवाहः । गर्भाष्टमेऽष्टे ब्राह्मणस्योपनयनम् ।
गर्भकादग्रे रात्रिः । गर्भद्वादशे विश्वः । तेषां सुक्लव्यावस्व-
जमन्यो मौञ्जः । कार्पासश्याविकान्युपवीतानि वासां स
च । मार्गवैयाघ्रवास्तानि चर्माणि । पाताशखादिरौदु-
म्बरा दण्डाः । केशान्तललाटनासाद्वेशतुल्याः । सर्व एव
वा । अकुटिलाः सत्वचश्च । भवदाद्यं भवन्मध्यं भवदन्तश्च
भैक्षचरणम् ॥ १—२५ ॥

आषेडशाद्ब्राह्मणस्य सावित्री नातिवर्त्तते ।

आ द्वाविंशात् क्षत्रवन्धोरा चतुर्विंशतेर्विश्वः ॥ २६

अत ऊर्ध्वं त्रयोऽप्येते यथाकालमसंस्कृता ।

सावित्रीपतिता ब्राह्म्या भवत्यार्यविगर्हिताः ॥ २७

यद्वयस्य विहितं चर्म यत् सूत्रं या च मेखला ।

यो दण्डो यच्च वसनं तत्तदस्य व्रतेष्वपि ॥ २८

मेखलामाजिनं दण्डमुपवीतं कमण्डलुम् ।

अस्य प्रास्यं विनष्टानि गृह्णीतान्यानि मन्त्रवत् ॥ २९

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

अष्टाविंशोऽध्यायः ।

अथ ब्रह्मचारिणां गुरुकुलवासः । सभ्याद्वयोपासनम् ।
पूर्वां सभ्यां जपेत् तिष्ठन् पश्चिमामासीनः । कालद्वयमभि-
षेक्तान्निर्गन्तव्यकरणम् । अस्त्रं दण्डवन्मज्जनम् । आहता-
ध्ययनम् । गुरोः प्रियहिताचरणम् । मेखलादण्डाजिनो-
पवीतधारणम् । गुरुकुलवर्जं गुणवत्सु भैक्षचरणम् ।
गुर्वनुज्ञातो भैक्षाभ्यवहरणम् । आहृततलवण्युक्तपथ्युषित-
वृत्त्य-गीत-स्त्रीऽमधुमांसाङ्गनोऽच्छिष्ट-प्राणि-हिंसाक्षीलपरि-
वर्जनम् । अशयथा । गुरोः पूर्वीत्यनं चरमं संवेशनम् ।
कृतसभ्योपासनञ्च गुर्वभिवादनं कुर्यात् । तस्य च व्यत्यस्त-
करः प्रादावुपसृजेत् । दक्षिणं दक्षिणेनेतरमितरेण । स्वच्छ-
नामा अभिवादान्ते भोःशब्दान्तं निवेदयेत् । तिष्ठन्नासीनः
शयानोभुञ्जानः पराङ्मुखश्च नास्याभिभाषणं कुर्यात् ॥
१—२८ ॥

आसीनं यं शितः कुर्याभिगच्छंस्तु गच्छतः ।

आगच्छतः प्रत्युद्गम्य पश्चादासीनस्तु धावतः ॥ १९

पराङ्मुखस्याभिमुखः । दूरस्थस्यान्तिकमुपेत्य । शयानस्य
प्रणम्य । तस्य च चक्षुर्निषे न यथेऽसनः स्यात् । न
चायं केवलं नाम ब्रूयात् । गतिचेष्टाभाषितादिवं नास्यानु-
कुर्यात् । यत्रास्य निन्दापरीवादौ स्यातां न तत्र तिष्ठेत् ।
नास्यैकासनो भवेत् । ऋते श्रिताफलकनौयानेभ्यः । गुरो
गुरौ सन्निहिते गुरुवद्वर्तेत । अनिर्दिष्टो गुरुणा स्वान्

गुरुन् नाभिवादयेत् । बाले समानवयसि बाध्यापके गुरुपुत्रे
गुरुवद्वर्तेत । नापपादौ प्रक्षालयेत् । नाच्छिष्टमश्नीयात् ।
एवं वेदं वेदौ वेदान् वा स्वीकुर्यात् । ततो वेदाङ्गानि ।
यत्स्वनधोतवेदोऽन्यत्त्रयम् कुर्यादसौ ससन्तानः शूद्रत्वमेति ।
मातुरग्रे द्विजनं द्वितीयं मौञ्जीवन्धनम् । तत्तास्य माता
स्त्रावित्वौ भवति पिता त्वाचार्यः । एतेनैव तेषां द्विजत्वम् ।
प्राङ्मौञ्जीवन्धनाद्द्विजः शूद्रसमो भवति । ब्रह्मचारिणा
मुण्डेन जटिलेन वा भाव्यम् । वेदस्वीकरणाद्ब्रह्मं गुर्वनु-
ज्ञातस्तस्मै वरं दत्त्वा स्त्रायात् । ततो गुरुकुल एव वा
जन्मनः शेषं नयेत् । तदाचार्ये प्रीते गुरुवद्गुरुपुत्रे वर्तेत ।
गुरुदारेषु सवर्णेषु वा । तदभावेऽग्निशुश्रूषु नैष्ठिको ब्रह्मचारी
स्यात् ॥ २०—४६ ॥

एवं चरति यो विप्रो ब्रह्मचर्यमतान्तरतः ।

स गच्छत्युत्तमं स्थानं न चेह जायते पुनः ॥ ४७

कामतो रेतसः सैकं व्रतस्थस्य द्विजन्मनः ।

अतिक्रमं व्रतस्याहुर्धर्मज्ञा ब्रह्मवादिनः ॥ ४८

एतस्मिन्नेनसि प्रामे वसित्वा गर्हभाजिनम् ।

सप्तागारं चरेद्भैक्षं स्वकर्मा परिकीर्त्तयन् ॥ ४९

तेभ्यो लब्धेन भैक्षेण वर्त्तयन्नेककालिकम् ।

उपसृष्टं स्निषवणमर्द्धेन स विशुध्यति ॥ ५०

स्वप्ने सिक्ता ब्रह्मचारी द्विजः शुक्रमकामतः ।

स्त्रावाकर्मव्ययित्वा त्रिः पुनर्नामिदं च जपेत् ॥ ५१

अक्षत्वा भक्षचरणमसमिध्य च पावमम् ।

अनातुरः सप्तरात्रमयकीर्णव्रतं चरेत् ॥ ५२

तच्चैदं दद्यात् सूर्यः श्रयानं कामकारतः ।
 निम्नोचेद्वायुविज्ञानाज्जपन्नुपवसेद्दिनम् ॥ ५३
 इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे ऽष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

एकोनविंशोऽध्यायः ।

यस्तूपनीयव्रतादेशं कृत्वा वेदमध्यापयेत् तमाचार्यं
 विद्यात् । यत्त्रेनं मूल्येनाध्यापयेत् तमुपाध्यायमेकदेशं
 वा । यो यश्च यज्ञे कर्माणि कुर्यात् तस्य त्विजं विद्यात् ।
 नापरीक्षितं याजयेत् । नाध्यापयेत् । नोपनयेत् ॥ १—६ ॥

अधर्मेण च यः प्राह यथाधर्मेण पृच्छति ।
 तयोरन्यतरः प्रैति विद्वेषं बाधिमच्छति ॥ ७
 धर्माधौ यत्र न स्यातां शुश्रूषा वापि तद्विधा ।
 तत्र विद्या न वसत्या शुभं दीजमिवोद्धरे ॥ ८

विद्या ह वै ब्राह्मणमजागाम
 गोपाय मा श्रवधिस्ते ऽहमस्मि ।
 अमृतकायावृजवेऽयताय
 न मां ब्रूया वीर्यवतौ तथा स्याम् ॥ ९
 यमेद विद्याः शुचिमप्रमत्तं
 मेधाविनं ब्रह्मचर्योपपन्नम् ।
 यस्तो न द्रुह्येत् कतमश्च नाह
 तस्मै मां ब्रूया निधिपाय ब्रह्मन् ॥ १०

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे एकोनविंशोऽध्यायः । २९ ॥

त्रिंशोऽध्यायः ।

आश्रय्यां प्रौढपद्यां वा च्छन्दांस्युपाकृत्यादिपद्यमान्
 भासानधीयीत । ततस्तेषां तु सर्गं वहिः कुर्यान्नानुपाक-
 तानाम् । चतुसर्गोपाकर्मणोर्मध्ये वेदाङ्गध्ययनं कुर्यात् ।
 नाधीयीताहोरात्रं चतुर्दश्यष्टमीषु च । न त्वन्तरग्रह-
 सूतके । नेन्द्रप्रयाणे । न वाति चण्डपवते । नाकालवर्ध-
 विद्युत्सूतनितेषु । न भूकम्पोल्कापातदिग्दाहेषु । नान्तःश्वे ।
 ग्रामे । न शस्त्रसम्पाते । न श्वश्रुगालगर्दभनिर्हादेषु ।
 न वादित्रवन्दे । न शूद्रपतितयोः समीपे । न देवतायतन-
 श्मशानचतुष्पथरथ्यासु । नोदकान्तः । न पीठोपहित-
 पादः । न हस्त्यश्वोद्गनौगोयानेषु । न वास्तः । न विरिक्तः ।
 नाजीर्णी । न पञ्चनखान्तरागमने । न राजश्रोत्रिय-
 गोत्राद्व्यसने । नोपाकर्मणि । नोत्सर्गे । न सामध्या-
 नादग्यजुषी । नापररात्रमधीत्य शयीत । अभियुक्तो-
 ऽप्यन्यध्यायेष्वध्ययनं परिहरेत् । यस्मादनध्ययनाधीतं नेह
 नामुत्र फलदम् । तद्यध्ययनेनायुषः क्षयो गुरुशिष्ययोश्च ।
 तस्मादनध्यायवज्रं गुरुणा ब्रह्मलोककामेन विद्या सच्छिष्य-
 क्षेत्रेषु वसत्या । शिष्येण ब्रह्मारभावसानयोर्गुरोः पादोप-
 संग्रहणं कार्यम् । प्रणवश्च व्याहर्तव्यः । तत्र च यदृचोऽधीते
 तेनास्याज्येना पितॄणां तृप्तिर्भवति । यद्वयजुं धि तेन मधुना ।
 यत् सामानि तेन पयसा । यच्चार्धं तेन मांसेन । यत्
 पुराणेतिहासवेदाङ्गवसंशास्त्राख्यधीते तेनास्यानेन । वच्च

विद्यामासाद्यामिल्लोके तथा जीवेन्न सा तस्य परलोके
फलप्रदा भवेत् । यश्च विद्याया यशः परेषां हन्ति ।
अनुज्ञातश्चायस्मादधीयानान्न विद्यामादद्यात् । तदादानमस्य
ब्रह्मस्तेयं नरकाय भवति ॥ १—४२ ॥

लौकिकं वैदिकं वापि तथाध्यात्मिकमेव वा ।

आददीत यतो ज्ञानं न तंदुह्येत् कदाचन ॥ ४३

उत्पादकब्रह्मदादोर्गरीयान् ब्रह्मदः पता ।

ब्रह्मजस्य हि विप्रस्य प्रेस्थे चेह च शाश्वतम् ॥ ४४

कामान्माता पिता चैनं यमुत्पादयतो मयिः ।

सम्भूतिं तस्य तां विद्याद्वयद्वयोनाधिह जायते ॥ ४५

आचार्यस्तस्य यां जातिं विधिवद्देवदपारगः ।

उत्पादयति सावित्रा सा सप्ता साजराभराः ॥ ४६

य आह्वयत्यवितथेन कर्णा-

वदुःखं कुर्वन्नसतं संप्रयच्छन् ।

तं वै मन्येत् पितरं मातरं च

तस्मै न दुह्येत् कृतमस्य जानन् ॥ ४७

इति दैष्णवे धर्मशास्त्रे त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

एकत्रिंशोऽध्यायः ।

तयः पुरुषस्यातिगुरवो भवन्ति । माता पिता
आचार्यश्च । तेषां नित्यमेव शुश्रूषणा भवितव्या । यत् ते
ब्रूयन्तत् कुर्यात् । तेषां प्रियहितमाचरेत् । न तैरननुज्ञातः
किञ्चिदपि कुर्यात् ॥ १—६ ॥

एत एव तयो वेदा एत एव तयः सुराः ।
 एत एव तयो लोका एत एव तयोऽग्नयः ॥ ७
 पिता गार्हपत्योऽग्निर्हस्तिणाग्निर्माता गुरुराहवनीयः ।
 अनादतास्तु यस्यैते सर्वास्तस्याफलाः क्रियाः ॥ ८—९ ॥
 इमं लोकं मातृभक्ता पितृभक्ता तु मध्यगम् ।
 गुरुशृणूयता त्वेवं ब्रह्मलोकं समश्नुतु ॥ १०
 इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

द्वात्रिंशोऽध्यायः ।

राजर्त्विक्षोत्रियाधर्मेप्रतिषेधुपाध्यायपितृव्यमातामह-
 मातुलश्वशुरज्येष्ठभ्रातृसम्बन्धिनश्चाचार्यवत् । पत्न्या एतेषां
 स्वर्णाः । मातृष्वसा पितृष्वसा ज्येष्ठा स्वसा च । श्वशुर-
 पितृव्यमातुलर्त्विजां कनीयसां प्रत्ययानमेवाभिवादनम् ।
 हीनवर्णानां गुरुपत्नीनां दूरादभिवादनं न पादोपसंस्पर्-
 शनम् । गुरुपत्नीनां गात्रोत्सादनाञ्जनकेशसंयमन-पाद-
 प्रक्षालनादीनि न कुर्यात् । असंस्तुतापि परपत्नी
 भगिनीति वाचा पुत्रीति मातेति वा । न च गुरुणा त्वमिति
 श्रूयात् । तदतिक्रमे निराहारो दिवसान्ते तं प्रसाद्या-
 श्रीयान् । न च गुरुणा सह विगृह्य कथां कुर्यात् । नैव
 चास्य परीवादम् । न चानाभिप्रेतम् ॥ १—१२ ॥

गुरुपत्नी तु युवतिर्नाभिवाद्येह पादयोः ।

पूर्णे विंशतिवर्षे च एषादोषी विजायते ॥ १३

कामन्तु गुरुपत्नीनां युवतीनां युवा सुवि ।
 विधिवद्वन्दनं कुर्यादसावहमिति ब्रुवन ॥ १४
 विप्रोथ पादग्रहणमन्वहञ्चाभिवादनम् ।
 गुरुशरैश्च कुर्वीत सतां धर्ममनुस्मरन् ॥ १५
 वित्तं बन्धुर्भय कर्म विद्या भवति पञ्चमी ।
 एतानि मानस्थानानिगरीयो यद्वयदुत्तरम् ॥ १६
 ब्राह्मणं दशवर्षं क्षत्रियतवर्षं भूमिपम् ।
 पितापुत्रो विजानीयाद्ब्राह्मणस्तु तयोः पिता ॥ १७
 विप्राणां ज्ञानतो ज्यैष्ठ्यं क्षत्रियाणान्तु वीर्यतः ।
 वैश्यानां धान्यधनतः शूद्राणामेव जन्मनः ॥ १८
 इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे द्वाविंशोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

त्रयोस्त्रिंशोऽध्यायः ।

अथ पुरुषस्य कामक्रोधलोभाख्यं रिपुत्रयं सुघोरम्
 भवति । परिग्रहप्रसङ्गादिशेषेण गृह्याश्रमिणः । तेनाय
 माक्रान्तोऽतिपातक्रमहापातकानुपातकीपपातकेषुः प्रवर्तते ।
 जातिभ्रंशकरेषु सङ्करीकरणेष्वपात्नीकरणेषु च । मलावहेषु
 प्रकीर्णकेषु च ॥ १—५ ॥

त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः ।

कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्रयं त्यजेत् ॥ ६

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे त्रयोस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ।

मातृगमनं दुहितृगमनं स्रुषागमनमित्यतिपातकानि ॥ १

अतिपातकिनस्त्वेते प्रविशेयुहुं ताशनम् ।

न ह्यन्या निष्कृतिस्तेषां विद्यते हि कथंचन ॥ २

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥

पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ।

ब्रह्महत्या सुरापानं ब्राह्मणसुवर्णहरणं गुरुदारभ्रमन-
मिति महापातकानि । तत्संयोगश्च । सर्वत्सरेण पतति
प्रतितेन सह चरन् । एकयानभोजनाशनशयनैः । यौन-
सौवर्मौखसम्बन्धात् सद्य एव ॥ १—५ ॥

अश्वमेधेन शुष्येयुर्महापातकिनस्त्वमे ।

पृथिव्यां सर्वतीर्थानां तथानुसरणेन वा ॥ ६

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

षड्त्रिंशोऽध्यायः ।

थागस्य य क्षत्रियस्य वैश्यस्य च रजस्वलायाश्चान्तर्वह्नी-
क्षात्रिगोत्रायाश्चाविज्ञातस्य गर्भस्य शरणागतस्य च घातनं

ब्रह्महत्यासमानीति । कौटसाह्यं सुहृदवध एतौ सुराषान-
समौ । ब्राह्मणस्य भूम्यपहरणं निक्षेपापहरणं सुवर्णस्तेय-
समम् । पितृव्यमातामहमातुलश्वशुरनृपपुत्राभिगमन गुरु-
दारगमनसमम् । पितृष्वसृमातृष्वसृस्वसृगमनंच । अत्रि-
यत्विगुपाध्यायमितृपुत्राभिगमनंच । स्वसुः सख्याः संगोत्रायाः
उत्तमवर्णायाः कुमार्या अन्यजाया रजस्वलायाः प्रव्रजि-
ताया निक्षिप्तायाश्च ॥ १-७ ॥

अनुपातकिनस्त्वेते महापातकिनो यथा ।

अश्वमेधेन शुध्यन्ति तीर्थानुसरणेन वा ॥ ८

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे षड्विंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

सप्तत्रिंशोऽध्यायः ।

अमृतवचनमुत्कृषे । राजगामि च पैशुन्यम् । गुरोश्चा-
लीकनिर्न्धः । वेदनिन्दा । अधीतस्य च त्यागः । अग्नि-
मातृपितृसुतदाराणांच । अभोज्यभक्ष्यभक्षणम् । परस्वा-
पहरणम् । परदाराभिगमनम् । अयाज्ययाजनम् । विकर्मा-
जीवनंच । असत्प्रतिग्रहश्च । क्षत्रविद्यूद्रगोवधः । अविक्रीय-
विक्रयः । परिवर्त्तितानुजेन जेष्ठस्य । परिवेदनम् । तस्य च
कन्यादानम् । याजनंच । व्रात्यता । भृतकाध्यापनम् । भृता-
न्नाध्ययनादानम् । सर्वाकरेष्वधिकारः । महायन्त्रप्रवर्त्तनम् ।
द्रुमगुल्मवल्लीलतौषधीनां हिंसा । स्त्रीजीवनम् । अभिचार-
मलकर्मसु प्रवृत्तिः । आत्मार्थं क्रियारम्भः । अनाहिता-

भिता । देवर्षिपितृऋणानामनपक्रिया । असच्छास्त्रा-
भिगमनम् । नास्तिकता । कूशीलवता । मद्यपस्त्रीनि-
षेवणम् । इत्युपपातकानि ॥ १—३४ ॥

उपपातकिनस्त्येते कुर्युश्चान्द्रायणं नराः ।

पराकञ्च तथा कुर्युर्यजेद्युर्गोमखेन वा ॥ ३५ ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

अष्टत्रिंशोऽध्यायः ।

ब्राह्मणस्य रुजःकरणम् । अघ्नेयमद्ययोर्ग्रातिः ।
जैह्वम् । पशुषु मैथुनाचरणम् । पुंसि च । इति जाति-
ध्वंशकराणि ॥ १—६ ॥

जातिभ्रंशकरं कर्म कृतवान्यतममिच्छया ।

कुर्यात् सान्तपनं कृच्छ्रं प्राजापत्यमनिच्छया ॥ ७ ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ।

ग्राम्यारण्यानां पशूनां हिंसा सङ्करीकरणम् ॥ १ ॥

सङ्करीकरणं कृत्वा मासमग्नीत यावकम् ।

कृच्छ्रातिकृच्छ्रमथवा प्रायश्चित्तन्तु कारयेत् ॥ २ ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

चत्वारिंशोऽध्यायः ।

निन्दितेभ्यो धमादानं वाणिज्यं कुसीदजीवनमसत्प्र-
भाषणं शूद्रसेवनमित्यपात्रीकरणम् ॥ १

अपात्रीकरणं कृत्वा तप्तकृत्वेन श्रद्धति ।

शीतकृच्छ्रेण वा भूयो महासान्त्पनेन वा ॥ २

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

एकचत्वारिंशोऽध्यायः ।

पक्षिणां जलचराणां जलजानां च घातनम् । छमि-
कीठानां च । मद्यानुगतभोजनम् । इति मलाबहानि ॥ १—४

मलिनीकरणीयेषु तप्तकृच्छ्रं विशोधनम् ।

कृच्छ्रातिकृच्छ्रमथवा प्रायश्चित्तं विशोधनम् ॥ ५

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे एकोचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ।

यदनुक्तं तत्प्रकीर्णम् ॥ १

प्रकीर्णपातके ज्ञात्वा गुरुत्वमथ लाघवम् ।

प्रायश्चित्तं बुधः कर्त्याद् ब्राह्मणानुमतः सदाः ॥ २

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ।

अथ नरकाः । ताम्रिस्तम् । अम्बातामिस्तम् । रौरवम् ।
महारौरवम् । कालसूतम् । महानरकम् । सञ्जीवनम् ।
अवीचिः । तपनम् । सम्प्रतापनम् । सहातकम् । कांको-
लम् । कण्डुलम् । कुट्टानम् । पूतिच्छत्तिकम् । लोहशङ्कुः ।
ऋचीषम् । विषमपन्यानम् । कण्टकशास्त्रलिः । दीपनदी ।
असिपत्रवनम् । लोहचारकमिति । एतेष्वक्षतप्रायश्चित्ता-
चतिपातकिनः पर्यायेण कल्पं पचन्ते । महापातकिनो
मन्त्रन्तरम् । अनुपातकिनश्च । उपपातकिनश्चतुर्युगम् ।
क्षतसङ्करीकरणाश्च । क्षतापात्रीकरणाश्च । क्षतमलिनी-
करणाश्च । प्रकीर्णकपातकिनश्च बहून् वर्षयुगान् ॥ १—३२

क्षतपातकिनः सर्वे प्राणत्यागादनन्तरम् ।

याम्यं पन्यानमासाद्य दुःखमश्नन्ति दाहणम् ॥ ३३

यमस्य पुरुषैर्घोरैः कथ्यमाणा यतस्ततः ।

सुप्तच्छेद्यानुकारेण नीयमानाश्च ते यथा ॥ ३४

श्वभिः शृगालैः क्रव्यादैः काककङ्कवकादिभिः ।

अग्नितुण्डैर्भक्ष्यमाणा भुजङ्गैर्वृश्चिकैस्तथा ॥ ३५

अग्निना दह्यमानाश्च तुद्यमानाश्च कण्टकैः ।

क्रकचैः पाण्ड्यमानाश्च पीड्यमानाश्च तण्डया ॥ ३६

क्षुधया व्यथ्यमानाश्च घोरैर्व्याघ्रगणैस्तथा ।

पूयशोणितगन्धेन मुर्च्छमाना पदे पदे ॥ ३७

पराश्रयानं लिप्सन्तस्ताद्यमानाश्च किङ्करैः ।
 काककङ्कवादीनां भौमानां सदृशाननैः ॥ ३८
 क्वचित् काप्यन्ति तैलेन ताद्यन्ते मुषलैः क्वचित् ।
 आयसीषु च वध्यं ते शिलासु च तथा क्वचित् ॥ ३९
 क्वचिद्वान्तमथाश्रन्ति क्वचित् पूयमसृक् क्वचित् ।
 क्वचिद्विष्टां क्वचिन्मांसं पूयगन्धिं सुदारुणम् ॥ ४०
 अन्धकारेषु तिष्ठन्ति दारुणेषु तथा क्वचित् ।
 क्षामिर्मर्भक्ष्यमाणाश्च वल्लितुण्डैश्च दारुणैः ॥ ४१
 क्वचिच्छीतेन बाध्यन्ते क्वचिद्वामेध्यमध्यगः ।
 परस्परं मथाश्रन्ति क्वचित् प्रेक्षाः सुदारुणाः ॥ ४२
 क्वचिद्भूतेन ताद्यन्ते लम्बमानास्तथा क्वचित् ।
 क्वचित् क्षिप्यन्ति वाणौघैरुत्क्षत्यन्ते तथा क्वचित् ॥ ४३
 कण्ठेषु दत्तपादस्य भुजङ्गाभोगवेष्टिताः ।
 पीड्यमानास्तथा यन्त्रैः क्लथमाणाश्च जालुभिः ॥ ४४
 भग्नपृष्ठशिरोग्रोवाः सूचीकण्ठाः सुदारुणाः ।
 कूटागारप्रमाणैश्च शरीरैर्यातनाक्षमैः ॥ ४५
 एवं पातकिनः पापमनुभूय सदुःखिताः ।
 तिर्यग्यौनौ प्रपद्यन्ते दुःखानि विविधानि च ॥ ४६
 इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ।

अथ पापात्मनां नरकेष्वनुभूतदुःखानां तिर्यग्योनयो
भवन्ति । अपतिपातकिनां पर्यायेण सर्वाः स्थावरयोनयः ।
महापातकिनां च कृमियोनयः । अनुपातकिनां पक्षि-
योनयः । उपपातकिनां जलजयोनयः । कृतजातिभ्रंश-
कराणां जलचरयोनयः । कृतसंज्ञरीकराकर्मणां खग-
लयोनयः । कृतापात्रीकरणकर्मणां पशुयोनयः । कृतमलिनी-
करणकर्मणां मनुष्येष्वसृश्ययोनयः । प्रकीर्णेषु प्रकीर्णै
हिंसाः क्रव्यादा भवन्ति । अभोज्यान्नाभक्ष्याशी कृमिः ।
स्तेनः श्येनः । प्रहृष्टवर्मापहारी विलेशयः । आखु-
र्धान्यहारी । हंसः कांस्थापहारी । जलं हृत्वाभिलष्यः ।
मधु दंशः । पयः काकः । रसं खा । घृतं नकुलं ।
मांसं गृध्रः । वसां भद्रगुः । तैलं तैलपायिकः । लवणं
वीचिवाक् । दधि बलाका । कोशेयं हृत्या भवति तित्तिरिः ।
क्षौभं दहूरः । कार्पास तान्तवं क्रौञ्चः । गोधा गाम् ।
वाग्गुहो गुडम् । कुच्छुन्दरिर्गन्धान् । पत्रशाकं वर्ही ।
कृतान्नं खावित् । अकृतान्नं शक्कः । अग्निं वक्रः ।
गृहकार्युपस्कारम् । रक्तवासांसि जवञ्जीवकः । गजं
कूर्मः । अश्वं व्याघ्रः । फलं पुष्पं वा मर्कटः । ऋक्षः
स्त्रियम् । यानमुष्ट्रः । पशूनजः ॥१—४३

यद्वा तद्वा परद्रव्यमपहृत्य बलान्नरः ।

अवयं याति तिर्यक्त्वं जग्धा चैवाहुतं हविः ॥ ४४

स्त्रियोऽप्येतेन कल्पेन हत्वा दोषमवाप्नुयुः ।

एतेषामेव जन्तूनां भार्यात्वमुपयान्ति ताः ॥ ४३

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ।

अथ नरकालुभूतदुःखानां तिर्यक्त्रसुर्त्तानां मनुष्येषु
लक्षणानि भवन्ति । कुष्ठप्रतिपातकी । ब्रह्महा यक्ष्मी ।
सुरापः श्यावदन्तकः । सुवर्णहारी कुनखः । गुरुतल्पगो
दुश्चक्षुः । पूतिनासः पिशुनः । पूतिवक्त्रः सूचक्रः । धान्य-
चौरोऽङ्गहीनः । मिश्रचौरोऽतिरिक्ताङ्गः । अन्नापहारक-
स्त्वामयावी । वागपहारको मूकः । वस्त्रापहारकः श्वित्री ।
अन्नापहारकः पङ्गुः । देवब्राह्मणाक्रोशको मुकः । लोल-
जिह्वो गरदः । उन्मत्तोऽग्निदः । गुरुप्रतिकूलोऽपशमारी ।
गोघ्नस्त्वन्धः । दीपापहारकश्च । काणश्च दीपनिर्वापकः ।
तृषुचामरसीसकविक्रयीः रजकः । एकशफविक्रयी च्चग-
व्याधः । कुण्डाशी भगास्यः । घाण्टिकः स्तेनः । वार्द्ध-
णिको भ्रामरी । मिष्टाण्येकाकी वातगुल्मी । समयमेत्ता
खल्वाटः । स्त्रीपत्यवकीर्णी । परवृत्तिघ्नो हरिष्टः । पर-
पीडाकरी दीर्घरोगी ॥ १—३१ ॥

एवं तां विविधेषु जायते लक्षणान्विताः ।

रोगान्वितास्तत्राद्याश्च कुल्लव्यैकलोचनाः ॥ ३२

सामना बधिरा मूका दुर्बलाश्च तथापरे ।

तस्मात् सर्वं प्रयत्नेन प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥ ६३

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ।

अथ कृच्छ्राणि भवन्ति । त्राहं नाश्रीयात् । प्रत्यहंच
त्रिषवणं स्नानमाचरेत् । त्रिः प्रतिस्नानमपस्य मज्जनम् ।
मग्नस्त्रिरवमर्षणं जपेत् । दिवास्थितस्तिष्ठेत् । रात्रा
वासोनः । कर्मणोऽन्ते पशस्विनीं दद्यात् । इत्यवमर्षणम् ।
त्राहं सायं त्राहं प्रातस्त्यहमयाचितमश्रीयादेषं प्राजापत्यः ।
त्राहमुष्णाः पिवेदपस्त्यहमुष्णं घृतं च त्रहमुष्णं पयस्त्यहश्च
नाश्रीयादेष तमकृच्छः । एष एव शीतैः शीतकृच्छः कृच्छ्राति-
कृच्छः । पयसा दिवसैः कविंशतिक्षपणम् । उदकसक्तुनां मासा-
भ्यवहारेणोदककृच्छः । विसाभ्यवहारेण मूलकृच्छः । विल्वा-
भ्यवहारेण श्रीफलकृच्छः । पद्माक्षैर्वा । अनिराहारस्य द्वावशा-
हेन पराक्तः । गोमूत्रगोमयक्षीरदधिसर्पिःकुशोदकान्येकदि-
वसमश्रीयाद्द्वितीयमुपवसेदेतत् सान्तपनम् । गोमुत्रादिभिः
प्रत्यहाभ्यस्तैर्महान्तपनम् । त्राहाभ्यस्तैश्चातिसान्तपनम् ।
पिण्याकाचामतक्रोदकसक्तुनामुपवासान्तरितोऽभ्यवहारस्तु-
लापुरुषः । कुशपलाशोद्भ्रमरपद्मशङ्खपुष्पावटब्रह्मसुवर्चलापत्रैः
कथितस्याश्वस प्रत्येकं पानेन पर्णकृच्छः ॥ १—२३

कृच्छ्राण्येतानि सर्वाणि कुर्वीत कृतपावनः ।

नित्यं त्रिषवणस्नायोऽधःशायी जितेन्द्रियः ॥ २४

स्त्रीशूद्रपतितानां च वर्ज्येष्वाभिभाषनम् ।

पवित्राणि जपेन्नित्यं जुहुयाच्चैव शक्तितः ॥ १५

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ।

अथ चान्द्रायणम् । ग्रासानविकारानश्रीयात् । तांश्च-
कलाभिवृद्धौ क्रमेण वर्धयेद्दानौ ऋसयेदमावास्यां नाश्रीयादेव
चान्द्रायणो यवमध्यः । पिप्पलीलिकामध्यो वा । यस्या-
मामावस्या मध्ये भवति स पिप्पलीलिका मध्यः । वक्ष्य
पौर्णमासी स यवमध्यः । अथोग्रासान् प्रतिदिवसं मास-
मश्रीयात् स यतिचान्द्रायणः । सायं प्रातश्चतुरश्रतुरः स
शिशुचान्द्रायणः । यथा कथञ्चित् षष्ठ्योनां त्रिशतीं मासेना-
श्रीयात् स सामान्यचान्द्रायणः ॥ १-८ ॥

व्रतमेतत् पुरा भूमिं कृत्वा समर्घयोऽमलाः ।

प्राप्तवन्तः परं स्थानं ब्रह्मा रुद्रस्तथैव च ॥ १०

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ।

अथ कर्मभिरात्मकतैर्गुरुमात्मानं मन्येतात्माथ प्रसूति-
यावकं प्रपयेत् । न ततोऽग्नौ जुहुयात् । न चात्र बलिकर्म ।

अमृतं अयमाणं मृतञ्चाभिमन्त्रयेत् । अयमाणं रक्षां
 कुर्यात् । ब्रह्मा देवानां पदवीः कवीनां ऋषिर्विप्राणां
 महिषो मृगाणां श्येनो गृध्राणां स्वधितिर्नानां सोमः
 पवित्रमत्येति रेभन्निति दर्भान् वध्नाति । मृतञ्च तमश्नीयात्
 पात्रे निषिच्य । ये देवा मनोजाता मनोजुषः सुदक्षा
 दक्षपितरः ते नः पान्तु ते नोऽवन्तु तेभ्यो नमस्तैभ्यः
 स्नाहेत्यात्मनि जुहुयात् । अथाचान्तो नाभिमात्मनेत । स्नाताः
 प्रीता भवत यूयमापोऽस्माकमुदरे यवाः । ता अस्मभ्यमनमो
 वा अपक्षा अनागसः सन्तु देवीरस्यता ऋता वृध इति ।
 त्विरात्रं मेधावी । षड्रात्रं पापकृत् । सप्तरात्रं पीत्वा
 मचायातकिनामन्यतमः पुनाति । द्वादशरात्रेण पूर्वपुरुष-
 कृतमपि पापां निर्दहति । मासं पीत्वा सर्वपापानि ।
 गोनिहारमुक्तानां यवानामेकविंशतिरात्रञ्च ॥ १—१५ ॥

यवोऽसि धान्यराजोऽसि वारुणो मधुसंयुतः ।

निर्णीदः सर्वपापानां पवित्रक्षिभिः स्मृतम् ॥ १७

मृतमेव मधु यवा आपो वा अमृतं यवाः ।

सर्वं पुनीत मे पापं यन्मे किंचन दुष्कृतम् ॥ १८

वाचा कृतं कर्मकृतं मनसा च विचिन्तितम् ।

अलक्ष्मीं कालकर्णीञ्च नाशयध्वं यवा मम ॥ १९

श्वशूकरावलीढञ्च उच्छिष्टोपहतञ्च यत् ।

मातापितृरशुश्रूषां पुनीध्वञ्च यवा मम ॥ २०

गणान्नं गणिकान्नञ्च शूद्रान्नं श्राद्धसूतकम् ।

चौरस्थान्नं नवश्राद्धं पुनीध्वञ्च यवा मम ॥ २१

बालधूर्तमधर्माच्च राजद्वार कृतंच यत् ।
 सूर्वर्षस्त्रैत्यमव्रात्यमयाज्वर्य च याजनम् ।
 ब्राह्मणानां परीवादं पुनीध्वंच यवा मम ॥ २२
 इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे ऽष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

एकोनपञ्चाशोऽध्यायः ।

मार्गशीर्षशुक्लैकादश्यामुपोषितो द्वादश्यां भगवन्तं
 वासुदेवमर्चयेत् । पु य धूपानुलेपनं द्वीपनैवेद्यैर्ब्राह्मणतर्पणैश्च ।
 व्रतमेतत् संवत्सरं कृत्वा पापेभ्यः पृतो भवति । यावज्जीवं
 कृत्वा श्वेतद्वीपमाप्नोति । उभयपक्षद्वादशीष्वेवं स्वर्गलोकं
 प्राप्नोति । यावज्जीवं कृत्वा विष्णोर्लोकमाप्नोति । एवमेव
 पंचदशीष्वपि ॥ १—७ ॥

ब्रह्मभृतममावास्यां पौर्णमास्यां तथैव च ।
 योगभृतं परिचरं केशवं महदाप्र यात् ॥ ८
 दृश्येते संहितौ यस्यां दिवि चन्द्रवृहस्पती ।
 पौर्णमासी तु महती प्रोक्ता संवत्सरे तु सा ॥ ९
 तस्यां दानोपवासाद्यमक्षयं परिकीर्तितम् ।
 तथैव द्वादशी शुक्ला या स्याच्छ्रवणसंदुता ॥ १०
 इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे एकोनपञ्चाशोऽध्यायः । ४९ ॥

पञ्चाशोऽध्यायः ।

वने पूर्णकृटीं कृत्वा वसेत् । विषवणं ज्ञात्वा । स्वकर्मा
 चाचक्षाणो ग्रामे भैक्ष्यमावरेत् । दण्डशायी च स्यात् ।
 एतन्महाव्रतम् । ब्राह्मणं हत्वा द्वादशसंवत्सरं कुर्यात् ।
 यागस्थं क्षत्रियं वा । गुर्विणीं रजस्वलां वा । अग्निगोत्रां
 वा नारीम् । मित्रं वा । नृपतिवधे महाव्रतमेव द्विगुणं
 कुर्यात् । पादोनं क्षत्रियवधे । अर्द्धं वैश्यवधे । तर्द्धं
 शूद्रवधे । सर्वेषु शवशिरोध्वजी स्यात् । सर्वेषु जीवेषु क्षमी
 स्यात् । मासमेकं कृतवापनो गवानुगमनं कुर्यात् ।
 आसीनास्वासीत । स्थितासु स्थितः स्यात् । अवसन्ना-
 चोदरेत् । भयेभ्यश्च रक्षेत् । तासां शीतादिवाणमकृत्वा
 नात्मनः कुर्यात् । गोमुत्रेण ज्ञायात् गौरसैश्च कर्त्तव्यम् ।
 एतद्भोव्रतं गोवधे कुर्यात् । गजं हत्वा पञ्च नीलान् वृषभान्
 दद्यात् । तुरगं वासः । एकहायनमनडाहं खरवधे ।
 मेषाजवधे च । सुवर्णकृष्णलमुष्ट्रवधे । श्वानं हत्वा त्विरात्र-
 मुपवसेत् । हत्वा मूषकमाज्जीरनकुलमण्डुकदुण्डुभाज-
 गराणामन्यतममुपोषितः कृसरान्नं भोजयित्वा लोहदण्डं
 दक्षिणं दद्यात् गोधोलुककाकभक्षवधे त्विरात्रमुपवसेत् ।
 हंसवकवलाकमद्गुगवानरखेमभासचक्रवाकाणामन्यतमं हत्वा
 ब्राह्मणाय गां दद्यात् । सप्त हत्वा अश्वीं काणायसीम् ।
 षष्ठं हत्वा पलाशभारकम् । वराहं हत्वा घृतकुम्भम् ।
 तित्तिरिं तिलद्रोणम् । शुकं द्विहायनं वत्सम् । क्रौञ्चं

विहायणम् । क्रव्यादन्तगवधे पयस्विनीं गां दद्यात् । अक्र-
व्यादन्तगवधे वत्सतरीम् । अनुक्तन्तगवधे तिरात्रं पयसा
वर्त्तत । पक्षिवधे जक्ताश्रीं दद्यात् । रुष्यमाषकं वा दद्यात् ।
हत्वा जलचरमुपवसेत् ॥ १—४५ ॥

अस्थान्वतान्तु सत्त्वानां सहस्रस्य प्रमाणे ।
पूर्णे चानस्थान्स्यान्तु शूद्रहत्याव्रतं चरेत् ॥ ४६
किञ्चिदेव तु विप्राय दद्यादस्थिमतां वधे ।
अनस्थांचैव हिंसायां प्राणायामेन शुध्यति ॥ ४७
फलदानान्तु वृक्षाणां हृदने जप्यष्टकशतम् ।
गुल्मवल्लीलतानांच पुष्पितानांच वीरुधाम् ॥ ४८
अन्नाद्यजानां सत्त्वानां रसजानांच सर्वशः ।
फलपुष्पोद्भवानांच घृतप्राशो विशोधनम् ॥ ४९
कृष्टजानामोषधीनां जातानांच स्वयं वने ।
ह्यालम्भे तु गच्छेद्गो दिनमेकं पयोव्रतः ॥ ५०
इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५० ॥

एकपञ्चाशोऽध्यायः ।

सुरापः सर्वकर्मवर्जितः कणान् वर्षमश्नीयात् । मलानां
मद्यानांच अन्यतमस्य प्राशने चान्द्रायणं कुर्यात् । लशुन-
पलाण्डगृक्षनैतद्गन्धि विड् वराहग्राम्यकुक्कुटवानरगोमांस-
भक्षणे च । सर्वेष्वेतेषु द्विजानां प्रायश्चित्तान्ते भूयः संस्कारं
कुर्यात् । वपनमेखलादण्डभैक्ष्यचर्याव्रतानि पुनः संस्कार-
कर्मणि वर्जनीयानि । अश्वकशृङ्गकगोधाखण्डगकूर्मवर्जं

यंचनखमांसाशने सप्तरात्रभूपवसेत् । गणगणिकास्तेज-
गायनाद्यानि शुक्ला सप्तरात्रं पयसा वर्त्तते । तच्चकार्त्तं
चर्मकर्त्तव्यं । वाङ्मयिककदर्थदीक्षितवह्निगडाभिश्चस्तपवडा-
नांच । पुंस्त्रिंशदाभिकचिकित्सकलुब्धकक्रूरोग्रोच्छिष्टभोजि-
नांच । अवीरास्त्रीसुवर्णकारसपत्रपतितानांच । पिशुनाहत-
वादिस्तपधर्माद्वरसविक्रदिण्यांच । शैलूघतमुवावलतप-
रजकानांच । कर्मकारनिषादरक्षावतारिविणशस्त्रविक्रवि-
द्यानांच । श्वजीविशौण्डिकतैलिकचैलनिर्णयकानांच । रज-
स्वला सहोपपतिवेश्मनांच । भूणघावेक्षितमुदक्यासंस्पृष्टं
यतस्त्रिणावलीढं शुना संस्पृष्टं गवाघ्रातंच । कामतः पद्मा
स्पृष्टमवक्षुतम् । मत्तक्रुद्धातुमाणांच । नांश्चितं दृवा-
मांसंच । पाठीनरोहितराजीवसिंहतुण्डशकुलवज्रं सर्व-
मृत्यमांसाशने त्विरात्रमुपवसेत् । सर्वजलजमांसाशने च ।
अपः सुराभाण्डस्थाः पीत्वा सप्तरात्रं घण्टपुष्पीशृतं पयः
पिवेत् । मद्यभाण्डस्थाश्च पञ्चरात्रम् । सोमपः सुरापस्या-
घ्रायाद्य-मन्थमुदकमग्नस्त्रिरघमर्षणं जघा दृतप्राशनो भवेत् ।
खरोट्टकाकमांसाशने चान्द्रावणं कुर्यात् । प्राश्याघ्रातं
सूनास्थं शुष्कमांसञ्च । क्रव्यादद्वगपक्षिमांसाशने तप्तद्वष्टम् ।
कन्तविङ्गवचक्रवाकहंसरज्जुदालसारसहात्यूहशुकशारिका-
वक्रवलाकाकोकिलखञ्जरीटाशने त्विरात्रमुपवसेत् । एक-
शफोभयर्दन्ताशने च । तित्तिरिकपिप्पलजावकवर्त्तिका-
मयूरवज्रं सर्वपक्षिमांसाशने चाहीरात्रम् । कीटाशने दिन-
मेकं ब्रह्मसुवर्चलां पिवेत् । शुनां मांसाशने च । इलाक-
कवकाशने सान्त्तपनम् । यवगोधूमपयोविकारं स्नेहाक्तं

शुक्लं खाण्डवं च वर्जयित्वा पर्व्वपितं तत्प्राशोपवैसत् ।
 ब्रह्मनामैथ्यप्रभवान्नोहितांश्च हन्निर्यासान् । शालुकट्या-
 दसरसंयावपायसापूपशष्कुलीदेवान्नानि हवींषि च । गोऽ-
 चामहिषीवर्जं सर्वपयांसि च । अग्निर्दशाहानि तान्यपि ।
 स्यन्दिनीसन्धिनीविवत्साक्षीरं च । अमेध्यभुजश्च । दधिवर्जं
 केवलानि च शुक्तानि । ब्रह्मचर्याश्रमी आश्रमोजने प्राजा-
 पत्यम् । दिनमेकस्रोदके वसेत् । मधुमांसाशने प्राजापत्यम् ।
 विडालकाकनकुलाखूच्छिष्टभक्षणे ब्रह्मसुवर्चलां पिवेत् ।
 श्वोच्छिष्टाशने दिनमेकसुपोषितः पञ्चगव्यं पिवेत् । पञ्चनख-
 विष्णून्नाशने सप्तरात्रम् । आस्रपादाशने तिरात्रं पयसा
 वर्जितम् । ब्राह्मणः शूद्रोच्छिष्टाशने सप्तरात्रम् । वैश्योच्छिष्टा-
 शने पञ्चरात्रम् । राजन्योच्छिष्टाशने तिरात्रम् । ब्राह्मणो-
 च्छिष्टाशने त्वेकाहम् । राजन्यः शूद्रोच्छिष्टाशी पञ्चरात्रम् ।
 वैश्योच्छिष्टाशी तिरात्रम् । वैश्यः शूद्रोच्छिष्टाशी च ।
 चाण्डालान् भुक्त्वा तिरात्रमुपवसेत् । सिध्दं भुक्त्वा
 पराकः ॥ १—५८ ॥

असंस्कृतान् पशून् मन्त्रैर्नाद्याद्विप्रः कथञ्चन ।

मन्त्रैस्तु संस्कृतानद्याच्छाश्वतं विधिमास्थितः ॥ ५८

यावन्ति पशरोमानि तावत् कृत्वेह भारणम् ।

दृथापशुघ्नः प्राप्नोति प्रेत्य चेह च निष्कृतिम् ॥ ५९

यज्ञाश्च पशवः सृष्टाः स्वयमेव स्वयम्भुवा ।

यज्ञोहिभूत्यै सर्वस्य तस्माद्वयमेव धोऽवधः ॥ ६०

न तादृशं भवत्येनो मृगहन्तुर्धनार्थिनः ।

यादृशं भवति प्रेत्य दृथामांसानि खादतः ॥ ६१

ओषधः पशवो वृक्षास्त्रिष्वच पक्षिणस्तथा ।
 यन्नार्थं निघनं प्राप्ताः प्राप्नुवन्त्युत्थिता पुनः ॥ ६२
 मधुपर्कं च यज्ञे च पितृदैवतकर्मणि ।
 अत्रैव पशवो हिंसा नान्यात्रेति कथंचन ॥ ६३
 यन्नार्थेषु पशून् हिंसन् वेदतत्त्वार्थविद्वद्भिः ।
 आत्मानं च पशून् चैव गमयत्युत्तमां गतिम् ॥ ६४
 गृहे गुरावरण्ये वा निवसन्नात्मवान् द्विजः ।
 नावेदविहितां हिंसामापद्यपि समाचरेत् ॥ ६५
 वा वेदविहितां हिंसा नियतास्त्रिंशराचरे ।
 अहिंसामेव तां विद्यादेहाधर्मी हि निर्गमौ ॥ ६६
 योऽहिंसकानि भूतानि हिनस्त्यामसुखे च यः ।
 स जीवंश्च हतश्चैव न कश्चित् सुखमेधते ॥ ६७
 यो बन्धनबध्नाशान् प्रणिनां न चिकीर्षति ।
 स सर्वस्य हितप्रेषुः सुखमत्यन्तमश्नुते ॥ ६८
 वदशयति यत् कुरुते रतिं वदति यत् न च ।
 तद्वाप्नोति यत्नेन यो हिनस्ति न किंचन ॥ ६९
 नाकृत्वा प्रणिनां हिंसां मांसमुत्पद्यते कश्चित् ।
 न च प्राणिवधः स्वर्ग्यस्तस्मान्मांसं विवर्जयेत् ॥ ७०
 समुत्पत्तिं च मांसस्य बधवन्धौ च देहिनाम् ।
 प्रसमीक्ष्य निवर्त्तते सर्वमांसस्य भक्षणात् ॥ ७१
 न भक्षयति यो मांसं विधिं हित्वा पिशाचवत् ।
 स लोके प्रियतां याति ध्याधिभक्ष न पीयते ॥ ७२
 अमुमन्ता विशसिता निहन्ता क्रयविक्रयी ।
 संस्कर्त्ता ओषहर्ता च खादकश्चेति घातकाः ॥ ७३

स्वमांसं परमांसेन यो वर्धयितुमिच्छति ।
 अनभ्यर्च्य पिबन् देवांस्ततोऽन्यो नास्त्वपुण्यकृत् ॥ ४५
 वर्षं वर्षेऽष्टमे धेनो यो यजेत शतं समाः ।
 मांसानि च न खादेद्वयस्तस्य पुण्यफलं समम् ॥ ४६
 फलमूत्राशनैर्हिव्यैर्मूत्र्यज्ञानांच भोजनैः ।
 न तत् फलमवाप्नोति यन्मांसपरिवर्जनात् ॥ ४७
 मांसं भक्षयितामुत्र यस्य मांसमिहाश्रयम् ।
 एतन्मांसस्य मांसत्वं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ ४८
 इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे एकोऽष्टोत्तराशोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

द्विपञ्चाशोऽध्यायः ।

सुवर्णलोचनशस्त्रे कर्माचक्षाणो सुफलमर्पयेत् । वचात्
 त्यागाद्वा प्रयतो भवति । महाव्रतं द्वादशाब्दानि वा
 कुर्यात् । निवेपापहारी च । धान्यधनापहारी च रुक्म-
 मन्दम् । मनुष्यस्त्रीकूपक्षेत्रवापीनामपहरणे चन्द्रायणम् ।
 द्रव्याणामल्पसाराणां सान्त्वनम् । भोक्ष्यभोक्ष्यपानशब्दा-
 स्तनपुण्यमूत्रफलानां पंचगव्यपानम् । तृणकाष्ठदुग्धशुष्का-
 गुडवल्ग्वर्माभिषाणां त्रिरात्रमुपवसेत् । मणिमुक्ताप्रवाल-
 ताम्ररजतायःकांस्यानां द्वादशाहं कण्ठानश्रीयात् । कार्पास-
 कीदृजोर्णाद्यपहरणे त्रिरात्रमुपवसेत् । पक्षिगन्धौषधिरज्जु-
 वैदक्षनामपहरणे दिनमुपवसेत् ॥ १—१२ ॥

दत्त्वेवापहतं द्रव्यं धनिकस्याप्युपायतः ।

प्रायश्चित्तं ततः कुर्यात् कल्मषक्षापमुत्तये ॥ १४

यद्वयत् परेभ्य आदद्यात् पुरुषस्तु निरङ्कुशः ।
 तेन तेन विहीनः स्याद्वयत्रयताभिजायते ॥ १५
 जीवितं धर्मकामौ च धने यस्मात् प्रतिष्ठितौ ।
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन धनहिंसां विवर्जयेत् ॥ १६
 प्राणिहिंसापरो यस्तु धनहिंसापरस्तथा ।
 महादुःखमवाप्नोति धनहिंसापरस्तथोः ॥ १७
 इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे द्विपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

त्रिपञ्चाशोऽध्यायः ।

अथागम्यागमने महाव्रतविधानेनावृत्तं चौरवासा वने
 प्राजापत्यं कुर्यात् । परदारगमने च । गोव्रतं गोगमने च ।
 पुंस्ययोनावाकाशेऽसु दिवा गोयाने च सवासाः स्नान-
 माचरेत् । चाण्डालीगमने तत्साम्यमवाप्नुयात् । अज्ञानत-
 स्नान्द्रायणद्वयं कुर्यात् । पशुवेद्यागमने प्राजापत्यम् ।
 सक्तदुष्टा स्त्री यत् पुरुषस्य परदारे तद्व्रतं कुर्यात् ॥ १—८ ॥
 यत्करोत्येकरात्रेण वृषलीसेवनाद्विजः ।
 तद्वैश्वभुग्जपन नित्यं त्रिभिर्घण्ट्यपोहति ॥ ९
 इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे त्रिपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

चतुःपञ्चाशोऽध्यायः ।

वः पापानां येन सह संवृण्वते स तस्यैव प्रावृष्टिं
कुर्यात् । अतः पञ्चनखात् कृपादत्तन्तोषहताचोदकं पीत्वा
ब्राह्मणविराजमुपवसेत् । इच्छं राजन्वः । एकाहं वैश्यः ।
शूद्रो नक्तम् । सर्वे चान्ते व्रतस्य पञ्चगव्यं पिबेयुः ॥ १-६ ॥

पञ्चगव्यं पिबेच्छूद्रो ब्राह्मणस्तु सुरां पिबेत् ।

उभौ तौ नरकं यातो महारौरवसंघितम् ॥ ७ ॥

पर्वानारोन्धवर्ज्यतावगच्छन् पर्वो विराजमुपवसेत् ।
कूटसाचीमन्त्राचत्वावतं चरेत् । अष्टद्वयमूलपुरीषकरणे
सचैवज्ञानं महाध्याहृतिहोमश्च । सूर्याभ्युदितनिर्मुक्तः सचै-
वज्ञातः सावित्राष्टशतमावर्त्तयेत् । श्वश्रुगालविड्वराहशर-
वानरवायसपुं चर्त्तुभिर्द्विष्टः स्रवन्तीमासाद्य षोडश प्राणाधा-
मान् कुर्यात् । वेदान्मुत्सादी त्रिषवणस्त्रायवःशायी संवत्-
सरं सप्तद्वयैष्येण वर्त्तत । सप्तद्वयैष्येण गुरोश्चालीक-
निर्वन्धे तदावेपथे च मासं पयसा वर्त्तत । नास्तिको
नास्तिकवृत्तिः कृतघ्नः कूटव्यवहारी ब्राह्मणवृत्तिघ्नश्चैव
संवत्सरं भैष्येण वर्त्तत । परिविन्तिः परिवेत्ता यया च
परिविहृते दाता यामकश्च चान्द्रायणं कुर्यात् । प्राणि-
भूपुण्यसोमविक्रयो तप्तकृच्छ्रं कुर्यात् । आर्द्रयोषदिगन्धपुष्प-
फलमूलचर्मवैद्यैश्चतुषकपालकेशभस्मास्थिगोरसपिण्याक-
तिलतैलविक्रयो प्राजापत्यम् । श्लेष्मजतुमघ्नीष्टशङ्खतपु-
श्चिह्नीकृच्छ्रयोषोडशरश्मिगणपालविक्रयो चान्द्रायणं

कुर्यात् । रक्तवस्त्ररङ्गरत्नमङ्गुडमधुरसोष्णीविक्रवी त्विराल-
सुपवसेत् । मांसलवणलाक्षाक्षीरविक्रवी चान्द्रावचं कुर्यात् ।
तच्च भूयसोपनयेत् । उद्वेग्य खरेष्व वा गत्वा नमः काला
सुषा भुक्त्वा प्राणायामवयं कुर्यात् ॥ १—२३ ॥

जपित्वा त्रीणि सावित्र्याः सङ्ख्याणि समाहितः ।

मांसं गोष्ठे पयः पीत्वा मुच्यतेऽसत्प्रतिग्रहात् ॥ २४

अथाव्यवाजनं कृत्वा परेषामन्यकर्म्यं च ।

अभिचारमहीनंच त्रिभिः कृच्छ्रैर्यपोहति ॥ २५

येषां द्विजानां सावित्री नानूच्येत यथाविधि ।

तां चारयित्वा त्रीन् कृच्छ्रान् यथाविष्णु पनाययेत् ॥ २६

प्रायश्चित्तं चिकीर्षन्ति विकर्मस्थास्तु ये द्विजाः ।

ब्राह्मण्याच्च परित्यक्तास्तेषामप्येतदादिमेत् ॥ २७

यद्गृहर्हितेनार्जयन्ति कर्मण्या ब्राह्मण्या धनम् ।

तस्योत्सर्गेण शुद्ध्यन्ति जप्येन तपसा कृपा ॥ २८

वैदोदितानां नित्यानां कर्मण्यां समतिक्रमे ।

स्नातकव्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनम् ॥ २९

अवगूर्यचरेत् कृच्छ्रमतिकृच्छ्रं निपातने ।

कृच्छ्रातिकृच्छ्रं कुर्वीत विप्रस्योत्पाद्य शोषितम् ॥ ३०

एनस्त्रिभिरनिर्घ्निं त्रैनांशां कंचित् समाचरेत् ।

कृतनिर्णयनां चैताव जुमुषेत धर्मवित् ॥ ३१

वायव्यां च कृतप्रां च विशुद्धानपि धर्मतः ।

शरण्यागतहन्मृं च स्त्रीहन्मृं च न संवसेत् ॥ ३२

अशीतिर्नस्य वर्षाणि बालो बाप्यूनषोडशः ।

प्रायश्चित्ताहमर्हन्ति स्त्रियो रोगिण एव च ॥ ३३

अनुक्तनिष्कृतीनां च पापानामपनुत्तये ।

अस्ति चावेद्य पापं च प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत् ॥ ३४

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे चतुःपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५४ ॥

पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः ।

अथ रहस्यप्रायश्चित्तानि भवन्ति । स्रवन्तीमासाद्य
जातः प्रत्यहं षोडश प्राणायामान् कृत्वैककालं हविष्याशी-
मासेन ब्रह्मचा पृतो भवति । कर्मणोऽन्ते पर्यस्मिन् गं-
हसात् । व्रतेनावमर्षणेन च सुरापः पृतो भवति । गायत्री-
हयसाहस्रजपेन सुवर्णस्त्रोयकृत् । विराजोऽपोषितः पुरुष-
सूक्तजपहोमाभ्यां गुरुतल्पनः ॥ १-६ ॥

वशाच्चमेघः क्रतुराट् सर्वपापापनोदनः ।

तवाधमर्षणं सूक्तं सर्वपापापनोदनम् ॥ ७

प्राणायामं द्विजः कुर्यात् सर्वपापापनुत्तये ।

दक्षान्ते सर्वपापाणि प्राणायामैर्द्विजस्य तु ॥ ८

सम्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह ।

त्रिपठेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते ॥ ९

अकारं चाप्युकारं च मकारं च प्रजापतिः ।

वेदत्रयान्निरदुहडूभुवःस्वरितौति च ॥ १०

त्रिभ्य एव च वेदेभ्यः पाद पादमदृडुकृत् ।

तद्वत्त्रयोऽस्याः सावित्र्याः परमेष्ठ्यै प्रजापतिः ॥ ११

एतदक्षरमेतां च जपन् व्याहृतिपूर्तिकामः ।

सम्यग्बोर्देविदुषो वेदगुण्येन युज्यते ॥ १२

सहस्रक्षत्वस्त्वभ्यस्य बहिरेतत्त्रिकं द्विजः ।
 महतोऽप्येनसो मासात् त्वचेवाहिर्विसुच्यते ॥ १३
 एतत्त्रयविसंयुक्ता काले च क्रियया स्तया ।
 विप्रक्षत्रियविड्जातिर्गर्हणां याति साधुषु ॥ १४
 ओङ्कारपूर्विकास्त्रिसो महाव्याहृतयोऽव्ययाः ।
 त्रिपदा चैव गायत्री विज्ञेयं ब्रह्मणो मुखम् ॥ १५
 योऽधीतेऽहन्यहन्येतां त्रीणि वर्षाण्यतन्द्रितः ।
 स ब्रह्म परमभ्येति वायुभूतः खमूर्तिमान् ॥ १६
 एकाक्षरं परं ब्रह्म प्राणायामः परं तपः ।
 सावित्रास्तु परं नास्ति मौनात् सत्यं विशिष्यते ॥ १७
 क्षरन्ति सर्ववैदिक्यो जुहोति यजति क्रियाः ।
 अक्षरन्त्वक्षयं ज्ञेयं ब्रह्मा चैव प्रजापतिः ॥ १८
 विधियन्नाज्जपयन्तो विशिष्टो दशभिर्गुणैः ।
 उपांशु स्याच्छतगुणः साहस्रो मानसः स्मृतः ॥
 ये पाकयन्नाश्चत्वारो विधियन्सप्तमत्विता ।
 सर्वे ते जपयन्स्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥ २०
 जप्येनैव तु संसिध्येद्ब्राह्मणो नात्र संशयः ।
 कुर्यादन्यन्नवा कुर्यान्नैवो ब्राह्मण उच्यते ॥ २१
 इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे पञ्चपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

षट्पञ्चाशोऽध्यायः ।

अथातः सर्ववेदपवित्राणि भवन्ति । येषां जपैश्च होमैश्च
द्विजातयः पापेभ्यः प्रयन्ते । अघमर्षणम् । देवदत्तम् ।
शुद्धवत्यः । तरत्समन्दीयम् । कष्माण्डाः । पावमान्यः ।
दुर्गासावित्री । अतिषड्भाः । पदस्तोमाः । सामानि व्याहृ-
तयः । भारुण्डानि । चन्द्रसाम् । पुरुषव्रते सामनी ।
आवलिङ्गम् । वार्दस्त्वम् । गोष्ठकम् । आश्वसूक्तम् ।
सामनी चन्द्रसूक्ते च । शतरुद्रियम् । अथर्वशिरः । त्रिसु-
पर्णम् । महाव्रतम् । नारायणीम् । पुरुषसूक्तं च ॥ २६ ॥

तीत्याज्यदोहानि रथन्तरं च

अग्निव्रतं वामदेः वृहच्च ।

एतानि गीतानि पुनन्ति जन्तून्

जातिभारं लभते य इच्छेत् ॥ २७ ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे षट्पञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५६ ॥

सप्तपञ्चाशोऽध्यायः ।

अथ त्याज्याः । व्रात्याः । पतिताः । त्रिपुरुषं माहृतः
पितृतश्चागृहाः । सर्व एवातीत्याश्चाप्रतिग्राह्याः । अप्रति-
ग्राह्येभ्यश्च प्रतिग्रहप्रसङ्गं वर्जयेत् । प्रतिग्रहेण ब्राह्मणानां
ब्राह्मणं तेजः प्रणश्यति । द्रव्याणां वाविज्ञाय प्रतिग्रहविधिं
यः प्रतिग्रहं कुर्यात् स दाता सह निमज्जति । प्रतिग्रह-

समर्थश्च यः प्रतिग्रहं वर्जयेत् स दातृलोकमाप्नोति ।

एधोदकमूलफलाभयामिषमनुशय्यासनगृहपुष्पदधिशाकां
चाभ्युद्यतान् न निरुदेत् ॥ १-१० ॥

आह्वयाभ्युद्यतां भिक्षा पुरस्तादनुचोदिताम् ।

ग्राह्यां प्रजापतिर्मेने अपि दुष्कृतकर्माणाः ॥ ११

नाश्नन्ति पितरस्तस्य दशवर्षाणि पंच च ।

न च हव्यं वहत्यग्निर्यस्तामभ्यवमन्यते ॥ १२

गुरुन् भृत्यानुजिहीषरर्चिष्यन् पितृदेवताः ।

सर्वतः प्रतिगृह्णीयान्न तु तृप्येत् स्वयं ततः ॥ १३

एतेष्वपि च कार्येषु समर्थस्तत्प्रतिग्रहे ।

नादद्यात् कुलटाषण्डप्रतिभेभ्यस्तथा द्विषः ॥ १४

गुरुषु त्वभ्यर्चनेषु विना वा तैर्गृहे वसन् ।

आमनो वृत्तिमन्विच्छन् गृह्णीयात् साधुतः सदा ॥ १५

आर्दिकः कुलमित्रं च दासगोपालनापिताः ।

एते शूद्रेषु भोज्यान्ना यश्चात्मानं निवेदयेत् ॥ १६

इति वैश्वे धर्मज्ञास्त्रे सप्तपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५७ ॥

अष्टपञ्चाशोऽध्यायः ।

अथ गृहाश्रमिणां स्वविधोऽर्थो भवति । शुक्लः श्व
लोऽसितश्च । शुक्लेनार्थेन यदैहिकं करोति तद्देवत्वमा-
सादयति । यच्चवलेन तन्मानुष्यम् । यत् कृष्णेन तत्
तिर्यक्तम् । स्ववृत्त्युपाजितं सर्वं सर्वेषां शुक्लम् । अनन्तर-
वृत्त्युपात्तं श्वलम् । अन्तरितवृत्त्युपात्तं च कृष्णम् ॥ १-८ ॥

क्रमागतं प्रीतिदायः प्राप्तं च सह भार्यया ।
 अविशेषेण सर्वेषां धनं शुक्तं प्रकीर्त्तितम् ॥ ८
 उत्कोचशुक्लसम्प्राप्तमविक्रेयस्य विक्रेयैः ।
 कृतोपकारादाप्तं च श्वलं समुदाहृतम् ॥ १०
 पार्श्विकद्यूतचौर्ध्वासप्रतिरूपकसाहसैः ।
 व्याजेनोपार्जितं यच्च तत् कृणुं समुदाहृतम् ॥ ११
 यथाविधेन द्रव्येण यत्किञ्चित् कुरुते नरः ।
 तथाविधमवाप्नोति स फलं प्रेत्य चेह च ॥ १२
 इति वैष्णवे धर्मशास्त्रेऽष्टपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

एकोनप्रष्टितमोऽध्यायः ।

गृहाश्रमी वैवाहिकान्नौ पाकयज्ञान् कुर्यात् । सायं
 प्रातश्चाग्निहोत्रम् । देवताभ्यो जुहुयात् । चन्द्रार्कसन्निकर्ष-
 विप्रकर्षयोर्द्दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत । प्रत्ययनं पशुना ।
 शरदूग्रीष्मयोश्चाग्रयणेन । व्रीहियवयोर्वा पाके । त्वैवार्षि-
 काभ्यधिकान्नः । प्रत्यङ्गं सोमेन । वित्ताभावे दृष्ट्या वैश्वा-
 नर्या । शूद्रान्नं यागे परिहरेत् । यज्ञार्थं भिक्षितमवासमर्थं
 सकलमेव वितरेत् । सायं प्रातर्विश्वदेवं जुहुयात् । भिक्षां च
 भिक्षवे दद्यात् । अर्चितभिक्षादानेन गोदानफलमवाप्नोति ।
 भिक्षुभावे तन्मात्रं गवां दद्यात् । वक्त्रौ वा प्रक्षिपेत् ।
 भुक्तेऽप्यत्रे विद्यमाने न भिक्षुकः प्रत्याचक्षीत । कण्डूनी
 पेयणी चुल्ली कुम्भ उपस्कर इति पञ्चसुता गृहस्थस्य ।
 तन्निष्कृत्यर्थं च ब्रह्मदेवभूतपितृनरयज्ञान् कुर्यात् । स्वाध्यायो

ब्रह्मयज्ञः । होमा दैवः । वलिर्भौतः । पितृतर्पणं पित्र्यः ।
नृयज्ञश्चातिथिपूजनम् ॥ १—२५ ॥

देवतातिथिभृत्यानां पितृणामात्मनस्तथा ।

न निर्वपति पंचानामुच्छसन् न स जीवति ॥ २६

ब्रह्मचारी यतिर्मिच्छुर्जीवन्तेऽपि गृहाश्रमात् ।

तस्मादभ्यागतानेतान् गृहस्थो नावमानयेत् ॥ २७

गृहस्थ एव यजते गृहस्थस्तप्यते तपः ।

ददाति च गृहस्थस्त तस्माज्ज्योष्ठो गृहाश्रमी ॥ २८

ऋषयः पितरो देवाः भूतान्यतिथयस्तथा ।

आशासते कुटुम्बिभ्यस्तस्माच्छ्रेष्ठो गृहाश्रमी ॥ २९

निवर्गसेवां सततावदानं, सुरार्चनं ब्राह्मणपूजनंच ।

स्वाध्यायसेवां पितृतर्पणंच, कृत्वा गृही शक्रपदं प्रयाति ।

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे एकोनषष्टितमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

षष्टितमोऽध्यायः ।

ब्राह्मे सुहृत्तेऽध्याय मूलपुरीषोत्सर्गं कुर्यात् । दक्षि-
णाभिमुखो रात्रौ दिवा चोदङ्मुखः सम्ययोद्य । नाप्रच्छा-
दितायां भूमौ । न फालकृष्टायाम् । न छायायाम् । न चो-
षरे । न शादले । न ससत्त्वे । न गर्ते । न वल्लीके । न
पथि । न रथ्यायाम् । न पराशुचौ । नोद्याने । नोद्यानो-
दकसमीपयो । नाङ्गारे । न भस्मनि । न गोमये । न
गोव्रजे । नाकाशे । नोदके । न प्रत्यनिलानलेन्द्रकस्तो-
गुरुब्राह्मणानांच । नैवावगुण्ठितशिराः । लोष्ट्रेऽष्टकाभिः

परिभ्रज्य गुदं गृहीतशिशुश्चोत्थायाद्भिर्मज्जिचोद्धृताभिर्गत्य-
लेपक्षयकरं शौचं कुर्यात् ॥ १—२४ ॥

एका लिङ्गे गुदे तिस्रस्तथैकत्र करे दद्युः ।

उभयोः समः दातव्या ब्रह्मस्तिमस्तु पादयोः ॥ २५ ॥

एतच्छौचं गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम् ।

त्रिगुणं च वनस्थानां यतीनां च चतुर्गुणम् ॥ २६ ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे षष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

एकषष्ठितमोऽध्यायः ।

अथ पालाशं दन्तधावनं नाद्यात् । नैव श्लेष्मान्तकारिष्ट-
विभीतकधवधन्वनजम् । न च बन्धुनिर्गुण्डीः शिशुतिल्व
तिन्दुकजम् । न च कोविदारयमीपीलुपिप्यलेङ्गदगुग्गुलु-
जम् । न पारिभद्रकान्तिकामोचकशाल्मलीशणजम् । न मधु-
रम् । न मलम् । नोर्द्धुष्कम् । न शुषिरम् । न पृतिगन्धिः ।
न पिच्छिलम् । न दक्षिणापराभिमुखः । अद्याच्चोदङ्मुखः
प्राङ्मुखो वा । बटासनार्थं खदिरकरञ्जवदरसर्ज्जनिम्बारि-
मेदापामार्गमालतोककुम्भिल्लानामन्यतमम् । कषायं तित्तं
कटुकं च ॥ १—१५ ॥

कनीन्यग्रसमस्थौल्यं सक्तुर्चं द्वादशाङ्गुलम् ।

प्रातर्भुत्वा च यतवागभक्ष्येदन्तधावनम् ॥ १६ ॥

प्रक्षाल्य भुक्त्वा तज्जह्याच्छुचौ देशे प्रयत्नतः ।

अमावास्यां न चाश्रीयादन्तकाष्ठं कदाचन ॥ १७ ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे एकषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

द्विषष्टितमोऽध्यायः ।

अथ द्विजातीनां कनोनिष्कामूले प्राजापत्यं नाम
तीर्थम् । अङ्गुष्ठमूले ब्राह्मम् । अङ्गुल्यग्रे दैवम् । तर्जनी-
मूले पित्राम् । अनन्युणाभिरफेनिलाभिर्नशूद्रैककराव-
र्जिताभिरक्षाराभिरङ्गिः शचौ देगे स्वासीनोऽन्तर्जानुः
प्राशुत्वचोदस्रखो वा तमनाः सुमनाश्चाचामेत् । ब्राह्मेण
तीर्थेन विराचामेत् । द्विः प्रवृज्यात् । खान्यङ्गिर्मर्दानं
हृदयं स्पृशेत् ॥ १-८ ॥

हृत्कण्ठतालुगाभिस्तु यथासङ्गं द्विजातयः ।

शुष्येरन् स्त्री च शुद्रश्च सकृत् स्पृष्टाभिरन्ततः ॥ ९

इति वैश्वे चर्मशास्त्रे द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥

त्रिषष्टितमोऽध्यायः ।

अथ योगक्षेमार्थमीश्वरमुपगच्छेत् । नैकोऽध्वानं
प्रपद्येत । नाधार्मिकैः सार्द्धम् । न वृषलैः । न द्विषङ्गिः ।
नातिप्रत्यषसि । नातिसायम् । न सभ्ययोः । न मध्याह्ने ।
न सन्निहितपानीयम् । नातितूर्णम् । न रात्रौ । न सन्ततं
व्यालव्याधितात्तैर्वाहनैः । न हीनाङ्गैः । न दीनैः । न
गाभिः । नादाज्ञैः । यवसोदके बाहजानामादत्त्वात्मनः
चतुर्णापनोदने न कुर्यात् । न चतुष्पथमधितिष्ठेत् । न
रात्रौ वृद्धमूलम् । न शून्यालयम् । न वृणम् । न पशूनां

वनधनागारम् । न केशपुष्पमपानास्थिभस्माङ्गारान् । न
 कार्पासास्थि । चतुष्पथं प्रदक्षिणीकुर्यात् । देवतार्चाञ्च ।
 प्रज्ञाताञ्च वनस्पतीन् । अग्निब्राह्मणगणिकापूर्णकुम्भादर्श-
 ष्चदध्वजपताकाश्रीवृक्षवर्धमाननन्यावर्त्ताञ्च । तालवृन्त-
 चामराश्च-गजाजगोदधिक्षीर-मधुसिद्धार्थकाञ्च । वीणा-
 चन्दनायुधार्द्रगोमय पुष्प-शाक-गोरोचना दूर्वाप्ररोहाञ्च ।
 उष्णीषालङ्कार-मणि-कनक-रजत-वस्त्रासन-यानामिषाञ्च ।
 मृङ्गारोहृतोर्वरारज्जुवद्भैकपशुकुमारीमीनाञ्च दृष्ट्वा प्रयाया-
 दिति । अथ मर्त्तौन्मत्तव्यङ्गान् दृष्ट्वा निवर्त्तत । वान्तविरिक्त
 सुण्डितमलिन-वसनजटिलवामनाञ्च ॥ कापायित्रजित-
 मलिनाञ्च । तैलगुडशुष्कगोमयेश्चनटणपलाशभस्माङ्गराञ्च ।
 लवणक्षीवासवनपुंसककार्पासरज्जुनिगडमुक्तकेशाञ्च । वीणा-
 चन्दनार्द्रशाकोष्णीषालङ्कारणकुमारीः प्रस्थानकालेऽभिनन्द-
 येदिति । देवब्राह्मणगुरुवम्भुदीक्षितानां छायां नाक्रामेत् ।
 निहूतवान्तरुधिरविन्मूतस्नानोदकानि च । न वत्सतन्त्रीं
 लङ्घयेत् । प्रवर्षति न धावेत् । न दृष्ट्वा नदीं तरेत् । न
 देवताभ्यः पितृभ्यश्चोदकमप्रदाय । न बाहुभ्याम् । न
 भिव्रया नावा । न कच्छ (कूल) मधितिष्ठेत् । त कूपमवलो-
 कयेत् । न लङ्घयेत् ॥ १—५० ॥

दृढभारिवृषस्नात-स्त्रीरोगिवरचक्रिणाम् ।

प्रत्या देवो वृषस्त्वेषां मान्यः स्नातश्च भूपतेः ॥ ६३ ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे विष्णुसंहितायाः ॥ ६३ ॥

चतुःषष्ठितमोऽध्यायः ।

परनिपानेषु न स्नानमाचरेत् । आचरेत् पञ्चषिण्डा-
 मुदृत्यापस्तथापदि । नाजीर्णं । न चातुरः । न नग्मः ।
 न रात्रौ । राहृदर्शनवर्जम् । न सस्थयोः । प्रातः-स्नाय-
 रुणक्तिरणग्रस्तां प्राचीमवलोक्य स्नायात् । स्नातः शिरो
 नावधूनेत् । नाङ्गेभ्यस्तोयमुद्धरेत् । न तैलवत् संस्पृशेत् ।
 नाप्रक्षालितं पूर्वधृतं वसनं बिभृयात् । स्नातः सोष्णीषो
 धौतवाससी बिभृयात् । न क्लृष्टान्यजपतितैः सह
 सभाषणं कुर्यात् । स्नायात् प्रस्नवण-देवस्नातसरोवरैषु ।
 उद्धृतादभूमिष्ठमूदकं पुण्यं, स्थावरात् प्रस्नवत्, तस्मात्मादेयं,
 तस्मादपि साधुपरिगृहीतं, सर्वत एव गाङ्गम् । चतुर्थैः
 कृतमन्त्रापकर्षांऽष्पू निमज्ज्यापोहिष्ठेति तिसृभिर्हिरण्यवर्णां
 इति चतसृभिरिदमापः प्रवहत इति च तीर्थमभिमन्त्रयेत् ।
 ततोऽष्पू निमग्नस्त्रिरधमर्षणं जपेत् । तद्विष्णोः परमं
 यदमिति वा । द्रुपदां सावित्रीं वा । युञ्जते मन इत्यनुवाक्यं
 वा । पुरुषसूक्तं वा । स्नातचार्द्रवासा देवपितृतर्पणमग्नःस्य
 एव कुर्यात् । परिवर्तितवासाश्चेत् तीर्थमुत्तोर्य । अकृत्वा
 देवपितृतर्पणं स्नानशायी न पीडयेत् । स्नात्वाचम्य विधि-
 बद्धपृष्ठशेत् । पुरुषसूक्तेन प्रत्यृचं पुरुषाय पुण्याणि दद्यात् ।
 उदकाञ्जलिं पश्चात् । आदावेव दिव्येन तीर्थेन देवतानां
 कुर्यात् । तदनन्तरं पितृणेण पितृणाम् । तत्रादौ स्व-
 श्यानां तर्पणं कुर्यात् । ततः सम्बन्धिवान्धवानाम् । ततः

सुहृदाम् । एवं नित्यस्नायी स्यात् । स्नातश्च पवित्राणि
वशाशक्तिं जपेत् । विशेषतः सावित्रीन्त्ववश्यं जपेत् । पुरुष-
सूक्तञ्च । नैताभ्यामधिकमस्ति ॥ १—३८ ॥

स्नातोऽधिकारी भवति दैवे पित्रो च कर्मणि ।
पवित्राणां तथा जप्ये दाने च विधिनोदिते ॥ ४०-
अलक्ष्मीः कालकर्णी च दुःस्वप्नं दुर्विचिन्तितम् ।
अन्मात्रेणाभिषिक्तस्य नश्यन्त इति धारणा ॥ ४१
याम्यं हि ज्ञातनादुःखं नित्यस्नायी न पश्यति ।
नित्यस्नानेन पूयन्ते येऽपि पापकृतो नराः ॥ ४२
इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे चतुःषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६४

पंचषष्ठितमोऽध्यायः ।

अथातः सुस्नातः सुप्रक्षालितपाणिपादः स्वाचान्तो
देवतार्चायां स्थले वा भगवन्तमनादिनिधनं वासुदेवमभ्य-
र्चयेत् । अश्विनोः प्राणस्तौत इति जीवादानं दत्त्वा युक्तै
मन इत्यनुवाकेनावाहनं कृत्वा जानुभ्यां पाणिभ्यां शिरसा
च नमस्कारं कुर्यात् । आपोहिष्ठेति तिसृभिरर्घ्यं निवे-
दयेत् । हिरण्यवर्णा इति चतसृभिः पादम् । श्व आपो-
धन्वन्या इत्याचमनीयम् । इदमापः प्रवहत इति स्नानीयम् ।
रथे कक्षेषु दृषभराजा इत्यनुलेपनालङ्कारौ । युवां सुवास
इति वासः । पुष्पावतीरिति पुष्पम् । धूरसि धूपमिति
धूपम् । तेजोऽसि शुक्रमिति दीपम् । दधिक्राव इति मधु-
पर्कः । हिरण्यगर्भ इत्यष्टाभिर्नैवेद्यम् ॥ १—१३ ॥

चामरं व्यजनं मात्रं कृत्रं पानासने तथा ।
 सावित्रेणैव तत् सर्वं देवाय विनिवेदयेत् ॥ १४
 एवमभ्यर्च्य च जपेत् सूक्तं वै पौरुषं ततः ।
 तेनैव जुहुयादाज्यं य इच्छेच्छाश्वतं पदम् ॥ १५
 इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे षट्षष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

षट्षष्ठितमोऽध्यायः ।

न नक्तं गृहीतिनोदकेन देवपितृकं कुर्यात् । चण्ड-
 खगमदागुरुदारुकपूर् रकुङ्कुमजातीफलवर्जमनुलेपनं न
 दद्यात् । न वासो नीलपैरक्तम् । न मणिसुवर्णयोः प्रतिरूप-
 मलङ्करणम् । नोग्रगन्धि । नागन्धि । न कण्टकिजम् ।
 कण्टकिजमपि शुक्तं सुगन्धिकं दद्यात् । रक्तमपि कुङ्कुमं
 जलजं च दद्यात् । न धूपार्थं जीवजातम् । न हृततैलं विना
 किञ्चन दीपार्थं । नाभक्ष्यं नैवेद्यार्थं । न भक्ष्ये अथ्यजाम-
 हिषीक्षीरे । पञ्चनखमत्स्यवराहमांसानि च ॥ १-१४ ॥

प्रयतच्च शुचिभूत्वा सर्वमेव निवेदयेत् ।

तन्मनाः सुमना भूत्वा त्वराक्रोधविवर्जितः ॥ १५

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे षट्षष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥

सप्तषष्ठितमोऽध्यायः ।

अयान्तिं परिसमुद्य पञ्च्यं परिसीर्थं परिक्षिप्य सर्वतः
 पाकादग्रमुद्धृत्य जुहुयात् । वासुदेवाय सङ्घर्षणाय प्रयुञ्ज्यादा-

निरुद्धाय पुरुषाय सत्यायाच्युताय वसुदेवाय । अथान्नये
 सोमाय मित्राय वरुणाय इन्द्रायेन्द्राग्निभ्यां विश्वेभ्यो देवेभ्यः
 प्रजापतये अनुमत्यै धन्वन्तरये वास्तोष्पतये अग्नये स्विष्टि-
 दावे च । ततोऽन्न शेषेण बलिमुपहरेत् । भक्ष्योपभक्ष्याभ्याम् ।
 अभितः पूर्वेणान्नैः । अम्बानामासीति दुलानामासीति
 नितनीनामासीति चुपुणिकानामासीति सर्वासाम् ।
 नन्दिनि सुभगे सुमङ्गलि भद्रकालीति स्वस्थिभूमिप्रदक्षिणम् ।
 स्यूषायां भ्रुवायां श्रिये । हिरण्यकेश्ये वनस्पतिभ्यश्च । धर्मा-
 श्रम्योर्दारे सत्यवे च । उदधाने वरुणाय । विष्णवे इत्यलु-
 खले । मरुद्भ्य इति दृषदि । उपरिशरणे वैश्रवणाय राज्ञे
 भूतेभ्यश्च । इन्द्रायेन्द्रपुरुषेभ्य इति पूर्वाह्णम् । यमाय यम-
 पुरुषेभ्य इति दक्षिणाह्णम् । वरुणाय वरुणपुरुषेभ्य इति
 पश्चाह्णम् । सोमाय सोमपुरुषेभ्य इत्युत्तराह्णम् । ब्रह्मणे ब्रह्म-
 पुरुषेभ्य इति मध्ये । ऊर्ध्वमाकाशाय । दिवाचरेभ्यो भूतेभ्य
 इति स्थण्डिले । नक्तंचरेभ्य इति नक्तम् । ततो दक्षिणाग्रेषु
 दर्भेषु पित्रे पितामहाय प्रपितामहाय मात्रे पितामह्यै
 प्रपितामह्यै स्वनामगोत्राभ्याश्च पिण्डनिर्वपणं कुर्यात् ।
 पिण्डानांचानुलेपनपुष्पधूपनैवेद्यादि दद्यात् । उदककल-
 सुमुपनिधाय स्नस्वयनं वाचयेत् । श्रकाकश्वपचानां भुवि
 निर्वपेत् । भिक्षां च दद्यात् । अतिथिपूजने च परं फलमधि-
 तिष्ठेत् । सायमतिथिं प्राप्तं प्रयत्नेनार्चयेत् । अनाश्रित-
 मतिथिं गृहे न वासयेत् । यथा वर्णानां ब्राह्मणः प्रभुर्यथा
 स्त्रीणां भर्ता तथा गृहस्थ आतिथिः । तत्पूजायां स्वर्ग-
 माप्नोति ॥ १-२२ ॥

अतिथिर्यं य भग्नाग्रो गृहात् प्रतिनिवर्त्तते ।
 तस्मात् सकृत्तमादाय दुष्कृतन्तु प्रयच्छति ॥ ३३
 एकरात्रं हि निवसन्नतिथिर्ब्राह्मणः स्मृतः ।
 अनित्या हि स्थितिर्यस्मात् तस्मादतिथिरुच्यते ॥ ३४
 नैकाग्रामीणमतिथिं विप्रं साङ्गतिकं तथा ।
 उपस्थितं गृहे विद्याङ्गार्या यत्वाग्नयोऽपि वा ॥ ३५
 यदि त्वतिथिधर्मेण क्षत्रियो गृहमागतः ।
 भूक्तवत्सु च विप्रेषु कामं तमपि भोजयेत् ॥ ३६
 वैश्यशूद्रावपि प्राप्तौ कुरुस्वेतिथिधर्म्णिणौ ।
 भोजयेत् सह ऋत्यैस्तावानुशंस्यं प्रयोजयन् ॥ ३७
 इतराण्यपि सत्यादीन् सम्प्रीत्या गृहमागतान् ।
 प्रकृतात्रं यथाशक्ति भोजयेत् सह भार्यया ॥ ३८
 सुवासिनीं कुमारीं च रोगिणीं गुर्विणीं तथा ।
 अतिथिभ्योऽग्र एतान् भोजयेद्विचारयन् ॥ ३९
 अदत्त्वा यस्तु एतेभ्यः पूर्वं भुङ्क्तेऽविचक्षणः ।
 स भुञ्जानो न जानाति श्वगृध्रैर्जग्धिमात्मनः ॥ ४०
 भूक्तवत्सु च विप्रेषु भृत्येषु स्त्रेषु चैव हि ।
 भुञ्जीयातां ततः पश्चादवशिष्टन्तु दम्पतीः ॥ ४१
 देवान् पितॄन् मनुष्यांश्च भृत्यान् गृह्याश्च देवताः ।
 पूजयित्वा ततः पश्चाद्गृहस्थः शेषभुग्भवेत् ॥ ४२
 अघं स केवलं भुङ्क्ते यः पचत्यात्मकारणात् ।
 यज्ञशिष्टाशनं ह्येतत् सतामन्नं विधीयते ॥ ४३
 स्वाध्यायेनाग्निहोत्रेण यज्ञेन तपसा तथा ।
 न चाप्नोति गृही लोकान् यथा त्वतिथिपूजनात् ॥ ४४

साथं प्रातस्त्वतियये प्रदद्यादासनोदके ।

अन्नश्चैव यथाशक्त्या सत्कृत्य विधिपूर्वकम् ॥ ४५

प्रतिश्रयं तथा शय्यां पादाभ्यङ्गं सदीपकम् ।

प्रत्येकदानेनाप्नोति गोप्रदानसमं फलम् ॥ ४६

पूति वैष्णवे धर्मशास्त्रे सप्तषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

षष्ठिषष्ठितमोऽध्यायः ।

चन्द्रार्कौ परागे नाश्रीयात् । ज्ञात्वा मुक्तयोरश्रीयात् ।
 अमुक्तयोरसंगतयोर्दृष्टौ ज्ञात्वा चापरेऽह्नि । न गोब्राह्मणो
 परागेऽश्रीयात् । न राज्यव्यसने । प्रवसिताग्निहोत्री
 यदाग्निहोत्रं कृतं मन्येत तदाश्रीयात् । यदा कृतं मन्येत
 वैश्वदेवमपि । पर्वणि च यदा कृतं मन्येत पर्व । नाश्रीया-
 चाजीर्णं । नार्धरात्रे । न मध्याह्ने । न सम्ययोः ।
 नार्द्रवासाः । नैकवासाः । न नग्नः । न जलस्थः ।
 नोत्कुटकः । न भिवासनगतः । न च शयनगतः । न
 भिन्नभाजने । नोत्सङ्गे । न भुवि । न पाणौ । लवणश्च
 यत्र दद्यात् तत्राश्रीयात् । न बालकान् निर्भर्त्सयेत् ।
 नैको मिष्टम् । नोद्धृतस्नेहम् । न दिवा धानाः । न
 रात्रौ तिलसंयुक्तम् । न दधि सक्तुन् । न कोविदारवट-
 पिप्पलशाणशाकम् । नादत्त्वा । नाहुत्त्वा । नानार्द्रपादः ।
 नानार्द्रकरमुखश्च । नोच्छिद्यं घृतमादद्यात् । न चन्द्रा-
 र्कतारका निरीचेत । न मूर्धानं स्पृशेत् । न ब्रह्म
 कीर्त्तयेत् । प्राङ्मुखोऽश्रीयात् । दक्षिणामुखो वा । अभि-

पूज्यान्नम् । सुमनाः सगवानुलितः । न निःशेषस्तु स्यात् ।

अन्यत्र दधिमधुसर्पिःपयःसक्तुपलमोदकेभ्यः ॥ १-४५ ॥

नाग्नीयाद्गार्थया सार्द्धं नाकाशे न तथोल्लितः ।

बहूनां प्रेक्षमाणानां नैकस्मिन् बहवस्तथा ॥ ४६ ॥

शून्यागारे वङ्गिष्ठहे देवागारे कथञ्चन ।

पिवेन्नान्नलिना तोयं नातिसौहित्यमाचरेत् ॥ ४७ ॥

न तृतीयमयाग्नीयान्न चापथ्यं कथञ्चन ।

नातिप्रगे नातिसायं न सायं प्रातराश्रितः ॥ ४८ ॥

न भावदुष्टमग्नीयान्न भाण्डे भावदूषिते ।

शयानः प्रौढपादश्च दृष्ट्वा चैवावसक्त्यिकाम् ॥ ४९ ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे ऽष्टषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥

एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ।

नाष्टमीचतुर्दशीपंचदशीषु स्त्रियमुपेयात् । न आहं

भुक्ता । न आहं दत्त्वा । नोपनिमन्त्रितः आहो । (न

स्नात्वा न हुत्वा ।) न व्रती । (नोपोथ्य भुक्ता वा ।) न

दीक्षितः । न देवायतनश्मशानशून्यालयेषु । न वृक्षमूलेषु ।

न दिवा । न सम्ययोः । न मलिनाम् । न मखिनः ।

नाभ्यक्ताम् । नाभ्यक्तः । न रोगान्ताम् । न रोगान्तः ॥ १-१५ ॥

न हीनाङ्गीं नाधिकाङ्गीं तथैव च वयोऽधिकाम् ।

नोपेयाद्गुर्विणीं नारीं दीर्घमायुर्जिजीविषुः ॥ १७ ॥

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥

सप्ततितमोऽध्यायः ।

नार्द्रपादः स्वप्यात् । नोत्तरापगावाकशिराः । न नग्नः ।
नार्द्रवंशे । नाकाशे । न पलाशशयने । न पंचदरुकृते ।
न गजभग्नकृते । न विद्युद्गन्धकृते । न भिन्ने । नाग्निप्लुष्टे ।
न घटासिक्तद्रुमजे । न श्मशानशून्यालयदेवतायतनेषु । न
चपलमध्ये । न नारीमध्ये । न धान्यगोगुरुद्वृताशनसुरा-
णामपरि ॥ १—१६ ॥

नोच्छिष्टो न दिवा स्वप्यात् सन्ध्ययोर्न न भस्मनि ।

देशे न चाश्वो नार्द्रो न च प्रवर्तमस्तके ॥ १७

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

एकसप्ततितमोऽध्यायः ।

अथ न कंच नावमन्येत । न च हीनाङ्गाधिकाङ्गां
पूर्वान् धनहीनानवहसेत् । न हीनान् सेवेत । स्वाभ्याव-
विरोधि कर्म नाचरेत् । वयोऽनुरूपं वेशं कथ्यात् श्रुत-
स्याभिजनस्य धनव्य देशस्य च । नोद्धतः । नित्यं शास्त्राद्य-
वैक्षी स्यात् । सति विभवे न जीर्णमलवहासाः स्यात् ।
न नास्तीत्यभिभाषेत । न निर्गन्धोग्रगन्धि रक्तंच मास्यं
विभृयात् । विभृयाज्जनजं रक्तमपि । यष्टिंच वैष्णवीम् ।
कमण्डलुञ्च सोदकम् । कार्पासमुपवीतम् । रौक्से च वृणुले ।
नादित्यमुद्यन्तमीचेत । नास्तं यान्तम् । न वाससा तिरो-
हितम् । न चादर्थजरुमध्यगतम् । न मध्याह्ने । न ऋहस्य

शूरोर्मखम् । न तैलोदकयोः स्वच्छायाम् । न मलवत्यादर्शम् ।
 न पत्रां भोजनसमये । न स्त्रियं नग्नम् । न कञ्चन् मेघ-
 मानम् । न चालानभ्रष्टकुञ्जरम् । न च विषमस्थो वृषादि-
 युडम् । नोन्मत्तम् । न मत्तम् । नामेध्यमग्नौ प्रक्षिपेत् ।
 नासृक् । न विषम् । नापस्वपि । नाग्निं लङ्घयेत् । न
 यादौ प्रतापयेत् । कुञ्चैस्तेषु वा परिहज्यात् । न कांश्च-
 भाजने चार्पयेत् । न पादं पादेन । न भुवमालिखेत् । न
 लोष्ट्रमर्दी स्यात् । न दण्डं च्छेदी स्यात् । न दन्तैर्गन्धलोमानि
 च्छिन्द्यात् । द्यातं वर्जयेत् । बालातपसेवांच । वस्त्रोपान-
 चमाख्योपवीतान्यन्यधृतानि न धारयेत् । न शूद्राय मतिं
 दद्यात् । नोच्छिष्टहविषी । न तिलान् । न चाख्योप-
 दिश्वस्त्रम् । न व्रतम् । न संहताभ्यां पाणिभ्यां शिर उदरंच
 कण्ठयेत् । न दधिसुमनसी प्रत्याचक्षति । नात्मनः स्रज-
 मपकर्षयेत् । सुप्तं न प्रबोधयेत् । नोदक्यामभिभाषेत ।
 न न्नेच्छान्यजान् । अग्निदेवब्राह्मणसन्निधौ दक्षिणं
 पाणिसुष्ठुरेत् । न परत्वेन चरन्तीं गामाचक्षते । न पिवन्तं
 घृतसकम् । नोद्धतान् प्रहर्षयेत् । न शूद्रराज्ये निवसेत् ।
 नाधार्मिकजनाकीर्णम् । न संवसेद्द्वैतहीने । नोपसृष्टे । न
 चिरं पर्वते । न वृथाचेष्टां कुर्यात् । न नृत्यगीते । नास्को-
 टनक्रार्थम् । नाश्लीलं कीर्तयेत् । नावृतम् । नाप्रियम् । न
 कंचिन्मर्माणि स्पृशेत् । नात्मानमवजानीयाद्दीर्घमायुर्जि-
 जीविषुः । चिरं सन्ध्योपासनं कुर्यात् । न सर्पशस्त्रैः
 क्रीडेत् । अनिमित्ततः खानि न स्पृशेत् । परस्य दण्डं
 नोद्वेष्टेत् । शास्त्रं शासनायं ताडयेत् । देवब्राह्मणशास्त्र-

महात्मना परीवादं परिहरेत् । धर्मविरुद्धौ चार्थकामौ ।
लोकविद्विष्टं च धर्ममपि । पर्वसु शान्तिहोमं कुर्यात् । न
दृष्टमपि किञ्चात् । अत्रकृतञ्च तिष्ठेत् । एवमाचारसेवी
स्यात् ॥ १—८८ ॥

श्रुतिस्मृत्युदितं सम्यक् साधुभिश्च निषेवितम् ।
तमाचारं निषेवेत धर्मकामो जितेन्द्रियः ॥ ८९ ॥
आचारात्प्रभते चायुराचारादीप्तितां गतिम् ।
आचारादनभक्ष्यमाचारादन्यलक्षणम् ॥ ९१ ॥
सर्वलक्षणहीनोऽपि यः सदाचारवान् नरः ।
अहधानोऽनसूयश्च शतं वर्षाणि जीवति ॥ ९२ ॥
द्विति वैष्णवे धर्मशास्त्रे एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥

द्विसप्ततितमोऽध्यायः ।

दमयमेन तिष्ठेत् । दमश्चेन्द्रियाणां प्रकीर्तितः । दान्त-
स्यायं लोकः परश्च । नादान्तस्य क्रिया काचित् सञ्च-
ध्यति ॥ १—४ ॥

दमः पवित्रं परमं मङ्गल्यं परमं दमः ।
दमेन सर्वमाप्नोति यत्किञ्चिन्मनसे च्छति ॥ ५ ॥
दशार्धयुक्तेन रथेन याति
मनोवशे नार्थपथानुवर्तिना ।
तंचेद्रथं नापहरन्ति वाजिनः
स्तथानतं नावजयन्ति शत्रवः ॥ ६ ॥

आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं

समुद्रमापः प्रविशन्ति यद्वत् ।

तद्वत् कामा यं प्रविशन्ति सर्वं

स शान्तिमाप्नोति न कामकामी ॥ ७

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥

त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ।

अथ आदौषुः पूर्वद्युर्वराहणानामन्वयेत् । द्वितीयेऽङ्गि
शुक्लपक्षस्य पूर्वाह्णे कृष्णपक्षस्यापराह्णे विप्रान् सुजातान्
स्वात्रान्तान् यथाभूयो विद्याक्रमेण कुशोत्तरेष्वासनेषू-
पवेशयेत् । द्वौ देवे प्राङ्मुखौ त्रींश्च पितरौ उदङ्मुखान् ।
एकैकमुभयत्र वेति । आमश्राद्धेषु काम्येषु च प्रथमपंच-
केनाग्निं हुत्वा । पशुश्राद्धेषु मध्यमपंचकेन । अमावास्या-
सूक्तमपंचकेन । आग्रहायण्या ऊर्द्ध्वं कृष्णाष्टकासु च क्रमे-
णैव प्रथममध्यमोत्तमपंचकैः । अन्वष्टकासु च । ततो ब्राह्म-
णानुज्ञातः पितृनावाहयेत् । अपयान्वसुरा इति द्वाभ्यां
तिलैर्यातुधानानां विसर्जनं कृत्वा एत पितरः सर्वांस्तानग्न
आ मे यन्वेतद्वः पितर इत्यावाहनं कृत्वा कुशतिलमिश्रेण
गन्धोदकेन यास्तिष्ठन्त्वष्टता वागिति यस्मे मातेति च पाद्यं
निर्वर्त्य निवेद्यार्घ्यं कृत्वा निवेद्य चानुलेपनं कृत्वा कुशतिल-
वस्त्रपुष्पालङ्कारधूपदीपैर्यथाशक्त्या विप्रान् समभ्यर्च्य घृत-
प्लव तमन्नमादायादित्या रुद्रा वसव इति वीक्ष्वाग्नौकरवाणी-
त्युक्त्वा तत्रविप्रैः कुर्वित्युक्ते आहुतित्वयं दद्यात् । ये मामकाः

पितर एतद्वः पितरोऽयं यन्ने इति च हविरनुमन्त्रणं कृत्वा
 यथोपपन्नेषु पात्रेषु विशेषाद्रजतमयेष्वन्नं नमो विश्वेभ्यो
 इत्यन्नमादौ प्राञ्जु खयोर्निवेदयेत् । पित्रे पितामहाय
 प्रपितामहाय च नामगोत्राभ्यामुदङ्मुखेषु । तददत्तसु ब्राह्म-
 णेषु यन्ने प्रकामा अहोरात्रैर्यद्वः क्रव्यादिति जपेत् ।
 इतिहासपुराणधर्मशास्त्राणि चेति । उच्छिष्टसन्निधौ
 दक्षिणाग्रेषु दर्भेषु पृथिवीं दर्विं रक्षतेत्येकं पिण्डं पित्रे
 निदध्यात् । अन्तरीक्षं दर्विं रक्षतेति द्वितीयं पितामहाय ।
 द्यौर्दर्विं रक्षतेति तृतीयं प्रपितामहाय । येष्वपि पितरः
 प्रेता इति वासो देयम् । वीरान्नः पितरो धत्त इत्यन्नम् ।
 अत्र पितरो मादयध्वं यथाभीगमावृषायध्वमिति दर्भमूले
 करधर्षणम् । ऊर्जं वहन्तीरित्यनेन सोदकेन प्रदक्षिणं
 पिण्डानां विकरणं सेचनं कृत्वा अर्घ्यपुष्पधूपालेपनाद्यादि-
 भक्ष्यभोज्यानि च निवेदयेत् । उदकपात्रं मधुघृततिलैः
 संयुक्तञ्च । मुक्तवत्सु ब्राह्मणेषु तस्मिन्मागतेषु मा मेच्छेद्यन्नं
 सत्तणमभ्युक्ष्यान्नविकिरमुच्छिष्टाग्रतः कृत्वा तस्मा भवन्तः
 सम्पन्नमिति पृष्टोदङ्मुखेष्वचमन्नमादौ दत्त्वा ततः प्राञ्जु-
 खेषु दत्त्वा ततश्च सुसुप्रोक्षितमिति आहृद्देशं सम्प्राप्य
 दर्भपाणिः सर्वं कुर्यात् । ततः प्राञ्जुखाग्रतो यन्ने राम
 इति प्रदक्षिणं कृत्वा प्रत्येत्य च यथाशक्ति दक्षिणाभिः
 समभ्यर्च्यगाभिरमन्तु भवन्त इत्युक्ता तैत्तिरीयैर्भिरताः स्म
 इति देवाश्च पितरश्चेत्यभिजपेत् । अक्षय्योदकं च नामगो-
 त्राभ्यां दत्त्वा विश्वेदेवाः प्रीयन्तामिति प्राञ्जुखेभ्यस्ततः
 प्राञ्जुलिङ्गं तन्मनाः सुमना याचेत ॥ १—२६

दातारो नोऽभिवर्जितां वेदाः सन्ततिरेव च ।

अदा च नो मा व्यगमद्दुःखं देयं च नोऽस्त्विति ॥ ३७

तथास्त्विति ब्रूयुः ॥ ३८

अन्नं च नो बहुः भवेदतिथींश्च लभेमहि ।

याचितारश्च नः सन्तु मा च याचिष्य कंचन ॥ ३९

इत्येताभ्यामाशिषः प्रतिगृह्य ॥ ३०

काजेवाजे हूति ततो ब्राह्मणांश्च विसर्जयेत् ।

पूजयित्वा यथान्तायमनुब्रज्याभिवाद्य च ॥ ३१

हूति वैष्णवे धर्माशास्त्रे त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ।

अष्टकालं दैवपूर्वं शाकमांसापूर्वैः श्रावं कृत्वा त्वत्पु-
त्रास्तृप्तकावदङ्गौ दैवपूर्वमेव इत्वा माचं पितामहं प्रपितृ-
भ्यश्चैव पूर्वदब्राह्मणान् भोजयित्वा दक्षिणाभिश्चाभ्य-
र्च्यानुब्रज्य विसर्जयेत् । ततः कर्षूः कुर्यात् । तन्मूले
प्रागुदगन्त्युपसमाधानं कृत्वा पिण्डनिर्घणम् । कर्षूत्रय-
मूले पुरुषाणां कर्षूत्रयमूले स्त्रीणाम् । पुरुषकर्षूत्रयं
सान्नेनोदकेन पूरयेत् । स्त्रीकर्षूत्रयं सान्नेन पयसा । दध्ना
मांसेन पयसा च प्रत्येकं कर्षूत्रयम् । पूरयित्वा जपेदेतद्भ-
वद्भगो भवतीभ्योऽस्तु चाक्षयम् ॥ १-८ ॥

हूति वैष्णवे धर्माशास्त्रे चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः ।

पितरि जीवति यः श्राद्धं कुर्यात् स येषां पिता कुञ्चात्
तेषां कुञ्चात् । पितरि पितामहे च जीवति येषां पितामहः ।
पितरि पितामहे प्रपितामहे च जीवति नैव कुर्यात् । यस्य
पिता प्रेतः स्यात् स पित्रे पिण्डं निधाय प्रपितामहात्
परं द्वाभ्यां दद्यात् । यस्य पिता पितामहश्च प्रेतौ स्यातां
स ताभ्यां पिण्डौ दत्त्वा पितामहपितामहाय दद्यात् ।
यस्य पितामहः प्रेतः स्यात् स तस्मै पिण्डं निधाय प्रपिता-
महात् परं द्वाभ्यां दद्यात् । यस्य पिता प्रपितामहश्च प्रेतौ
स्यादां स पित्रे पिण्डं निधाय पितामहात् परं द्वाभ्यां
दद्यात् ॥ १—७ ॥

मातामहानामप्येवं श्राद्धं कुर्याद्विचक्षणः ।

मन्त्रोद्भूतं यथान्यायं शेषाणां मन्त्रवर्जितम् ॥ ८

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे पञ्चसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

षट्सप्ततितमोऽध्यायः ।

अमावास्यास्तिष्ठोऽष्टकास्तिष्ठोऽन्वष्टका माघी प्रोष्ठप-
द्विंशं कृष्णा त्रयोदशी व्रीहियवपाकौ चेति ॥ १

एतांस्तु श्राद्धकालान् वै नित्यानाह प्रजापतिः ।

श्राद्धमेतेष्वकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते ॥ २

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे षट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ।

आदित्यसंक्रमणम् । विषुवद्वयम् । विशेषेणायनद्वयम् ।
 व्यतीपातः । जन्मर्क्षम् । अभ्युदयश्च ॥ १—६ ॥
 एतांस्तु आद्यकालान् वै काभ्यानाह प्रजापतिः ।
 आदमेतेषु यद्वत्तं तदानन्थावः कल्पते ॥ ७
 सभ्यारात्रोर्न कर्त्तव्यं आद्यं खलु विचक्षणैः ।
 तयोरपि च कर्त्तव्यं यदि स्याद्राहुदर्शनम् ॥ ८
 राहुदर्शनदत्तं हि आदमचन्द्रतारकम् ।
 गुणवत् सर्वकामीयं पितृणामुपतिष्ठते ॥ ९
 इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ।

सततमादित्येऽस्मि आद्यं कर्वाचारोग्यमाप्नोति । सौभाग्यं
 चान्द्रे । समरविजयं कौजे । सर्वान् कामान् बौधे ।
 विद्यामभीष्टां जैवे । धनं शौक्रे । जीवितं शनैश्चरे । स्वर्गं
 कृत्तिज्ञासु । अपत्यं रोहिणीषु । ब्रह्मवर्चस्यं सौम्ये ।
 कर्मासिद्धिं रोद्रे । भुवं पुनर्वसौ । पुष्टिं पुष्ये । श्रियं सर्पे ।
 सर्वान् कामान् पैत्रे । सौभाग्यं भाग्ये । धनमार्थमग्रे ।
 ज्ञातिप्रैष्ठं हस्ते । रूपवतः सुतांस्वाध्रे । वाणिज्यसिद्धिं
 स्वातो । कनकं विशाखासु । मित्रानि मैत्रे । राज्यं

ष्ठाके । कृषिं मूले । समुद्रयानसिद्धिमाये । सर्वान्
 कामान् वैश्वदेवे । श्रेष्ठमभिजिति । सर्वान् कामान्
 श्रवणे । लवणं वासवे । आरोग्यं वारुणे । कुप्यद्रव्यभाजे ।
 षष्ठमाहिर्ब्रध्ने । गाः पौष्णे । तुरङ्गमाश्विने । जीवितं
 धाम्ने । गृहं सुरपाः स्त्रियः प्रतिपदि । कन्यां
 वरदां द्वितीयायाम् । सर्वान् कामां स्तृतीयायाम् ।
 पशुं चतुर्थ्याम् । त्रियं (सुरपान् सुतान्) पञ्चम्याम् ।
 द्यूतविषयं षष्ठ्याम् । कृषिं सप्तम्याम् । वाणिज्यमष्टम्याम् ।
 पशून् नवम्याम् । वाजिनो दशम्याम् । ब्रह्मवर्चस्विनः
 पुत्रानेकादश्याम् । आयुर्गुराज्यजयान् (कनकरजतं)
 द्वादश्याम् । सोभाग्यं त्रयोदश्याम् । सर्वकामान् पञ्च-
 दश्याम् । शस्त्रहतानां श्राद्धकर्मणि चतुर्दशी शस्ता ।
 अपि पितृगीते गाये भवतः ॥ १—५१ ॥

अपि जायते सोऽस्माकं ऋले कश्चिन्नरोत्तमः ।

प्राट्टकालेऽसते पक्षे त्रयोदश्यां समाहितः ॥ ५२

मधूत्कटेन यः श्राद्धं पायसेन समाचरेत् ।

कार्तिकं सकलं मासं प्राक्छाये कुञ्जस्य च ॥ ५३

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे अष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

एकोनाशीतितमोऽध्यायः ।

अथ न नक्तं गृहीतेनोदकेन श्राद्धं कुर्यात् । कृशाभावि
 कुशस्थाने काशान् दूर्गां वा दद्यात् । वाससोऽर्थे कार्पासीत्यं

सूतेम् । दंष्ट्रां विसर्जयेद्दयद्यथाहतवस्त्रजा स्यात् । उग्र-
गन्धीन्यगन्धीनि कण्टकिजातानि रक्तानि च पुष्पाणि ।
शक्तानि सुगन्धीनि कण्टकिजातान्यपि जलजानि रक्तान्यपि
दद्यात् । वसां मेदश्च दीपार्थं न दद्यात् । घृतं तैलं वा
दद्यात् । जीवजं सर्वधूपार्थं न दद्यात् । मधुघृतसंयुक्तं
गुग्गुलुं दद्यात् । चन्दनकुङ्कुमकर्पूरागुरुपद्मकान्यनुलेप-
नार्थं । न प्रत्यक्षलवणं दद्यात् । हस्तेन च घृतव्यञ्जनादि ।
तैजसानि पात्राणि दद्यात् । विशेषतो राज्ञातानि । खड्ग-
कुतपद्मणाजिन तिलसिद्धार्थकाक्षतानि च पवित्राणि ।
रक्षोघ्नानि च निदध्यात् । पिप्पलीमुकुन्दकभृस्तृणशिशु-
सर्वपशुरसासर्जक-सुवर्चल कृष्णालावुवार्त्ताकु-पालक्यो-
षोदकीतण्डुलीयककुसुम्भपिण्डालुकमहिषीचीराणि वर्ज्यं
येत् । राजमाषमसूरपर्युषितकृतलवणानि च । कोपं परि-
हरेत् । नाशु पातयेत् । न त्वरां कुर्यात् । घृतादिदाने
तैजसानि पात्राणि खड्गपात्राणि फलापात्राणि च
प्रशस्तानि । अत्र च श्लोको भवति ॥ १—२३ ॥

सौवर्णराजताभ्यांच खड्गेनौडुम्बरेण च ।

दत्तमक्षय्यतां याति फलापात्रेण चाप्यथ ॥ २४

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे एकोनाशीतितमोऽध्यायः ॥ १८ ॥

अशीतितमोऽध्यायः ।

तिलैर्व्रीहियवैर्माषैरङ्गिमूलफलैश्चाकैः श्यामाकैः प्रिय-
ङ्गुभिर्नारैर्मुद्गैर्गाधूमैश्च मासं प्रीयन्ते । द्वौ मासौ मतस्य-

मांसेन । त्रीन् हारिणेन । चतुरश्रोरभ्रेण । पञ्च शाकुनेन ।
षट् क्वागेन । सप्तशतैरवेण । अष्टौ पार्षतेन । नव गवयेन ।
दश माहिषेण । एकादश कौर्मेण । संवत्सरं गव्येन पयसा
तद्विकारैर्वा । अत्र पितृगीता गाथा भवति ॥ १—१३ ॥

कालशाका महाशल्कं मांसं वाध्रीणसस्य च ।

विषाणवर्ज्या ये खड्गास्तास्तु भक्ष्यामहे सदा ॥ १४

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे ऽशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

एकाशीतितमोऽध्यायः ।

नान्नमासनमारोपयेत् । न पदा स्पृशेत् । नावक्षुतं
कुर्यात् । तिलैः सर्षपैर्वा यातुधानान् विसर्जयेत् । संवृते
न श्राद्धं कुर्यात् । न रजस्वलां पश्येत् । न श्वानम् । न
विड्वराहम् । न ग्राम्यकुक्कुटम् । प्रयत्नाच्छाद्रमजस्य दर्श-
येत् । अश्रीयुर्ब्राह्मणाश्च वाग्यताः । न वेष्टितशिरसः ।
न सोपानतृकाः । न पीठोपहितपादाः । न हीनाङ्गाधि-
काङ्गाः श्राद्धं पश्येयुः । न शूद्राः । न पतिताः । तत्कालं
ब्राह्मणं ब्राह्मणानुमतेन वा भिक्षुकं भोजयेत् । हविर्गुणान्
न ब्रूयद्वाता पृष्टाः ॥ १—१८ ॥

यावदुष्णं भवत्यन्नं यावद्भुजन्ति वाग्यताः ।

तावदश्नन्ति पितरो यावन्नोक्ता हविर्गुणाः ॥ २०

सर्ववर्णिकमन्नाद्यं सन्नीयाप्लाव्य वारिणा ।

समुत्सृजेद्भुक्तवतामग्रतो विकिरन् भुवि ॥ २१

असंस्कृतप्रभूतानां त्यागिनां कुलयोषिताम् ।
 उच्छिष्टं भागधेयं स्याद्दर्भेषु विकिरञ्च यः ॥ २२
 उच्छेषां भूमिगतमजिह्मस्याशठस्य वा ।
 दासवर्गस्य तत्पित्रे भागधेयं प्रचक्षते ॥ २३
 इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे एकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥

द्विशीतितमोऽध्यायः ।

दैवे कर्मणि ब्राह्मणं न परीक्षेत । प्रयत्नात् पित्रे
 परीक्षेत । हीनाधिकाङ्गान् विवर्जयेत् । विकर्मस्थान्च ।
 वैडालव्रतिकान् । दृथालिप्तिनः । नक्षत्रजीविनः । देवल-
 काञ्च । चिकित्सकान् । अनूढापुत्रान् । तत्पुत्रान् । बहु-
 याजिनः । ग्रामयाजिनः । शूद्रयाजिनः । त्रयाज्ययाजिनः ।
 ब्राह्मणान् । तद्वयाजिनः । पर्वकारान् । सूचकान् । भृत-
 काध्यापकान् । भृतकाध्यापितान् । शूद्रावपुष्टान् । पतित-
 संसर्गान् । अनधीयानान् । सम्योपासनभ्रष्टान् । राज-
 सेवकान् । नग्नान् । पित्रा विवदमानान् । पितृमातृगुर्वग्नि-
 स्वाध्यायत्यागिनश्चेति ॥ १—२८ ॥

ब्राह्मणापसदा ह्येते कथिताः पङ्क्तिदुषकाः ।

एतान् विवर्जयेद्दयनाच्छास्त्रं कर्मणि पण्डितः ॥ ३०

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे द्विशीतितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥

त्राशीतितमोऽध्यायः ।

अथ पङ्क्तिपावनाः । त्रिणाचिकेतः । पञ्चाङ्गिः ।
 ज्येष्ठसामगः । वेदपारगः । वेदाङ्गस्याप्येकस्य पारगः ।
 पुराणेतिहासव्याकरणपारगः । धर्मशास्त्रस्याप्येकस्य
 पारगः । तौर्यपूतः । यज्ञपूतः । तपःपूतः । सत्यपूतः ।
 मन्त्रपूतः । गायत्रीजपनिरतः । ब्रह्मदेयानुसन्तानः ।
 त्रिसुपर्णः । जामाता । दौहित्रश्चेति पात्रम् । विशेषेण
 च योगिनः । अत्र पितृगीता गाय्या भवति ॥ १—२० ॥

अपि स स्नात् कुलेऽस्माकं भोजयेद्यस्तु योगिनम् ।

विप्रं शास्त्रे प्रयत्नेन येन तृप्यामहे वयम् ॥ २१

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे त्राशीतितमोऽध्यायः ॥ २३ ॥

चतुरशीतितमोऽध्यायः ।

न स्नेच्छविषये आद्यं कुर्यात् । न गच्छेन्नस्नेच्छ-
 विषयम् । परनिषानेष्वपि पीत्वा तत्साम्यमुपगच्छ-
 तीति ॥ १—३ ॥

चातुर्वर्त्यव्यवस्थानं यस्मिन् देशे न विद्यते ।

स स्नेच्छदेशो विज्ञेय आर्यावर्त्तस्ततः परः ॥ ४

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे चतुरशीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ।

पञ्चाशीतितमोऽध्यायः।

अथ पुष्करेवक्ष्यशावम् । जप्यहोमतपांसि च । पुष्करे
ज्ञानभात्रतः सर्वपापेभ्यः पूतो भवति । एवमेव गयाशीर्षे ।
अक्षयवटे । अमरकण्टकपर्वते । वराहपर्वते । यत्र कचन
नर्मदातीरे । यमुनातीरे । गङ्गायां विशेषतः । कुशावर्त्ते ।
बिन्दुके । नीलपर्वते । कनखले । कुबाम्ने । शृगुतुङ्गे ।
केदारै । महालये । नङ्गिकायाम् । सुगन्धायाम् ।
शाकभर्याम् । फल्गुतीर्थे । महागङ्गायाम् । त्रिहलिकायाम् ।
कुम्भारधारायाम् । प्रभासे । यत्र कचन सरस्वत्यां
विशेषतः ॥ १—२७ ॥

गङ्गाद्वारे प्रयागे च गङ्गासागरसङ्गमे ।

सततं नैमिषारण्ये वाराणस्यां विशेषतः ॥ २८

अगस्त्याश्रमे । कण्ठाश्रमे । कौशिक्याम् । सरयूतीरे ।
शोणित्य ज्योतिषायाश्च सङ्गमे । श्रीपर्वते । कालोदके ।
उत्तरमानसे । वडवायाम् । मतङ्गवाप्याम् । सप्तार्धे ।
विष्णुपदे । स्वर्गमार्गपदे । गोदावर्याम् । गोमत्याम् ।
वेत्तवत्याम् । विपाशायाम् । वितस्तायाम् । शतद्रुतीरे ।
चन्द्रभागायाम् । दूरावत्याम् । सिन्धोस्तीरे । दक्षिणे
पञ्चनदे । औसजे । एवमादिष्वथान्येषु तीर्थेषु । सरिद्वराषु ।
सर्वेष्वपि स्वभावेषु । पुलिनेषु । प्रस्रवणेषु । पर्वते ।
निकुञ्जेषु । वनेषु । उपवनेषु । गोमयलिप्तेषु । मनोज्ञेषु ।
अत्र च पितृगीता गाथा भवन्ति ॥ २९—६४ ॥

कुलेऽस्माकं च जन्तुः स्वादुर्बो नो दद्याज्जलाजलीन् ।
 नदीषु बहुतोयासु शीतवासु विशेषतः ॥ ६५
 अपि जायते सोऽस्माकं कुले कश्चिन्नरोत्तमः ।
 गयाशीर्षे वटे श्रावं यो नः कुर्यात् समाहितः ॥ ६६
 एष्टव्या बहवः पुत्रायद्येकोऽपि गयां व्रजेत् ।
 यजेत वाक्षमेधेन नीलं वा वृषमुत्सृजेत् ॥ ६७
 इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे पञ्चाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥

षडशीतितमोऽध्यायः ।

अथ वृषोत्सर्गः । कार्तिक्यामाश्वयुज्यां वा । तत्रादा-
 वेव वृषभं परीक्षेत । जीवद्वत्सायाः पर्यास्विन्याः पुत्रम् ।
 सर्वलक्षणोपेतम् । नीलम् । लोहितं वा मुखपुच्छपाद-
 शृङ्गशुक्लम् । यूथस्त्राच्छादकम् । ततो गवां मध्ये सुसमिध-
 मग्निं परिस्तीर्य पौष्णचरं पयसा श्रपयित्वा पूषा गा चन्वेतु
 न इह रतिरिति च हुत्वा वृषमयस्कारस्त्वङ्गयेत् । एकस्मिन्
 पार्श्वे चत्रेणापरस्मिन् पार्श्वे शूलेन । अंकितञ्च हिरण्यवर्णा
 इति चतुष्टभिः शम्भोदेवीरिति च स्नापयेत् । स्नातमलङ्कृतं
 स्नातालङ्कृताभिश्चतुष्टभिर्वत्सतरीभिः सार्द्धमानीय रुद्रान्
 पुरुषसूक्तं कुशाण्डीञ्च जपेत् । पिता वत्सेति वृषभस्य दक्षिणे
 कर्णे पठेत् । इमञ्च ॥ १—१४ ॥

वृषो हि भगवान् धर्मश्चतुष्पादः प्रकीर्तितः ।

वृणोमि ब्रह्मं भक्त्या स मे रक्षतु सर्वतः ॥ १५

एनं युवां पतिं वो दद्यान्-

नेन क्रीडन्तीश्चरथ प्रियेण ।

मा हास्यहि प्रजया मा तनूभि-

र्भारधाम द्विषते सोम राजन् ॥ १६

वृषं वत्सतरीयुक्तमैशान्यां कारयेद्द्विषि ।

होतुर्वस्त्रयुगं दद्यात् सुवर्णं कांस्यमेव च ॥ १७

अयस्कारस्य दातव्यं वेतनं मनसेषितम् ।

भोजनं बहुसर्पिष्कं ब्राह्मणांश्चात्र भोजयेत् ॥ १८

उत्पृष्टो वृषभो यस्मिन् पिवत्यथ जलाशये ।

जलाशयं तत् सकलं पितृंस्तस्योपतिष्ठति ॥ १९

शृङ्गेणोल्लिखते भूमिं यत्र कचन् दर्पितः ।

पितृणामन्नपानं तत् प्रभूतमुपतिष्ठति ॥ २०

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे षडशीतितमोऽध्यायः ॥ ६४

सप्ताशीतितमोऽध्यायः ।

अथ वैशाख्यां पौर्णमास्यां कृष्णवृषाजिनं सुवर्णशृङ्गं
रौप्यक्षुरं मौक्तिकलाङ्गुलभूषितं कृत्वा आविके वस्त्रे च
प्रसारयेत् । ततस्त्रिलैः प्रच्छादयेत् । सुवर्णनाभिञ्च कुर्यात् ।
अहतेन वासोयुगेन प्रच्छादयेत् । सर्वगन्धरत्नैश्चालङ्कृतं
कुर्यात् । चतसृषु दिक्षु चत्वारि तैजसपात्राणि क्षीरदधि-
मधुघृतपूर्णानि निधायाहिताग्नये ब्राह्मणायालङ्कृताय
वासोयुगेन प्रच्छादिताय दद्यात् । अत्र च गाथा भवन्ति
॥ १-७ ॥

यस्तु कृणाजिनं दद्यात् सखुरं शृङ्गसंयुतम् ।
 तिलैः प्रच्छाद्य वासोभिः सर्वरत्नैरलङ्कृतम् ॥ ८
 ससमुद्रगुहा तेन सशैलवनकानना ।
 चतुरन्ता भवेद्दत्ता पृथिवी नात्र संशयः ॥ ९
 कृणाजिने तिलान् कृत्वा हिरण्यं मधुसर्पिषी ।
 ददाति यस्तु विप्राय सर्वं तरति दुष्कृतम् ॥ १०
 इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे समाशीतितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

अष्टाशीतितमोऽध्यायः ।

अथ प्रसूयमाना गौः पृथिवी भवति । तामलङ्कृतां
 ब्राह्मणाय दत्त्वा पृथिवीदानफलमाप्नोति । अत्र च गाथा
 भवति ॥ १—३ ॥

सवत्सारोमतुल्यानि युगान्युभयतोमुखीम् ।
 दत्त्वा स्वर्गमवाप्नोति अद्धानः समाहितः ॥ ४
 इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे अष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

एकोनवतितमोऽध्यायः ।

मासः कार्तिकोऽग्निदैवत्यः । अग्निश्च सर्वदेवानां
 मुखम् । तस्मात् कार्तिकं मासं वहिःस्त्रावी गायत्रीज-
 पनिरतः सङ्गदेव इविष्वाशी संवत्सरकृतात् पापात् पूतो
 भवति ॥ १—३ ॥

क्रान्तिकं सकलं मासं नित्यस्नायी जितेन्द्रियः ।

जपन् हविष्यमुग्दाता सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ४

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे एकोनवतितमोऽध्यायः ॥ ८८

नवतितमोऽध्यायः ।

मार्गशीर्षशुक्लपञ्चदश्यां सृगशिरःसंयुक्तायां चूर्णित-
लवणस्य सुवर्णनाभं प्रस्रमेजं चन्द्रोदये ब्राह्मणाय प्रदा-
येत् । अनेन कर्मणा रूपसौभाग्यवानभिजायते । पौषी
चेत् पुण्ययुक्ता स्यात् तस्यां गौरसर्पपक्वोद्वर्तितशरीरो
गव्यघृतपूर्णकुम्भेनाभिषिक्तः सर्वोषधिभिः सर्वगन्धैः सर्व-
बीजैश्च स्नातो घृतेन भगवन्तं वासुदेवं स्नापयित्वा गन्ध-
पुष्पद्रूपदोपनैवेद्यादिभिश्चाभ्यर्च्य वैष्णवैः शक्रैर्वार्हस्पत्यैश्च
मन्त्रैः पावके हुत्वा ससुवर्णेन घृतेन ब्राह्मणान् स्वस्ति
वाचयेत् । वासोयुगं कर्त्तुं दद्यात् । अनेन कर्मणा पुण्यते ।
माघी मघायुता चेत् तस्यां तिलैश्चादं कृत्वा पूतो भवति ।
फाल्गुनी फाल्गुनीयुता चेत् स्यात् तस्यां ब्राह्मणाय
सुसंस्कृतं स्वास्तीर्णं शयनं निवेद्य भार्यां मनोज्ञां रूपवतीं
द्रविणवतीञ्चाप्नोति । नार्यपि भर्तारम् । चैत्री चित्रायुता
चेत् स्यात् तस्यां चित्रवल्लप्रदानेन सौभाग्यमाप्नोति । वैशाखी
विशाखायुता चेत् तस्यां ब्राह्मणसप्तकं क्षौद्रयुक्तैस्तिलैः
सन्तर्प्य धर्मराजानं प्रीणयित्वा पापेभ्यः पूतो भवति ।
ज्येष्ठी ज्येष्ठायुता चेत् तस्यां क्लृप्तोपानहप्रदानेन गवाधिपत्यं

प्राप्नोति । आषाढ्यामाषाढायुक्तावामन्नपानदानेन तदे-
वाक्षय्यमाप्नोति । श्रवण्यां श्रवणयुक्तायां जलधेनुं सार्द्धां
वासोयुगाच्छादितां दत्त्वा स्वर्गमाप्नोति । प्रौष्ठपदायुक्तायां
गोदानेन सर्वपापविनिर्मुक्तो भवति । आश्वयुज्यामश्विनी-
गते चन्द्रमपि घृतपूर्णं भाजनं सुवर्णयुतं विप्राय दत्त्वा
दीप्ताग्निर्भवति । कार्तिकी कृत्तिकायुता चेत् तस्यां सित-
सुक्ष्णमन्यवर्णं वा शशाङ्कोदये सर्वशस्त्ररत्नगन्धोपेतं दीप-
मध्ये ब्राह्मणाय दत्त्वा कान्तारभयं नश्यति । वैशाखशुक्ल-
तृतीयायामुपोषितोऽक्षतैर्वासुदेवमभ्यर्च्य तानेव हुत्वा दत्त्वा
च सर्वपापेभ्यः पृतो भवति । यज्ञ तस्मिन्नहनि प्रयच्छति
तदक्षय्यमाप्नोति । पौष्ण्यां समसीतायां कृष्णपक्षद्वादश्यां
सोपवासस्तिलैः स्नातस्त्रिलोदकं दत्त्वा तिलैर्वासुदेवमभ्यर्च्य
तानेव हुत्वा भुक्त्वा च पापेभ्यः पृतो भवति । माघ्यां सम-
तोतायां कृष्णद्वादश्यां सोपवासः श्रवणं प्राप्य वासुदेवाग्रतो
महावर्त्तिद्वयेन द्वीपद्वयं दद्यात् । दक्षिणपार्श्वं महारजन-
रक्तेन समग्रं वाससा घृततुलामष्टाधिकां दत्त्वा । वाम-
पार्श्वं तिलतैलतुलां साष्टां दत्त्वा श्वेतेन समग्रं वाससा ।
एतत् कृत्वा कृतकृत्यो यस्मिन् राष्ट्रेऽभिजायते यस्मिन् देशे
यस्मिन् कुले स तत्रोज्ज्वलो भवति । आश्विनं सकलं मासं
ब्राह्मणेभ्यः प्रत्यहं घृतं प्रदद्यादश्विनौ प्रीणयित्वा रूपभाग्
भवति । तस्मिन्नेव मासे प्रत्यहं गौरसैर्ब्राह्मणान् भोजयित्वा
राज्यभाग् भवति । प्रतिमासं रेवतीयुते चन्द्रमसि मधुघृत-
युतं रेवतीप्रीत्यै परमान्नं ब्राह्मणान् भोजयित्वा रेवतीं
प्रीणयित्वा रूपभाग् भवति । माघे मासेऽग्निं प्रत्यहं

तिलैर्दृत्वा सघृतं कुल्माषं ब्राह्मणान् भोजयित्वा दीप्ताग्नि-
र्भवति । सर्गां चतुर्दशीं नदीजले स्नात्वा धर्मराजानं पूजः
यित्वा सर्वापायेभ्यः पूतो भवति ॥ १—२७ ॥

यदीच्छेद्विपुलान् भोगान् चन्द्रसूर्यग्रहोपगान् ।

प्रातःस्नायी भवेन्नित्यं द्वौ मासौ माघफाल्गुनौ ॥ २८

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे नवतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥

एकनवतितमोऽध्यायः ।

अथ कूपकर्तुस्तत्प्रवृत्ते पानीये दुष्कृतस्याहं विनश्यति ।
तडागकृन्नित्यदमो वारुणं लोकमश्नुते । जलप्रदः सदा तप्तो
भवति । वृक्षारोपयितुर्दक्ष परलोके पुत्रा भवन्ति । वृक्षप्रदो
वृक्षप्रचूनैर्देवान् प्रीणयन्ति । फलैश्चातिथीन् । छायाया
चाभ्यागतान् । देवे वर्षत्युदकेन पितृन् । सेतुकृत् स्वर्ग-
माप्नोति । देवायतनकार्यस्य देवायतनं करोति तस्यैव
लोकमाप्नोति सुधासिक्तं कृत्वा यशसा विराजते । विविक्तं
कृत्वा गन्धर्वलोकमाप्नोति । पुष्पप्रदानेन ग्रीमान् भवति ।
अनुलेपनप्रदानेन कीर्त्तिमान् भवति । दीपप्रदानेन चक्षुष्मान्
सर्वत्रोज्ज्वलश्च । अन्नप्रदानेन बलवान् । (धूपप्रदानेनोहं
गच्छति । देवनिर्मात्यापनयनाद्गोप्रदानफलमाप्नोति । देवाव-
तनमार्जनात् तदुपलेपनाद्ब्राह्मणोच्छिष्टमार्जनात् पादा-
दिशौचादकल्पपरिचरणाच्च ॥ १—१८ ॥

कूपारामतङ्गागेषु देवतायतनेषु च ।

पुनःसंस्कारकर्त्ता च लभते मौलिकं फलम् ॥ १८

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे एकनवतितमोऽध्यायः ॥ ८१॥

द्विनवतितमोऽध्यायः ।

सर्वदानाधिकमभयप्रदानम् । तत्प्रदानेनाभीप्सितं लोक-
माप्नोति । भूमिप्रदानेन च । गोचर्ममात्रमपि भुवं प्रदाय-
सर्वपापेभ्यः पूतो भवति । गोप्रदानेन स्वर्गलोकमाप्नोति ।
दशधेनुप्रदो गोलोकान् । शतधेनुप्रदो ब्रह्मलोकान् । सुवर्ण-
शृङ्गीं रौप्यखरां मुक्तालाङ्गूलां कांस्योपदोहं वस्त्रोत्तरीयां
दत्त्वा धेनुरोमसङ्घानि वर्षाणि स्वर्गलोकमाप्नोति । विशे-
षतः कपिलाम् । दान्तं धुरन्धरं दत्त्वा दशधेनुप्रदो भवति ।
अश्वदः सूर्यसालोक्यमाप्नोति । वासोदञ्चन्द्रसालोक्यम् ।
सुवर्णदानेनाग्निसालोक्यम् । रुप्यप्रदानेन रूपम् । तैजसानां
पात्रं प्रदानेन पात्रं भवेत् सर्वकामानाम् । घृतमधुतैल-
प्रदानेनारोग्यम् । औषधप्रदानेन च । लवणप्रदानेन च
लावण्यम् । धान्यप्रदानेन वृष्टिम् । शस्यप्रदानेन च ।
अन्नदः सर्वम् । धान्यप्रदानेन सौभाग्यम् । अकीर्त्तिताना-
मन्येषां दानात् स्वर्गमवाप्नुयादिति । तिलप्रदः प्रजामिष्टम् ।
दूग्धनप्रदानेन दीप्ताग्निर्भवति । संग्रामे च सर्वजयमाप्नोति ।
आसनप्रादानेन स्थानम् । शय्याप्रदानेन भार्याम् । उपा-
नत्प्रदानेनाश्वतरीयुक्तं रथम् । कुक्षप्रदानेन स्वर्गम् ।

तालवृन्तचामरप्रदानेनाध्वसुखित्वम् । वास्तुप्रदानेन नगरा-
धिपत्यम् ॥ १—३१

यद्वयद्विष्टतमं लोके यच्चास्ति दयितं गृहे ।

तत्तद्गुणवते देयं तदेवाक्षय्यमिच्छता ॥ ३२

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे दिनवतितमोऽध्यायः ॥ ६२

दिनवतितमोऽध्यायः ।

अब्राह्मणे दत्तं तत्सममेव पारलौकिकम् । द्विगुणं
ब्राह्मणव्रुवे । सहस्रगुणं प्राधीते । अनन्तं वेदपारगे ।
पुरोहितस्तान्न एव पात्रम् स्वसा दुहिता जामातरश्च
घात्रम् ॥ १—६ ॥

न वार्यपि प्रयच्छेत् वैडालव्रतिके द्विजे ।

न बकव्रतिके पापे नावेदविद् धर्मवित् ॥ ७

धर्मध्वजी सदालुव्यम्हान्निको लोकदाम्भिकः ।

वैडालव्रतिको ज्ञेयो हिंस्रः सर्वाभिसन्धिकः ॥ ८

अधोदृष्टिर्नेकृतिकः स्वार्थसाधनतत्परः ।

शठो मिथ्याविनीतश्च बकव्रतपरो द्विजः ॥ ९

ये बकव्रतिनो लोके ये च माज्जोरालङ्घिनः ।

ते प्रतत्त्यन्धतामिस्रं तेन पापेन कर्मणा ॥ १०

न धर्मस्यापदेशेन पापं कृत्वा व्रतं चरेत् ।

व्रतेन पापं प्रच्छाद्य कुर्वन् स्त्रीशूद्रदम्भनम् ॥ ११

प्रेत्येह चेदृशो विप्रो गृह्यते ब्रह्मवादिभिः ।
 ब्रह्मणाचरितं यच्च तद्वै रक्षांसि गच्छति ॥ १२
 अलिङ्गी लिङ्गिवेषेण यो वृत्तिमुपजीवति ।
 स लिङ्गिना हरत्येनस्तिर्यग्योनौ प्रजायते ॥ १३
 न दानं यशसे दद्यान्न भयान्नोपकारिणे ।
 न ह्यत्यगौतशीलेभ्यो धर्मार्थमिति निश्चितम् ॥ १४
 इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे त्रिनवतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

चतुःनवतितमोऽध्यायः ।

गृही बलीपलितदर्शने वनाश्रयो भवेत् । अपत्यस्य
 चापत्यदर्शनेन वा । पुत्रेषु भार्यां निक्षिप्य तयानुस्यमानो
 वा । तत्राप्यग्नीनुपचरेत् । अफालकृष्टेन पचयन्नान् न
 हापयेत् । स्नाध्यावच्च न जह्यात् । ब्रह्मचर्यं पालयेत् ।
 चर्मचौरवासाः स्यात् । जटाश्मश्रुलोमनखांश्च बिभृयात् ।
 त्रिषवणस्त्रायी स्यात् । कपोतवृत्तिर्मांसनिचयः संवत्सर-
 निचयो वा । संवत्सरनिचयो पूर्वनिचितमाश्वयुज्यां
 जह्यात् ॥ १—१२ ॥

ग्रामादाहृत्य वाग्नीयादृष्टौ ग्रासान् वने वसन् ।

पुटेनैव पलाशेन पाणिना शकलेन वा ॥ १३

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे चतुःनवतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥

पञ्चनवतितमोऽध्यायः ।

वानप्रस्थस्तपसा शरीरं शोषयेत् । ग्रीष्मे पञ्चतपाः स्यात् ।
 आकाशशायी प्राटपि । आर्द्रवासा हेमन्ते । नक्ताशी
 स्यात् । एकान्तरहान्तरवान्तराशी वा स्यात् । पुष्पाशी ।
 फलाशी । शाकाशी । पर्णाशी । मूलाशी । यवान्नं पचान्त-
 योर्वा सकृदश्नोयात् । चान्द्रायणैर्वा वर्त्तते । अश्वकुट्टः ।
 दन्तोलूखलिको वा ॥ १—१५ ॥

तपोमूलमिदं सर्वं देवमानुषजं जगत् ।

तपोमध्यं तपोऽन्तश्च तपसा च तथा धृतम् ॥ १६

यदुच्चरं यदूरायं यदूरं यच्च दुष्करम् ।

सर्वं तत्तपसा साध्यं तपो हि दुरतिक्रमम् ॥ १७

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे पञ्चनवतितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥

षष्ठनवतितमोऽध्यायः ।

अथ त्रिष्वयमेषु पक्कजपायः प्राजापत्यामिष्टिं कृत्वा
 सर्वं वेदं दक्षिणां दत्त्वा प्रवज्याशमीस्यात् । आत्मन्यग्नीना-
 रोप्य भिक्षाय ग्रामभिक्षात् । समागारिकं भैक्षमादद्यात् ।
 अलाभे न व्यथेत । न भिक्षुकं भिक्षेत । भुक्तवति जनऽतीते
 यावत्सम्पाते भैक्षमादद्यात् । सन्ध्ये दारुपानेऽक्षपुपाने

वा । तेषाञ्च तस्याङ्गिः शुद्धिः सात् । अभिपूजितलाभादुद्दिजेत् ।
 शून्यागारनिकेतनः स्यात् । वृक्षमूलनिकेतनो वा । न ग्रामे
 द्वितीयं रात्रिमावसेत् । कौपीनाच्छादनमात्रमेव वसन-
 मादद्यात् । दृष्टिपूर्तं न्यसेत् पादम् । वस्त्रपूर्तं जलमादद्यात् ।
 सत्यपूर्तं वदेत् । मनःपूर्तं समाचरेत् । मरणं नाभिकाभयेत्
 जीवितञ्च । अतिवादांस्तिथिञ्चेत् । न कञ्चनावमन्येत ।
 निराशीः स्यात् । निर्नमस्कारः ॥ १—२२ ॥

वास्यैकं तच्छतो वाहुं चन्दनेनैकमुद्धतः ।

नाकल्याणं न कल्याणं तयोरपि च चिन्तयेत् ॥ २३

प्राणायामधारणाध्याननित्यः स्यात् । संसारस्यानि-
 त्यतां पश्येत् । शरीरस्याशुचिभावम् । जरया रूपविपर्ययम् ।
 शरीरमानसागन्तुकव्याधिभिश्चोपतापम् । सहजैश्च ।
 मित्यान्धकारे गर्भे वसतिम् । मूलपुरीषमध्ये च । तत्र
 च शीतोष्णदुःखानुभवनम् । जन्मसमये योनिसङ्कटनिर्ग-
 मान्महादुःखानुभवनम् । बाल्ये मोहं गुह्यपरवेश्यताम् ।
 अध्ययनादनेकक्लेशम् । यौवने च विषयप्राप्तावमार्गेण तद-
 व्याप्तौ विषयसेवनान्नरके पतनम् । अप्रियैर्द्रुसितं प्रियैश्च
 विप्रयोगम् । नरकेषु च सुमहद्दुःखम् । संसारसंसृतौ
 तिर्यग्योनिषु च । एवमस्मिन् सततपापिनि संसारे न
 किञ्चित् सुखम् । यद्यपि किञ्चिद्दुःखापेक्षया सुखसंज्ञं तद-
 प्यनित्यम् । तत्सेवाशक्तावलभने वा महद्दुःखम् । शरीर-
 च्छेदं सप्तधातुकं पश्येत् । वसारुधिरमांसास्थिमदोमज्जा-
 शुक्रात्मकम् ॥ चर्माम्बुनदम् । दुर्गन्धि च । मलायतनम् ।
 सुखशतैरपि हृतं विकारि । प्रयत्नादपि विनाशि ॥

कामक्रोधलोभमोहमदमातसरथस्थानम् । पृथिव्यामेजोवाया-
काशात्मकम् । अस्थिशिराधमनिस्त्रायुतम् । रजस्वलम् ।
षट्त्वचम् । अस्यां त्रिभिः शतैः अष्टाधिकैर्धार्थ्यमाणम् ।
तेषां विभागः । सूक्ष्मैः सद चतुःषष्टिर्दृशनाः । विंशति-
र्जखाः । पाणिपादशलाकाश्च । षष्टिरङ्गुलीनां पञ्चगणि ।
द्वे पाणयोः । चतुःष्टयं गुल्फेषु । चत्वार्यरत्नयोः । चत्वारि
जङ्घयोः । द्वे द्वे कानु-कपोलयोः । द्वे द्वे अक्षतालूषक-
योणिफलकेषु । भगवत्येकम् । पृष्ठास्थि पञ्चचत्वारिंशद्भागम् ।
पञ्चदशास्थीनि ग्रीवा । जल्वकम् ॥ तथा हनुः । तन्मूले च
द्वे । द्वे ललाटाक्षिगण्डे । नासा घनास्थिका । अवुदैः
स्थानकैश्च सार्धं द्विसप्ततिः पार्श्वकाः । ऊरुः सप्तदश ।
द्वौ शङ्गकौ । चत्वारि कपालानि शिरस्येति । शरीरेऽस्मिन्
सप्तशिराशतानि । नव स्त्रायुशतानि । धमनीयते द्वे ।
पञ्चपेशीयतानि । क्षुद्रधमनीनामेकोनविंशत्तन्त्राणि नव-
शतानि षट्पञ्चाशद्वधमन्यः । लक्षतयं श्मश्रुकेशकूपानाम् ।
सप्तोत्तरं मर्माशतम् । सन्धिषते द्वे । चतुःपञ्चाशद्रोमकोटयः
सप्तषष्टिश्च लक्षाणि । नाभिरोजोगुदं शक्रं शोणितं शङ्गको
मूर्धा कण्ठो हृदयंचेति प्राणायतनानि । बाहुद्वयं जङ्घाद्वयं
मध्यं शीर्षमिति षडङ्गानि । वसा वपा अवहननं नाभिः
क्लोमा यकृत् प्लीहा क्षूद्रान्त्रं वृककौ वस्तिः पुरीषाधानमा-
माशयो हृदयं स्थूलान्त्रं गुदमुदरं गुदकोष्ठम् । कनौनिके
अक्षिकूटे शङ्कुली कर्णौ कर्णपत्रकौ गण्डौ भ्रुवौ शङ्गकौ
दन्तवैष्टावोडौ कज्जन्दरे वङ्क्षणी वृषणी तुको स्नेहसंज्ञा-
तप्तौ स्तनौ उपजिह्वा श्लिचौ बाह्वौ जङ्घे ऊरु पिण्डके

तालूदरं वास्तशीर्षो चिवुकं गलगुण्डिके अवट्सेत्यस्मिन्
शरीरके स्थानानि । शब्दस्पर्शरसरूपगन्धाश्च विषयाः ।
नासिकालोचनत्वग्जिह्वाश्रोत्रमिति बुद्धीन्द्रियाणि । हस्तौ
पादौ पायूपस्थं जिह्वेति कर्माद्रिवाणि । मनोबुद्धिरात्मा
चाव्यक्तमितीन्द्रियातीताः ॥ १—८६ ॥

ब्रह्मं शरीरं वसुधे क्षेत्रमित्यभिधीयते ।

एतदयो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञमिति तद्विदः ॥ ८७

क्षेत्रज्ञमेवे मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भाविनि ।

क्षेत्रक्षेत्रज्ञविज्ञानं ज्ञेयं नित्यं सुसुक्ष्मा ॥ ८८

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे षष्पवतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

संप्रतनवतितमोऽध्यायः ।

अरुह्योत्तानचरणः सैव्ये करै करमितरं न्यस्य तालु-
स्त्राचलजिह्वो दन्तैर्हन्तानसंस्पृशन् स्वं नासिकाग्रं पश्यन्
दिशश्चानवलोकयन् विभीः प्रशान्तात्मा चतुर्विंशत्या तत्त्वै-
र्व्यतीतं चिन्तयेत् । नित्यमतीन्द्रियमगुणं शब्दस्पर्शरसरूप-
गन्धातीतं सर्वज्ञमतिस्थूलम् । सर्वगमति सूक्ष्मम् । सर्वतः
पाणिपादं सर्वतोऽक्षि शिरोमुखं सर्वतः सर्वेन्द्रियशक्तिम् ।
एवं ध्यायेत् । ध्याननिरतस्य च संवत्सरेण योगाधिभावो
भवति । अथ निराकारे लब्धवन्धुं कर्तुं न शक्नोति तदा
दृष्टिव्यक्ते जीवायाकाशमनोबुद्ध्यात्माव्यक्तपुरुषाणां पूर्वं पूर्वं
ध्यात्वा तत्र लब्धलक्ष्यस्तत्तत् परित्यज्यापरमपरं ध्यायेत् ।
एवं पुरुषध्यानमारभेत । अत्राप्यसमर्थः स्वहृदयपद्मस्थावा-

क्षुब्धस्य मध्ये दीपवत् पुरुषं ध्यायेत् । तत्राप्यसमर्थं भगवन्तं
बाहुदेवं किरीटिनं कुण्डलिनमङ्गदिनं श्रीवत्साङ्गं वन-
मालाविभूषितोरस्कं सौम्यरूपं चतुर्भुजं शङ्खचक्रगदापद्मधरं
चरणमध्यगतभुवं ध्यायेत् । यद्व्यायति तदाप्नोति ध्यान-
गुह्यम् । तस्मात् सर्वमेव चरं त्यक्त्वा अचरमेव ध्यायेत् ।
न च पुरुषं विना किञ्चिदप्यचरमस्ति । तं प्राप्य सुतो
भवति ॥ १—१४ ॥

पुरमाक्रम्य सकलं श्रेते यस्मान्महाप्रभुः ।
तस्मात् पुरुष इत्येवं प्रोच्यते तत्त्वेचिन्तकैः ॥ १५
प्राशात्रापररात्रेषु योगी नित्यमतन्द्रितः ।
ध्यायते पुरुषं विष्णुं निर्गुणं पञ्चविंशकम् ॥ १६
तत्त्वात्मानमगम्यं च सर्वतत्त्वविवर्जितम् ।
असक्तं सर्वभृच्चैव निर्गुणं गुणभोक्तृ च ॥ १७
बहिरन्तश्च भूतानामचरं चरमेव च ।
क्षुब्धत्वात् तद्विज्ञेयं दूरस्थं चान्तिके च तत् ॥ १८
अविभक्तं च भूतेन विभक्तमिव च स्थितम् ।
भूतभय्यभवद्रूपं ग्रसिष्णु प्रभविष्णु च ॥ १९
ज्योतिषामपि तज्जगोतिस्तमसः परमुच्यते ।
ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्वस्य तिष्ठितम् ॥ २०
इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयंचोक्तं समासतः ।
मङ्गल एतद्विज्ञाय मङ्गावायोपपद्यते ॥ २१
इति वैष्णवे धर्मीशास्त्रे सप्तमवतितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

अष्टनवतितमोऽध्यायः ।

द्रुत्येवमुक्ता वसुमती जानुभ्यां शिरसां च नमस्कारं
 कृत्वा वाच । भगवंस्त्वत्समीपे सततमेवं चत्वारि महाभूतानि
 कृतालयान्याकाशः शङ्करपी वायुश्चक्ररूपी तेजश्च गदारुण-
 भोऽभोरुह्ररूपी अहमप्यनेनैव रूपेण भगवत्पादमध्यपरि-
 वर्त्तिनी भवितुमिच्छामि । द्रुत्येवमुक्तोभगवांस्तथेत्युवाच ।
 वसुधापि लक्षकामां तथा चक्रे । देवदेवश्च तुष्टाव । श्रीं
 नमस्ते । देवदेव । वासुदेव । आदिदेव । कामदेव ।
 कामपाल । मङ्गीपाल । अनादिमथानिधन । प्रजापते ।
 सुप्रजापते । महाप्रजापते । ऋज्यं स्यते । वाचस्यते ।
 जगत्पते । दिवस्यते । वनस्यते । पयस्यते । पृथीविपते ।
 सलिलपते । दिक्पते । महत्पते । मरुत्पते । लक्ष्मीपते ।
 ब्रह्मरूप । ब्राह्मणप्रिय । सर्वग । अचिन्त्य । ज्ञानगम्य ।
 पुरुहूत । पुरुष्टुत । ब्रह्मण्य । ब्रह्मप्रिय । ब्रह्मकायिक ।
 महाकायिक । महाराजिक । चतुर्भहाराजिक । भास्वर ।
 महाभास्वर । संस । महाभाग । स्वर । तुषित । महा-
 तुषित । प्रतर्हन् । परिनिर्भीत । अपरिनिर्भीत । वश-
 वर्त्तिन् । यज्ञ । महायज्ञ । यज्ञयोग । यज्ञगम्य । यज्ञ-
 निधन । अजित । वैकुण्ठ । अपार । पर । पुराण । लेख्य ।
 प्रजाधर । चित्रशिखण्डधर । यज्ञभागहर । पुरोडाशहर ।
 विश्वेश्वर । विश्वधर । शुचिश्रवः । अच्युतार्चन । पृथार्चिः ।
 खण्डपरशो । पद्मनाभ । पद्मधर । पद्मधाराधर । हृषीकेश ।
 एकशृङ्ग । महाबराह । हुहिण । अच्युत । अनन्त । पुरुष ।

महापुरुष । कपिल । साङ्ग्याचार्य । विश्वक्सेन । धर्म ।
धर्मद । धर्माङ्ग । धर्मवसुप्रद । नरप्रद । विष्णो । जिष्णो ।
सहिष्णो । कृष्ण । पुण्डरीकाक्ष । नारायण । परायण ।
जगत्परायण । नमो नम इति ॥ १—१०१ ॥

स्तुत्वा त्वेवं प्रसन्नेन मनसा पृथिवी तदा ।

एवाच सम्मुखं देवं लब्धकमा वसुधरा ॥ १०२

इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे ऽष्टनवतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

नवनवतितमोऽध्यायः ।

दृष्ट्वा श्रियं देवदेवस्य विष्णोर्गृहीतपादां तपसा ज्वलन्तीम् ।

सुतमजाम्बुनदचारुवर्णीं पप्रच्छ देवीं वसुधां प्रतिष्ठा ॥ १

उन्निद्रकोकनदचारुकरे वरेण्ये

उन्निद्रकोकनदानाभिर्गृहीतपादैः ।

उन्निद्रकोकनदसन्नसदास्थितीने

उन्निद्रकोकनदमध्यसमानवर्णौ ॥ २

नीलाजनेत्रे तपनीयवर्णं शुक्लाम्बरे रत्नविभूषिताङ्गि ।

चन्द्रानने सूर्यसमानभासे महाप्रभावे जगतः प्रधाने ॥ ३

त्वमेव निद्रा जगतः प्रधाना लक्ष्मीर्दृतिः श्रीविरतिर्जया च ।

कान्तिः प्रजा कीर्त्तिरथो विभूतिः सरस्वती वागय पावनी च ॥

स्वधा तितिच्चा वसुधा प्रतिष्ठा

स्थिति सुदीक्षा च तथा सुनीति ।

ख्यातिर्विशाला च तथानसूया

स्वाहा च मेधा च तथैव ब्रुहिः ॥ ५

आक्रम्य सर्वान्तु यथा त्रिलोकीं

तिष्ठत्वयं देवबरोऽसिताक्षि ।

तथा स्थिता त्वं वरदे तथापि

पृच्छाम्यहं वसति विभूत्याः ॥ ६

ब्रह्मेवमुक्ता वसुधां बभाषे लक्ष्मीस्तदा देववराग्रतःस्थः ।

कदा स्थिताहं मधुसूदनस्य देवस्य पार्श्वे तपनीय वर्णे ॥ ७

अस्याज्ञया यं मनसा स्मरामि

श्रियायुतं तं प्रवदन्ति सन्तः ।

संस्मारणे वाप्यथ तत्र चाहं

स्थिता सदा तच्छृणु लोकधात्रि ॥ ८

ब्रह्माभ्यय कं च निशाकरे च तारिगणाभ्ये गगने विमेषे ।

मेघे तथा लम्बपयोधरे च शक्रायुधोऽप्ये च तडित्प्रकाशे ॥ ९

तथा सुवर्णे विमले च रुप्ये रत्नेषु वस्त्रेष्वमलेषु भूमे ।

प्रसादमालासु च पाण्डुरासु देवालयेषु ध्वजभूषितेषु ॥ १०

सद्यः क्षते चाप्यथ गोमये च मत्ते गजेन्द्रे तुरगे प्रहृष्टे ।

वृषे तथा दर्पसमन्विते च विप्रेतथैवाध्ययनप्रपन्ने ॥ ११

सिंहासने चामलके च बिल्वे

छत्रे च शङ्खे च तथैव पद्मे ।

दीप्ते हुताग्ने विमले च खड्गे

आदर्शविम्बे च तथा स्थिताहम् ॥ १२

पूर्णोदकुम्भेषु सचामरेषु

सतालवृन्तेषु विभूषितेषु ।

भृङ्गारपात्रेषु मनोहरेषु

सृदि स्थिताहम् नवोद्भूतायाम् ॥ १३

क्षीरे तथा सर्पिषि शादले च
 क्षौद्रे तथा दक्षि पुरन्धिगात्रे ।
 देहे कुमार्याश्च तथा सुराणां
 तपस्विनां यज्ञहुतां च देहे ॥ १४
 शरे च संश्रामविनिर्गते च
 स्थितौ ष्वते स्वर्गसदः प्रयाते ।
 वैदध्नौ वायय शङ्खशब्दे
 स्नाहास्वधायामथ बाह्यशब्दे ॥ १५
 राजाभिषेके च तथा विवाहे
 यज्ञे वरे स्नातशिरस्यथापि ।
 पुष्पेषु शृङ्गेषु च पर्वतेषु
 फलेषु रम्येषु सरिहारासु ॥ १६
 सरःसु पूर्णेषु तथा जलेषु
 सशादलायां भुवि पद्मखण्डे ।
 वने च वत्से च शिशौ प्रहृष्टे
 साधौ नरे धर्म्मपरायणे च ॥ १७
 आचारसेविन्यथ शास्त्रनित्ये
 विनीतवेधे च तथा सुवेधे ।
 सुशुद्धदान्ते मलवर्जिते च
 मृष्टाशने चातिथिपूजके च ॥ १८
 स्वदारतुष्टे निरते च धर्म्मे
 धर्म्मात्कटे चात्यशनाद्विरक्ते ।
 सदा सपुष्पे च सुगन्धिगात्रे
 सुगन्धलिप्ते च विभूषिते च ॥ १९

सत्यस्थिते भूतहिते निविष्टे
क्षमार्चिते क्रोधविवर्जिते च ।
स्वकार्यदक्षे परकार्यदक्षे
कल्याणचित्ते च सदाबिनीते ॥ २०

नारीषू नित्यं सुविभूषितासु पतिव्रतासु प्रियवादिनीषु ।
अमुक्तहस्तासु सुतान्वितासु सुगुप्तभाण्डासु वलिप्रियासु ॥ २१
सम्पृष्टवेश्मासु जितेन्द्रियासु कलिव्यपेतासु पथिस्थितासु ।
धर्मव्यपेक्षासु दयान्वितासु स्थिता सदाहं मधुसूदने तु ॥ २२
इति वैष्णवे धर्मशास्त्रे नवनवतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

शततमोऽध्यायः ।

धर्मशास्त्रमिदं श्रेष्ठं स्वयं देवेन भाषितम् ।
ये द्विजा धारयिष्यन्ति तेषां स्वर्गे गतिः परा ॥ १
इदं पवित्रं मङ्गल्यं स्वर्गमायुष्यमेव च ।
ज्ञानंचैव यशस्यंच धनसौभाग्यवर्द्धनम् ॥ २
अध्येतव्यं धारणीयं श्राव्यं श्रोतव्यमेव च ।
श्राद्धेषु श्रावणीयंच भूतिकामैर्नरैः सदा ।
इदं रहस्यं परमं कथितं वसुधे तव ॥ ३
मया प्रसन्नेन जगद्वितार्थं सौभाग्यमेतत् परमं रहस्यम् ।
इः स्वप्नार्थं बहुपुण्ययुक्तं शिवालयं श्वाश्वतधर्मशास्त्रम् ॥ ४
इति वैष्णव धर्मशास्त्रे शततमोऽध्यायः ॥ १०० ॥
इति वैष्णवसंहिता समाप्ता ।

मनुसंहिता ।

प्रथमोऽध्यायः ।

अनुमेकाग्रमासौ नमभिगम्य मर्षयः ।
प्रतिपूज्य यथान्यायमिदं वचनमब्रुवन् ॥ १
भगवन् सर्ववर्णानां यथावदनुपूर्वशः ।
अन्तरप्रभावानाञ्च धर्मानो वक्तुमर्हसि ॥ २
त्वमेको ह्यस्य सर्वस्य विधानस्य स्वयम्भुवः ।
अचिन्त्यस्याप्रमेयस्य कार्यतत्त्वार्थवित् प्रभो ॥ ३
स तैः दृष्टस्तथा सम्यगमितौजा महात्मभिः ।
प्रत्यवाचार्च्च्य तान् सर्वान् महर्षीन् श्रूयन्तामिति ॥ ४
आसीदिदन्तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम् ।
अप्रतर्क्यमविज्ञेयं प्रसुप्तमिव सर्वतः ॥ ५
ततः स्वयम्भूर्भगवानव्यक्तो व्यञ्जयन्निदम् ।
महाभुतादि दृत्तौजाः प्रादुरासीत्तमोनुदः ॥ ६
योऽसावतीन्द्रियग्राह्यः सूक्ष्मोऽव्यक्तः सनातनः ।
सर्वभूतमयोऽचिन्त्यः स एव स्वयमुद्भवो ॥ ७
सोऽभिधायः शरीरात् स्वात् सिद्ध्यन् विविधा प्रजाः ।
अप एव ससर्ज्जादौ तां वीजमवासृजत् ॥ ८

तदण्डमभवद्वैभं सहास्रांशुसमप्रभम् ।
 तस्मिन् जज्ञे स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः ॥ ८
 आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनुवः ।
 ता यदस्यायनं पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः ॥ १०
 यत्तत्कारणमयत्तं नित्यं सदसदात्मकम् ।
 तद्विष्टुः स पुरुषो लोके ब्रह्मेति कीर्त्तयते ॥ ११
 तस्मिन्नण्डे स भगवानुषित्वा परिवत्सरम् ।
 स्वयमेवात्मनो ध्यानात्तदण्डमकरोद्विधा ॥ १२
 ताभ्यां स शकलाभ्याश्च दिवं भूमिश्च निर्धमे ।
 मध्ये व्योम दिशश्चाष्टावपां स्थानञ्च श्वाश्वतं ॥ १३
 उद्वर्चात्मनश्चैव मनः सदसदात्मकम् ।
 मनसश्चायहङ्कारमभिमन्तारमीश्वरम् ॥ १४
 महान्तमेव चात्मानं सर्वाणि त्रिगुणानि च ।
 विषयाणां ग्रही त्रीणि शनैः पद्मेन्द्रियाणि च ॥ १५
 तेषां त्ववयवान् सूक्ष्मान् षण्णामप्यमितौजसाम् ।
 सन्निवेश्यात्ममात्रासु सर्वभूतानि निर्धमे ॥ १६
 यन्मूर्त्यवयवाः सूक्ष्मास्तस्येमान्याश्रयन्ति षट् ।
 तस्माच्छरीरमित्याहुस्तस्य मूर्त्तिं मनीषिणः ॥ १७
 तदाविशन्ति भूतानि महान्ति सह कर्मभिः ।
 मनश्चावयवैः सूक्ष्मैः सर्वभूतकदव्ययम् ॥ १८
 तेषामिदन्तु समानां पुरुषाणां महौजसाम् ।
 सूक्ष्माभ्यो भूर्त्तिमात्राभ्यः संभवत्यव्ययाद्वायम् ॥ १९
 आद्याद्यस्य गुणत्वे षामवाप्नोति परः परः ।
 यो यो याव तियच्चैषां स स तादद्गुणः स्मृतः ॥ २०

सर्वेषान्तु स नामानि कर्माणि च पृथक् पृथक् ।
 वेदगन्धेभ्य एवादौ पृथक्संस्थाश्च निर्ममे ॥ २१
 कर्मात्मनाश्च देवानां सोऽसृजत् प्राणिनां प्रभुः ।
 साध्यानाश्च गणं सूक्ष्मं यज्ञश्चैव सनातनम् ॥ २२
 अग्निवायुरविभ्यस्तु त्वयं ब्रह्म सनातनम् ।
 बुद्धो ह यज्ञसिद्धार्थं गृह्यजुःसामलक्षणम् ॥ २३
 कालं कालविभक्तीश्च नक्षत्राणि ग्रहांस्तथा ।
 सरितः सागरान् शैलान् समानि विषमाणि च ॥ २४
 तपो वाचं रतिश्चैव कामं च क्रोधमेव च ।
 सृष्टिं ससर्ज चैवमां स्रष्टुमिच्छन्निमाः प्रजाः ॥ २५
 कर्मणाश्च विवेकायै धर्माधर्मौ व्यवचयत् ।
 इन्द्रै रयोजयच्चेमाः सुखदुःखादिभिः प्रजाः ॥ २६
 अक्षो माता विनाशियो दशादीनान्तु याः स्मृताः ।
 ताभिः सार्धमिदं सर्गं सम्भवत्यनुपूर्वशः ॥ २७
 यन्तु कर्माणि यस्मिन् स न्ययुङ्क्त प्रथमं प्रभुः ।
 स तदेवं स्वयम्भोजे सृज्यमानः पुनः पुनः ॥ २८
 हिंसाहिंसे ऋदुक्रूरे धर्माधर्मावृतावृते ।
 यद्य य सोऽदधात् सर्गे तत्त य स्वयमाविशत् ॥ २९
 यथर्तुलिङ्गान्यृतवः स्वयमेवर्तुपर्यये ।
 स्वानि स्वान्यभिपद्यन्ते तथा कर्माणि देहिनः ॥ ३०
 लोकानान्तु विट्वाय मुखवाङ्मरुपादतः ।
 ब्राह्मणं क्षत्रियं वैश्यं शूद्रञ्च निरवर्त्तयत् ॥ ३१
 द्विधा कृत्वात्मनो देहमर्द्धेन पुरुषोऽभवत् ।
 अर्द्धेन नारी त यां स विराजमसृजत् प्रभुः ॥ ३२

तपस्तप्ताः जद्यन्तु स स्वयं पुरुषो विराट् ।
 तं मां वित्ताय सर्वस्य सष्टारं द्विजसत्तमाः ॥ ३३
 अहं प्रजाः सिसृक्षस्तु तपस्तप्ता सुदुश्चरम् ।
 पतीन् प्रजानामष्टजं महर्षीनादितो ददश ॥ ३४
 मरीचिमवाङ्गिरसौ पुलस्त्यं पुनहं क्रतुम् ।
 प्रवेतसं वशिष्ठश्च भृगुं नारदमेव च ॥ ३५
 एते मनूस्तु सप्तान्यानष्टजन् भूरितेजसः ।
 देवान् देवनिष्कायांश्च महर्षींश्चामितौजसः ॥ ३६
 यक्षः रक्षः पिशाचांश्च गन्धर्वांश्चरसोऽसुरान् ।
 नागान् सर्पान् सुपर्णांश्च पितृणाञ्च पृथग्गणान् ॥ ३७
 विद्यतोऽश्वनिमेघांश्च रोहितेन्द्रधनूंषि च ।
 उल्कानिष्पातकेतूँश्च ज्योतींश्चैवावचानि च ॥ ३८
 किन्नरान् वानरान् मत्स्यान् विविधांश्च विहङ्गमान् ।
 पशून् सृगान् मनुष्यांश्च व्यालाञ्चोभयतोदतः ॥ ३९
 ह्रमिकीटपतङ्गांश्च यूकामक्षिकमत्कृणम् ।
 सर्वञ्च दंशमश्वत्थं स्यावरञ्च पृथग्विधम् ॥ ४०
 एवमेतैरिदं सर्वं मन्त्रियोगान्महात्मभिः ।
 यथाकर्म तपोयोगात् सृष्टं स्यावरजङ्गमम् ॥ ४१
 येषान्तु यादृशं कर्म भूतानामिह कीर्तितम् ।
 तत्तथा वोऽभिधास्यामि क्रमयोगञ्च जन्मानि ॥ ४२
 पशवश्च खगाश्चैव व्यालाञ्चोभयतोदतः ।
 रक्षांसि च पिशाचाश्च मनुष्याश्च जरायुजाः ॥ ४३
 अण्डजाः पक्षिणः सर्पा नका मत्स्याश्च कच्छपाः ।
 यानि चैवं प्रकाराणि स्थलजान्यौदकानि च ॥ ४४

खेदजं दंशमशकं यूकामक्षिकमत्कुणम् ।
 उभरणश्चोपजायन्ते यच्चान्यत् किञ्चिदीदृशम् ॥ ४५
 उद्भिजाः स्थावराः सर्वे बीजकाण्डप्ररोहिणः ।
 औषधः फलपाकान्ता बहूपुष्पफलोपगाः ॥ ४६
 अमुषाः फलवन्तो ये ते वनस्पतयः स्मृताः ।
 पुष्पिणः फलिनश्चैव वृक्षास्तूभयतः स्मृताः ॥ ४७
 गुच्छगुल्मन्तु विविधं तथैव दृश्यजातयः ।
 बीजकाण्डरूपाण्येव प्रताना वक्त्रा एव च ॥ ४८
 तमसा बहुरूपेण वेष्टिताः कर्महेतुना ।
 अन्तःसंज्ञा भवन्त्येते सुखदुःखसमन्विताः ॥ ४९
 एतदन्तास्तु गतयो ब्रह्मद्याः स उदाहृताः ।
 घोरेऽग्निन् नतसंसारे नित्यं सततयायिनि ॥ ५०
 एतं सर्वं सृष्ट्वेदं मां चाचिन्त्यपराक्रमः ।
 आत्मन्यन्तर्दधे भूयः कालं कालेन पीडयन् ॥ ५१
 यदा स देवो जगर्त्ति तदेदं चेष्टते जगत् ।
 यदा स्वपिति शान्तात्मा तदा सर्वं निमीलति ॥ ५२
 तस्मिन् स्वपति तु स्वस्थे कर्मात्मानः शरीरिणः ।
 स्वकर्मभ्यो निवर्त्तन्ते मनश्च ग्लानिश्चञ्चति ॥ ५३
 युगपत् प्रलीयते यदा तस्मिन्महात्मनि ।
 तदायं सर्वभूतात्मा सुखं स्वपिति निर्वृतः ॥ ५४
 तमोऽयन्तु समाश्रित्य चिरन्तिष्ठति सेन्द्रियः ।
 न च स्वं कुरुते कर्म तदोत्क्रामति मूर्त्तितः ॥ ५५
 ब्रह्माणमात्रिको भूत्वा बीजं स्थास्य चरिणश्च ।
 समाविशति संसृष्टस्तदा मूर्त्तिं विमुञ्चति ॥ ५६

एवं स जाग्रत्स्वप्नाभ्यामिदं सर्वं चराचरम् ।
 संजीवयति चाजस्रं प्रमाप्रयति चाव्ययः ॥ ५७
 इदं शास्त्रन्तु कृत्वासौ मामिव स्वयमादितः ।
 विधिवद्ग्राहयामास मरीच्यादींस्त्वहं मुनीन् ॥ ५८
 एतद्वोऽयं भृगुः शास्त्रं आवयिष्यत्यशेषतः ।
 एतदि मत्तोऽधिजगे स मिवोऽखिलं मुनिः ॥ ५९
 ततस्तथा स तेनोक्तो महर्षिर्मनुना भृगुः ।
 तानब्रवीदृषीन् सर्वान् प्रीतात्मा श्रूयतामिति ॥ ६०
 स्वायम्भुव आस्य मनोः षड्विंश्या मनवोऽपरे ।
 सृष्टवन्तः प्रजाः स्वाः स्वा महात्मानो महौजसः ॥ ६१
 सारोचिषश्चौत्तमिच्च तामसो रैवतस्तथा ।
 चाक्षपच्च महातेजा विवस्वत्सुत एव च ॥ ६२
 स्वायम्भुवाद्याः समैते मनवो भूरितेजसः ।
 स्वे स्वेऽन्तरे स मिदमुत्पाद्यापुञ्चराचरन् ॥ ६३
 निमेषा दश चाष्टौ च काष्ठा त्रिंशत् ताः कला ।
 त्रिंशत्कला मुहूर्तः स्यादहोरात्रन्तु तावतः ॥ ६४
 अहोरात्रे विभजते सूर्यो मानुषदैविके ।
 रात्रिः स्वप्राय भूतानां चेष्टायै कर्मणामहः ॥ ६५
 पितॄन् रात्रहनी मासः प्रविभागस्तु पक्षयोः ।
 कर्मचेशस्वहः कृष्णः शुक्लः स्वप्राय शर्वरी ॥ ६६
 दैवे रात्रहनी वर्षं प्रविभागस्तयोः पुनः ।
 अहस्तत्रोदगयनं रात्रिः स्याद्वक्षिणायनम् ॥ ६७
 ब्राह्मस्य तु क्षपाहस्य यत् प्रमाणं समासतः ।
 एकैकशो दुर्नागान्तु क्रमशस्तन्निबोधत ॥ ६८

चत्वार्याहुः सहस्राणि वर्षाणान्तु कृतं युगम् ।
 तस्य तावच्छती सभ्या सभ्यांश्च तथाविधः ॥ ६८
 इतरेषु ससभ्येषु ससभ्यांशेषु च त्रिषु ।
 एकपायेन वत्तन्ते सहस्राणि शतानि च ॥ ७०
 यदेतत् परिसङ्ख्यातमादावेव चतुर्युगम् ।
 एतद्वादशसाहस्रं देवानां युगमुच्यते ॥ ७१
 दैविकानां युगानान्तु सहस्रं परिसङ्ख्याया ।
 ब्राह्ममेकमहर्ज्यं तावती रात्रिरेव च ॥ ७२
 तद्वै युगसहस्रान्तं ब्राह्मं पुण्यमहर्विदुः ।
 रात्रिश्च तावतीमेव तेऽहोरात्रविदो जनाः ॥ ७३
 तस्य सोऽहर्निशस्यान्ते प्रसुप्तः प्रतिबुध्यते ।
 प्रतिबुध्य च सृजति मनः सदसदात्मकम् ॥ ७४
 मनः सृष्टिं विकुरुते चोद्यमानं सिसृक्षया ।
 आकाशं जायते तस्मात् तस्य शब्दगुणं स्मृतम् ॥ ७५
 आकाशात्तु विकुर्वाणात् सर्वगन्धवहः शुचिः ।
 बलवान् जायते वायुः स वै स्पर्शगुणो मतः ॥ ७६
 वायोरपि विकुर्वाणाद्बिरोचिष्णु तमोनुदम् ।
 ज्योतिरुत्पद्यते भास्वत्तद्रूपगुणमुच्यते ॥ ७७
 ज्योतिषश्च विकुर्वाणादापो रसगुणाः स्मृताः ।
 अद्गो गन्धगुणा भूमिरित्येषा सर्वादिताः ॥ ७८
 अत् प्राक् द्वादशसाहस्रमुदितं दैविकं युगम् ।
 तदेकसप्ततिगुणं मन्वन्तरमिहोच्यते ॥ ७९
 मन्वन्तराण्यसङ्ख्यानि सर्गः संहार एव च ।
 क्रौञ्चिवैतत् कुरुते परमं ह्यी पुनः पुनः ॥ ८०

चतुष्पात् सकलो धर्मः सत्यं चैव कृते युगे ।
 नाधर्म्मणागमः कश्चिन्मनुष्यान् प्रति वर्त्तते ॥ ८१
 दूतरेषागमाधर्मः पादशस्त्ववरोपितः ।
 चौरिकावृतमायाभिर्धर्मश्चापैति पादशः ॥ ८२
 अरोगाः सर्वसिद्धार्थाश्चतुर्वर्षशतायुषः ।
 कृते त्रेतादिषु ह्येषामायुर्ऋसति पादशः ॥ ८३
 वेदोक्तमायुर्मर्त्तगानामाशिषश्चैव कर्मणाम् ।
 फलन्त्यनुयुगं लोके प्रभावश्च शरीरिणाम् ॥ ८४
 अन्ये कृतयुगे धर्म्मास्त्रेतायां द्वापरे परे ।
 अन्ये कलियुगे नृणां युगज्ज्ञासानुरूपतः ॥ ८५
 तपः परं कृतयुगे त्रेतायां ज्ञानमुच्यते ।
 द्वापरे यज्ञमेवादुर्दानमेकं कलौ युगे ॥ ८६
 सर्वस्यास्य तु सर्गस्य गुप्ताय स महाद्युतिः ।
 सुखवाहकरूपजानां पृथक् कर्माण्यकल्पयत् ॥ ८७
 अध्यापनमध्ययनं यजनं याजनं तथा ।
 दानं प्रतिग्रहश्चैव ब्राह्मणानामकल्पयत् ॥ ८८
 प्रजानां रक्षणं दानमिज्याध्ययनमेव च ।
 विषयेष्वप्रसक्तिश्च क्षत्रियस्य समासतः ॥ ८९
 पशूनां रक्षणं दानमिज्याध्ययनमेव च ।
 वणिक्पथं कुसीदश्च वैश्यस्य क्षत्रिमेव ॥ ९०
 एकमेव तु शूद्रस्य प्रभुः कर्म समादिशत् ।
 एतेषामेव वर्णानां शुश्रूषामनस्यया ॥ ९१
 जडं नाभेर्मध्यतरः पुरुषः परिकीर्तितः ।
 तस्मान्नेध्यतमं तस्य सुखमुक्तं स्वयम्भूवा ॥ ९२

उत्तमाहोदयाजैः उमाहवत्तण्यैव धारणात् ।
 सर्वस्यैवाय सर्वस्य धर्मतो ब्राह्मणः प्रभुः ॥ ८३
 तं हि स्वयम्भूः स्वादाव्यात्तपस्तवादिनोऽसृजत् ।
 हव्यकव्याभिवाह्याय सर्वस्यास्य च गुप्तये ॥ ८४
 यस्यात्येन सदाश्रन्ति हव्यानि त्रिदिवौकसः ।
 कव्यानि चैव पितरः किंभूतमधिकं ततः ॥ ८५
 भूतानां प्राणिनः श्रेष्ठाः प्राणिनां बुद्धिजीविनः ।
 बुद्धिमत्सु नराः श्रेष्ठाः नरेषु ब्राह्मणाः स्मृताः ॥ ८६
 ब्राह्मणेषु तु विद्वांसो विद्वत्सु क्षत्रवुषसः ।
 क्षत्रवुद्धिषु कर्त्तारः कर्त्तृषु ब्रह्मवेदिनः ॥ ८७
 उत्पत्तिरेव विप्रस्य मूर्तिर्धर्मस्य शाश्वती ।
 स हि धर्मार्थमुत्पन्नो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ८८
 ब्राह्मणो जायमानो हि पृथिव्यामधिजायते ।
 ईश्वरः सर्वभूतानां धर्मकोषस्य गुप्तयै ॥ ८९
 सर्वं स्वं ब्राह्मणस्येदं यत्किञ्चिज्जगतीगतम् ।
 श्रेष्ठेऽनभजनेनेदं सर्वं वै ब्राह्मणोऽर्हति ॥ ९०
 स्वमेव ब्राह्मणो भुङ्क्ते स्वम्वस्ते स्वं ददाति च ।
 आरुशंस्याद्ब्राह्मणस्य भुङ्क्ते हीतरे जनाः ॥ ९१
 तस्य कर्मविवेकाय शेषाणामनुपूर्वशः ।
 स्वायम्भूवो मनुर्धर्मानिदं शास्त्रमकल्पयत् ॥ ९२
 विदुषा ब्राह्मणेनेदमध्येतव्यं प्रचक्षतः ।
 श्रित्यभ्यस्तप्रवक्तव्यं सत्यक नान्येन केनचित् ॥ ९३
 इदं शास्त्रमधीयानो ब्राह्मणः शंसितव्रतः ।
 मनोवाग्देहजैर्नित्यं कर्मदोषैर्न लिप्यते ॥ ९४

पुनाति पङ्क्तिं वंश्यांश्च सप्त सप्त परावरान् ।
 पृथिवीमपि चैवेमां हत्स्नामेकोऽपि सोऽर्हति ॥ १०५
 दूदं स्वस्थयनं श्रेष्ठमिदं बुद्धिविवर्द्धनम् ।
 दूदं यशस्यमायुष्यमिदं निःश्रेयसं परम् ॥ १०६
 अस्मिन् धर्मोऽखिलेनोक्तो गुणदोषौ च कर्मणाम् ।
 चतुर्णामपि वर्णानामाचारश्चैव शाश्वतः ॥ १०७
 आचारः परमो धर्मः श्रुत्युक्तः स्मार्त्त एव च ।
 तस्मादस्मिन् सदायुक्तो नित्यं स्यादात्मवान् द्विजः ॥ १०८
 आचाराद्विद्युतो विप्रो न वेदफलमश्नुते ।
 आचारेण तु संयुक्तः सम्पूर्णफलभाग्भवेत् ॥ १०९
 एवमाचारतो दृष्ट्वा धर्मस्य मुन्नयो गतिम् ।
 सर्वस्य तपसो मूलमाचारं जगद्गुरुः परम ॥ ११०
 जगतश्च समुत्पत्तिं संस्कारविधिमेव च ।
 व्रतचर्यापिचारं च स्नानस्य च परं विधिम् ॥ १११
 दाराधिगमनं चैव विवाहानां च लक्षणम् ।
 महायज्ञविधानं च श्राद्धकल्पं च शाश्वतम् ॥ ११२
 वृत्तीनां लक्षणं चैव स्नातकस्य व्रतानि च ।
 भक्ष्याभक्ष्यं च शौचं च द्रव्याणां शुद्धिमेव च ॥ ११३
 स्त्रीधर्मयोगं तापस्यं मोक्षं सत्यासमेव च ।
 राज्ञश्च धर्ममखिलं कार्याणां च विनिर्णयम् ॥ ११४
 साक्षिप्रश्नविधानं च धर्मं स्त्रीपुंसयोरपि ।
 विभागधर्मं द्यूतं च कण्टकानां च शोधनम् ॥ ११५
 वैश्यशूद्रोपचारश्च सकीर्णानां च सम्भवम् ।
 आपधर्मं च वर्णानां प्रायश्चित्तविधिं तथा ॥ ११६

संसारगमनंचैव त्रिविधं कर्मसम्भवम् ।
 निःश्रेयसं कर्मणांच गुणदोषपरीक्षणम् ॥ ११७
 देशधर्मान् जातिधर्मान् कुलधर्माश्च शास्त्रतान् ।
 पाषण्डगणधर्माश्च शास्त्रेऽस्मिन्नुक्तवान्मनुः ॥ ११८
 यथेदमुक्तवान् शास्त्रं पुरा पृष्टो मनुर्मया ।
 तथैदं यूयमप्यद्य मत्सकाशान्निबोधत ॥ ११९

इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायाम् प्रथमोऽध्यायः ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

विद्वद्भिः सेवितः सङ्गिर्नित्यमद्वेषरागिभिः ।
 हृदयेनाभ्यनुज्ञातो यो धर्मस्तन्निबोधत ॥ १
 कामात्मता न प्रशस्ता न चैवेहास्यकामता ।
 काम्यो हि वेदाधिगमः कर्मयोगश्च वैदिकः ॥ २
 सङ्कल्पमूलः कामो वै यज्ञाः सङ्कल्पसम्भवाः ।
 व्रता नियमधर्माश्च सर्वे सङ्कल्पजाः स्मृताः ॥ ३
 अकामस्य क्रिया काचित् दृश्यते नेह कर्हिचित् ।
 यद् यद् यद् कुरुते किञ्चित् तत्तत् कामस्य चेदितम् ॥ ४
 तेषु सम्यग्वर्त्तमानो गच्छत्यमरलोकताम् ।
 यथासङ्कल्पितांश्चेह सर्वान् कामान् समश्नुते ॥ ५
 वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृयिशीले च तद्विदाम् ।
 आचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव च ॥ ६

यः कश्चित् कस्यचिद्धर्मो मनुना परिकीर्तितः ।
 स सर्वोऽभिहितो वेदेऽसर्वज्ञानमयो हि सः ॥ ७
 सर्वन्तु समवेक्ष्येदं निखिलं ज्ञानचक्षुषा ।
 अतिप्रमाण्यतो विद्वान् स्वधर्मो निविशेत् वै ॥ ८
 श्रुतिस्मृत्युद्दिष्टं धर्ममनुतिष्ठन् हि मानवः ।
 ब्रह्मकीर्त्तिमवाप्नोति प्रेत्य चाशुत्तमं सुखम् ॥ ९
 श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेयो धर्मशास्त्रन्तु वै स्मृतिः ।
 ते सर्वार्थेष्वमीमांस्ये ताभ्यां धर्मो हि निर्वभौ ॥ १०
 योऽवमन्येत ते मूले हेतुशास्त्राग्रयाहिजः ।
 स साधुभिर्वहिष्कार्यो नास्ति को वेदनिन्दकः ॥ ११
 वेदः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः ।
 एतच्चतुर्विधं प्राहुः साक्षाद्धर्मस्य लक्षणम् ॥ १२
 अर्थकामेष्वशक्तानां धर्मज्ञानं विधीयते ।
 धर्मं जिज्ञासमानानां प्रमाणं परमं श्रुतिः ॥ १३
 श्रुतिद्वैधन्तु यत्र स्यात्तत्र धर्मावुभौ स्मृतौ ।
 उभावपि हि तौ धर्मौ सम्यगुक्तौ मनीषिभिः ॥ १४
 उद्दिष्टेऽनुद्दिष्टे चैव समयाध्युषिते तथा ।
 सर्वथा वर्त्तते यज्ञ इतीयं वैदिकी श्रुतिः ॥ १५
 निषेकादिश्मशानान्तो मन्त्रैर्यस्योद्दिष्टो विधिः ।
 तस्य शास्त्रेऽधिकारोऽस्मिन् ज्ञेयो नान्यस्य कस्यचित् ॥ १६
 सरस्वतीवृषहृत्योर्देवनद्योर्दन्तरम् ।
 तं देवनिर्मितं देशं ब्रह्मावत्तं प्रचक्षते ॥ १७
 तस्मिन् देशे य आचारः पारम्पर्यक्रमगतः ।
 वर्णानां सान्तरालानां स सदाचार उच्यते ॥ १८

कुरुक्षेत्रं च मत्स्याश्च पंचालाः शूरसेनकाः
 एष ब्रह्मर्षिदेशो वै ब्रह्मावर्त्तादनन्तरः ॥ १८
 एतद्देशप्रसूतस्य सकाशादग्रजन्मनः ।
 स्वं स्वं चरित्वं शिञ्जेरन् षष्ठिव्यां सर्वमानवाः ॥ २०
 हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्यं यत् प्राग्विनशनादपि ।
 प्रत्यगेव प्रयागाच्च मध्यदेशः प्रकीर्तितः ॥ २१
 आसमुद्रात्तु वै पूर्वादासमुद्रात्तु पश्चिमात् ।
 तयोरेवान्तरं गिर्योराध्यावत्त विदूर्बुधाः ॥ २२
 कृष्णसारस्तु चरित षडगो यत्र स्वभावतः ।
 स ज्ञेयो यज्ञियो देशो नृच्छदेशस्ततः परः ॥ २३
 एतान् द्विजातयो देशान् संश्रयेरन् प्रयत्नतः ।
 शुद्रस्तु यस्मिन् कस्मिन् वा निवसेद्वृत्तिकर्षितः ॥ २४
 एषा धर्मस्य वो योनिः समासेन प्रकीर्तिता ।
 सन्भवञ्चास्य सर्वस्य वर्णधर्मान् निबोधत ॥ २५
 वैदिकैः कर्मभिः पुण्यैर्नृषेकादिर्हि जन्मनाम् ।
 कार्यैः शरीरसंस्कारः पावनः प्रेत्य चेह च ॥ २६
 गार्भेर्होमैर्जातकर्म चोडमौज्जीनिबन्धनैः ।
 वैजिकं गार्भिकंचैनो द्विजालामपष्टज्यते ॥ २७
 स्वाध्यायेन व्रतैर्होमैस्त्रैविद्येनेज्यया सुतैः ।
 महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते तनुः ॥ २८
 प्राङ्नाभिवर्धनात् पुंसो जातकर्म विधीयते ।
 मन्त्रवत् प्राशनं चास्य हिरण्यमधुसर्पिषाम् ॥ २९
 नामधेयं दशम्यान्तु द्वादश्यां वास्य कारवेत् ।
 पुण्ये तिथौ मुहूर्त्ते वा नक्षत्रे वा गुणान्विते ॥ ३०

मङ्गल्यं ब्राह्मणस्य स्यात् क्षत्रियस्य बलान्वितम् ।
 वैश्यस्य धनसंयुक्तं शूद्रस्य तु जुगुप्सितम् ॥ ३१
 शर्मवद्ब्राह्मणस्य स्याद्राजो रक्षासमन्वितम् ।
 वैश्यस्य पुष्टिसंयुक्तं शूद्रस्य प्रैषसंयुतम् ॥ ३२
 स्त्रीणां सुखोद्यमकूरं विस्मयार्थं मनोहरम् ।
 मङ्गल्यं दीर्घवर्णान्तमाशीर्वादाभिधानवत् ॥ ३३
 चतुर्थे मासि कर्त्तव्यं शिशोर्निष्क्रमणं गृहात् ।
 षष्ठेऽन्नप्राशनं मासि यद्वेष्टं मङ्गलं कुले ॥ ३४
 चूडाकर्म द्विजातीनां सर्वेषामेव धर्मतः ।
 प्रथमेऽब्दे तृतीये वा कर्त्तव्यं श्रुतिचोदनात् ॥ ३५
 गर्भाष्टमेऽब्दे कुर्वीत ब्राह्मणस्योपनायनम् ।
 गर्भाद्वैकादशे राज्ञो गर्भान्तं द्वादशे विशः ॥ ३६
 ब्रह्मवर्चसकामस्य कार्यं विप्रस्य पंचमे ।
 राज्ञो बलार्थिनः षष्ठे वैश्यस्येहार्थमोऽष्टमे ॥ ३७
 आपोऽश्वाद्ब्राह्मणस्य सावित्री नातिवर्त्तते ।
 आद्वाविंशत् क्षत्रवन्धोराचतुर्विंशतेर्विशः ॥ ३८
 अत ऊर्ध्वं त्रयोऽप्येते यथाकालमसंस्कृताः ।
 सावित्रीपतिता ब्राह्म्या भवन्त्यर्थविगर्हिताः ॥ ३९
 नैतैरपृतैर्विधिवदापद्यपि हि कर्हिचित् ।
 ब्राह्मणं यौनांश्च सन्वन्धाच्चाचरेद्ब्राह्मणः सह ॥ ४०
 कार्णरौरदवास्तानि चर्मणि ब्रह्मचारिणः ।
 वसोरन्नानुपूर्वेण शाणक्षौमाविकानि च ॥ ४१
 मौञ्जी विट् समा श्लक्ष्णा कार्या विप्रस्य मेखला ।
 क्षत्रियस्य तु मौर्वी ज्या वैश्यस्य शणतान्तवी ॥ ४२

मुञ्जालाभे तु कर्त्तव्याः कुशाश्मान्तकवल्बजैः ।
 त्विहता ग्रन्थिनैकेन त्रिभिः पञ्चभिरेव वा ॥ ५३
 कार्पासमुपवीतं स्याद्विप्रस्योर्द्ध्वतं त्विहत् ।
 शण्डचमयं राज्ञो वैश्यस्याविकसौतिकम् ॥ ५४
 ब्रह्मणो वैश्वपालाशौ क्षत्रियो वाटखादिरौ ।
 पैलवोदुम्बरौ वैश्यो दण्डानर्हन्ति धर्मतः ॥ ५५
 केशान्तिको ब्राह्मणस्य दण्डः कार्यः प्रमाणतः ।
 लज्जाटसम्भितो राज्ञः स्यात्तु नासान्तिको विश्वः ॥ ५६
 ऋजवस्ते तु सर्वे स्युरव्रणाः सौम्यदर्शनाः ।
 अनुद्वेगकरा नृणां सत्वचो नाग्निदूषिताः ॥ ५७
 प्रतिगृह्येष्ठितं दण्डमुपस्थाय च भास्करम् ।
 प्रदक्षिणं परीत्याग्निं चरेद्भैक्षं यथाविधि ॥ ५८
 भवत्पूर्वं चरेद्भैक्षमुपनीतो द्विजोत्तमः ।
 भवन्मध्यन्तु राजन्यो वैश्यस्तु भवदुत्तरम् ॥ ५९
 मातरं वा स्वसारं वा मातुर्वा भगिनीं निजाम् ।
 भिक्षेत भिक्षां प्रथमं या चैनं नावमानयेत् ॥ ५०
 समाहृत्य तु तद्भैक्षं यावदन्नममायया ।
 निवेद्य गुरवेऽग्रीयादाचम्य प्राङ्मुखः शुचिः ॥ ५१
 आयुधं प्राङ्मुखो भुङ्क्ते यशस्यं दक्षिणामुखः ।
 श्रियं प्रत्यङ्मुखो भुङ्क्ते ऋतं भुङ्क्ते ह्युदङ्मुखः ॥ ५२
 उपस्थस्य द्विजो नित्यमन्नमद्यात् समाहितः ।
 भुक्त्वा चोपस्थेत् सम्यगग्निः स्वानि च संस्थेत् ॥ ५३
 पूजयेदशनं नित्यमद्याच्चैतदकुत्सयन् ।
 दृष्ट्वा हृथेत् प्रसीदेच्च प्रतिनन्देच्च सर्वशः ॥ ५४

पुजितं ह्यशनं नित्वं बलमूज्ज्वलं यच्छति ।
 अपूजितस्तु तद्भक्तमुभयं नाशयेदिदम् ॥ ५५
 नोच्छिष्टं कस्यचिद्दृष्ट्वा सदा चैव तथान्तरा ।
 न चैवात्यश्ननं कुर्यान्न चोच्छिष्टः कचिद्भुजेत् ॥ ५६
 अनारोग्यसमायुष्यमस्वर्ग्यचातिभोजनम् ।
 अपुण्यं लोकविद्विष्टं तस्मान्तत् परिवर्जयेत् ॥ ५७
 ब्राह्मेण विप्रस्तीर्थेन नित्यकालमुपस्थशेत् ।
 कायत्नैर्दृष्टिकाभ्यां वा न पितृर्णि कटाचन ॥ ५८
 अङ्गुष्ठमूलस्य तले ब्राह्मं तीर्थं प्रचक्षते ।
 कायमङ्गुलिमूलेऽग्रे दैवं पितॄन् तयोरधः ॥ ५९
 विराचा मेदपः पूर्वं द्विः प्रष्टुं ज्यात्ततो मुखम् ।
 स्नानि चैव स्पृशेदङ्गिरात्मानं शिर एव च ॥ ६०
 अनुष्णाभिरफेनाभिरङ्गिस्तीर्थेन धर्मवित् ।
 शौचेभ्यः सर्वदा चामेदेकान्ते प्रागुदङ्मुखः ॥ ६१
 हृद्भाभिः पूयते विप्रः कण्ठगाभिस्तु भूमिपः ।
 वैश्याऽङ्गिः प्राञ्चिताभिस्तु शूद्रः स्पृष्टाभिरन्ततः ॥ ६२
 उद्धृते दक्षिणे पाण्यावुपवीत्युच्यते द्विजः ।
 सव्ये प्राचीनं आवीती निवीती कण्ठसज्जने ॥ ६३
 मेखलामजिनं दण्डमुपवीतं कमण्डलुम् ।
 अणुं प्रास्य विनष्टानि गृह्णीतान्यानि मन्त्रवत् ॥ ६४
 केशान्तः षोडशे वर्षे ब्राह्मणस्य विधीयते ।
 राजन्यवन्धोर्द्वाविंशे वैश्यस्य द्वाधिके ततः ॥ ६५
 अमन्त्रिका तु कार्य्येयं स्त्रीणामाष्टदशेषतः ।
 संस्काराय शरीरस्य यथाकालं यथाक्रमम् ॥ ६६

नैवाहिको विधिः क्षीणां संस्कारो वैदिकः स्मृतः ।
 पतिसेवा गुरौ वासो गृह्यार्थोऽग्निपरिष्कृत्य ॥ ६७
 एष प्रोक्तो द्विजातीनामौपनायनिको विधिः ।
 उत्पत्तिव्यञ्जकः पुण्यः कर्मयोगं निबोधत ॥ ६८
 उपनीय गुरुः शिष्यं शिक्षयेच्छौचमादितः ।
 आचारमग्निकार्यञ्च सम्योपासनमेव च ॥ ६९
 अध्येषमाणस्वाचान्तो यथाशास्त्रमुदङ्मुखः ।
 ब्रह्माञ्जलिस्ततोऽध्याय लघुवासा जितेन्द्रियः ॥ ७०
 ब्रह्मारम्भेऽवसाने च पादौ ब्राह्म्यौ गुरोः सदा ।
 संहत्य हस्तावध्येयं स हि ब्रह्माञ्जलिः स्मृतः ॥ ७१
 व्युत्थस्तपाणिना कार्यमुपसंग्रहणं गुरोः ।
 सत्येन सव्यः स्रष्टव्यो दक्षिणेन च दक्षिणः ॥ ७२
 अध्येषमाणान्तु गुरुर्वित्थकालमतन्द्रितः ।
 अधीष्व भो इति ब्रूयाद्विरामोऽस्त्विति चारमेत् ॥ ७३
 ब्राह्मणः प्रणवं कुर्यादादावन्तो च सर्वदा ।
 स्त्रवत्यग्नेर्दृतं पूर्वं परस्ताच्च विशीर्यति ॥ ७४
 प्राक्कुलान् पथ्युपासीनः पवित्रं चैव पावितः ।
 प्राणायामैश्चिभिः पूतस्तत संस्कारमर्हति ॥ ७५
 अकारश्चाप्युकारश्च मकारश्च प्रजापतिः ।
 वेदत्रयाद्विरदुहृद्भुवः स्वरितीति च ॥ ७६
 त्रिभ्य एव तु वेदेभ्यः पादं पादमदूदुहत् ।
 तदिह्यचोऽस्याः सावित्र्याः परमेष्ठौ प्रजापतिः ॥ ७७
 एतदक्षरमेताश्च जपन् व्याकृतिपूर्विकां ।
 सम्यगोर्वेदविद्विप्रो वेदपुण्येन युज्यते ॥ ७८

सहस्रकृत्वस्त्वभ्यस्य वहिरेतत्तिकं द्विजः ।
 महतोऽप्येनसो मासान्त्वचेवाहिर्विमुच्यते ॥ ७९
 एतयर्चा विसंयुक्तः काले च क्रियया स्वया ।
 ब्रह्मक्षत्रियविड्योनिर्गर्हणां याति साधुषु ॥ ८०
 ओङ्कारपूर्विकास्तिस्रो महाव्याहृतयोऽव्ययाः ।
 त्रिपदा चैव सावित्री विज्ञेयं ब्रह्मणो मुखम् ॥ ८१
 योऽधीतेऽहन्यहन्येतां त्रीणि वर्षाण्यतन्द्रितः ।
 स ब्रह्म परमभ्येति वायुभूतः खमूर्त्तिमान् ॥ ८२
 एकाक्षरं परं ब्रह्म प्राणायामाः परं तपः ।
 सावित्र्यास्तु परं नान्ति मौनान् सत्यं विशिष्यते ॥ ८३
 क्षरन्ति सर्वा वैदिक्यो जुहोति यजति क्रियाः ।
 अक्षरस्त्वक्षयं ज्ञेयं ब्रह्म चैव प्रजापतिः ॥ ८४
 विधियज्ञाज्जपयज्ञो विशिष्टो दशभिर्गुणैः ।
 उपांशुः स्याच्छतगुणः साहस्रो मानसः स्मृतः ॥ ८५
 ये पाकयज्ञाश्चत्वारो विधियज्ञसमन्विताः ।
 सर्वे ते जपयज्ञस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥ ८६
 जप्येनैव तु संसिद्धेद्ब्राह्मणो नात्र संशयः ।
 कुर्यादन्यत्र वा कुर्यान्नैत्रो ब्राह्मण उच्यते ॥ ८७
 इन्द्रियाणां विचरतां विषयेष्वपहारिषु ।
 संयमे यत्नमातिष्ठेद्दिद्वान् यन्तेव वाजिनां ॥ ८८
 एकादशेन्द्रियाण्याहुर्यानि पूर्वं मनोषिणः ।
 तानि सम्यक् प्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः ॥ ८९
 श्रोत्रं त्वक् चक्षुषो जिह्वा नासिका चैव पञ्चमी ।
 पादूपस्थं हस्तपादं वाक् चैव दशमी स्मृता ॥ ९०

बन्दीन्द्रियाणि पञ्चैषां श्रोत्रादीन्यनुपूर्वशः ।
 कर्मान्द्रियाणि पञ्चैषां पायादीनि प्रचक्षते ॥ ८१
 एकादशं मनो ज्ञेयं स्वगुणेनोभयात्मकम् ।
 यन्मिन् जिते जितावेतौ भवतः पञ्चकौ गणौ ॥ ८२
 इन्द्रियाणां प्रसङ्गेन दोषश्च कृत्यसंशयः ।
 संनियम्य तु तान्येव ततः सिद्धिं नियच्छति ॥ ८३
 न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति ।
 हविषा कृष्णवर्त्मैव भूय एवाभिवर्द्धते ॥ ८४
 यश्चैतान् प्राप्नुयात् सर्वान यश्च तान् केवलांस्त्यजेत् ।
 प्रापणात् सर्वकामानां परित्यागो विशिष्यते ॥ ८५
 न तयेतानि शक्यन्ते संनियमन्तुमसेवया ।
 विषयेषु प्रजुष्टानि यथा ज्ञानेन नित्यशः ॥ ८६
 वेदास्त्यागश्च यज्ञाश्च नियमाश्च तपांसि च ।
 न विप्रदुष्टभावस्य सिद्धिं गच्छति कर्हिचित् ॥ ८७
 श्रुत्वा स्पृष्ट्वा च दृष्ट्वा च श्रुत्वा घ्रात्वा च यो नरः ।
 न हृथति ग्लायति वा स विज्ञेयो जितेन्द्रियः ॥ ८८
 इन्द्रियाणान्तु सर्वेषां यद्येकं क्षरतीन्द्रियम् ।
 तेनास्य क्षरति प्रज्ञा हतेः पात्रादिवोदकम् ॥ ८९
 वशे कृत्वेन्द्रियग्रामं संयम्य च मनस्तथा ।
 सर्वान् संसाधयेदर्थानक्षिणन् योगतस्तनुम् ॥ ९०
 पूर्वां सम्यां जपंस्तिष्ठेत् सावित्रीमार्कदर्शनात् ।
 पश्चिमान्तु समासीनः सम्यग्दक्षविभावनात् ॥ ९१
 पूर्वां सम्यां जपंस्तिष्ठन्नैशमेनो व्यपोहति ।
 पश्चिमान्तु समासीनो मलं हन्ति दिवाकृतम् ॥ ९२

न विधीते तु यः पूर्वां नोपास्ते यश्च पश्चिमाम् ।
 स शूद्रवद्विधिव्यायः सर्वस्माद्विजकर्मणः ॥ १०३
 अपां समीपे नियतो नैत्यकं विधिमास्थितः ।
 सावित्रीमण्यधीयीत गत्वारण्यं समाहितः ॥ १०४
 वेदोपकरणे चैव स्वाध्याये चैव नैत्यके ।
 नानुरोधोऽस्यनध्याये होममन्त्रेषु चैव हि ॥ १०५
 नैत्यके नास्यनध्यायो ब्रह्मसत्त्वं हि तत् स्मृतम् ।
 ब्रह्माहुतिहुतं पुण्यमनध्यायवषट्कृतम् ॥ १०६
 यः स्वाध्यायमधीतेऽल्लं विधिना नियतः शुचिः ।
 तस्य नित्यं क्षरत्येष पयो दधि घृतं मधु ॥ १०७
 अग्नीन्धनं भैक्ष्यचर्यामघः शय्यां गुरोर्हितम् ।
 आसमावर्त्तनात् कुर्यात् कृतोपनयनो द्विजः ॥ १०८
 आचार्यपुत्रः शशूषुर्ज्ञानदो धार्मिकः शुचिः ।
 आसः शक्तोऽर्जदः साधः स्वोऽध्यायो दश धर्मतः ॥ १०९
 नाष्टष्टः कस्यचिद्ब्रूयात् न चान्यायेन पृच्छतः ।
 जानन्नपि हि मेधावी जडश्चोक्त आचरेत् ॥ ११०
 अधर्मेण च यः प्राह यश्चाधर्मेण पृच्छति ।
 तयोरन्यतरः प्रैति विद्वेषं वाघिगच्छति ॥ १११
 धर्मायौ यत्र न स्यातां शशूषा वापि तद्विधा ।
 तत्र विद्या न वक्तव्या शुभं बीजमिवोषरे ॥ ११२
 विद्ययैव समं कामं मर्त्तव्यं ब्रह्मवादिना ।
 आपद्यपि हि घोरायां न त्वेनामिरिणौ वपेत् ॥ ११३
 विद्या ब्राह्मणेत्याह भेदधितोऽस्मि रक्ष माम् ।
 अशूयकाय मां मादास्तथा स्थां वीर्यवत्तमा ॥ ११४

क्रमेव तु शुचिं विद्यान्नियतं ब्रह्मचारिणम् ।
 तस्मै मां ब्रूहि विप्राय निधिपायाप्रमादिने ॥ ११५
 ब्रह्म यस्तु ननु ज्ञातमधीयानादवाप्नुयात् ।
 स ब्रह्म स्तेयसंयुक्तो नरकं प्रतिपद्यते ॥ ११६
 लौकिकं वैदिकं वापि तथाध्वार्त्तिकमेव च ।
 आददौत यतो ज्ञानं तं पूर्वमभिवादयेत् ॥ ११७
 सावित्रीमात्रसारोऽपि वरं विप्रः सुयन्त्रितः ।
 नार्यान्त्रितस्त्रिवेदोऽपि सर्वाशी सर्वविक्रयी ॥ ११८
 श्रय्यासनेऽध्यात्तरिते श्रेयसा न समाविशेत् ।
 श्रय्यासनस्थश्चैवैनं प्रत्युत्थायाभिवादयेत् ॥ ११९
 ऊर्ध्वं प्राणा ह्युत्क्रामन्ति यूनः स्थविर आयति ।
 प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान् प्रतिपद्यते ॥ १२०
 अभिवादनशीलस्य नित्यं वृद्धोपसेविनः ।
 चत्वारि संप्रवर्द्धन्ते आकुर्विद्या यशो वज्रम् ॥ १२१
 अभिवादात् परं विप्रो जायांसमभिवादयन् ।
 असौ नामाहमस्मीति स्वं नाम परिकीर्त्तयेत् ॥ १२२
 नामधेयस्य ये केचिदभिवादं न जानते ।
 तान् प्राज्ञोऽहमिति ब्रूयात् स्त्रियः सर्वोस्तथैव च ॥ १२३
 भोः शब्दं कीर्त्तयेदन्ते स्वस्य नान्नोऽभिवादाने ।
 नान्नां स्वरूपभावो हि भोभाव ऋषिभिः स्मृतः ॥ १२४
 आयुमान् भव सौम्येति वाच्यो विप्रोऽभिवादाने ।
 अकारश्चाय नान्नोऽन्ते वाच्यः पूर्वाक्षरः स्मृतः ॥ १२५
 यो न वेत्यभिवादस्य विप्रः प्रत्यभिवादनम् ।
 नाभिवाद्यः स विदुषा यथा शुद्रस्तथैव सः ॥ १२६

ब्राह्मणं कुशलं ऋच्छेत् क्षत्रवन्धुमनामकम् ।
 वैश्यं क्षेमं समागम्य शुद्धमारोग्यमेव च ॥ १२७
 क्षत्राचो दीक्षितो नान्ना ववीयानपि यो भवेत् ।
 भो-भवत्-पूर्वकन्त्वे नमभिभाषेत धर्मावित् ॥ १२८
 परपत्नी तु या क्षी स्यादसम्बन्धा च योनितः ।
 तां ब्रूद्धाग्नवतीत्येवं सुभगे भगिनीति च ॥ १२९
 मातुलाञ्च पितृव्याञ्च श्वशुरादृत्विजो गुरुन् ।
 असावहृष्टिति ब्रूयात् प्रत्युत्थाय यवीयसः ॥ १३०
 मातृवसा मातुलानी श्वशूरश्च पितृवसा ।
 संपृज्या गुरुपत्नीवत् समास्ता गुरुभार्यया ॥ १३१
 भ्रातृभार्य्योपसंग्राह्या सवर्णाहृन्त्यहृन्त्यपि ।
 विप्रोऽथ तूपसंग्राह्या ज्ञातिसम्बन्धियोषितः ॥ १३२
 पितृर्भगिन्यां मातुश्च ज्यायस्याश्च स्वसर्थ्यपि ।
 मातृवदृष्टिमातिष्ठेत् माता ताभ्यो गरीयसी ॥ १३३
 दद्याद्दण्डं पौरसख्यं पञ्चाब्दाख्यं कलाभृताम् ।
 दद्याद्दण्डं श्रोत्रियाणां स्वल्पेनापि स्वयोनिषु ॥ १३४
 ब्राह्मणं दशवर्षन्तु शतवर्षन्तु भूमिपम् ।
 पितापुत्रौ विजानीयाद्ब्राह्मणस्तु तयोः पिता ॥ १३५
 वित्तं बन्धुर्वयः कर्म विद्या भवति पञ्चमी ।
 एतानि मान्यस्थानानि गरीयो यद् यदुत्तरम् ॥ १३६
 पञ्चानां त्रिषु वर्णेषु भूयांसि गुणवन्ति च ।
 यत्र स्युः सोऽत्र मानार्हः शूद्रोऽपि दशमीं गतः ॥ १३७
 क्षत्रिणो दशमीस्यत्र रोगिणो भारिणः स्त्रियाः ।
 स्नातकस्य च राज्ञश्च पत्न्या देवो वरस्य च ॥ १३८

तेषान्तु संभवेतानां मान्यौ स्नातकपार्थिवौ ।
 राजस्नातकयोश्चैव स्नातको नृपमानभाक् ॥ १३८
 उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद्विजः ।
 सकल्पं सरहं यच्च तमाचाव्य प्रचक्षते ॥ १४०
 एकदेशन्तु वेदस्य वेदाङ्गान्यपि वा पुनः ।
 योऽध्यापयति वृत्त्यर्थमुपाध्यायः स उच्यते ॥ १४१
 निषेकादीनि कर्माणि यः करोति यथाविधि ।
 सभावयति चादेन स विप्रो गुरुकृच्छते ॥ १४२
 अन्याधेयं पाकयज्ञानग्निष्टोमादिकान् मन्त्रान् ।
 यः करोति वृत्तो यद्द स तस्यैर्त्विगिर्होच्यते ॥ १४३
 च स्नातृणोऽप्यवितथं ब्रह्मणा श्रवणावुभौ ।
 स माता स पिता ज्ञेयस्तत्र दृष्टेत् कदाचन ॥ १४४
 उपाध्यायान् दशाचार्य्य आचार्याणां शतं पिता ।
 सहस्रन्तु पितृन्माता गौरवेणातिरिच्यते ॥ १४५
 उत्पादकब्रह्मदात्रोर्गरीयान् ब्रह्मदः पिता ।
 ब्रह्मजन्म हि विप्रस्य प्रेत्य चेह च शाश्वतम् ॥ १४६
 कामान्माता पिता चैनं यदुत्पादयतो मिथः ।
 संभूतिं तस्य तां विद्याद्यज्ञोनावभिजायते ॥ १४७
 आचार्य्यस्तस्य यां जातिं विधिवद्देदपारगः ।
 उत्पादयति सावित्र्या सा सत्या साजरामरा ॥ १४८
 अल्पं वा बहु वा यच्च श्रुतस्योपकरोति यः ।
 तमपीह गुरुं विद्यात् श्रुतोपक्रियया तथा ॥ १४९
 ब्राह्मस्य जन्मनः कर्त्ता स्वधर्मस्य च शासिता ।
 बालोऽपि विप्रो वृद्धस्य पिता भवति धर्मतः ॥ १५०

अध्यापयामास पितृन् शिशुराश्रितः कविः ।
 पुत्रका दूति हावाच ज्ञानेन परिगृह्य तान् ॥ १५१
 ते धर्ममष्टच्छन्त देवानागतमन्यवः ।
 देवाश्चैतान् समेत्योचुर्न्याय्यं वः शिशुरक्तवान् ॥ १५२
 अग्रो भवति वै बालः पिता भवति मन्त्रदः ।
 अग्रं च बालमित्याहुः पितेत्येव तु मन्त्रदम् ॥ १५३
 न हायवैर्न पलितैर्न वित्तेन न वसुभिः ।
 ऋषयश्चक्रिमे धर्मं योऽनूचानः स नो महान् ॥ १५४
 विप्राणां ज्ञानतो ज्यैष्ठं क्षत्रियाणाम् नो रीयतः ।
 वैश्यानां धान्यधनतः शूद्राणामेव जन्मतः ॥ १५५
 न तेन दृढो भवति येनास्य पलितं शिरः ।
 यो वै शुवाप्यधीयानस्त्वं देवाः स्वविरं ॥ १५६
 यथा काष्ठमयो हस्तो यथा चर्ममयो खगः ।
 यच्च विप्रोऽनधीयानस्त्रयस्ते नाम विभ्रति ॥ १५७
 यथा षण्डोऽफलः स्त्रीषु यथा गौर्गवि चाफला ।
 यथा चाप्रेऽफलं दानं तथा विप्रोऽवृचोऽफलः ॥ १५८
 अहिंसयैव भूतानां काव्यं श्रेयोऽनुशासनम् ।
 वाक् चैव मधुरा श्रद्धा प्रयोज्या धर्ममिच्छतः ॥ १५९
 यस्य वाक्पनसे शुद्धे सम्यग्गुप्ते च सर्वदा ।
 स वै सर्वमवाप्नोति वेदान्तोपगतं फलम् ॥ १६०
 नाकुन्तुदः स्यादात्तोऽपि न परद्रोहकर्मधीः ।
 यथास्योद्विजेत वाचा नालोक्यां तामुद्वोरयेत् ॥ १६१
 सुमानाद्वाङ्मनो नित्यमुद्विजेत विषादिव ।
 असुतस्येव चाकाङ्क्षेद्ब्रह्मणस्तु सर्वदा ॥ १६२

सुखं ह्यवमतः श्रुते सुखञ्च प्रतिबुद्धते ।
 सुखं चरति लोकेऽस्मिन्नवमन्ता विनश्यति ॥ १६३
 अनेन क्रमयोगेन संस्कृतात्मा द्विजः शनैः ।
 गुरौ वसन् सच्चिनुयाद्ब्रह्माधिगमिकं तपः ॥ १ ४
 तपोविशेषैर्विविधैर्व्रतैश्च विधिचोदितैः ।
 वेदः कृतस्त्रोऽधिगन्तव्यः सरहस्यो द्विजन्मना ॥ १६५
 वेदमेव सदाभ्यस्येत्तपस्तपान् द्विजोत्तमः ।
 वेदाभ्यास्यो हि विप्रस्य तपः परमिहोच्यते ॥ १६६
 आं हैव स नखाग्रैः परमं तप्यते तपः ।
 यः स्रग्वपि द्विजोऽधीते स्वाध्यायं शक्तितोऽस्वहम् ॥ १६७
 योऽनधीत्य द्विजो वेदस्यैव कुर्वते अमम् ।
 स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः ॥ १६८
 मातुरग्रेऽधिजननं द्वितीयं मौञ्जिवन्धने ।
 तृतीयं यज्ञदीक्षायां द्विजस्य श्रुतिचोदनात् ॥ १६९
 तत्र यद्ब्रह्मजन्मास्य मौञ्जीबन्धनचिह्नितम् ।
 तत्रास्य माता सावित्री पिता त्वाचार्य उच्यते ॥ १७०
 वेदप्रदानादाचार्यं पितरं परिचक्षते ।
 न ह्यस्मिन् युज्यते कर्म किञ्चिदामौञ्जिवन्धनात् ॥ १७१
 नाभिव्याहारयेद्ब्रह्म स्वधानिनयनादृते ।
 शूद्रेण हि समस्तावद्यावदेदे न जायते ॥ १७२
 कृतोपनयनस्याय व्रतादेशनमिष्यते ।
 ब्रह्मणो ग्रहणञ्चैव क्रमेण विधिपूर्वकम् ॥ १७३
 बन्धस्य विहितं चर्म यत् सूत्रं या च मेखला ।
 यो दण्डो यच्च वसनं तत्तदस्य व्रतैश्चपि ॥ १७४

सेवेतेमांस्तु नियमान् ब्रह्मचारौ गुरौ वसन् ।
 संनिवस्येन्द्रियग्रामं तपोवृत्त्यर्थमात्मनः ॥ १७५
 नित्यं स्नात्वा शुचिः कुर्याद्देवर्षिपितृतर्पणम् ।
 देवताभ्यर्चनञ्चैव समिदाधानमेव च ॥ १७६
 वर्जयेन्माधु मांसञ्च गन्धं मास्यं रसान् स्त्रियः ।
 शूक्तानि यानि सर्वाणि प्राणिनां चैव हिंसनम् ॥ १७७
 अश्वङ्गमस्त्रनद्यास्त्रोरुपानच्छत्रधारणम् ।
 कामं क्रोधं च लोभं च नर्त्तनं गीतवादनम् ॥ १७८
 द्युतं च जनवादं च परिवादं तथानृतम् ।
 स्त्रीणां च प्रेक्षणालम्बमुपघातं परस्व च ॥ १७९
 एकः शयीत सर्वत्र न रेतः स्कन्दयेत् क्वचित् ।
 कामादि स्कन्दयन् रेतो हिनस्ति व्रतमात्मनः ॥ १८०
 स्वप्ने सिक्ता ब्रह्मचारौ हिजः शुक्रमकामतः ।
 स्नात्वा कर्मर्चयित्वा त्रिः पुनर्मामिदृशं जपेत् ॥ १८१
 उदकुम्भं सुमनसो गोशकृत्सृत्तिकाकुशान् ।
 आहरेद्यावदर्थानि भैक्षञ्चाहरहश्चरेत् ॥ १८२
 विद्यञ्चैरहीनानां प्रशस्तानां स्वकर्मसु ।
 ब्रह्मचर्याहरेक्षैत्वं गृहेभ्यः प्रयतोऽन्वहम् ॥ १८३
 गुरोः कुले न भिक्षेत न ज्ञातिकुलवन्धुषु ।
 अलामे त्वन्यगेहानां पूर्वं पूर्वं विवर्जयेत् ॥ १८४
 सर्वं वापि चरेद्ग्रामं पूर्वाक्तानामसम्भवे ।
 नियम्य प्रयतो वाचमभिग्रस्तांस्तु वर्जयेत् ॥ १८५
 दूरावाहृत्य समिधः संनिदध्याद्विहायसि ।
 सायन्मातश्च जुहुयात् ताभिरग्निमतन्द्रितः ॥ १८६

अकृत्वा भैक्षचरणमसमिध्य च पावकम् ।
 अनातुरः समरात्रमवकीर्णव्रतं चरेत् ॥ १८७
 भैक्षेण वर्त्तयेन्नित्यं नैकान्नादी भवेद्ब्रती ।
 भैक्षेण व्रतिनो वृत्तिरूपवाससमा स्मृता ॥ १८८
 व्रतवद्देवदैवत्ये पित्रे कर्मण्यथर्विवत् ।
 काममभ्यर्थितोऽश्रीयात् व्रतमस्य न लुप्यते ॥ १८९
 ब्राह्मणस्यैव कर्म्मतदुपदिष्टं मनीषिभिः ।
 राजन्यवैश्ययोस्त्वैवं नैतत् कर्म विधीयते ॥ १९०
 चोदितो गुरुणा नित्यमप्रचोदित एव वा ।
 कुर्यादध्ययने यत्रमाचार्यस्य हितेषु च ॥ १९१
 शरीरंचैव वाचञ्च बुद्धीन्द्रियमनांसि च ।
 नियम्य प्राञ्जलिस्तिष्ठेद्बीजमाणो गुरोर्मुखम् ॥ १९२
 नित्यमुद्धृतपाणिः स्यात् साध्याचारः सुसंयतः ।
 आस्यतामिति चोक्तः सन्नासीताभिमुखं गुरोः ॥ १९३
 ह्रीन्नामवस्त्रवेशः स्यात् सर्वदा गुरुसन्निधौ ।
 उत्तिष्ठेत् प्रथमंचास्य चरमंचैव संविशेत् ॥ १९४
 प्रतिश्रवणसम्भाषे शयानो न समाचरेत् ।
 नासीनो न च भुञ्जानो न तिष्ठन् न पराङ्मुखः ॥ १९५
 आसीनस्य स्थितः कुर्यादभिगच्छंस्तु तिष्ठतः ।
 प्रत्युद्गम्य त्वाव्रजतः पश्चाद्भावंस्तु धावतः ॥ १९६
 पराङ्मुखस्याभिमुखो दूरस्थस्येत्य चान्तिकम् ।
 प्रणम्य तु शयानस्य निदेशे चैव तिष्ठतः ॥ १९७
 नीचं शय्यासनंचास्य सर्वदा गुरुसन्निधौ ।
 गुरोस्तु चक्षुर्विषये न यथेष्टासनो भवेत् ॥ १९८

नोदाहरेदस्य नाम परोक्षमपि केवलम् ।
 नचैवास्यानुकुर्वति गतिभाषितचेष्टितम् ॥ १८८
 गुरोर्यत्र परोवाहो निन्दा वापि प्रवर्तते ।
 कर्णौ तत्र पिधातव्यौ गन्तव्यं वा ततोऽन्यतः ॥ २००
 परीवादात् खरो भवति श्वा वै भवति निन्दकः ।
 परिभोक्ता क्षमिर्भवति कीटो भवति मत्सरी ॥ २०१
 ६ स्थो नृश्च येदेनं न क्रुद्धो नान्तिके स्त्रियाः ।
 नासासलस्यैवैनमवरुद्धाभिवादयेत् ॥ २०२
 प्रतिवातेऽनुवाते च नासीत गुरुणा सह ।
 अनयवे चैव गुरोर्न किञ्चिदपि कीर्तयेत् ॥ २०३
 गोऽश्वोऽयानप्रासादसस्तरेषु कटेषु च ।
 आसीत गुरुणा सार्धं शिलाफलकनौषु च ॥ २०४
 गुरोर्गुरो सन्निहिते गुरुवद्वृत्तिमाचरेत् ।
 न चानिष्टष्टोऽगुरुणा स्वान् गुरुनभिवादयेत् ॥ २०५
 विद्यागुरुष्वेतदेव नित्यावृत्तिः स्वयोनिकु ।
 प्रतिषेधतुस चाधर्मान् हितंचोपदिशतुस्वपि ॥ २०६
 श्रेयःसु गुरुवद्वृत्तिं नित्यमेव समाचरेत् ।
 गुरुपुत्रेषु चार्थेषु गुरोश्चैव स्वबन्धुषु ॥ २०७
 बालः समानजन्मा वा शिष्यो वा यज्ञकर्मणि ।
 अथापयन् गुरुसुतो गुरुवन्मानमर्हति ॥ २०८
 उत्सादनंच गावाणां सापनोच्छिन्नभोजने ।
 न कुर्याद्गुरुपुत्रस्य पादयोश्चावनेजनम् ॥ २०९
 गुरुवत् प्रतिपूज्याः स्युः सवर्णा गुरयोषितः ।
 असवर्णास्तु संपूज्याः प्रत्युत्थानाभिवादनैः ॥ २१०

अभ्यञ्जनं स्नापनं च गात्रोत्सादनमेव च ।
 गुरुपत्न्या च कार्याणि केशानां च प्रसाधनम् ॥ २११
 गुरुपत्नी तु युवतिर्नाभिवाद्येह पादयोः ।
 पूर्णविंशतिवर्षेण गुणदोषौ विजानता ॥ २१२
 स्वभाव एष नारीणां नराणामिह दूषणम् ।
 अतोऽर्थान्न प्रमादयन्ति प्रमदास्तु विपश्चितः ॥ २१३
 अविद्वांसमलं लोके विद्वांसमपि वा पुनः ।
 प्रमदा द्युत्पथं नेतुं कामक्रोधवशाद्युदम् ॥ २१४
 माता स्वस्रा दुहित्वा वा न विविक्तासनो भवेत् ।
 बलवानिन्द्रियग्रामोऽविद्वांसमपि कर्षति ॥ २१५
 कामन्तु गुरुपत्नीनां युवतीनां युवा भुवि ।
 विधिवद्वन्दनं कुर्यादसावहमिति ब्रुवन् ॥ २१६
 विप्रोऽथ पादग्रहणमन्वहं चाभिवादनम् ।
 गुरुदारेषु कुर्वीत सतां धर्ममनुसरन् ॥ २१७
 यथा खनन् खनित्रेण नरो वार्यधिगच्छति ।
 तथा गुरुगतां विद्यां शृणुषुरधिगच्छति ॥ २१८
 सुण्डो वा जटिलो वा स्यादथवा स्याच्छिखाजटः ।
 नैनं ग्रामेऽभिनिम्नोचेत् सूर्यो नाभ्यदियात् कश्चित् ॥ २१९
 तं चेदभ्युदियात् सूर्यः शयानं कामचारतः ।
 निम्नोचेद्वाप्यविज्ञानाज्जपन्नुपवसेद्दिनम् ॥ २२०
 सूर्येण ह्यभिनिर्मुक्तः शयानोऽभ्युदितश्च वः ।
 प्रायश्चित्तमकुर्वाणो युक्तः स्यान्महतैनसा ॥ २२१
 आचम्य प्रयतो नित्यमुभे सम्यगे समाहितः ।
 शुचौ देशे जपं जप्यमुपासीत यथाविधि ॥ २२२

यदि स्त्री यद्वरजः श्रेयः किञ्चित् समाचरेत् ।
 तत् सर्वमाचरेद्युक्तो यत्र वा स्य रमेन्मानः ॥ २२३
 धर्मार्थावुच्यते श्रेयः कामार्थो धर्म एव च ।
 अर्थ एवेह वा श्रेयस्त्रिवर्ग इति तु स्थितिः ॥ २२४
 आचार्यो ब्रह्मणो मूर्तिः पिता मूर्तिः प्रजापतेः ।
 माता पृथिव्या मूर्तिस्तु भ्राता सो मूर्तिरात्मनः ॥ २२५
 आचार्यश्च पिता चैव माता भ्राता च पूर्वजः ।
 नार्तेनाप्यवमन्त्या ब्राह्मणेन विशेषतः ॥ २२६
 यत् मातापितरौ क्लेशं सहते सन्भवे नृणाम् ।
 न तस्य निष्कृतिः शक्या कर्तुं वर्षशतैरपि ॥ २२७
 तयोर्नित्यं प्रियं कुर्यादाचार्यस्य च सर्वदा ।
 तेष्वेव त्रिषु तृष्टेषु तपः सर्वं समाप्यते ॥ २२८
 तेषां त्रयाणां शुश्रूषा परमन्तप उच्यते ।
 न तैरभ्यननुज्ञातो धर्ममन्यं समाचरेत् ॥ २२९
 त एव हि त्रयो लोकास्त एव त्रय आश्रमाः ।
 त एव हि त्रयो वेदास्त एवोक्तास्त्रयोऽग्नयः ॥ २३०
 पिता वै गार्हपत्योऽग्निर्माताग्निर्दक्षिणः ऋतुः ।
 गुरुराहवनीयस्तु सान्निवृत्ता गरीयसी ॥ २३१
 त्रिष्वप्रमाद्यन्नैतेषु त्रीन् लोकान् विजयेद्ब्रह्मी ।
 दीप्यमानः स्ववपुषा देववाहिवि मोदते ॥ २३२
 इमं लोकं मातृभक्त्या पितृभक्त्या तु मध्यमम् ।
 गुरुशुश्रूषया त्वेव ब्रह्मलोकं समश्नुते ॥ २३३
 सर्वं तस्याहता धर्मा यस्यैते त्रय आहताः ।
 अनाहतास्तु यद्वैते सर्वास्तस्याफलाः क्रियाः ॥ २३४

यावच्चयस्ते जीवेशुस्तावन्नान्यं समाचरेत् ।
 तेष्वेव नित्यं शुश्रूषां कुर्यात् प्रियहिते रतः ॥ २३५
 तेषामनुपरोधेन पारर्त्तं यद्वहाचरेत् ।
 तत्रन्निवेदयेत्तेभ्यो मनोवचनकर्मभिः ॥ २३६
 त्रिष्वे तेष्वितिकृत्यं हि पुरुषस्य समाप्यते ।
 एष धर्मः परः सा त्रादुपधर्मोऽन्य उच्यते ॥ २३७
 अहधानः शुभां विद्यामाददीतावरादपि ।
 अन्त्यादपि परं धर्मं स्त्रीरत्नं दुष्कुलादपि ॥ २३८
 विषादप्यश्वतं ग्राह्यं बालादपि सुभाषितम् ।
 अमित्रादपि सद्वृत्तममेध्यादपि काञ्चनम् ॥ २३९
 स्त्रियो रत्नान्यथो विद्या धर्मः शौचं सुभाषितम् ।
 विविधानि च शिल्पानि समादेयानि सर्वतः ॥ २४०
 अत्राह्वणादध्ययनमापत्काले विधीयते ।
 अनुव्रथा च शुश्रूषा यावदध्ययनं गुरोः ॥ २४१
 नात्राह्वणे गुरौ शिष्यो वासमात्यन्तिकं वसेत् ।
 ब्राह्मणे चाननूचाने काङ्क्षन् गतिमनुत्तमाम् ॥ २४२
 यदि त्वात्यन्तिकं वासं रोचयेत गुरोः कुले ।
 युक्तः परिचरेदेनमाशरीरविमोक्षणात् ॥ २४३
 आ समाप्तेः शरीरस्य यस्तु शुश्रूषते गुरुम् ।
 स गच्छत्यक्षसा विप्रो ब्रह्मणः सद्गुणशतम् ॥ २४४
 न पूर्वं गुरवे किञ्चिदुपकुर्वीत धर्मवित् ।
 स्नात्वास्तु गुरुणाक्षतः शक्त्या गुर्वर्थमाचरेत् ॥ २४५
 जेतुं हिरण्यं गामश्वं कृत्वापानहमासनम् ।
 धान्यं शाकञ्च वासांसि गुरवे प्रीतिमावहेत् ॥ २४६

आचार्यं तु खलु प्रेते गुरुपुत्रे गुणाच्चिते ।
 गुरुदारे संपण्डे वा गुरुवदृष्टिमाचरेत् ॥ २४७
 एतेष्वविद्यमानेषु स्थानासनविहारवान्
 प्रयुञ्जानोऽग्निशूषां साधयेद्देहमात्मनः ॥ २४८
 एषश्चरति यो विप्रो ब्रह्मचर्यमविप्रतः ।
 स गच्छत्युत्तमं स्थानं न चेद्द जायते पुनः ॥ २४९
 इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां
 संहितायां द्वितीयोऽध्यायः ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

षट्त्रिंशद्दार्ढ्यं चर्यं गुरौ त्रैवेदिकं ब्रह्मम् ।
 तद्वर्षिकं पादिकं वा ग्रहणान्तिकमेव वा ॥ १
 वेदानधीत्य वेदी वा वेदं वापि यथाक्रमम् ।
 अविप्रतब्रह्मचर्यो गृहस्थायममावसेत् ॥ २
 तं प्रतीतं स्वधर्म्येण ब्रह्मदायहरं पितुः ।
 सग्विणं तस्य आसीनमर्हयेत् प्रथमं गवा ॥ ३
 गुरुणानुमतः स्नात्वा समावृत्तो यथाविधि ।
 उद्वहेत् द्विजोऽभार्यां सवर्णां लक्षणांश्चिताम् ॥ ४
 असपिण्डा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः ।
 सा प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्मणि मैथुने ॥ ५
 महान्यपि सस्रद्धानि गोऽजाविधनधान्यतः ।
 स्त्रीसम्बन्धे दशैतानि कुलानि परिवर्जयेत् ॥ ६

हीनक्रियं निष्पुरुषं निम्बन्दो रोमशार्थसम् ।
 क्षय्यामय्याथपक्षारिखितिकुष्ठिकुलानि च ॥ ७
 नोद्वहेत् कपिलां कन्यां नाधिकाङ्गीं न रोगिणीम् ।
 नालोमिकां नातिलोमां न वाचाटां न पिङ्गलाम् ॥ ८
 नर्क्षवृक्षनदीनान्त्रीं नान्यपर्वतनामिकाम् ।
 न पक्ष्यहिप्रेथनान्त्रीं न च भीषणनामिकाम् ॥ ९
 अय्यङ्गाङ्गीं सौम्यनान्त्रीं हंसवारणगामिनीम् ।
 तनुलोमकेशदशनां नृदङ्गीमुद्वहेत् स्त्रियम् ॥ १०
 यस्यास्तु न भवेद्भ्राता न विज्ञायते वा पिता ।
 नोपयच्छेत् तां प्राज्ञः पुत्तिकाधर्मशङ्कया ॥ ११
 सवर्णाग्रे द्विजातीनां प्रशस्ता दारकर्म्मणि ।
 कामतन्तु प्रवृत्तानामिमाः स्युः क्रमशोवराः ॥ १२
 शूद्रैव भार्या शूद्रस्य सा च स्वा च विश्वः स्मृते ।
 ते च स्वा चैव रात्रश्च ताश्च स्वा चाग्रजन्मनः ॥ १३
 न ब्राह्मणक्षत्रिययोरापद्यपि हि तिष्ठतोः ।
 कस्मिंश्चिदपि वृत्तान्ते शूद्रा भार्योपदिश्यते ॥ १४
 हीनजातिस्त्रियं मोहादुद्वहन्तो द्विजातयः ।
 कुलान्येव नयन्त्याश्च ससन्तानानि शूद्रताम् ॥ १५
 शूद्रावेदो पतत्यत्रेरुतथ्यतनयस्य च ।
 शौनकस्य सुतोत्पत्त्या तदपत्यतया भूगोः ॥ १६
 शूद्रां शयनमारोप्य ब्राह्मणो यात्यधोगतिम् ।
 जनयित्वा सुतं तस्यां ब्राह्मणादेव हीयते ॥ १७
 दैवपित्रातिथेयानि तत्प्रधानानि वस्य तु ।
 नाश्रन्ति पितृदेवास्तं च स्वर्गं स गच्छति ॥ १८

वृषलीफेनपीतस्य निःश्वासोपहतस्य च ।
 तस्यांचैव प्रसूतस्य निष्कृतिर्न विधीयते ॥ १८
 चतुर्णामपि वर्णानां प्रेत्य चेह हिताहितान् ।
 अथाविमान् समासेन स्त्रीविवाहान्निबोधत ॥ २०
 ब्राह्मणो दैवस्तथेवार्धः प्राजापत्यस्तथासुरः ।
 गान्धर्वा राक्षसश्चैव पैशाचश्चाष्टमोऽधमः ॥ २१
 यो यस्य धर्मो वर्णस्य गुणदोषौ च यस्य यौ ।
 तदः सर्वं प्राच्छामि प्रसवे च गुणागुणान् ॥ २२
 पङ्गानुपूर्व्या विप्रस्य क्षत्रस्य चतुरोऽवरान् ।
 विट्शूद्रयोस्तु तानेव विद्याधर्मगान् राक्षसान् ॥ २३
 चतुरो ब्राह्मणस्याद्यान् प्रशस्त्रान् कवयो विदुः ।
 राक्षसं क्षत्रियस्यैकमासुरं वैश्यशूद्रयोः ॥ २४
 पञ्चानान्तु द्वयो धर्मगो द्वावधर्मौ स्मृताविह ।
 पैशाचश्चासुरश्चैव स कर्त्तव्यौ कदाचन ॥ २५
 पृथक्पृथग्वा मित्रौ वा विवाहौ पूर्वचोदितौ ।
 गान्धर्वा राक्षसश्चैव धर्मगौ क्षत्रस्य तौ स्मृतौ ॥ २६
 आच्छाद्य चार्चयित्वा च श्रुतशीलवते स्वयं ।
 आहूय दानं कन्याया ब्राह्मणो धर्मः प्रकीर्त्तितः ॥ २७
 यज्ञे तु वितते सम्यग्विज्जे कर्म कुर्वते ।
 अलङ्घ्य सुतादानं दैवं धर्मं प्रचक्षते ॥ २८
 एकं गोमित्र्युनं द्वे वा वरादादाय धर्मतः ।
 कन्याप्रदानं विधिवदार्धो धर्मः स उच्यते ॥ २९
 सहोभौ चरतां धर्ममिति वाचानुभाष्य च ।
 कन्याप्रदानमभ्यर्च्य प्राजापत्यौ विधिः स्मृतः ॥ ३०

अतिथ्यो द्रविणं दत्त्वा कन्यायै चैव शक्तितः ।
 कन्याप्रदानं स्वाच्छन्यादासुरो धर्म उच्यते ॥ ३१
 इच्छयान्योन्यसंयोगः कन्यायाश्च वरस्य च ।
 गान्धर्वः स तु विधियो मैथुन्यः कामसम्भवः ॥ ३२
 ऋत्वा च्छित्त्वा च भित्त्वा च क्रोशन्तीं रुदतीं गृहात् ।
 प्रसह्य कन्याहरणं राज्ञसो विधिरुच्यते ॥ ३३
 सुप्तं मत्तां प्रमत्तां वा रहो यत्रोपगच्छति ।
 स पापिष्ठो विवाहानां पैशाचश्चाष्टमोऽधमः ॥ ३४
 अङ्गिरेव द्विजाग्राणां कन्यादानं विशिष्यते ।
 दूतरेषान्तु वर्णानामितरेतरकाम्यया ॥ ३५
 यो यस्यैषां विवाहानां मनुना कीर्तितो गुणः ।
 सर्वं शृणुत तं विप्राः सम्यक् कीर्तयतो मम ॥ ३६
 दश पूर्वान् पुरान् वंशानात्मानं चैकविंशकम् ।
 ब्राह्मीपुत्रः सुहृत्तन्मोचयत्येनसः पितृन् ॥ ३७
 दैवोद्गाजः सुतश्चैव सप्त सप्त परावरान् ।
 आपर्षोद्गाजः सुतस्त्रीं स्त्रीन् षट् षट् कायोद्गाजः सुतः ॥ ३८
 ब्राह्मणादिषु विवाहेषु चतुर्विधानुपूर्वशः ।
 ब्रह्मवर्चस्विनः पुत्रा जायन्ते शिष्टसन्मताः ॥ ३९
 रुपसत्त्वगुणोपेता धनवन्तो यशस्विनः ।
 वर्ध्यामभोगा धर्मिष्ठा जीवन्ति च शतं समाः ॥ ४०
 इतरेषु तु शिष्टेषु वृशंसाद्यतवादिनः ।
 जायन्ते दुर्विवाहेषु ब्रह्मधर्माद्विषः सुताः ॥ ४१
 अनिन्दितैः स्त्रीविवाहैरनिन्द्या भवति प्रजा ।
 निन्दितैर्निन्दिता नृनां तस्मान्निन्द्यान् विवर्जयेत् ॥ ४२

पाणिग्रहणसंस्कारः सवर्णासूपदिश्यते ।
 असवर्णास्त्रयं ज्ञेयो विधिरुद्धाहकर्मणि ॥ ४३
 शरः क्षत्रियया ग्राह्यः प्रतोदो वैश्यकन्यया ।
 वसनस्य दशा ग्राह्या शूद्रयोत्कृष्टवेदने ॥ ४४
 ऋतुकालाभिगामी स्यान् स्वदारनिरतः सदा ।
 पर्ववर्जं व्रजैश्चैनां तद्व्रतो रतिकाभ्यया ॥ ४५
 ऋतुः स्वाभाविकः स्त्रीणां रात्रयः षोडश स्मृताः ।
 चतुर्भिरितरैः सार्धमहोभिः सद्विगर्हितैः ॥ ४६
 तासामाद्याश्चतस्रस्तु निन्दितैकादशी च या ।
 त्रयोदशी च शेषास्तु प्रशस्ता दश रात्रयः ॥ ४७
 शुग्मासु पुत्रा जायन्ते स्त्रियोऽप्युग्मासु रात्रिषु ।
 तस्माद्युग्मासु पुत्रार्थी संविशोदार्त्तवे स्त्रियम् ॥ ४८
 पुमान् पुंसोऽधिको शुक्ले स्त्री भवत्यधिके स्त्रियाः ।
 समेऽपुमान् पुंस्त्रियो वा क्षीणेऽल्पे च विपर्ययः ॥ ४९
 निन्द्यास्वष्टासु चान्यासु स्त्रियो रात्रिषु वर्ज्यन् ।
 ब्रह्मचार्यैव भवति यत्र तत्राश्रमे वसन् ॥ ५०
 न कन्यायाः पिता विद्वान् गृह्णीयाच्छल्कमण्डपि ।
 गृह्णन् शुल्कं हि लोभेन स्यान्नरोऽपत्यविक्रयी ॥ ५१
 स्त्रीधनानि तु ये मोयोदुपजीवन्ति बान्धवाः ।
 नारी यानानि वस्त्रं वा ते पापा यान्त्यधोगतिम् ॥ ५२
 शार्पे गोमिथुनं शुल्कं केचिदाहुर्दणैव तत् ।
 अल्पोऽप्येवं महान् वापि विक्रयस्तावदेव सः ॥ ५३
 यासां नाददते शुल्कं ज्ञातयो न स विक्रयः ।
 अर्हणं तत् कुमारीणां नावृण्यं स्यच्च केवलम् ॥ ५४

पितृभिर्भ्रातृभिश्चैताः पतिभिर्द्वैवरैस्तथा ।
 पूज्या भूषयितव्याश्च बहुकल्याणमोषुभिः ॥ ५५
 यत्र नार्थ्यास्तु पूजन्ते रमन्ते तत्र देवताः ।
 यत्रैतास्तु न पूज्यन्ते सर्वास्तत्राफलाः क्रियाः ॥ ५६
 शोचन्ति जामयो यत्र विनश्यत्याशु तत् कुलम् ।
 न शोचन्ति तु यत्रैता वर्धते तद्वि सर्वदा ॥ ५७
 जामयो यानि गेहानि शयन्यप्रति पूजिताः ।
 तानि हृत्याहतानीव विनश्यन्ति समन्ततः ॥ ५८
 तस्मादेताः सदा पूज्या भूषणाच्छादनाशनैः ।
 भूतिकामैर्नरैर्नित्यं सत्कारेषुत्सवेषु च ॥ ५९
 सन्तुष्टो भार्याया भर्ता भर्त्रा भार्या तथैव च ।
 यस्मिन्नेव कुले नित्यं कल्याणं तत्र वै ध्रुवम् ॥ ६०
 यदि हि स्त्री न रोचेत पुमांसं न प्रमोदयेत् ।
 अप्रमोदात् पुनः पुंसः प्रजनं न प्रवर्त्तते ॥ ६१
 स्त्रियान्तु रोचमानायां सर्वं तद्रोचते कुलम् ।
 तस्यान्वरोचमानायां सर्वमेव न रोचते ॥ ६२
 कुविवाहैः क्रियाकलोपैर्वैदानध्ययनेन च ।
 कुलान्यकुलतां यान्ति ब्राह्मणातिक्रमेण च ॥ ६३
 शिल्पेन व्यवहारेण शूद्रापत्यैश्च केवलैः ।
 गोभिरश्वैश्च यानैश्च हृथा राजोपसेवया ॥ ६४
 अयाज्ययाजनेच्चैव नास्तिक्येन च कर्मणाम् ।
 कुलान्याशु विनश्यन्ति यानि हीनानि मन्त्रतः ॥ ६५
 मन्त्रतस्तु सृष्टवानि कुलान्यल्पधनान्यपि ।
 कुलसङ्क्राशु गच्छन्ति कर्षन्ति च महद्वशः ॥ ६६

वैवाहिकेऽग्नौ कुर्वीत गृह्णं कर्म यथाविधि ।
 पञ्चयज्ञविधानं च पंक्तिं चान्वाहिकीं गृही ॥ ६७
 पञ्च सूना गृहस्थस्य चुल्ली पेषण्यपस्करः ।
 कण्डनी चोदकुम्भश्च बध्यते यास्तु बाहयन् ॥ ६८
 तासां क्रमेण सर्वासां निष्कृत्यर्थं महर्षिभिः ।
 पञ्च कृत्वा महायज्ञाः प्रत्यहं गृहमेधिनाम् ॥ ६९
 अथापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ।
 होमो दैवो बलिभ्योऽतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम् ॥ ७०
 पञ्चैतान् यो महायज्ञान् हापयति शक्तिः ।
 स गृहेऽपि वसन्नित्यं सूनादोषैर्न लिप्यते ॥ ७१
 देवतातिथिभृत्यानां पितृणामात्मनश्च यः ।
 न निर्वपति पञ्चानामुच्छसन्न स जीवति ॥ ७२
 अहुतं च हुतं चैव तथा प्रहुतमेव च ।
 ब्राह्मणं हुतं प्राशितं च पञ्चयज्ञान् प्रचक्षते ॥ ७३
 जपोऽहुतो हुतो होमः प्रहुतो भौतिको बलिः ।
 ब्राह्मणं हुतं द्विजाग्रार्चां प्राशितं पितृतर्पणम् ॥ ७४
 स्वाध्याये नित्ययुक्तः स्याद्दैवे चैवेह कर्मणि ।
 दैवकर्मणि युक्तो हि विभर्त्ता हिं चराचरम् ॥ ७५
 अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते ।
 आदित्याज्जायते दृष्टिर्दृष्टेरन्नं ततः प्रजाः ॥ ७६
 यथा वायुं समाम्निष्य वर्त्तन्ते सर्वजन्तवः ।
 तथा गृहस्थमाग्निष्य वर्त्तन्ते सर्व आश्रमाः ॥ ७७
 यस्माच्च योऽप्याश्रमिणो ज्ञानेनान्नेन चान्वहम् ।
 गृहस्थेनैव धार्यान्ते तस्माज्जगृह्याश्रमो गृही ॥ ७८

स संस्थार्थं प्रयत्नेन स्वर्गमक्षयमिच्छता ।
 सुखं चेहेच्छता नित्यं योऽघार्थो दुर्वलेन्द्रियैः ॥ ७८
 ऋषयः पितरो देवा भूतान्नतिथयस्तता ।
 आशासते कुटुम्बिभ्यस्तेभ्यः कार्यं विजानता ॥ ८०
 स्नाध्यायेनार्चयेतर्षीन् होमैर्देवान् यथाविधि ।
 पितृन् आद्वैश्च नूनचैर्भूतानि बलिकर्मणा । ८१
 कुर्याद्दहरहः आद्वमन्नाद्येनोदकेन वा ।
 पयोमूलफलैर्वापि पितृभ्यः प्रीतिमावहन् ॥ ८२
 एकमप्याशयेद्विप्रं पितर्ये पांचयज्ञिके ।
 न चैवात्राशयेत् कंचिद्वैश्वदेवं प्रतिद्विजम् ॥ ८३
 वैश्वदेवस्य सिद्धस्य गृह्णेऽग्नौ विधिपूर्वकम् ।
 आभ्यः कुर्याद्देवताभ्यो ब्राह्मणो होममन्वहम् ॥ ८४
 अग्नेः सोमस्य चैवादौ तयोश्चैव समस्तयोः ।
 विश्वेभ्यश्चैव देवेभ्यो धन्वन्तरय एव च ॥ ८५
 कुर्वै चैवानुमत्यै च प्रजापतयः एव च ।
 सह द्यावापृथिव्योश्च तथा स्विः कृतेऽन्ततः ॥ ८६
 एवं सम्यग्धविहुंत्वा सर्वदिक्षु प्रदक्षिणम् ।
 इन्द्रान्तकाप्पतीन्दुभ्यः सानुगेभ्यो बलिं हरेत् ॥ ८७
 मरुद्गा इति तु द्वारि क्षिपेदप्स्वद्गा इत्यपि ।
 यनस्पतिभ्य इत्येभ्य सुषलोलूखले हरेत् ॥ ८८
 उन्नीर्षके श्विष्यै कुर्याद्भद्रकाक्ष्यै च पादतः ।
 ब्रह्मवान्तोः पतिभ्यान्तु वास्तुमध्ये बलिं हरेत् ॥ ८९
 विश्वेभ्यश्चैव देवेभ्यो बलिमाकाश उत्क्षिपेत् ।
 दिवाचरेभ्यो भूतेभ्यो नक्तञ्चारिभ्य एव च ॥ ९०

दृष्टवास्तुनि कुर्वीत वक्षिं?सर्वाङ्गभूतये ।
 पितृभ्यो वलिशेषन्तु सर्वं दक्षिणतो हरेत् ॥ ८१
 शुनां च पतितानां च खपचां पापदोगिणाम् ।
 वायसानां कृमीणां च शनकैर्निर्वपेद्भुवि ॥ ८२
 एवं यः सर्वभूतानि ब्राह्मणो नित्यमर्चति ।
 स गच्छति परं स्थानं तेजोमूर्तिं यथार्जुना ॥ ८३
 कृत्वैतद्वलिकर्मैवमतिथिं पूर्वमाशयेत् ।
 भिक्षां च सिद्धवे दद्याद्विधिवद्ब्रह्मचारिणे ॥ ८४
 यत् पुण्यफलमाप्नोति गां दत्त्वा विधिवद्गुरोः ।
 तत् पुण्यफलमाप्नोति भिक्षां दत्त्वा द्विजो गृही ॥ ८५
 भिक्षामप्युदपात्रं वा सत्कृत्य विधिपूर्वकम् ।
 वेदतत्त्वार्थविदुषे ब्राह्मणायोपपादयेत् ॥ ८६
 नश्यन्ति ह्यथ कथ्यानि नराणामविजानताम् ।
 भस्मीभूतेषु विप्रेषु मोहादत्तानि दातृभिः ॥ ८७
 विद्यातपःसम्पदेषु हुतं विप्रसुखाग्निषु ।
 निस्तारयति दुर्गाच्च महतश्चैव किंलिप्तात् ॥ ८८
 संप्राप्ताय त्वतिथये प्रदद्यादासनोदके ।
 अन्नंचैव यथाशक्ति सत्कृत्य विधिपूर्वकम् ॥ ८९
 शिलानप्युष्कृतो नित्यं पंचाग्नीनपि जुह्वतः ।
 सर्वं सुकृतमादत्ते ब्राह्मणोऽनर्क्षितो वसन् ॥ ९०
 तृणानि भूमिरुदकं वाक् चतुर्थी च सृता ।
 एतान्यपि सतां गेहे नोर्च्छेद्यन्ते कदाचन ॥ ९१
 एकरात्रन्तु निवसन्नतिथिर्ब्राह्मणः स्मृतः ।
 अनित्यं हि स्थितो यस्मात्तस्मादतिथिरुच्यते ॥ ९२

नैकग्रामीणमतिथिं विप्रं साङ्गतिकं तथा ।
 उपस्थितं गृहे विद्याङ्गार्या यत्नान्नयोऽपि वा ॥ १०३
 उपासते ये गृहस्थाः परपाकमवुदयः ।
 तेन ते श्रेयं पशुतां व्रजन्त्यन्नादिदायिनाम् ॥ १०४
 अप्रणोद्योऽतिथिः सायं सूर्योदो गृहभेदिना ।
 काले प्राप्तस्त्वकाले वा नास्यान्नन्नं गृहे वसेत् ॥ १०५
 न वै स्वयं तदग्नीयादतिथिं यन्न भोजयेत् ।
 धन्यं यश्च त्र्यमायुष्यं स्वर्ग्यच्चातिथिपूजकम् ॥ १०६
 आसनावसथौ शय्यामनुव्रज्यामुपासनाम् ।
 उत्तमेषूत्तमं कुर्याद्भीने हीनं समे समम् ॥ १०७
 वैश्वदेवे तु निवृत्ते यद्यन्योऽतिथिराव्रजेत् ।
 तस्याप्यन्नं यथाशक्ति प्रदद्यान्न वलिं हरेत् ॥ १०८
 न भोजनार्थं स्वे विप्रः कुलगोत्रे निवेदयेत् ।
 भोजनार्थं हि ते शंसन् वान्ताशीत्युच्यते बुधैः ॥ १०९
 न ब्राह्मणस्य त्वतिथिर्गृहे राजन्य उच्यते ।
 वैश्यशूद्रौ सखा चैव ज्ञातयो गुरुरेव च ॥ ११०
 यदि त्वतिथिधर्मिणं क्षत्रियो गृहमाव्रजेत् ।
 भुक्तवत्पूतविप्रेषु कामन्तमपि भोजयेत् ॥ १११
 वैश्यशूद्रावपि प्राप्तौ कुटुम्बेऽतिथिधर्मिणौ ।
 भोजयेत् सह भृत्यैस्तावानृशंसं प्रयोजयन् ॥ ११२
 दूतरानपि सख्यादीन् संप्रीत्या गृहमागतान् ।
 सत्कृत्यान्नं यथाशक्ति भोजयेत् सह भार्यया ॥ ११३
 सुवासिनोः कुमारांश्च रोगिणो गर्भिणीस्तथा ।
 अतिथिभ्योऽग्न एवैतान् भोजयेदविचारयन् ॥ ११४

अहत्त्वा तु य एतेभ्यः पूर्वं भुङ्क्तेऽविचक्षणः ।
 स भुञ्जानो न जानाति श्वगृध्रैर्जन्धिमाम्नः ॥ ११५
 भुक्तवत्स्वथ विप्रेषु स्त्रेषु भृत्येषु चैव हि ।
 भुञ्जीयातां ततः पश्चादवशिष्टन्तु दम्पती ॥ ११६
 देवानृषीन्मनुष्यांश्च पितन् गृह्याच्च देवताः ।
 पूजयित्वा ततः पश्चाद्गृहस्थः शेषभुग्भवेत् ॥ ११७
 अथ स केवलं भुङ्क्ते यः पचत्यात्मकारणात् ।
 यन्नशिष्टाशनं ह्येतत् सतामन्नं विधीयते ॥ ११८
 राजर्त्विक्स्नातकगुरुन् प्रियश्चशरभातुलान् ।
 अर्हमेन्मधुपर्केण परिसंवत्सरात् पुनः ॥ ११९
 राजा च श्रोत्रियश्चैव यन्नकर्मण्युपस्थितौ ।
 मधुपर्केण संपूज्यौ न त्वयन्न इति स्थितिः ॥ १२०
 सायन्त्वन्नस्य सिद्धस्य पत्न्यमन्नं वलिं हरेत् ।
 वैश्वदेवं हि नामैतत् सायं प्रातर्विधीयते ॥ १२१
 पितृयज्ञस्तु निर्वर्त्य विप्रश्चन्द्रक्षयेऽग्निमान् ।
 पिण्डान्वाहार्यकं आढं कुर्यान्मासानुमासिकम् ॥ १२२
 पितॄणां मासिकं आढमन्वाहार्यं विदुर्वृधाः ।
 तन्नामिषेण कर्त्तव्यं प्रशस्तेन प्रयत्नतः ॥ १२३
 तत्र ये भोजनोयाः स्युर्भे च वज्या द्विजोत्तमाः ।
 यावन्तश्चैव यैश्चात्रैस्तान् प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥ १२४
 द्वौ दैवे पितृकार्यं त्रीनेकैकमुभयत्र वा ।
 भोजयेत् सुसम्बन्धोऽपि न प्रसज्जेत विस्तरे ॥ १२५
 सत्क्रियां देशकालौ च शौचं ब्राह्मणसम्पदः ।
 पञ्चैतान् विस्तरो हन्ति तस्मान्नेहेत विस्तरम् ॥ १२६

प्रथितां प्रेतस्त्येषा पित्रां नाम विधुक्षये ।
 तस्मिन् युक्तस्यैति नित्यं प्रेतस्त्यैव लौकिकी ॥ १२७
 अत्रितियायैव देयानि हव्यकव्यानि दातृभिः ।
 अर्हत्तमाय विप्राय तस्मै दत्तं महाफलम् ॥ १२८
 एकैकमपि विद्वांसं दैवे पित्रे च भोजयेत् ।
 पुष्कलं फलमाप्नोति नामन्त्रज्ञान् बह्वनपि ॥ १२९
 दूरादेव परीक्षितं ब्राह्मणं वेदपारगम् ।
 तीर्थं तद्व्यकव्यानां प्रदाने सोऽतिथिः श्रुतः ॥ १३०
 सहस्रं हि सहस्राणामवृचां यत्नं भुञ्जते ।
 एकस्तान् मन्त्रवित् प्रीतः सर्वानर्हति धर्मतः ॥ १३१
 ज्ञानोत्कृष्टाय देयानि कव्यानि च हवींषि च ।
 न हि हस्तावसृग्दिग्धौ रुधिरैर्यैव शुद्ध्यतः ॥ १३२
 यावतो ग्रसते ग्रासान् हव्यकव्येष्वमन्त्रवित् ।
 तावतो ग्रसते प्रेत्य दीप्तशूलार्थयोगुडान् ॥ १३३
 ज्ञाननिष्ठा द्विजाः केचित् तपोनिष्ठास्तथापरे ।
 तपःस्वाध्यायनिष्ठाश्च कर्मनिष्ठास्तथापरे ॥ १३४
 ज्ञाननिष्ठेषु कव्यानि प्रतिष्ठाप्यानि यत्नतः ।
 हव्यानि तु यथान्यायं सर्वेष्वेव चतुर्ष्वपि ॥ १३५
 अत्रोत्रियः पिता यस्य पुत्रः स्याद्देदपारगः ।
 अत्रोत्रियो वा पुत्रः स्यात् पिता स्याद्देदपारगः ॥ १३६
 व्यायांसमनयोर्विद्यात् यस्य स्याच्छ्रोत्रियः पिता ।
 मन्त्रसंपूजनार्थन्तु सत्कारमितरोऽर्हति ॥ १३७
 न आदौ भोजयेन्निव्रतं धनैः कार्थ्योऽस्य संग्रहः ।
 नारिं न मित्वं यं विद्यात्तं आदौ भोजयेद्विजम् ॥ १३८

वस्य मितप्रधानानि आदानि च हवींषि च ।
 तस्य प्रेत्य फलं नास्ति आदेषु च हविःषु च ॥ १३८
 यः सङ्गतानि कुरुते मोहाच्छादनेन मानवः ।
 स स्वर्गाच्छ्रवते लोकाच्छादमितो द्विजाधमः ॥ १४०
 सभोजनी साभिहिता येषां च दक्षिणा द्विजैः ।
 इहैवास्तौ तु सा लोके गौरव्ये वैकवैश्वमनि ॥ १४१
 अथेरिणौ बीजमुष्णं न वप्ता लभते फलम् ।
 तथावृचे हतिर्दत्त्वा न दाता लभते फलम् ॥ १४२
 दातृन् प्रतिग्रहीतृं च कुरुते फलमागिनः ।
 विदुषे दक्षिणा दत्ता विधिवत् प्रेत्य चेह च ॥ १४३
 कामं आदौर्चयेन्नित्यं नाभिरुपमपि त्वरिम् ।
 द्विषता हि हविर्भुक्तं भवति प्रेत्य निष्फलम् ॥ १४४
 यत्नेन भोजयेच्छादो बह्वृचं वेदपारगम् ।
 शाखान्तगमयाध्वर्युं कन्दोगन्तु समाप्तिकम् ॥ १४५
 एषामन्यतमो यस्य भुञ्जीत आहमर्चितः ।
 पितॄणां तस्य हस्तिः स्याच्छाश्वती सातपौरुधी ॥ १४६
 एष वै प्रथमः कल्पः प्रदाने हव्यकव्ययोः ।
 अनुकल्पस्त्वयं ज्ञेयः सदा सद्भिरनुष्ठितः ॥ १४७
 मातामहं मातुलञ्च स्वस्तीयं श्वशुरं गुरुम् ।
 दौहित्रं विट्पतिं बन्धून्वाल्मीक्याज्यौ च भोजयेत् ॥ १४८
 न ब्राह्मणं परीक्षेत दैवे कर्मणि धर्मावित् ।
 पितॄन् कर्मणि तु प्राप्ते परीक्षेत प्रयत्नतः ॥ १४९
 वे स्तेनपतितक्रीवा ये च नास्तिकवृत्तयः ।
 तान् हव्यकव्ययोर्विप्राननर्हान्नगुरव्रवीत् ॥ १५०

जटिलज्ञानधीयानं दुर्बलं कितवन्तथा ।
 याजयन्ति च ते पूगांस्तांश्च श्राद्धे न भोजयेत् ॥ १५१
 चिकित्सकान् देवलकान् मांसविक्रयिणस्तथा ।
 विपण्येन च जीवन्तो वर्ज्याः स्युर्हृदयकव्ययोः ॥ १५२
 प्रेयो ग्रामस्य राज्ञश्च कुनखी श्यावदन्तकः ।
 प्रतिरोद्धा गुरोश्चैव त्यक्ताग्निर्वाहुर्पिस्तथा ॥ १५३
 यक्ष्मी च पशुपालश्च परिवेत्ता निराकृतिः ।
 ब्रह्मद्विट् परिवित्तिश्च गणाभ्यन्तर एव त ॥ १५४
 कुशीलवोऽवकीर्णो च वृषलीपतिरेव च ।
 पौनर्भवश्च काणश्च यस्य चोपपतिर्गृहे ॥ १५५
 भूतकाध्यापको यश्च भूतकाध्यापितस्तथा ।
 शूद्रशिशो गुरुश्चैव वाग्दुष्टः कुण्डगोलकौ ॥ १५६
 अकारणपरित्यक्ता मातापितृगुरोस्तथा ।
 ब्राह्मण्यौनैश्च सम्बन्धैः संयोगं पतितैर्गतः ॥ १५७
 आगारदाही गरदः कुण्डाशी सोमविक्रयी ।
 समुद्रयात्री वन्दी च तैलिकः कुटकारकः ॥ १५८
 पिता विवदमानश्च कितवो मद्यपस्तथा ।
 पापयोग्यमिश्रस्तश्च दाम्भिको रसविक्रयी ॥ १५९
 धनुःशराणां कर्त्ता च यश्चाग्रेदिधिषूपतिः ।
 मित्रधुक् द्यूतवृत्तिश्च पुत्राचार्यस्तथैव च ॥ १६०
 भ्रामरी गण्डमाली च श्वित्राथो पिशुनस्तथा ।
 उन्मत्तोऽन्धश्च वर्ज्याः स्युर्वेदनिन्दक एव च ॥ १६१
 हस्तिगोऽश्वोऽष्टमको नक्षत्रैर्यश्च जीवति ।
 पक्षिणां पोषको यश्च सुहाचार्यस्तथैव च ॥ १६२

स्त्रोतसां भेदको यश्च तेषाञ्चावरणो रतः ।
 गृहसम्बन्धको दूतो वृत्तारोपक एव च ॥ १६३
 शक्तीडो श्येनजीवी च कन्यादूषक एव च ।
 हिंस्रो वृषलवृत्तिश्च गणानांचैव याजकः ॥ १६४
 आचारहीनः क्लीबश्च नित्यं याचनकस्तथा ।
 कृमिजीवी श्लीपदी च सङ्गिर्निन्दित एव च ॥ १६५
 औरम्भिको माहिषिकः परपूर्वापतिस्तथा ।
 प्रेतनिर्हारीकश्चैव वर्जनीयाः प्रयत्नतः ॥ १६६
 एतान् विगर्हिताचारानपाङ्क्त्यान् द्विजाधमान् ।
 द्विजातिप्रवरो विद्वानुभयत्र विवर्जयेत् ॥ १६७
 ब्राह्मणस्वनधीयानस्तृणान्निरिव शाम्यति ।
 तस्मै हव्यं न दातव्यं न हि भक्षानि ह्वयेत् ॥ १६८
 अपाङ्क्तदाने यो दातुर्भवत्युद्धं फलोदयः ।
 दैवे हविषि पित्रे वा तं प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥ १६९
 अत्रतैर्यद्विजैर्भुक्तं परिवेत्तादिभिस्तथा ।
 अपाङ्क्तैर्यैर्यदन्यैश्च तद्वै रक्षांसि भुञ्जते ॥ १७०
 हाराग्निहोत्रसंयोगं कुरुते गोऽग्रजे स्थिते ।
 परिवेत्ता स विज्ञेयः परिवित्तिस्तु पूर्वजः ॥ १७१
 परिवित्तिः परिवेत्ता बया च परिविद्यते ।
 सर्वे ते नरकं यान्ति दातृयाजकपञ्चमाः ॥ १७२
 भ्रातृमृतस्य भार्यायां योऽनुरज्येत कामतः ।
 धर्मणापि निवृत्तायां स ज्ञेयो दिधिपूपतिः ॥ १७३
 परदारेषु जायते द्वौ सुतौ कुण्डगोलकौ ।
 पत्न्यौ जीवति कुण्डः स्यान्नृते भर्तारि गोलकः ॥ १७४

तौ तु जातौ परचेत्ने प्राणिनौ प्रेत्य चेह च ।
 दत्तानि हव्यकव्यानि नाशयेते प्रदायिनाम् ॥ १७५
 अपाङ्क्त्यो यावतः पाङ्क्त्यान् भुञ्जानाननुपश्यति ।
 तावतां न फलं तत्र दाता प्राप्नोति वालिगः ॥ १७६
 वीक्ष्यान्धो नवतेः काणः षष्ठेः श्वित्रो शतस्य तु ।
 पापरोगी सहस्रस्य दातुर्नाशयते फलम् ॥ १७७
 यावतः संसृष्टेदङ्गैर्ब्राह्मणान् गृह्याजकः ।
 तावतां न भवेदातुः फलं दानस्य पौर्त्तिकम् ॥ १७८
 वेदविद्यापि विप्रोऽस्य लोभात् कृत्वा प्रतिग्रहम् ।
 विनाशं व्रजति क्षिप्रमामपात्रमिवाश्वसि ॥ १७९
 सोमविक्रायिणे विष्टा भिषजे पूयशोणितम् ।
 नष्टं देवलोके दत्तं अप्रतिष्ठन्तु वाहुर्यौ ॥ १८०
 यत्तुवाणिजके दत्तं नेह नामुत्र तद्विवेत् ।
 भक्षनीव द्रुतं हव्यं तथा पौनर्भवे द्विजे ॥ १८१
 दूतरेषु त्वपाङ्क्त्येषु यथोद्दिष्टेष्वसाधुषु ।
 मेदोऽसृङ्गांसमज्जास्थि वदन्त्यन्नं मनीषिणः ॥ १८२
 अपाङ्क्त्योपहता पङ्क्तिः पाय्यते यैर्हिजोत्तमैः ।
 तान्निबोधत कात्स्न्येन द्विजाग्रान् पङ्क्तिपावनान् ॥ १८३
 अग्र्याः सर्वेषु वेदेषु सर्वप्रवचनेषु च ।
 श्रोत्रियान्वयजाश्चैव विज्ञेयाः पङ्क्तिपावनाः ॥ १८४
 त्रिणाचिकेतः पञ्चाग्निस्त्रिसुपर्णः षडङ्गवित् ।
 ब्राह्मणदेयात्मसन्तानो ज्येष्ठसामग एव च ॥ १८५
 वेदार्थवित् प्रवक्ता च ब्रह्मचारी सहस्रदः ।
 शतायुचेव विज्ञेया ब्राह्मणाः पङ्क्तिपावनाः ॥ १८६

पूर्वैद्यरपरैद्यर्वा आहकर्मस्थपस्थिते ।
 निमन्त्रयेत् त्रावरान् सम्यग्विप्रान् यथोदितान् ॥ १८७
 निमन्त्रितो द्विजः पित्रे नियतात्मा भवेत् सदा ।
 न च च्छन्दांस्यधीयीत यस्य आहश्च तद्वेत् ॥ १८८
 निमन्त्रितान् हि पितर उपतिष्ठन्ति तान् द्विजान् ।
 वायुवचानुगच्छन्ति तथासीनानुपासते ॥ १८९
 केतितस्तु यथान्यायं हव्यकथ्ये द्विजोत्तमः ।
 कथञ्चिदधत्तिक्रामन् पापः श्रूकरतां ब्रजेत् ॥ १९०
 आमन्त्रितस्तु यः आहो वृषण्या सह मोदते ।
 दातुर्यद् दुष्कृतं किञ्चित्तत् सर्वं प्रतिपद्यते ॥ १९१
 अज्ञो धनाः शौचपराः सततं ब्रह्मचारिणः ।
 न्यस्तशस्त्रा महाभागाः पितरः पूर्वदेवताः ॥ १९२
 यस्मादुत्पत्तिरेतेषां सर्वेषामप्यशेषतः ।
 ये च यैरुपचर्याः स्युर्नियमैस्तान्निबोधत ॥ १९३
 जनोर्हैरण्यगर्भस्य ये मरीचादयः सुताः ।
 तेषामृषीणां सर्वेषां पुत्राः पितृगणाः स्मृताः ॥ १९४
 विराट्सुताः सोमसदः साध्यानां पितरः स्मृताः ।
 अग्निष्वात्ताश्च देवानां मारीचा लोकविश्रुताः ॥ १९५
 दैत्यदानवयक्षाणां गन्धर्वोरगरक्षसाम् ।
 सुपर्णकिन्नराणां च स्मृता वर्हिषदोऽतिजाः ॥ १९६
 सोमपा नाम विप्राणां क्षत्रियाणां हविर्भुजः ।
 वैश्यानामाज्यपा नाम शूद्राणान्तु सुकालिनः ॥ १९७
 सोमपास्तु कवेः पुत्रा हविर्भन्तोऽङ्गिरःसुताः ।
 पुलस्त्यस्याज्यपाः पुत्रा वशिष्ठस्य सुकालिनः ॥ १९८

अग्निदधानग्निदधानं काथ्यान्वर्हिषदस्तथा ।
 अग्निष्वात्तांश्च सौम्यांश्च विप्राणामेव निर्दिशेत् ॥ १८
 य एते तु गणा मुख्याः पितॄणां परिकीर्त्तिताः ।
 तेषामपीह विज्ञेयं पुत्रपौत्रमनन्तकम् ॥ २००
 ऋषिभ्यः पितरो जाताः पितृभ्यो देवदानवाः ।
 देवेभ्यस्तु जगत् सर्वं चरं स्यात्पुनर्वृत्तः ॥ २०१
 राजतैर्भाजनैरेषामथवा राजतान्वितैः ।
 वार्यपि अथवा दत्तमक्षयाद्यौपकल्पते ॥ २०२
 देवकार्याहिजातानां पितृकार्यं विशिष्यते ।
 दैवं हि पितृकार्यं पर्वमाप्ययनं स्मृतम् ॥ २०३
 तेषामारक्षभूतन्तु पूर्वं दैवं नियोजयेत् ।
 रक्षांसि हि विलुप्यन्ति आहमारक्षवर्जितम् ॥ २०४
 दैवाद्वान्तं तदीहेत पित्राद्वान्तं न तज्जवेत् ।
 पित्राद्वान्तं त्वीहमानः क्षिप्रं नश्यति सान्वयः ॥ २०५
 शुचिं दैशं विविक्तञ्च गोमयेनोपलेपयेत् ।
 दक्षिणाप्रवणञ्चैव प्रवर्त्तेनोपपादयेत् ॥ २०६
 अवकाशेषु चोक्षेषु नदीतीरेषु चैव हि ।
 विविक्तेषु च तुष्यन्ति दत्तेन पितरः सदा ॥ २०७
 आसनेषुपक्तमेषु वर्हिषत्सु पृथक् पृथक् ।
 उपस्थोदकान् सम्यग्विप्रांस्तमुपवेशयेत् ॥ २०८
 उववेश्य तु तान् विप्रानासनेष्वजुगुप्सितान् ।
 गन्धभात्यैः सुरभिभिरर्चयेद्देवपूर्वकम् ॥ २०९
 तेषामुदकमानीय सपवित्रांस्तिलानपि ।
 अग्नौकुर्यादनुज्ञातो ब्राह्मणो ब्राह्मणैः सह ॥ २१०

अग्नेः सोमयमाभ्यांच कृत्वाप्यायनमादितः ।
 हविर्दानेन विधिवत्पश्चात्सन्तर्पयेत् पितॄन् ॥ २११
 अन्यभावे तु विप्रस्य पाणावेवोपपादयेत् ।
 यो ह्यग्निः स द्विजोविप्रैर्मन्त्रदर्शिभिरुच्यते ॥ २१२
 अक्रोधनान्सप्रसादान्वदन्त्येतान् पुरातनान् ।
 लाकेत्याप्यायनेयुक्तान्श्चाद्देवान्द्विजोत्तमान् ॥ २१३
 अपसथ्यमग्नौ कृत्वा सर्वमाहुत्परिक्रमम् ।
 अपसथ्येन हस्तेन निर्वपेदुदकं भुवि ॥ २१४
 त्रींस्तु तस्माद्भविःशेषात् पिण्डान् कृत्वा समाहितः ।
 औदकेनैव विधिना निर्वपेद्वज्रिणामुखः ॥ २१५
 न्युप्य पिण्डांस्तत्तत्तांस्तु प्रयतो विधिपूर्वकम् ।
 तेषु दर्भेषु तं हस्तं निष्टज्याह्नेषभागिनाम् ॥ २१६
 आचथोदक् पराटस्य त्विरायस्य शनैरसून् ।
 षड्तु च नमस्तुत्यात् पितॄनेव च मन्त्रवित् ॥ २१७
 उदकं निनयेच्छेषं शनैः पिण्डान्तिकेपुनः ।
 अवजिघ्रेच्च तान् पिण्डान्यथान्युप्तान्समाहितः ॥ २१८
 पिण्डेभ्यस्त्वल्पिकां मातां समादायानुपूर्वशः ।
 तानेव विप्रानासीनान् विधिवत् पूर्वमाशयेत् ॥ २१९
 ध्रियमाणे तु पितरि पूर्ववामेव निर्वपेत् ।
 विप्रवद्वापि तं आङ्गे स्वकं पितरमाशयेत् ॥ २२०
 पिता यस्य तु वृत्तः स्याज्जीवेद्वापि पितामहः ।
 पितुः स नाम सङ्गीत्यर्कोर्त्तयेत् प्रपितामहम् ॥ २२१
 पितामहो वा तच्छ्राद्धं भुञ्जीतेत्यब्रवीन्मनुः ।
 कामं वा समनुज्ञातः स्वयमेव समाचरेत् ॥ २२२

तेषां दत्त्वा तु हस्तोषु सपवित्रं तिलोदकम् ।
 तत्पिण्डाग्रं प्रवच्छेत् स्वधैषामस्त्विति ब्रुवन् ॥ २२३
 याणिभ्यान्तूपसंगृह्य स्वयमन्नस्य वर्द्धितम् ।
 विप्रान्तिके पितॄन् ध्यायन्वनकैरुपनिक्षिपेत् ॥ २२४
 चंभयोर्हस्तयोर्मुक्तं यदन्नमुपनीयते ।
 तद्विप्रलुम्पन्त्यसुराः सहसा दुष्टचेतसः ॥ २२५
 गुणांश्च सूपशाकाद्यान् पयो दधि घृतं मधु ।
 विन्यसेत् प्रयतः सम्यग्भूमावेव समाहितः ॥ २२६
 भक्ष्यं भोज्यञ्च विविधं मूलानि च फलानि च ।
 हृद्यानि चैव मांसानि पानानि सुरभीणि च ॥ २२७
 उपनीय तु तत् सर्वं श्वेनकैः सुसमाहितः ।
 परिवेषयेत् प्रयतो गुणान्सर्वान्प्रचोदयन् ॥ २२८
 नास्त्रमापातयेज्जातु न कुप्येन्नाहतं वदेत् ।
 न पादेन स्पृशेदन्नं न चैतदवधूनयेत् ॥ २२९
 अन्नं गमयति प्रेतान् कोपोऽरीनन्तं शनः ।
 पादस्पर्शस्तु रक्षांसि दुष्कृतीनवधूननम् ॥ २३०
 यद् यदुरोचेत् विप्रेभ्यस्तत्तद्दद्यादमत्सरः ।
 ब्रह्मोद्याच्चकथा कुर्यात्पितृणामेतद्दीप्तिम् ॥ २३१
 स्वाध्यायं आवयेत् पितॄन् धर्मशास्त्राणि चैव हि ।
 अख्यानानीतिहासांश्च पुराणा निखिलानि च ॥ २३२
 हर्षं येदुवाचानांस्तुष्टो भोजयेच्च शनैः शनैः ।
 अन्नाद्येनासक्तचैतान् गुणैश्च परिचोदयेत् ॥ २३३
 व्रतस्यमपि दौर्हित्यं यावत् यत्र न भोजयेत् ।
 कुतपंचासने दद्यात् तिलैश्च विकिरेन्महीम् ॥ २३४

त्रीणि श्राद्धे पवित्राणि दौहितः कुतपस्तिलाः ।
 त्रीणि चात्र प्रशंसन्ति शौचमक्रोधमत्वराम् ॥ २३५
 अत्युष्णं सर्वमन्नं स्याद्भुज्जीरंस्ते च वाग्यताः ।
 न च द्विजातयो ब्रूयुर्दात्रं पृष्ठाहविर्गुणान् ॥ २३६
 यावदुष्णं भवत्यन्नं यावदश्नन्ति वाग्यता ।
 पितरस्तावदश्नन्ति यावन्नोक्ता हविर्गुणः ॥ २३७
 यदेष्टितशिरा भुङ्क्ते यद्भुङ्क्ते दक्षिणामुखः ।
 सोपाजत्कश्चयद्भुङ्क्ते तदै रक्षांसि भुञ्जते ॥ २३८
 चाण्डालश्च वराहश्च कुक्कुटः श्वा तथैव च ।
 रजस्वला च पण्डश्च नेत्रेरन्नश्चतो द्विजान् ॥ २३९
 होमे प्रदाने भोज्ये च यदेभिराभवीक्ष्यते ।
 दैवे कर्मणि पित्रे वा तद्वच्चत्ययथातथम् ॥ २४०
 ब्राह्मेण शूकरो हन्ति पक्षवातेन कुक्कुटः ।
 श्वातु हृदिनिपातेन स्यर्शेनावरवर्णजः ॥ २४१
 खञ्जो वा यदि वा काणोदातुः प्रेथोऽपिवाभवेत् ।
 हिनातिरिक्तगात्रो वा तमप्यपनयेत् ततः ॥ २४२
 ब्राह्मणं भिक्षुकं वापि भोजनार्थमुपस्थितम् ।
 ब्राह्मणैरभ्यनुज्ञातः शक्तितः प्रतिपूजयेत् ॥ २४३
 सार्ववर्णिकमन्नाद्यं सज्जीयाज्जाय्य वारिणा ।
 समुत्सृजेद्भुक्तवतामगृहो विकिरन् भुवि ॥ २४४
 असंस्कृतप्रमीतानां त्यागिनां कुलयोषिताम् ।
 उच्छिष्टं भागधेयं स्याद्दर्भेषु विकिरश्च यः ॥ २४५
 उच्छेपणं भूमिन्तमजिह्वास्याश्रयस्य च ।
 दासवर्गस्य कृत् पित्रे भागधेयं प्रचक्षते ॥ २४६

आसपिण्डक्रियाकर्म द्विजातेः संस्थितस्य तु ।
 अद्वैतं भोजयेच्छाब्दं पिण्डमेकान्तु निर्वपेत् ॥ २४७
 सहपिण्डक्रियायान्तु कृताधामस्य धर्मतः ।
 अनयैवावृता कार्यं पिण्डनिर्वपणं सुतैः ॥ २४८
 आब्दं भुक्त्वा यं चच्छिष्टं वृषलाय प्रयच्छति ।
 स मूढो नरकं याति कालसूत्रमवाकुशिराः ॥ २४९
 आद्भुग्वृषलातल्यं तदहर्द्योऽधिगच्छति ।
 तस्या पुरीषे तन्मांसं पितरस्तस्य शेरते ॥ २५०
 यद्वा स्वदितमित्येवं तस्मान्नाचामयेत् ततः ।
 आचोन्तांश्चाबुजानीयादभि भो रम्यतामिति ॥ २५१
 स्वधास्वित्येव तं ब्रूयुर्ब्राह्मणास्तदनन्तरम् ।
 स्वधाकारः परा ह्याशीः सर्वेषु पितृकर्मसु ॥ २५२
 ततो भुक्तवतां क्षेपामन्नशेषं निवेदयेत् ।
 यथा ब्रूयस्तथा कुर्यादनुज्ञातस्ततो द्विजैः ॥ २५३
 पित्रेण स्वदितमित्येवं वाच्यं गोष्ठे तु सुश्रुतम् ।
 सम्पन्नमित्यर्थ्युदयेदैवेरुचितमित्यपि ॥ २५४
 अपराहस्तथा दर्भा वास्तुसम्पादनं तिलाः ।
 सृष्टिर्दृष्टिर्द्विजाश्चायगाः श्राद्धकर्मसु सम्पदः ॥ २५५
 दर्भाः पवित्वं पूर्वाह्णे हविष्याणि च सर्वशः ।
 पवित्वं यच्च पूर्वोक्तं विज्ञेया हव्यसम्पदः ॥ २५६
 मुन्यन्नानि मयः सोमो मांसं यच्चानुपस्कृतम् ।
 अक्षारलवणंचैव प्रकृत्या हविष्यते ॥ २५७
 विसृज्य ब्राह्मणांस्तांस्तु नियतो वाग्यतः शुचिः ।
 दक्षिणां दिशमाकाङ्क्षन्वाचेतेमान्वरान्पितॄन् ॥ २५८

दातारो नोऽभिवर्द्धन्तां वेदाः सन्ततिरेव च ।
 अथा च नो माव्यगमद्वहृदेयं च नोऽस्त्विति ॥ २४८
 एवं निर्वपणं कृत्वा पिण्डांस्तान्स्तदनन्तरम् ।
 गां विप्रमजमग्निं वा प्राशयेदप्सु वा क्षिपेत् ॥ २४९
 पिण्डनिर्वपणं केचित् पुरस्तादेव कूर्वते ।
 वयोभिः खादयन्त्यन्ये प्रक्षिपन्त्यनलेऽप्सु वा ॥ २५०
 पतिव्रता धर्मपत्नी पितृपूजनतत्परा ।
 मध्यमन्तु ततः पिण्डमद्यात् सम्यक् सुतार्थिनी ॥ २५१
 आयुमन्तं सुतं सुते यशोमेधासमन्वितम् ।
 धनवन्तं प्रजावन्तं सात्त्विकं धार्मिकं तथा ॥ २५२
 प्रक्षाल्य हस्तावाचम्य ज्ञातिप्रार्थं प्रकल्पयेत् ।
 ज्ञातिभ्यः सत्कृतां दत्त्वावानर्धवानपि भोजयेत् ॥ २५३
 उच्छेषणान्तु तत् तिष्ठेद्दयावाहिना विसर्जिताः ।
 ततो गृह्णन्ति कुर्थादिति धर्मो व्यवस्थितः ॥ २५४
 हविर्यच्चिररात्राय यच्चानन्याय कल्पते ।
 पितृभ्यो विधिवदन्तं तत् प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥ २५५
 तिलैर्ब्रौह्मियवैर्माषैरग्निमूर्लफलेन वा ।
 दत्तेन मासं प्रीयन्ते विधिवत् पितरो वृणाम् ॥ २५६
 द्वौ मासौ मत्स्यमांसेन त्रीन् मासान् चारिणेन तु ।
 औरभ्नेणाय चतुरः शकुनेनाथ पञ्च वै ॥ २५७
 पक्षमासांश्चागमांसेन पार्षतेन च सप्त वै ।
 अष्टावेणस्य मांसेन रौरवेण नवैव तु ॥ २५८
 दश मासांस्तु तप्यन्ति वराहमहिषामिधैः ।
 शशकूर्मयोस्तु मांसेन मासानेकादशैव तु ॥ २५९

संवत्सरन्तु गव्येन पयसा पायसेन च ।
 बार्धोणस्य मांसेन तृप्तिर्द्वादशवार्षिकी ॥ २७१
 कालशार्कं महाशल्काः खड्गलोहामिषं मधु ।
 आनन्यायैव कल्पन्ते मुन्यन्नानि च सर्वशः ॥ २७२
 यत्किञ्चिन्मधुना मिश्रं प्रदद्यात् तृयोदशीम् ।
 तदप्यक्षयमेव स्याद्वर्षासु च मघासु च ॥ २७३
 अपि नः स कुले जायाद्वयो नो दद्यात् तृयोदशीम् ।
 पायसं मधुसर्पिर्भ्यां प्राक्छाये कुञ्जरस्य च ॥ २७४
 यद्वयदाति विधिवत् सम्यक्श्रद्धासमन्वितः ।
 तत् तत् पितृणां भवति परत्नानन्तमक्षयम् ॥ २७५
 ऋणपत्रे दशम्यादौ वर्जयित्वा चतुर्दशीम् ।
 श्राद्धे प्रशस्तास्तिययो यथैता न ब्रूयेतरा ॥ २७६
 बुधु कुर्वन् दिनर्क्षेषु सर्वान् कामान् समश्नुते ।
 अशुभं तु पितॄन् सर्वान् प्रजांप्राप्नोति पुष्कलाम् ॥ २७७
 यथा चैवापरः पक्षः पूर्वपक्षाद्विशिष्यते ।
 तथा श्राद्धस्य पूर्वाह्णादपराह्णे विशिष्यते ॥ २७८
 प्राचीनावीतिना सम्यगपसम्यमतन्द्रिणा ।
 पितृयमा निधनात् कार्यं विधिवद्भर्माणिना ॥ २७९
 रात्रौ श्राद्धं न कुर्वीत रात्रौ कौर्त्तिता हि सा ।
 सम्यग्योरुभयेष्वेव सूर्यो चैवाचिरोदिते ॥ २८०
 अनेन विधिना श्राद्धं त्रिरब्दस्यैव निर्वपेत् ।
 हेमन्त ग्रीष्म वर्षासु मंचयन्निकमन्वहम् ॥ २८१
 न पैत्ययज्ञियो होमो लौकिकेऽग्नौ विधीयते ।
 न दर्शनं विना श्राद्धमाहिताग्नेर्हिजन्मनः ॥ २८२

यदेव तर्पयत्यग्निः पितॄन् स्नात्वा द्विजोत्तमः ।
 तेनैव कृतस्त्रमाप्नोति पितृयज्ञक्रियाफलम् ॥ २८३
 वसून वदन्ति वै पितॄन् रुद्रांश्चैव पितामहान् ।
 प्रपितामहांस्त्वादित्यान् श्रुतिरेषा सनातनी ॥ २८४
 विघ्नसाशी भवेन्नित्यं नित्यं वा न्नतभोजनः ।
 विघ्नसो मुक्तशेषन्तु यज्ञशेषं तथाश्नतम् ॥ २८५
 एतद्वाऽभिहितं सर्वं विधानं पांचयज्ञिकम् ।
 द्विजातिमुखऽश्रुत्तीनां विधानं श्रूयतामिति ॥ २८६
 इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां
 तृतीयोऽध्यायः ॥ ३

चतुर्थोऽध्यायः ।

चतुर्थमायुषो भागमुपित्वाद्यं गुरौ द्विजः ।
 द्वितीयमायुषो भागं कृतदारो गृहे वसेत् ॥ १
 अद्रोहेणैव भूतनामल्पद्रोहेण वा पुनः ।
 या वृत्तिस्तां समाख्याय विप्रो जीवेदनापदि ॥ २
 यावामात्रप्रसिद्धार्थं स्वैः कर्मभिरगर्हितैः ।
 अक्लेशेन शरीरस्य कुर्वीत धनमंचयम् ॥ ३
 ऋताश्चताभ्यां जीवेत् तु ऋतेन प्रमतेन वा ।
 सत्यावृताख्यया वापि न श्ववृत्त्या कदाचन ॥ ४
 ऋतमुच्छ्रितं ज्ञेयमश्नतं स्यादयाचितम् ।
 न्नतन्तु याचितं भैक्षं प्रमृतं कर्षणं स्मृतम् ॥ ६

सत्यावृतन्तु वाणिज्यं तेन चैवापि जीयते ।
 सेवा श्वट्तिराख्याता तस्मात् तां परिवर्जयेत् ॥ ६
 कुशूलधान्यको वा स्यात् कुम्भीधान्यक एव वा ।
 त्राहैहिको वापि भवेदश्वस्तनिक एव वा ॥ ७
 चतुर्णामपि चैतेषां द्विजानां गृहमेधिनाम् ।
 ज्यायान् परःपरो ज्ञेयो धर्मतो लोकजित्तमः ॥ ८
 षट् कर्मैको भवत्येषां त्रिभिरन्यः प्रवर्त्तते ।
 द्वाभ्यामेकचतुर्थस्तु ब्रह्मसत्वेण जीवति ॥ ९
 वर्त्तयंश्च शिलोष्ठाभ्यामग्निहोत्रपरायणः ।
 हृष्टीः पार्वीयनात्तीयाः केवला निर्वपेत् सदा ॥ १०
 न लौकटत्तंवर्त्तते वृत्तिहेतोः कथञ्चन ।
 अजिह्वाभयठां शुद्धां जीवेद्ब्राह्मणजोविकाम् ॥ ११
 सन्तोषं परमास्थाय सुखार्थी संयतो भवेत् ।
 सन्तोषमूलं हि सुखं दुःखमूलं विपर्ययः ॥ १२
 अतोऽन्यतमया वृत्त्या जीवंस्तु स्नातको द्विजः ।
 स्वर्थाशुचयस्य स्यान्नि व्रतानीमानि धारयेत् ॥ १३
 वेदोदितं स्वकं कर्म नित्यं कुर्यादतन्द्रितः ।
 तच्च कुर्वन् यथाशक्ति प्राप्नोति परमां गतिम् ॥ १४
 नेहेतार्थान् प्रसङ्गेन न विरुद्धेन कर्मणा ।
 न विद्यमाने वर्थेषु नार्थामपि यतस्ततः ॥ १५
 इन्द्रियार्थेषु सर्वेषु न प्रसज्येत कामतः ।
 अतिप्रसक्तिश्चैतेषां मनसा संनिवर्त्तयेत् ॥ १६
 सर्वान् परित्यजेदर्थान् स्वाध्यायस्य विरोधिनः ।
 यथा तथाध्यापयंस्तु सा ह्यस्य कृतकृत्यता ॥ १७

वयसः कर्मणोऽर्थं यं श्रुतस्याभिजनस्य च ।
 वेश्वाग् बुद्धिसारूप्यमाचरन् विचरेदिह ॥ १८
 बुद्धिर्द्विकराण्यां धन्यानि च हितानि च ।
 नित्यं शास्त्राण्यवेक्षेत निगमांश्चैव वैदिकान् ॥ १९
 यथा यथा हि पुरुषः शास्त्रं समधिगच्छति ।
 तथा तथा विजानाति विज्ञानं चास्य रोचते ॥ २०
 ऋषियज्ञं देवयज्ञं भूतयज्ञञ्च सर्वदा ।
 वृत्रं पितृयज्ञञ्च यथाशक्ति न ह्यपयेत् ॥ २१
 एतान्के महायज्ञान यज्ञशास्त्रविदो जनाः ।
 अनीहमानाः सततमिन्द्रियेष्वेव जुहति ॥ २२
 वाचके जुहति प्राणं प्राणे वाचञ्च सर्वदा ।
 वाचि प्राणे च पश्यन्तो यज्ञनिर्हन्तिमक्षयाम् ॥ २३
 ज्ञानेनैवापरे विप्रा यजन्त्येतैर्मखैः सदा ।
 ज्ञानमूलां क्रियामेषां पश्यन्तो ज्ञानचक्षुषा ॥ २४
 अग्निहोत्रं च जुहुयादाद्यन्ते द्युनिशोः सदा ।
 दर्शनेन आदमासान्ते पौर्णमासेन चैव हि ॥ २५
 शस्यान्ते नवशस्येष्टा तथर्त्तन्ते द्विजोऽध्वरैः ।
 पशुना त्वयनस्यादौ समान्ते सौमिकैर्मखैः ॥ २६
 नानिष्टा नवशस्येष्टा पशुना चाग्निमान् द्विजः ।
 नवान्नमद्यान्मांसं वा दीर्घमायुर्जिजीविषुः ॥ २७
 नवेनानर्चिता ह्यस्य पशुहव्येन चाग्नयः ।
 प्राणानेवात्तुमिच्छन्ति नवान्नामिषगर्दिनः ॥ २८
 आसनाशनशय्याभिरङ्गिर्मूलफलेन वा ।
 नाय कश्चिद्वस्दुर्गेशक्तितोऽनर्चितोऽतिथिः ॥ २९

षाषण्डिनो विकर्मस्थान् वैडालव्रतिकान् शठान् ।
 चैतुकान् वकट्तींश्च वाङ्मात्रेणापि नार्जयेत् ॥ ३०
 वेदविद्याव्रतस्नातान् श्रोत्रियान् गृहमेधिनः ।
 पूजयेद्व्यकथ्येन विपरीतांश्च वर्जयेत् ॥ ३१
 शक्तितोऽपचमानेभ्यो दातव्यं गृहमेधिना ।
 संविभागश्च भूतेभ्यः कर्त्तव्योऽनुपरोधतः ॥ ३२
 राजातो धनमन्विच्छेत् संदीदन् स्नातकः क्षुधा ।
 याज्यन्ते वासिनोर्वापि न त्वन्यत इत्ति स्थितिः ॥ ३३
 न सीदेत् स्नातको विप्रः क्षुधा शक्तः कथंचन ।
 न जीर्णमलवडासा भवेच्च विभवे सति ॥ ३४
 क्लृप्तकेशनखश्मश्रुर्दान्तः शक्ताम्बरः शुचिः ।
 स्वाध्याये चैव युक्तः सन्नित्यमात्महितेषु च ॥ ३५
 वैणवीं धारयेद्दूयष्टिं सोदकं च कमण्डलुम् ।
 यज्ञोपवीतं वेदं च शम्भे रौक्मे च कुण्डले ॥ ३६
 नेत्रे तोयन्तमादित्यं नास्तं यान्तं कदाचन ।
 नोपशृष्टं न वारिस्थं न मध्यं न भसोगतम् ॥ ३७
 न लङ्घयेद्वत्सतत्त्वीं न प्रधावेच्च वर्षति ।
 न चोदके निीक्षेत स्वं रूपमिति धारणा ॥ ३८
 ऋदं गां दैवतं विप्रं घृतं मधु चतुष्पथम् ।
 प्रदक्षिणानि कुर्वति प्रज्जातांश्च वनस्पतीन् ॥ ३९
 नोपगच्छेत् प्रमत्तोऽपि स्त्रियमार्त्तवदर्शने ।
 समानशयने चैव न शयीत तथा सह ॥ ४०
 रजसाभिप्लुतां नारीं नरस्य ह्युपगच्छतः ।
 प्रज्जातेजोबलं चक्षुरायुश्चैव प्रहीयते ॥ ४१

तां विवर्जयतस्तस्य रजसा समभिप्लुताम् ।
 प्रज्ञातेजोबलंचक्षुरासुचैव प्रवर्द्धते ॥ ४२
 नाग्नीयह्नार्थया सार्धं नैनामीक्षेत चाश्रतीम् ।
 क्षुवतीं जृम्भमाणां वा नचासीनां यथासुखम् ॥ ४३
 नाञ्जयन्तीं स्सके नेत्रे नचाभ्यक्तामनादृताम् ।
 न पश्येत् प्रसवन्तींच तेजस्कामो द्विजोत्तमः ॥ ४४
 नानमद्यादेकवासा न नग्नः स्नानमाचरेत् ।
 न मूत्रं पथि कुर्वीत न भस्मनि न गोव्रजे ॥ ४५
 न फालकृष्टे न जले न चित्यां नच पर्वते ।
 न जीर्णदेवायतने न वल्मीके कदाचन ॥ ४६
 न ससत्त्वेषु गर्त्तेषु न गच्छन्नार्पिं च स्थितः ।
 न नदीतीरमासाद्य न च पर्वतमस्तके ॥ ४७
 वायुग्निविप्रमादित्थमपः पश्यंस्तथैव गाः ।
 न कदाचन कुर्वीत विण्मूत्रस्य विसर्जनम् ॥ ४८
 तिरस्कृत्योच्चरेत् काष्ठलोष्टपत्रदणादिना ।
 नियम्य प्रयतो वाचं सम्भीताङ्गोऽवगुण्ठितः ॥ ४९
 मूत्रोच्चारसमुत्सर्गं दिवा कुर्यादुदसुखः ।
 दक्षिणाभिमुखो रात्रौ सम्ययोश्च यथा दिवा ॥ ५०
 छायायामन्धकारे वा रात्रावहनि वा द्विजः ।
 यथासुखमुखः कुर्यात् प्राणबाधभयेषु च ॥ ५१
 प्रत्यग्निं प्रतिसूर्यश्च प्रतिसोमोदकद्विजान् ।
 प्रतिगां प्रतिवातंच प्रज्ञा नश्यति मेहतः ॥ ५२
 नान्निं मुखेनोपधमेन्नग्नां नेक्षेत च स्त्रियम् ।
 नामेधं प्रक्षिपेदग्नौ न च पादौ प्रतापयेत् ॥ ५३

अधस्तान्नोपदध्याच्च न चैनमभिलङ्घयेत् ।
 न चैनं पादतः कुर्यान्न प्राणवाधमाचरेत् ॥ ५०
 नाश्रोयात् सन्धिवेलायां न गच्छेन्नापि संविशेत् ।
 न चैव प्रलिखेद्भूमिं नात्मनोपहरेत् स्त्रजम् ॥ ५१
 नासु मूत्रं पुरीषं वा छीवनं वाः समुत्सृजेत् ।
 अग्नेर्ध्यालिप्तमन्यद्वा लोहितं वा विषाणि वा ॥ ५२
 नैकः स्वध्यात् शून्यगेहे शयानं न प्रबोधयेत् ।
 नोदकस्याभिभाषेत यज्ञं गच्छेन्न चावृतः ॥ ५३
 अन्यागादे गवां गोष्ठे ब्राह्मणानां च सन्निधौ ।
 स्वाध्याये भोजने चैव दक्षिणं पाणिमुद्धरेत् ॥ ५४
 न वारयेद्वां धयन्तीं न चाचक्षीत कस्यचित् ॥
 न दिवौन्द्रायुधं दृष्ट्वा कस्यचिद्दर्शयेद्बुधः ॥ ५५
 नाधार्मिके वसेद्भामे न व्याधिबहुले भृशम् ।
 नैकः प्रपद्येताध्वानं न चिरं पर्वते वसेत् ॥ ५६
 न शुद्रराज्ये निवसेन्नाधार्मिकजनादृते ।
 न पाषण्डिगणाक्रान्ते नोपसृष्टेऽन्यजैर्दृभिः ॥ ५७
 न भुञ्जीतोऽतृप्तस्त्रेहं नातिसौहित्यमाचरेत् ।
 नातिप्रगे नातिसायं न सायम्प्रातराश्रितः ॥ ५८
 न कुर्वीत दृष्ट्या चेष्टां न वार्यञ्जलिना पिबेत् ।
 नीतुसङ्गे भक्षयेद्भक्ष्यान्न जातु स्यात् कुतूहली ॥ ५९
 न वृत्त्येदथ वा गायेत्र वादित्राणि वादयेत् ।
 नास्फोटयेन्न च च्छेडेन्न च रक्तो विरावयेत् ॥ ६०
 न पादौ धावयेत् कांस्ये कदाचिदपि भाजने ।
 न भिन्नभाण्डे भुञ्जीत न भावप्रतिदूषिते ॥ ६१

उपानही च वासश्च धृतमन्यैर्न धारयेत् ।
 उपवीतमलङ्कारं स्रजं करकमेष च ॥ ६६
 नाविनीतैर्व्रजेद्धूर्त्यैर्न च क्षुद्राधिपीडितैः ।
 न भिन्नशृङ्गाक्षिखुरैर्न बालधिविरुपितैः ॥ ६७
 विनीतैस्तु व्रजेन्नित्यमाशुगैर्लक्ष्णान्वितैः ।
 वर्णरूपोपसम्पन्नैः प्रतोदेनातुदन्भृशम् ॥ ६८
 बालातपः प्रेतधूमो वर्ज्यः भिन्नन्तयासनम् ।
 न छिन्द्यान्नखलोमानि दन्तैर्नोत्पाटयेन्नखान् ॥ ६९
 न स्तब्धोद्गच्छेद्दूनीयान् छिन्द्यात् करजैस्तृणम् ।
 न कर्म निष्फलं कुर्यान्नायत्यामसुखोदयम् ॥ ७०
 लोष्टमर्दीं तृणच्छेदी नखखादी च यो नरः ।
 स विनाशं व्रजत्याशु सूचकोऽशुचिरेव च ॥ ७१
 न विगर्ह्य कथां कुर्याद्वहिर्मात्स्यं न धारयेत् ।
 गवांच यानं पृष्ठेन सर्वथैव विगर्हितम् ॥ ७२
 अद्वारेण च नातीयान्नामं वा वेश्म वाटतम् ।
 रात्रौ च दक्षमूलानि दूरतः परिवर्जयेत् ॥ ७३
 नाक्षैः क्रौडित् कदाचित्तु स्वयं नोपानही हरेत् ।
 शयनस्थो न भुञ्जीत न पाणिस्थं न चासने ॥ ७४
 सर्वंच तिलसम्बद्धं नाद्यादस्तमिते रवौ ।
 न च नग्नः शयीतेह नाचोच्छिष्टः क्वचिद्व्रजेत् ॥ ७५
 आर्द्रपादस्तु भुञ्जीत नार्द्रपादस्तु संविशेत् ।
 आर्द्रपादस्तु भुञ्जानो दीर्घमायुरवाप्नुयात् ॥ ७६
 अचतुर्विधं दुर्गं न प्रपद्येत कर्हिचित् ।
 न विष्णुमूत्रमुदीचेत न बाहुभ्यां नदीं तरेत् ॥ ७७

अधितिष्ठेन्न केशांस्तु न भस्मास्थिकपालिकाः ।
 न कार्पासास्थि न तुषान् दीर्घमाशुर्जिजीविषुः ॥ ७८
 न मंवसेच्च पतितैर्न चाण्डालैर्न पुकृशैः ।
 न मूर्खैर्नान्दलिमैश्च नान्त्यैर्नान्धावसायिभिः ॥ ७९ ॥
 न शूदाय मतिं दद्यान्नोच्छिष्टं न हविष्कृतम् ।
 न चा घोपदिग्द्वर्म न चात्य व्रतमादिशेत् ॥ ८० ॥
 यो ह्यस्य धर्ममाचष्टे यश्चैवादिशति व्रतम् ।
 सोऽसंऽष्टतं नाम तमः सह तेनैव मज्जति ॥ ८१ ॥
 न संहताभ्यां पाणिभ्यां कण्डूयेदात्मनः शिरः ।
 न स्थिश्चैतदुच्छिरे न च स्नायाद्दिना ततः ॥ ८२ ॥
 केशग्रहान् प्रहारश्च शिरस्येतान् विवर्जयेत् ।
 शिरःस्नातश्च तैलेन नाङ्गं किञ्चिदपि स्थिसेत् ॥ ८३ ॥
 न राज्ञः प्रतिगृह्णीयादराजन्यप्रसूतितः ।
 सूनाचक्रध्वजवतां वेशेनैव च जीवताम् ॥ ८४ ॥
 दशसूनासमंचक्रं दशचक्रसमो ध्वजः ।
 दशध्वजसमो वेशो दशवेशसमो नृपः ॥ ८५ ॥
 दशसूनासहस्राणि यो बाहयति सौनिकः ।
 तेन तुल्यः स्मृतो राजा घोरस्तस्य प्रतिग्रहः ॥ ८६ ॥
 यो राज्ञः प्रतिगृह्णाति लुब्धस्योच्छास्त्रवर्त्तिनः ।
 श्वं पथ्यायेण यातीमान्नरकानेकविंशतिं ॥ ८७ ॥
 तामिस्रमन्धतामिस्रं महारौरवरौरवौ ।
 नरकं कालमूर्त्नंच महानरकमेव च ॥ ८८ ॥
 सङ्गीवनं महावीचिं तपनं सम्प्रतापनम् ।
 संप्रातंच सकाकील्यं कुडूलं पुतिष्ठत्तिकं ॥ ८९ ॥

लोहशङ्खमृजीषंच पथ्यान् शाल्मलीं नदीं ।
 असिपत्रवनंचैव लोहदारकमेव च ॥ ८०
 एतद्विदन्तो विद्वांसो ब्राह्मणा ब्रह्मवादिनः ।
 न राज्ञः प्रतिगृह्णन्ति प्रेत्य श्रेयोऽभिकाङ्क्षिणः ॥ ८१
 ब्राह्मे मुहूर्त्तं बुधैरत धर्मार्थौ चावुचित्तयेत् ।
 कायक्लेशांश्च तन्मूलान् वेदतत्त्वार्थमेव च ॥ ८२
 उयायावश्यकं कृत्वा कृतशौचः समाहितः ।
 पूर्वां संम्यत् जपंस्तिष्ठेत् स्वकाले चापरां चिरं ॥ ८३
 ऋषयो दीर्घसम्यक्त्वादीर्घमायुरवाप्नुयुः ।
 प्रज्ञां यशश्च कीर्त्तिंच ब्रह्मवर्चसमेव च ॥ ८४
 श्रावण्यां प्रौढपद्यां वाप्यपाकृत्य यथाविधि ।
 युक्तच्छन्दांस्यधीयीत मासान् विप्रोऽर्द्धपंचमान् ॥ ८५
 पुष्टे तु च्छन्दासां कुर्याद्वहिरुत्सर्जनं द्विजः ।
 माघशुक्लस्य वा प्राप्ते पृषाह्णे प्रथमेऽहनि ॥ ८६
 यथाशास्त्रन्तु कृत्वैवमुत्सर्गं च्छन्दासां वहिः ।
 विरमेत् पक्षिणीं रात्रिं तदेवैकमहर्निशं ॥ ८७
 अतज्जुगुप्सु च्छन्दांसि शुक्लेषु नियतः पठेत् ।
 वेदाङ्गानि च सर्वाणि कृष्णपक्षेषु सम्पठेत् ॥ ८८
 नाविस्पृष्टमधीयीत न शूद्रजनसन्निधौ ।
 न निशान्ते परिश्रान्ते ब्राह्माधीत्य पुनः स्वपेत् ॥ ८९
 यथोदितेन विधिना नित्यं च्छन्दस्कृतं पठेत् ।
 ब्रह्म च्छन्दस्कृतंचैव द्विजो युक्तो ह्यनापदि ॥ ९००
 इमान्वित्यमनध्यायानधीयानो विवर्जयेत् ।
 अध्यापनंच कुर्वाणः शिष्याणां विधिपूर्वकं ॥ ९०१

ऋषेः श्रवेऽनिले रात्रौ दिवा पांशुसमूहने ।
 एतौ वर्षास्वनध्यायावध्यायज्ञाः प्रचक्षते ॥ १०२
 विद्युत्स्तनितवर्षेषु महोल्कानाञ्च संज्ञवे ।
 आकालिकमनध्यायमेतेषु मनुरब्रवीत् ॥ १०३
 एतांस्त्वभ्यहितान् विद्यात् वदा प्रादुष्कृताग्निषु ।
 तदा विद्यादनध्यायमनृतौ चाभ्रदर्शने ॥ १०४
 निर्घाते भूमिचक्षने ज्योतिषाश्चोपसर्जने ।
 एतानाकालिकान् विद्यादनध्यायानृतावपि ॥ १०५
 प्रादुष्कृतैश्चग्निषु तु विद्युत्स्तनितनिस्वने ।
 सज्जोतिः स्यादनध्यायः शेषे रात्रौ यथा दिवा ॥ १०६
 नित्यानध्याय एव स्याद्ग्रामेषु नगरेषु च ।
 धर्मनैपुण्यकामानां पूतिगन्धे च सर्वदा ॥ १०७
 अन्तर्गतशवे ग्रामे वृषलस्य च सन्निधौ ।
 अनध्यायो रुद्यमाने समवाये जनस्य च ॥ १०८
 उदके मध्यरात्रे च विष्णुमूर्तस्य विसर्जने ।
 अर्चिश्छटः श्राद्धशुक्लैव मनसामि न चिन्तयेत् ॥ १०९
 प्रतिगृह्य द्विजो विज्ञानेकोद्दिष्टस्य केतनं ।
 तत्रार्चं न कीर्त्तयेद्ब्रह्म राज्ञो राज्ञोश्च सूतके ॥ ११०
 यावदेकानुद्दिष्टस्य गन्धो लेपश्च तिष्ठति ।
 विप्रस्य विदुषो देहे तावद्ब्रह्म न कीर्त्तयेत् ॥ १११
 शयानः प्रौढपादश्च कृत्वा चैवावसक्तिकां ।
 नाधीयीतामिषं दग्धा मृतकान्नाद्यमेव च ॥ ११२
 नीहारे वाणशब्दे च सम्यग्योरेव चोभयोः ।
 अमावास्या चतुर्दश्योः पौर्णमास्यष्टकासु च ॥ ११३

अमावास्या गुरुं हन्ति शिष्यं हन्ति चतुर्दशी ।
 ब्रह्माष्टकापौर्णमास्यौ तस्मात्ताः परिवर्जयेत् ॥ ११४
 पांशुवर्षे दिशां दाहे गोमायुविकृते तथा ।
 ख-खरोष्ट्रे च क्वति पङ्क्तौ च न पठेद्द्विजः ॥ ११५
 नाधीयीत श्मशानान्ते ग्रामान्ते गोव्रजेऽपि वा ।
 वसित्वा मैथुनं वासः श्राद्धिकं प्रतिगृह्य च ॥ ११६
 प्राणि वा यदि वा प्राणि यत्किञ्चिच्छ्राद्धिकं भवेत् ।
 तद्दालभ्याथिनध्यायः पाण्यास्यो हि द्विजः स्मृतः ॥ ११७
 चौरैरुपप्लूते ग्रामे संभ्रमे चाग्निकारिते ।
 आकालिकमनध्यायं विद्यात् सर्वाङ्गतेषु च ॥ ११८
 उपाकर्मणि चोत्सर्गे त्रिरत्नं क्षेपणं स्मृतं ।
 अष्टकासु त्वहोरात्रत्नन्तासु च रात्रिषु ॥ ११९
 नाधीयीताश्चमारुढो न वृक्षं न च हस्तिनम् ।
 न नावं न खरं नोष्ट्रं नेरिणस्थो न यानगः ॥ १२०
 न विवादे न कलहे न सेनायां न सङ्गरे ।
 न भुक्तमात्रे नाजीर्णे न वसित्वा न सुक्तके ॥ १२१
 अतिथिञ्चाननुज्ञाप्य मारुते वाति वा भृशम् ।
 रुधरे च स्मृते गात्राच्छस्त्रेण च परिच्छते ॥ १२२
 सामध्वनाद्यजुषो नाधीयीत कदाचन ।
 वेदस्याधीत्य वाप्यन्तमारण्यकमधीत्य च ॥ १२३
 ऋग्वेदो देवदैवत्यो यजुर्वेदस्तु मानुषः ।
 सामवेदः स्मृतः पित्रास्तस्मात्तस्याशुचिर्ध्वनिः ॥ १२४
 एतद्विदन्तो विद्वांसस्तयीनिष्कर्षमन्वहम् ।
 क्षमयः पुर्वमभ्यस्य पञ्चाङ्गे ददधीयते ॥ १२५

पशुमण्डुकमार्जारखसर्पनकुलाखुभिः ।
 अन्तरागमने विद्यादनध्यायमहर्निशम् ॥ १२३
 द्वावेव वर्जयेन्नित्यमनध्यायौ प्रयत्नतः ।
 स्वाध्यायभुमिं चाशुद्धामात्मानं चाशुचिं द्विजः ॥ १२७
 अभावस्यामष्टमीं च पौर्णमासीं चतुर्दशीम् ।
 ब्रह्मचारी भवेन्नित्यमप्यृतो स्नातको द्विजः ॥ १२८
 न स्नानमाचरेद्भुक्ता नातुरो न महर्निशि ।
 न वासोभिः सहाजस्रं नाविघ्नाते जलप्रशये ॥ १२९
 देवतानां गुरो राज्ञः स्नातकार्थयोस्तथा ।
 नाक्रामेत् कामतश्चयां वभ्रुणो ह्रीक्षितस्य च ॥ १३०
 मध्यन्दिनेऽर्द्धरात्रौ च आर्द्धं भुक्ता च सामिषम् ।
 सन्ध्योरुभयोश्चैव न सेवेत चतुष्पथम् ॥ १३१
 उद्धर्तनमपस्नानं विष्णुमूर्ते रक्तमेव च ।
 श्लेष्मानिष्ठूरतवान्तानि नाधितिष्ठेत्तु कामतः ॥ १३२
 वैरिणं नोपसेवेत सहायंचैव वैरिणः ।
 अधार्भिकं तस्करंच परस्यैव च योषितम् ॥ १३३
 न ह्रीदृशमनायुथं लोके किञ्चन विद्यते ।
 यादृशं पुरुषस्येह परदारोपसेवनम् ॥ १३४
 क्षत्रियंचैव सर्पंच ब्राह्मणंच बहुश्रुतम् ।
 नावमन्येत वै भूणुः क्षत्रानपि कदाचन ॥ १३५
 एतत्त्रयं हि पुरुषं निर्द्देहवमानितम् ।
 तस्मादेतत्त्रयं नित्यं नावमन्येत बुद्धिमान् ॥ १३६
 नात्मानमवमन्येत पूर्वाभिरसम्बद्धिभिः ।
 आस्यत्योः श्रियमन्विच्छेन्नैनां मन्येत दुर्जनाम् ॥ १३७

सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयान्ब्रूयात् सत्यमप्रियम् ।
 प्रियं च नावृतं ब्रूयादेष धर्मः सनातनः ॥ १३८
 भद्रं भद्रमिति ब्रूयाद्भद्रमित्येव वा वदेत् ।
 शुष्कवैरं विवादं च न कुर्यात् केनचित् सह ॥ १३९
 नातिशयं नातिसायं नातिमध्यन्दिने स्थिते ।
 नाज्ञातेन समं गच्छेन्नैको न वृषलैः सह ॥ १४०
 हीनाज्ञानतिरिक्ताज्ञानं विद्याहीनान् वयोऽधिकान् ।
 स्वद्रव्यविहीनांश्च जातिहीनांश्च नाक्षिपेत् ॥ १४१
 न स्पृशेत् पाणिनोच्छिष्टो विप्रो गोब्राह्मणानलान् ।
 न चापि पथ्येदशुचिः सुस्थो ज्योतिर्गणान् दिवि ॥ १४२
 स्मृष्टै तानशुचिर्नित्यमग्निः प्राणानुपस्पृशेत् ।
 गात्राणि चैव सर्वाणि नाभिं पाणितलेन तु ॥ १४३
 अनातुरः स्वानि खानि न स्पृशेदनिमित्ततः ।
 रोमाणि च रहस्यानि सर्वाण्येव विवर्जयेत् ॥ १४४
 मङ्गलाचारयुक्तः स्यात् प्रयतात्मा जितेन्द्रियः ।
 जपेच्च जुहुयाच्चैव नित्यमग्निमतन्द्रितः ॥ १४५
 मङ्गलाचारयुक्तानां नित्यं च प्रयतात्मनाम् ।
 जपतां जुह्वतांचैव विनिपातो न विद्यते ॥ १४६
 वेदमेवाभ्यसेन्नित्यं यथाकालमतन्द्रितः ।
 तं ह्यत्याहुः परं धर्ममुपधर्माऽन्य उच्यते ॥ १४७
 वेदाभ्यासेन सततं शौचेन तपसैव च ।
 अद्रोहेण च भूतानां जातिं स्मरति पौर्विकोम् ॥ १४८
 पौर्विकीं संस्मरन् जातिं ब्रह्मैवाभ्यस्यते पुनः ।
 ब्रह्माभ्यासेन चाजस्रमनन्तं सुखमश्नुते ॥ १४९

सावित्रान् शान्तिहोमांश्च कुर्यात् पर्वसु नित्यशः ।
 पितृंश्चैवाष्टकास्त्रिंशन्नित्यमन्वष्टकासु च ॥ १५०
 दूरादावसथान्मूत्रं दूरात् पादावसेचनम् ।
 उच्छिष्टान्नं निषेकं च दूरादेव समाचरेत् ॥ १५१
 भैतं प्रसाधनं स्नानं दन्तधावनमञ्चनम् ।
 पूर्वाह्न एव कुर्वीत देवतानां च पूजनम् ॥ १५२
 दैवाताम्यभिगच्छेत्तु धार्मिकांश्च द्विजोत्तमान् ।
 ईश्वरं चैव रक्षार्थं मुहुनेव च पर्वसु ॥ १५३
 अभिवादेयवृषांश्च दद्याच्चैवासनं स्वकम् ।
 कृताञ्जलिरुपासीत गच्छतः पृष्ठतोऽन्वियात् ॥ १५४
 श्रुतिस्मृत्युद्दितं सम्यङ्निवृत्तं स्त्रेषु कर्मसु ।
 धर्ममूलं निषेवेत सदाचारमतिन्दितः ॥ १५५
 आचारात्प्रभते ह्यायुराचारादीप्सिताः प्रजाः ।
 आचारावनमज्ज्यमाचारो हन्यलंक्षणम् ॥ १५६
 दुराचारो हि पुरुषो लोके भवति निन्दितः ।
 दुःखभागी च सततं व्याधितोऽल्पायुरेव च ॥ १५७
 सर्वलक्षणहीनोऽपि यः सदाचारवाक्सरः ।
 अह्मधानोऽनसूयश्च शतं वर्षाणि जीवति ॥ १५८
 यद्वयत् परवशं कर्म तत्तद्वत्त्वेन वर्जयेत् ।
 यद्वयदात्मवशन्तु स्यात्तत्तत् सेवेत यत्नतः ॥ १५९
 सर्वं परवशं दुःखं सर्वमात्मवशं सुखम् ।
 एतद्विद्यात् समासेन लक्षणं सुखदुःखयोः ॥ १६०
 यत् कर्म कुर्वतोऽस्य स्यात् परितोषोऽन्तरात्मनः ।
 तत् प्रयत्नेन कुर्वीत विपरीतन्तु वर्जयेत् ॥ १६१

आचार्यश्च प्रवक्तारं पितरं मातरं गुरुम् ।
 न हिंस्याद्वाङ्मणान् गांश्च सर्वांश्चैव तपस्विनः ॥ १६२
 नास्ति क्वं वेदनिन्दां च देवतानां च कुत्सनम् ।
 द्वेषं दर्शं च मानं च क्रोधं तैश्चाप्य वर्जयेत् ॥ १६३
 परस्य दण्डं नोदूयच्छेत् क्रुद्धो नैव निपातयेत् ।
 अन्यत्र युष्माच्छिष्याद्वा शिष्टार्थं ताडयेत्तु तौ ॥ १६४
 ब्राह्मणां वावगूर्णैव द्विजातिवधकाम्यया ।
 शतं वर्षाणि तामिमे नरके परिवर्तते ॥ १६५
 ताडयित्वा तृणेनापि संरम्भान्मतिपूर्वकम् ।
 एकविंशतिमाजातीः पापयोनिषु जायते ॥ १६६
 असुध्यमान स्योत्पाद्य ब्राह्मणस्याऽसृगङ्गतः ।
 दुःखं सुमहदाप्नोति प्रेत्याप्राप्ततया नरः ॥ १ ७
 शोणितं वावतं पांशून् संगृह्णाति महीतलात् ।
 तावतोऽद्भानमुच्यते शोणितोत्पादकोऽद्यते ॥ १६८
 न कदाचिद्विजे तस्माद्विद्वानवगुरेदपि ।
 न ताडयेत्तृणेनापि न गात्रात् स्त्रावयेदसृक् ॥ १६९
 अधार्मिको नरो योहि वत्य चाप्यवृतं धनम् ।
 हिंसारतश्च यो नित्यं नेहासौ सुखमेधते ॥ १७०
 न सोदकपि धर्मेण मनोऽधर्मं निवेशयेत् ।
 अधार्मिकाणां पापानामाशु पश्यन् विपर्ययम् ॥ १७१
 नाधर्मचरितो लोके सद्यः फलति गौरिव ।
 शनैरावर्त्तमानस्तु कर्तुं भूलानि हन्तति ॥ १७२
 यदि नात्मनि पुत्रेषु न चेत् पुत्रेषु वसृषु ।
 न तत्रैव तु हतोऽधर्मः कर्तुं भवति निष्फलः ॥ १७३

अधर्मणैधते तावत्ततो भद्राणि पश्यति ।
 ततः सपत्नान् जयति समूलस्तु विनश्यति ॥ १७४
 सत्यधर्माख्यदत्तेषु शीघ्रे चैवा रमेत् सदा ।
 शिथ्यांश्च शिथ्यावर्मेण वाग्वाह्मदरसंयतः ॥ १७५
 परित्यजेदर्थकामौ यौ स्यातां धर्मवर्जितौ ।
 धर्मचाप्यसुखोदकं लोकविकृष्टमेव च ॥ १७६
 न पाणिपादचपलो न नेत्रचपलोऽवजुः ।
 न स्यादाक्षचपलश्चैव न परद्रोहकर्मधीः ॥ १७७
 येनास्य पितरो याता येन याताः पितामहाः ।
 तेन यायात् सतां मार्गं तेन गच्छन्वरिष्यते ॥ १७८
 ब्रह्मविष्णुपुरोहिताचार्यैर्मातुलातिथिसंश्रितैः ।
 बालदृष्टातुरैर्वेदैर्ज्ञातिसम्बन्धिवान्धवैः ॥ १७९
 मातापितृभ्यां यामीभिर्भ्रात्रा पुत्रैश्च भार्यया ।
 दुहित्रा दासवर्गेण विवादं न समाचरेत् ॥ १८०
 एतैर्विवादान् सन्त्यज्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
 एभिर्जितैश्च जयति सर्वान् लोकानिमान् गृह्णी ॥ १८१
 आचार्यो ब्रह्मलोकेशः प्राजापत्ये पिता प्रभुः ।
 अतिथिस्त्रिन्द्रलोकेशो देवलोकस्य धर्म्मिजः ॥ १८२
 यामयोऽप्सरसां लोके वैश्वदेवस्य बान्धवाः ।
 सम्बन्धिनो ह्यपां लोके द्रुथिव्यां मातृमातुलौ ॥ १८३
 आकाशेशास्तु विज्ञेया बालदृष्टदृष्टपातुराः ।
 भ्राता ज्येष्ठः समः पिता भार्या पुत्र स्वकां तनुः ॥ १८४
 क्राया स्त्रो दासवर्गश्च दुहिता कृपणं परम् ।
 तस्मादेतैरधिक्षितः सहितासंज्वरः सदा ॥ १८५

प्रतिग्रहसमर्थोऽपि प्रसङ्गं तत्र वर्जयेत् ।
 प्रतिग्रहेण ह्यस्य ब्राह्मं तेजः प्रशाम्यति ॥ १८६
 न द्रव्याणामविज्ञाय विधिं धर्म्यं प्रतिग्रहे ।
 भ्राजः प्रतिग्रहं कुर्यादवसीदन्नपि क्षुधा ॥ १८७
 हिरण्यं भूमिमश्वं गामक्षं वासस्तिलान् घृतम् ।
 प्रतिगृह्णन्निविष्टान्स्तु भक्षीभवति दारुवत् ॥ १८८
 हिरण्यमायुरन्नं च भूगोश्चाप्योषतस्तनुम् ।
 अश्वश्चक्षुस्त्वचं वासो घृतं तेजस्तिलाः प्रजाः ॥ १८९
 अतपास्त्वनधीयानः प्रतिग्रहरुचिर्द्विजः ।
 अश्वस्यश्रुवेनेव सह तेनैव मज्जति ॥ १९०
 तस्माद्विद्वान्विभियाद्यस्मात् तस्मात् प्रहिग्रहात् ।
 खल्वप्येनाप्यविद्वान् हि पङ्के गौरिव सीदति ॥ १९१
 न वार्यपि प्रयच्छेत्तु वैडालव्रतिके द्विजे ।
 न वक्रव्रतिके विप्रे नावेदविदि धर्मवित् ॥ १९२
 त्रिष्वप्येतेषु दत्तं हि विधिनाप्यर्जितं धनम् ।
 दातुर्भवत्यनर्थाय परवादातुरेव च ॥ १९३
 यथा प्लवेनौपलेन निमज्जत्युदके तरन् ।
 तथा निमज्जतोऽधस्तादज्ञौ दातृप्रतीच्छकौ ॥ १९४
 धर्मध्वजी सदा लुब्धश्चाज्ञिको लोकदम्भकः ।
 वैडालव्रतिको ज्ञेयो हिंस्रः सर्वाभिसन्धकः ॥ १९५
 अधोदृष्टिर्नैकतकः स्वार्थसायनतत्परः ।
 शठो मिथ्याविनीतश्च वक्रव्रतचरो द्विजः ॥ १९६
 ये वक्रव्रतिनो विप्रा ये च मार्जारलिङ्गिनः ।
 ते पतन्त्यन्धतामिक्षे तेन पापेन कर्मणा ॥ १९७

क धर्मस्यापदेनेन पापं कृत्वा व्रतं चरेत् ।
 व्रतेन पापं प्रच्छाद्य कुर्वन् स्त्रीशूद्रदम्भनम् ॥ १८८
 मृत्येह चेदृशा विप्रा गर्ह्यन्ते ब्रह्मवादिभिः ।
 कृत्वा नाचरितं यच्च व्रतं रक्षांसि गच्छति ॥ १८९
 अलिङ्गी लिलिङ्गिष्येन यो वृत्तिमुपजीवति ।
 स लिङ्गिनां हरत्येनस्तिथ्यग्योनौ च जायते ॥ २००
 परकीयनिपानेषु न स्नायाच्च कदाचन ।
 निपानकर्तुः स्नात्वा तु दुष्कृतांशेन लिङ्ग्यते ॥ २०१
 यानशय्यासनान्यस्य कूपोद्यानगृहाणि च ।
 अदत्तान्युपयुञ्जान एनसः स्नात्तुरीयभाक् ॥ २०२
 नदीषु देवखातेषु तडागेषु सरःसु च ।
 स्नानं समाचरेन्नित्यं गर्तप्रस्रवणेषु च ॥ २०३
 यमान् सेवेत सततं न नित्यं नियमान् वृषः ।
 यमान् पतत्यकुर्वाणो नियमान् केवलान् भजन् ॥ २०४
 नाश्रोत्रियतते यज्ञे ग्रामयाजिहुते तथा ।
 स्त्रिया क्लीवेन च हुते भूञ्जीत ब्राह्मणः कश्चित् ॥ २०५
 अग्नीकमेतत् साधूनां यत्न जुह्वत्यमी हविः ।
 प्रतःपमेतद्देवानां तस्मात्तत् परिवर्जयेत् ॥ २०६
 मत्तक्रुद्धातुराणांच न भुञ्जीत कदाचन ।
 केशकीटावपन्नंच पदास्पृष्टंच कामतः ॥ २०७
 भ्रूणप्लावेक्षितंचैव संस्पृष्टस्याप्यदकया ।
 पतत्रिणावलीढञ्च शुना मंसृष्टमेव च ॥ २०८
 गवा चान्नमुपघ्रातं घृष्टान्नंच विशेषतः ।
 गणान्नं गणिकान्नंच विदुषा च जुगुप्सितम् ॥ २०९

स्तेनगायनयोश्चान्नं तक्ष्णोषाङ्गुषिकस्य च ।
 दीक्षितस्य कर्दयस्य बज्रस्य निगडस्य च ॥ २१०
 अभिशस्तस्य घण्टस्य पुञ्चल्या दाभिकस्य च ।
 शुक्तं पर्युषितं चैव शूद्रस्योच्छिष्टमेव च ॥ २११
 चिकित्सकस्य गृह्योः क्रूरस्योच्छिष्टभोजिनः ।
 उग्रान्नं सूतिकान्नं च पर्याचान्तमनिर्दशम् ॥ २१२
 अनर्चितं वृषामांसमवीरायाश्च योषितः ।
 द्विषदन्नं नृप्यन्नं पतितान्नमवच्छतम् ॥ २१३
 पिशुनान्तिनोश्चान्नं क्रतुविक्रयिणस्तथा ।
 शैलूषतुन्नवायान्नं कृतघ्नस्यान्नमेव च ॥ २१४
 कर्मारस्य निषादस्य रङ्गावतारकस्य च ।
 सुवर्णकर्तुर्वणस्य शस्त्रविक्रयिणस्तथा ॥ २१५
 श्ववतां शौण्डिकानां च चेलनिर्णयकस्य च ।
 रज्जुकस्य वृशंसस्य यस्य चोपपतिर्गृहे ॥ २१६
 लब्धन्ति ये चोपपतिं स्त्रीजितानां च सर्वशः ।
 अनिर्दशं च प्रेतान्नमतुष्टिकरमेव च ॥ २१७
 राजान्नं तेजसादत्ते शूद्रान्नं ब्रह्मवर्चसम् ।
 आयुः सुवर्णकारान्नं यशचर्मावकर्त्तिनः ॥ २१८
 कारुकान्नं प्रजां हन्ति बलं निर्णयकस्य च ।
 गणान्नं गणिकान्नञ्च लोकेभ्यः परिक्रान्तति ॥ २१९
 पूयंचिकित्सकस्यान्नं पुञ्चल्यास्त्वन्नमिन्द्रियम् ।
 विष्ठा वर्द्धुषिकस्यान्नं शस्त्रविक्रयिणोमलम् ॥ २२०
 यएतेऽन्ये त्वभोज्यान्नाः क्रमशः परिकीर्त्तिताः ।
 तेषां त्वगस्थिरोमाणि वदन्त्यन्नं मनीषिणः ॥ २२१

शुक्राऽतोऽन्यतमस्यान्नममत्या क्षपणं ब्रह्मम् ।
 मत्या शुक्राचरेत् कृच्छ्रं देतोविष्णुमूतमेव च ॥ २२२
 नाद्याच्छुद्रस्य पक्वानं विद्वानश्राद्धिनोद्विजः ।
 आदहीताममेवास्मादवृत्तावेकरात्रिकम् ॥ २२३
 श्रोत्रियस्य कर्तव्यस्य वदान्यस्य च वार्षपेः ।
 मीमांसितोभयं देवाः सममन्नमकल्पयन् ॥ २२४
 तान् प्रजापतिराहेत्य माकृद्दुं विषमं समम् ।
 अष्टापूतं वदान्यस्य हतमश्वयेतरत् ॥ २२५
 अष्टयेष्टं च पूतं च नित्यं कुर्यादतन्द्रितः ।
 अष्टाकृते ह्यष्टये ते भवतः स्वागतैर्जनैः ॥ २२६
 दानधर्मं निषेवेत नित्यमैष्टिकपौर्त्तिकम् ।
 परितुष्टेन भावेन पात्रमासाद्य शक्तितः ॥ २२७
 यत्किञ्चिदपि दातव्यं याचितेनानसूयया ।
 उत्पत्स्यते हि तत्पात्रं यत्तारयति सर्वतः ॥ २२८
 वारिदस्तृप्तिमाप्नोति सुखमक्षयमन्नदः ।
 तिलप्रदः प्रजामिष्टां दीपदश्चक्षुरुत्तमम् ॥ २२९
 भूमिदो भूमिमाप्नोति दीर्घमायुर्हिरण्यदः ।
 गृहहोऽग्राणि वेश्मानि रुप्यदोरुपमुत्तमम् ॥ २३०
 वासोदश्चन्द्रसालोक्यमश्विसालोक्यमश्वदः ।
 अण्डुदः श्रियं पुष्टां गोदो ब्रह्मस्य पिष्टपम् ॥ २३१
 दानश्रव्याप्रदो भार्यामैश्वर्यमभयप्रदः ।
 धान्यदः शाश्वतं सौख्यं ब्रह्मदो ब्रह्मसार्धिताम् ॥ २३२
 सर्वेषामेव दानानां ब्रह्मदानं विशिष्यते ।
 वार्थन्नगोमहीवासस्त्रिलकांचन सर्पिषाम् ॥ २३३

येन येन तु भावेन यद्वयदानं प्रयच्छति ।
 तत्तत्तैव भावेन प्राप्नोति प्रतिपूजितः ॥ २३४
 योऽर्चितं प्रतिगृह्णाति ददात्यर्चितमेव च ।
 तावुभौ गच्छतः स्वर्गं नरकान्तु विपर्यये ॥ २३५
 न विस्मयेत तपसा वदेद्दिष्टा च नादृतम् ।
 नात्तोऽप्यपवदेद्दिप्रान्न दत्त्वा परिकीर्त्तयेत् ॥ २३६
 यज्ञोऽवृतेन क्षरति तपः क्षरति विस्मयात् ।
 आयुर्विप्रापवादेन दानं च परिकीर्त्तनात् ॥ २३७
 धर्मं शनैः सच्चिनुयाद्ब्रह्मीकमिव पुत्तिकाः ।
 परलोके सहायार्थं सर्वभूतान्यपीडयन् ॥ २३८
 नामुत्र हि सहायार्थं पिता भ्रता च तिष्ठतः ।
 न पुत्रदारं न ज्ञातिर्धर्मं स्तिष्ठति केवलः ॥ २३९
 एकः प्रजायते जगदुरेकएव प्रलीयते ।
 एकोऽनुभुङ्क्ते सुकृतमेकएव च दुष्कृतम् ॥ २४०
 दृतं शरीरमुत्सृज्य काष्ठलोद्गसमं क्षितौ ।
 विमुखा बान्धवा यान्ति धर्मस्तमनुगच्छति ॥ २४१
 तस्माद्धर्मं सहायार्थं नित्यं सच्चिनुयाच्छनैः ।
 धर्मेण हि सहायेन तमस्तरति दुस्तरम् ॥ २४२
 धर्मप्रदानं पुरुषं तपसा हतकिल्बिषम् ।
 परलोकं नयत्याशु भास्वन्तं त्वशरीरिणम् ॥ २४३
 उत्तमैरुत्तमैर्नित्यं सम्बन्धानाचरेत् सह ।
 निनोषुः कुलमुत्कर्षमधमानधमांस्वजेत् ॥ २४४
 उत्तमानुत्तमान् गच्छन् हीनान् हीनांचवर्जयन् ।
 ब्राह्मणः श्रेष्ठतामेति प्रत्यवायेन शूद्रताम् ॥ २४५

दृढकारी षडुद्दीन्तः क्रूराचारैरसंबसन् ।
 अहिंस्रो दमदानाभ्यां जयेत् स्वर्गं तथाव्रतः ॥ २४६
 एधोदकं मूलफलमन्नमभ्युद्यतं च यत् ।
 सर्वतः प्रतिगृह्णीयान्मध्वयाभयदक्षिणाम् ॥ २४७
 आहृताभ्युद्यतां भिक्षां पुरस्तादप्रचोदिताम् ।
 मेने प्रजापतिर्ग्राह्यामपि दुष्कृतकर्मणः ॥ २४८
 नाश्रन्ति पितरस्तस्य दशवर्षाणि पञ्च च ।
 न च हव्यं वहत्यग्निर्यस्तामभ्यवमन्यते ॥ २४९
 शय्यां गृहान् कुशान् गन्धानपः पुष्पं मनीन्दधि ।
 धाना मत्स्यान् पयो सांसं घ्राकश्चैव न लिण्गुदेत् ॥ २५०
 गुह्यं भृत्याञ्चोज्जिहीर्षन्नर्चिष्यन् देवतातिथीन् ।
 सर्वतः प्रतिगृह्णीयान्न तु लप्येत् स्वयन्ततः ॥ २५१
 गुरुषु त्वभ्यतीतेषु विना वा तैर्गृहं वसन् ।
 आत्मनो वृत्तिमन्विच्छन् गृह्णीयात् साधुतः सदा ॥ २५२
 आर्द्धिकः कुलमित्रं च गोपालो दासनापितौ ।
 एते शूरेषु भोज्यान्ना यच्चात्मानं निवेदयेत् ॥ २५३
 यादृशोऽस्य भवेदात्मा यादृशं च चिकीर्षितम् ।
 यथा चोपचरेदेनं तथात्मानं निवेदयेत् ॥ २५४
 योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा सत्सु भाषते ।
 स पापकृत्तमो लोके स्तेन आत्मापहारकः ॥ २५५
 दाच्यर्थानियताः सर्वे वाङ्मूला वाग्विनिःसृताः ।
 तान् तु यः स्तेनयेद्वाचं स सर्वस्ते यकृन्नरः ॥ २५६
 महर्षिपितृदेवानां गत्वानृण्यं यथाविधि ।
 पुत्रे सर्वं समासज्य वसेन्नाथस्यमाश्रितः ॥ २५७

एकाकी चित्तयेन्नित्यं विविक्ते हितमात्मनः ।

एकाकी चित्तयानोहि परं श्रेयोऽधिगच्छति ॥ २५८

एषोदिता गृहस्थश्च वृत्तिर्विप्रस्य शाश्वती ।

स्नातकव्रतकल्पश्च सत्त्ववृद्धिकरः शुभः ॥ २५९

अनेन विप्रो वृत्तेन वर्त्तयन् वेदशास्त्रवित् ।

अपेतकल्मषो नित्यं ब्रह्मलोके महीयते ॥ २६०

इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां

चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४

पञ्चमोऽध्यायः ।

श्रुत्वैतानृषयो धर्मान् स्नातकस्य यथोदितान् ।

इदमृचुर्महात्मानमनलप्रभवं भृगुम् ॥ १

एवं यथोक्तं विप्राणां स्वधर्ममनुतिष्ठताम् ।

कथं नृत्युः प्रभवति वेदशास्त्रविदां प्रभो ॥ २

स तानुवाच धर्मात्मा महर्षीन् मानवो भृगुः ।

श्रूयतां येन दोषेण नृत्यविप्रान् जिघांसति ॥ ३

अनभ्यासेन वेदानामाचारस्य च वर्जनात् ।

आलस्यादन्नदोषाच्च नृत्युर्विप्रान् जिघांसति ॥ ४

लशुनं गृह्णन् चैव पलाशडुं कवकानि च ।

अभक्ष्याणि द्विजातीनामभ्यप्रभवानि च ॥ ५

लोहितान् वृक्षनिर्यासान् व्रश्चनप्रभवांस्तथा ।

शैलुं गन्धं च पेयुषं प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥ ६

दृथाहसरसं यावं पायसापूपमेव च ।
 अनुपाहतमांसानि देवानानि हवींषि च ॥ ७
 अनिर्हृश्याया गोः क्षीरमौष्ट्रमैकशफं तथा ।
 आबिकं सन्धिनीक्षीरं विवत्सायाश्च गो पयः ॥ ८
 चारण्यानांच सर्वेषां चगाणां माहिषं विना ।
 स्त्रीक्षीरंचैव वर्ज्यानि सर्वशुक्तानि चैव हि ॥ ९
 दधि भक्ष्यश्च शुक्तेषु सर्वंच दधिसम्भवम् ।
 यानि चैवाभिषुयन्ते पुष्पमूलफलैश्च शुभैः ॥ १०
 क्रव्यादान् शकुनीन् सर्वांस्तथा ग्रामनिवासिनः ।
 अनिर्हृष्टांश्चैकशफांश्चिद्विभंच विवर्जयेत् ॥ ११
 कलविह्वं प्लवं हंसं धक्राङ्गं ग्रामकुक्कुटम् ।
 सारसं रज्जुवालंच द्रात्युहं शुकसारिके ॥ १२
 प्रतुहान् जालपादांच कोयष्टिनखविष्करान् ।
 निमज्जतश्च मत्स्यादान् सौनं वल्लूरमेव च ॥ १३
 बकंचैव बलाकांच काकोलं खञ्जरीटकम् ।
 मत्स्यादान् विड्द्राहांच मत्स्यानेव च सर्वशः ॥ १४
 यो यस्य मांसमश्नाति स तन्मांसादुच्यते ।
 मत्स्यादः सर्वमांसादस्तस्मान्मत्स्यान् विवर्जयेत् ॥ १५
 पाठीनरोहितावाद्यौ नियुक्तौ हव्यकथ्ययोः ।
 रात्रीवान् सिंहतुण्डांच शयस्कांचैव सर्वशः ॥ १६
 न भक्षयेदेकचरानज्ञातांच्छ्वगद्विजान् ।
 भक्ष्येचपि समुद्दिष्टान् सर्वान् पंचनखांस्तथा ॥ १७
 श्वाविधं मत्स्यकं गोधां खड्गकुर्मशशांस्तथा ।
 भक्ष्यान् पंचनखेष्वहिरनुष्टांचैकतोदतः ॥ १८

- कृत्वाकं विड्वराहं च लशुनं ग्रामकुक्कुटम् ।
 पलाण्डुं गृञ्जनं चैव मत्स्या जग्धा पतेद्विजः ॥ १८
 अमत्यैतानि षड्जग्धा कच्छं साम्प्रपन्नं चरेत् ।
 यतिचान्द्रायणं वापि शैषेषूपवसेदहः ॥ २०
 संवत्सरस्यैकमपि चरेत् कच्छं द्विजोत्तमः ।
 अज्ञातभुक्तगृह्यार्थं ज्ञातस्य तु विशेषतः ॥ २१
 यज्ञार्थं ब्राह्मणैर्वध्याः प्रशस्ता ऋगपक्षिणः ।
 भृत्यानांचैव हृत्यर्थमगस्तो ह्याचरत् पुरा ॥ २२
 वमूवुर्हि पुरोडाशा भक्ष्याणां ऋगपक्षिणां ।
 पुराणेष्वपि यज्ञेषु ब्रह्मक्षत्रसवेषु च ॥ २३
 यत्किञ्चित् स्नेहसंयुक्तं भक्ष्यं भोज्यमगर्हितम् ।
 तत्पथ्युषितमप्याद्य हविशेषं च यज्ञवेत् ॥ २४
 चिरस्थितमपि त्वाद्वमस्नेहात् द्विजातिभिः ।
 यवगोधूमजं सर्वं पयसंचैव विक्रिया ॥ २५
 एतदुक्तं द्विजातीनां भक्ष्याभक्ष्यमशेषतः ।
 मांसस्यातः प्रवक्ष्यामि विधिं भक्षणवर्जने ॥ २६
 प्रोक्षितं भक्ष्येमांसं ब्राह्मणानां च काम्यया ।
 यथाविधि नियुक्तस्तु प्राणानामेव चात्यये ॥ २७
 प्राण यान्निदं सर्वं प्रजापतिरकल्पयत् ।
 स्थावरं जङ्गमंचैव सर्वं प्राणस्य भोजनम् ॥ २८
 चराणामन्नमचरा दंष्ट्रिणामप्यदंष्ट्रिणः ।
 अहस्ताश्च सहस्तानां शूरानांचैव भीरवः ॥ २९
 नात्ता दूष्यत्यदनाद्यान् प्राणिनोऽहन्यहन्यपि ।
 धात्रैव सृष्टा ह्याद्याश्च प्राणिनोऽन्तार एव च ॥ ३०

अत्राय जग्धिर्मांसस्येत्येष दैवोविधिः स्मृतः ।
 अतोऽन्यथाप्रवृत्तिस्तु राक्षसोविधिरुच्यते ॥ ३१
 क्रीत्वा स्वयं वाप्युत्पाद्य परोपकृतमेव वा ।
 देवान् पितृन् चार्चयित्वा खादन्मांसं न दुष्यति ॥ ३२
 माद्यादविधिना मांसं विधिघ्नोऽनापदि द्विजः ।
 जग्ध्वा ह्यविधिनामांसं प्रेत्य तैरद्यतेऽवश्यः ॥ ३३
 न तादृशं भवत्येनो जगहन्तुर्नार्थिनः ।
 यादृशं भवति प्रेत्य वृथामांसानि खादतं ॥ ३४
 नियुक्तस्तु यथान्यायं यो मांसं नाप्ति मानवः ।
 स प्रेत्य पशुतां याति सुश्रवानेकविंशतिम् ॥ ३५
 अमंस्कृतान् प्रमूढान् नैर्नाद्यादिप्रः कदाचन ।
 मत्नैस्तु संस्कृतानद्याच्छाश्वतं विधिमास्थितः ॥ ३६
 कुर्याद्दुष्टतपशुं सङ्गे कुर्यात् पिष्टपशुं तथा ।
 नत्वेव तु वृथा हन्तुं पशुमिच्छेत् कदाचन ॥ ३७
 यावन्ति पशुरोमाणि तावत् कृत्वोह मारणम् ।
 वृथा पशुघ्नः प्राप्नोति प्रेत्य जन्मनि जन्मनि ॥ ३८
 यन्नार्थं पश्यः सृष्टाः स्वयमेव सयन्भुवा ।
 यन्नोऽस्यभूत्यै सर्वस्य तस्माद्दयन्ने बभोऽवधः ॥ ३९
 ओषध्यः पशवो वृक्षास्तित्येषः पक्षिणस्तथा ।
 यन्नार्थं निधनं प्राप्ताः प्राप्नुवन्त्युच्छ्रिताः पुनः ॥ ४०
 मधुपर्कं च यन्ने च पिष्टदैवतकर्मणि ।
 अत्रैव पशवो हिंस्यानान्यत्वेत्यब्रवीन्मनुः ॥ ४१
 एष्वर्थेषु पशून् हिंसन् वेदतत्त्वार्थविद्विजः ।
 आत्माञ्च पशुञ्चैव गमयत्युत्तमां गतिम् ॥ ४२

गृहे गुरावरण्ये वा निवसन्नात्मवान् द्विजः ।
 मा वेदविहितां हिंसांमापद्यपि समाचरेत् ॥ ४३
 या वेदविहिता हिंसा नियतास्त्रिंशराचरे ।
 अहिंसांमेव तां विद्याद्देदाडर्माहि निर्वभौ ॥ ४४
 योऽहिंसकानि भूतानि हिनस्यात्मसुखेच्छया ।
 स जीर्वञ्च ह्यतश्चैव न कश्चित् सुखमेधते ॥ ४५
 यो बन्धनबधक्ते शान् प्राणिनां न चिकीर्षति ।
 स सर्वस्यैहित्येप्सुः सुखमत्यन्तमश्नुते ॥ ४६
 यदायति यत्कुरुते हृतिं वभ्राति यत्र च ।
 तद्वाप्रोत्ययत्नेन यो हिनस्ति न किञ्चन ॥ ४७
 नाकृत्वा प्राणिनां हिंसां मांसमुत्पद्यते कश्चित् ।
 नच प्राणिबधः स्वर्ग्यस्तस्मान्मांसं विवर्जयेत् ॥ ४८
 समुत्पत्तिञ्च मांसस्य बधवन्मौ च देहिनाम् ।
 प्रसूमीक्ष्य निवर्त्तत सर्वमांसस्य भक्षणात् ॥ ४९
 न भक्षयति या मांसं विधिं हित्वा पिशाचवत् ।
 स लोके प्रियतां याति व्याधिभिश्च न पीड्यते ॥ ५०
 अनुमन्ता विशसिता निहन्ता क्रयविक्रयी ।
 संस्कर्त्ता चोपहर्त्ता च खादकश्चेति घातकाः ॥ ५१
 स्वमांसं परमांसेन यो वर्धयितुमिच्छति ।
 अनभ्यर्च्य पितृन् देवान् ततोऽन्यो नास्त्यपुण्यकृत् ॥ ५२
 वर्षे वर्षेऽश्वमेधेन यो यजेत शतं समाः ।
 मांसानि च न खादेद्द्व्यस्तयो पुण्यफलं समम् ॥ ५३
 फलमुलाशनैर्मर्षैर्मूत्र्यन्नानाञ्च भोजनैः ।
 न तत्फलमवाप्नोति यन्मांसपरिवर्जनात् ॥ ५४

मां स भक्षयितासु त्वयस्य मांसमिहाग्रहम् ।
 एतन्मांसस्य मांसत्वं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ ५५
 न मांसभक्षणे दोषो न मद्ये न च मैथुने ।
 प्रवित्तिरेषा भूतानां निवृत्तिस्तु महाफला ॥ ५६
 प्रेतशुद्धिं प्रवक्ष्यामि द्रव्यशुद्धिं तथैव च ।
 चतुर्णामपि वर्णानां यथावदनुपूर्वशः ॥ ५७
 दन्तजातेऽनुजाते च छतचूडे च संस्थिते ।
 अशुष्का बान्धवाः सर्वे सूतके च तथोच्यते ॥ ५८
 दद्याद्दं शावमाशौचं सृपिण्डेषु विधीयते ।
 अर्वाक् संचयनादस्यां त्राहमेकाहमेव च ॥ ५९
 सृपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते ।
 समानोदकभावस्तु जन्मानास्रोरवेदने ॥ ६०
 यथेदं शावमाशौचं सृपिण्डेषु विधीयते ।
 जननेऽप्यवमेव स्यान्निपुणां शुद्धिमिच्छतां ॥ ६१
 सर्वेषां शावमाशौचं मातापितृस्तु सूतकम् ।
 सूतकं मानुरेव स्यादुपसृश्य पिता शुचिः ॥ ६२
 निरस्य तु पुमान् शुक्रमुपसृश्यैव शुध्यति ।
 वैजिकादुभिसम्बन्धादनुरुंध्यादघं चाहम् ॥ ६३
 अङ्गा चैकेन रात्रौ च त्रिरात्रैरेव च त्रिभिः ।
 शवसृशो विशुध्यन्ति त्राहादुदकदायिनः ॥ ६४
 गुरोः प्रेतस्य शिथस्तु पितृमेधं समाचरन् ।
 प्रेताहारैः समन्तत्र दशरात्रेण शुध्यति ॥ ६५
 रात्रिभिर्मासतुल्याभिर्गर्भसावे विशुध्यति ।
 रजस्युपरते साध्वी स्नानेन स्त्री रजस्वला ॥ ६६

नृणामकृतचूडानां विशुद्धिर्नेशिकी स्मृता ।
 निर्वृत्तचूडकानान्तु तिरात्वाच्छुद्धिरिष्यते ॥ ६७
 जनद्विवार्षिकं प्रेतं निदध्वर्वात्स्ववा वहिः ।
 अलङ्कृत्य शुचौ भूमावस्थिसंचवनादृते ॥ ६८
 नास्य कार्योऽग्निसंस्कारो न च कार्योदकक्रिया ।
 अरण्ये काष्ठवत्थक्ता क्षपेयुस्त्राहमेव च ॥ ६९
 नातिवर्षस्य कर्त्तव्या बाधवैरुदकक्रिया ।
 जातदन्तस्य वा कुर्युर्वास्त्रं वापि कृते सति ॥ ७०
 स ब्रह्मचारिण्येकाहमतीते क्षपणं स्मृतम् ।
 जन्मन्येकोदकानान्तु तिरात्वाच्छुद्धिरिष्यते ॥ ७१
 स्त्रीणामसंस्कृतानान्तु ब्रह्माच्छुध्यन्ति बाधवाः ।
 यथोक्तेनैव कल्पेन शुध्यन्ति तु सनाभयः ॥ ७२
 अक्षारलवणवाः स्युर्निर्मज्जेयुश्चते ब्रह्मम् ।
 मांसाशनं च नाम्नीयुः शयीरंश्च पृथक् क्षितौ ॥ ७३
 सन्निधावेष वै कल्पः शावाशौचस्य कीर्त्तितः ।
 असन्निधावयं ज्ञेयो विधिः सस्वस्त्रिवान्धवैः ॥ ७४
 विगतन्तु विदेशस्थं मृणुयाद्दूयो ह्यनिर्देशम् ।
 यच्छ्रेयं दशरात्रस्य तावदेवाशुचिर्भवेत् ॥ ७५
 अतिक्रान्ते दशाहे च तिरात्नमशुचिर्भवेत् ।
 संवत्सरे व्यतीते तु सृष्ट्वैवापो विशुध्यति ॥ ७६
 निर्देशं ज्ञातिमरणं श्रुत्वा पुत्रस्य जन्म च ।
 सवासा जलमाप्नुत्य शुद्धोभवति मानवः ॥ ७७
 बालो देशान्तरस्थे च पृथक् पिण्डे च संस्थिते ।
 सवासा जलमाप्नुत्य सद्यएव विशुध्यति ॥ ७८

अन्तर्द्दशाहे स्यातांचेत् पुनश्चरणजन्मनी ।
 तावत् स्यादशुचिर्विप्रो यावत्तत्स्यादनिर्दशम् ॥ ७८
 तिरात्रमाहुराशौचमाचार्यं संस्थिते सति ।
 तस्य पुत्रे च पत्न्यांच दिवारारमिति स्थितिः ॥ ८०
 श्रोत्रियेतूपसम्पन्ने तिरात्रमशुचिर्भवेत् ।
 मातुले पक्षिणीं रात्रिं शिष्यत्विग्बान्धवेषु च ॥ ८१
 प्रेते राजनि सज्योतिर्यस्य स्याद्विषये स्थितः ।
 अश्रोत्रिये त्वहः कृतञ्चमनूचाने तथा गुरौ ॥ ८२
 शुभ्येद्विप्रोद्दशाहेन द्वादशाहेन भूमिपः ।
 वैश्यः पञ्चदशाहेन शूद्रो मासेन शुध्यति ॥ ८३
 न वर्धयेदवाहानि प्रत्यूहेन्नाग्निषु क्रिया ।
 न च तत्कर्म कुर्वाणः सनाभ्योऽप्यशुचिर्भवेत् ॥ ८४
 दिवाकीर्त्तिमुदक्याञ्च मत्तितं सूतिकांतथा ।
 श्वन्तत्सृष्टिर्नचैव स्पृष्टा स्नानेन शुध्यति ॥ ८५
 आचम्य प्रयतो नित्यं अपेक्ष्यशुचिदर्शने ।
 सौराभ्रान्तान् यथोत्साहं भावमानीञ्च शक्तितः ॥ ८६
 नारं स्पृष्टास्थि सज्जेहं स्नात्वा विप्रो विशुध्यति ।
 आचम्यैव तु निःस्नेहं गामालभ्यार्कमीक्ष्य वा ॥ ८७
 आदिष्टो नोदकं कुर्यादाव्रतस्य समापनात् ।
 समाप्ते तूदकं कृत्वा तिरात्रेणैव शुध्यति ॥ ८८
 वृथासङ्गरजातानां प्रव्रज्यासु च तिष्ठताम् ।
 आत्मनस्तपसिनां चैव निवर्त्ततोदकक्रिया ॥ ८९
 पापञ्चमाश्रितानाञ्च चरन्तीनाञ्च कामतः ।
 गर्भभर्तृद्रुहाश्चैव सुरापीनाञ्च दोषिताम् ॥ ९०

आचार्यं स्वमुपाध्यायं पितरं मातरं गुरुम् ।
 निर्हृत्य तु व्रतीं प्रेतान् न व्रतेन वियुज्यते ॥ ८१
 दक्षिणेन हतं शूद्रं पुरदारेण निर्हरेत् ।
 पश्चिमोत्तर पूर्वस्तु यथायोगं द्विजन्मनः ॥ ८२
 न राज्ञामघदोषोऽस्ति व्रतिनां न च सन्निधौ ।
 ऐन्द्रं स्थानमुपासीना ब्रह्मभूता हि ते सदा ॥ ८३
 राज्ञो माहात्मिके स्थाने सद्यःशौचं विधीयते ।
 प्रजानां परित्कार्यमासनंचात्र कारणम् ॥ ८४
 डिम्बाहवहतानाञ्च विद्यता पार्थिवेन च ।
 गोब्राह्मणञ्च चैवार्थं यस्य चेच्छति पार्थिवः ॥ ८५
 सोमाम्यर्कानिलेन्द्राणां वित्तार्पणपत्योर्यमस्य च ।
 अथानां लोकपालानां वपुर्धारयते नृपः ॥ ८६
 लोकेशाधिष्ठितो राजा नास्याशौचं विधीयते ।
 शौचाशौचं हि मर्त्यानां लोकेशप्रभवाप्ययम् ॥ ८७
 उद्यतैराहवे शस्त्रैः क्षत्रधर्महतस्य च ।
 सद्यः सन्तिष्ठते यज्ञस्तथाशौचमिति स्थितिः ॥ ८८
 विप्रः शुध्यत्यपः स्मृष्टा क्षत्रियो वाहनायुधम् ।
 वैश्यः प्रतोदं रश्मीन् वा यष्टिं शूद्रः कृतक्रियः ॥ ८९
 एतद्वोऽभिहितं शौचं सपिण्डेषु द्विजोत्तमाः ।
 असपिण्डेषु सर्वेषु प्रेतशुद्धिं निबोधतः ॥ ९०
 असपिण्डं द्विजः प्रेतं विप्रो निर्हृत्य बन्धुवत् ।
 विशुध्यति तिरात्रेण मातुरासाञ्च बान्धवान् ॥ ९१
 वद्यन्नमन्ति तेषाम्नु दशाहैर्नैव शुध्यति ।
 अनदन्नमन्त्रैव न चेत्तस्मिन् गृहे वसेत् ॥ ९२

अनुगम्येच्छया प्रेतं प्रातिमन्नातिमेव वा ।
 प्रात्वा सचेत्वं स्पृहान्निं हृतं प्राश्नं विशुध्यति ॥ १०३
 न विप्रं स्त्रेषु तिष्ठत्सु चतं शूद्रेण नाययेत् ।
 अस्वर्ग्या ह्याहुतिः सा स्याच्छुद्धसंस्पर्शदूषिता ॥ १०४
 ज्ञानं तपोऽग्निराहारो मृत्समो वार्युपाश्चनम् ।
 वायुः कर्मार्ककालौ च शुद्धे कर्तृणि देहिनाम् ॥ १०५
 सर्वेषामेव शौचानामर्थशौचं परं स्मृतम् ।
 योऽर्थं शुचिर्हि स शुचिर्नष्टहारिशुचिः शुचिः ॥ १०६
 क्षान्त्या शुध्यन्ति विद्वांसो दानेनाकार्यकारिणः ।
 प्रच्छन्नपापा जप्येन तपसा वेदवित्तमाः ॥ १०७
 चत्तोयैः शुध्यते शोधं नदी वेगेन शुद्धान्ति ।
 रजसा स्त्री मनोदुष्टा संन्यासेन द्विजोत्तमः ॥ १०८
 अग्निर्गात्राणि शुध्यन्ति मनः सत्येन शुध्यति ।
 विद्यातपोभ्यां भूतात्मा बुद्धिर्ज्ञानेन शुध्यति ॥ १०९
 एष शौचस्य वः प्रोक्तः शरीरस्य विनिर्णयः ।
 नानाविधानां द्रव्याणां शुद्धे शृणुत निर्णयम् ॥ ११०
 तैजसानां मणीनां च सर्वस्याश्लमयस्य च ।
 भस्मनाद्भिर्हृदा चैव शुद्धिरक्ता मनीषिभिः ॥ १११
 निर्लेपं कांचनं भाण्डमद्भिरेव विशुध्यति ।
 अवजमश्लमयंचैव राजतं चानुपस्कृतम् ॥ ११२
 अपामग्नेश्च संयोगाद्भैरुप्यं च निर्वभौ ।
 तस्मात्तयो स्वयोन्यैव निर्णको गुणवत्तरः ॥ ११३
 तस्मात्तयोऽस्यैव तस्यानां तपुषः सौमनस्य च ।
 शौचं यथाहं कर्त्तव्यं क्षारमोहकारिभिः ॥ ११४

इवाणांचैव सर्वेषां शुद्धिरुत्पन्नं स्मृतम् ।
 प्रोक्षणं संहतानांच दारवाणांच तक्षणम् ॥ ११५
 मार्जनं वज्रपात्राणां पाणिना यज्ञकर्मणि ।
 चमसानां ग्रहाणांच शुद्धिः प्रक्षालनेन तु ॥ ११६
 चक्षणां स्नुक्स्नुवाणांच शुद्धिरुष्णेन वारिणा ।
 स्नाभ्यूर्पशकटानांच मुषलो लूखलस्य च ॥ ११७
 चङ्गिस्तु प्रोक्षणं शौचं वज्रनां धान्यवाससाम् ।
 प्रक्षालनेन तपानामङ्गिः शौचं विधीयते ॥ ११८
 चेलवच्चर्मणां शुद्धिर्वेदलानान्तथैव च ।
 आकमूलफलानांच धान्यवच्छुद्धिरिष्यते ॥ ११९
 कौषेयाविकयोरुषैः कुतपानामरिष्टकैः ।
 श्रीफलैरंशुपट्टानां क्षौमाणां गौरसर्पपैः ॥ १२०
 क्षोमवच्छङ्खशृङ्गाणामस्थिदन्तमयस्य च ।
 शुद्धिर्विज्ञानता कार्या गोमूत्रेणोदकेन वा ॥ १२१
 प्रोक्षणात्तृणकाष्ठंच पलालंचैव शुध्यति ।
 मार्जनोपासनैर्वैश्वं पुनःपाकेन मृण्मयम् ॥ १२२
 मद्यैर्मूत्रैः पुरीषैर्वा द्विवनैः पूयशोणितैः ।
 संस्पृष्टं नैव शुष्येत पुनःपाकेन चण्डमयम् ॥ १२३
 समामार्जनोपासनेन सेकेनोक्ते खनेन च ।
 गवांच परिवासेन भूमिः शुद्ध्यति पंचभिः ॥ १२४
 मज्जिजम्भं गवाघ्रातमवधूतमवक्षुतम् ।
 दूषितं केशकीटैश्च क्षत्प्रक्षेपेण शुद्ध्यति ॥ १२५
 यावन्नापैत्यमेधाक्ताहन्धोलेपश्च तत्कृतः ।
 तावन्मृदारिचादेयं सर्वास्तु द्रव्यशुद्धिषु ॥ १२६

त्रीणि देवाः पवित्राणि ब्राह्मणानामकल्पयन् ।
 अदृष्टमङ्गिर्निर्णिक्तं यच्च वाचा प्रशस्यते ॥ १७
 आपः शुद्धा भूमिगता वैदृशां यासु गोर्भं वेत् ।
 अथाप्तास्तेदमेध्येव गन्धवर्णरसान्विताः ॥ १२८
 नित्यं शुद्धः कारुहस्तः पश्ये यच्च प्रसारितम् ।
 ब्रह्मचारिगतं भैक्ष्यं नित्यमेधेमिति स्थितिः ॥ १२८
 नित्यमास्यं शुचि स्त्रीणां शकुनिः फलपातने ।
 अस्रवे च शुचिर्वत्सः श्वा मृगग्रहणे शुचिः ॥ १३०
 श्वभिर्हृतस्य यन्मांसं शुचि तन्मनुरब्रवीत् ।
 क्रथ्याङ्गिश्च हतस्यान्यैश्चण्डालाद्यैश्च दस्युभिः ॥ १३१
 ऋङ्गं नाभेर्यानि खानि तानि मेध्यानि सर्वशः ।
 यान्यधस्तान्यामेध्यानि देहाच्चैव मलाच्युताः ॥ १३२
 मक्षिका विप्रप्रश्न्याया गौरश्वः सूर्यरश्मयः ।
 रजोभुर्वायुरग्निश्च स्यर्शं मेध्यानि निर्दिशेत् ॥ १३३
 विण्मूत्रोत्सर्गशुद्ध्यर्थं च्छद्धार्यादेयमर्थवत् ।
 दैहिकानां मलानांच शुद्धिषु द्वादशस्तपि ॥ १३४
 वसाश्चक्रमसृज्जामूत्रविट्प्राणकर्णविट् ।
 श्लेष्माश्लुदूषिकास्त्रेदोद्वादेशैते नृणां मलाः ॥ १३५
 एका लिङ्गे गुदे तिस्रस्तथैकत्र करे दश ।
 उभयोः सप्त दातव्या बृहः शुद्धिमभीप्सता ॥ १३६
 एतच्छौचं गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम् ।
 त्रिगुणं स्याद्वनस्थानां यतीनान्तु चतुर्गुणम् ॥ १३७
 कृत्वा मूत्रं पुरीषं वा खान्याचान्त उपसृजेत् ।
 वेदमध्येष्माणश्च अन्नमग्नश्च सर्वदा ॥ १३८

तिरावामिदम् पुर्वं हि प्रमुञ्च्यान्ततोमुञ्चम् ।
 शरीरं शौचमिच्छन् हि स्त्री शूद्रस्तु सक्तसक्तम् ॥ ११८
 शूद्राणां मासिकं कार्यं वपनं न्यायवर्तिनाम् ।
 वैश्यवच्छौचकल्पश्च द्विजोष्टिच भोजनम् ॥ १४०
 नोच्छिष्टं कुर्वते मुख्या विप्रुषोक्ते पतन्ति याः ।
 न शूद्राणि गताभ्याश्च दन्तान्तरधिष्ठितम् ॥ १४१
 अशक्ति विन्दवः पादौ यस्माच्चाभयतः परान् ।
 भौमिकैस्ते स्मेमा स्त्रिया न तैरप्रयतोभवेत् ॥ १४२
 उच्छिष्टेन तु संस्पृष्टोद्व्यहस्तः कथंचन ।
 अनिधायैव तद्रथमाचान्तः शुचितामियात् ॥ १४३
 वासोविरिक्तः स्नात्वा तु घृतप्राशनमाचरेत् ।
 आचामिदेव भुक्ता च स्नानात् मैथुनिनः स्मृतम् ॥ १४४
 सुप्ता क्षुत्वा च भुक्ता च निष्ठौष्योक्तावृत्तानि च ।
 पीत्वापोऽध्यैयमाणश्च आचामेत् प्रयतोऽपि सन् ॥ १४५
 एष शौचविधिः कृतस्त्रो द्रव्यगद्विस्तथैव च ।
 उक्तो यः सर्ववर्णानां स्त्रीणां धर्मान्विवोधतः ॥ १४६
 बालया वा युवत्या वा वृद्धया वापि योषिता ।
 न स्वातन्त्र्येण कर्त्तव्यं किञ्चित् कार्यं गृहेष्वपि ॥ १४७
 बाल्ये पितुर्वशे तिष्ठेत् पाणिप्राप्त्यौ यौवने ।
 पुत्राणां भर्त्तरि प्रेते न भजेत् स्त्री स्वतन्त्रताम् ॥ १४८
 पित्रा भर्ता सुतैर्वापि नेच्छेद्द्विरहमात्मनः ।
 एषां हि विरहेण स्त्री गच्छी कुर्याद्रूपे कुले ॥ १४९
 सदा प्रहृष्टया भाव्यं गृहकार्येषु दक्षया ।
 सुसंस्कृतोपस्करया व्यये चामुक्तहस्तया ॥ १५०

यस्मै दद्यात् पिता त्वेमां भ्राता वानुमते पितुः ।
 तं शृण्वेत जीवन्तं संस्थितं च न लङ्घयेत् ॥ १५१
 मङ्गलार्थं स्वस्त्ययनं यज्ञश्चासां प्रजापतेः ।
 प्रशुष्यते विवाहेषु प्रदानं स्वाम्यकारणम् ॥ १५२
 अमृतावृतकाले च मन्त्रसंस्कारकृत् पतिः ।
 सुखस्य नित्यं दातेह परोलोके च योपितः ॥ १५३
 विशीलः कामवृत्तोवा गुणैर्वा परिवर्जितः ।
 उपचर्यः स्त्रिया साध्या सततं देववत् गतिः ॥ १५४
 नास्ति स्त्रीणां पृथग्यज्ञेन व्रतं नाप्युपोषितम् ।
 पतिं शृण्वते येन तेन स्वर्गं महीयते ॥ १५५
 पाणिग्राहस्य साध्वी स्त्री जीवतोवा क्षतस्य वा ।
 पतिलोकमभीप्सन्ती नाचरेत् किञ्चिद्द्विप्रयम् ॥ १५६
 कामन्तु क्षपयेद्देहं पुष्पमूलफलैः शुभैः ।
 न तु नामापि गृह्णीयात् पत्न्यौ प्रेते परस्य तु ॥ १५७
 आसीतामरणात् क्षान्ता निवता ब्रह्मचारिणी ।
 योधर्मा एकपत्नीनां काङ्क्षन्ती तमनुत्तमम् ॥ १५८
 अनेकानि सहस्राणि कुमारब्रह्मचारिणाम् ।
 दिवंगतानि विप्राणामकृत्वा कुलसन्ततिम् ॥ १५९
 क्षते भर्तारि साध्वी स्त्री ब्रह्मचर्यं व्यवस्थिता ।
 स्वर्गं गच्छत्यपुत्रापि यथा ते ब्रह्मचारिणः ॥ १६०
 अपत्यलोभादूया तु स्त्री भर्तारमतिवर्त्तते ।
 सैह निन्दामवाप्नोति पतिलोकाच्च हीयते ॥ १६१
 नाप्योत्पन्ना प्रजास्तीह न चाप्यन्यपरिग्रहे ।
 न द्वितीयश्च साध्वीनां क्षत्रिजर्जोपदिश्यते ॥ १६२

पतिं हित्वापक्वष्टं स्वमुत्कृष्टं या निषेवते ।
 निन्द्यैव सा भवेन्नोके परपूर्वेति चोच्यते ॥ १६३
 अभिचारात्तूभर्तुः स्त्री लोके प्राप्नोति निन्द्यताम् ।
 शृगालयोनिं प्राप्नोति पापरो गैश्च पोड्यते ॥ १६४
 पतिं या नाभिचरति मनोवाद्देहसंयता ।
 सा भर्तृलौकानाप्नोति सद्भिः सांध्योति चोच्यते ॥ १६५
 अनेन नारीवृत्तेन मनोवाग्देहसंयता ।
 ब्रूहाग्रां कौत्तिर्माप्नोति पतिलोकं परत्र च ॥ १६६
 एवं वृत्ताः सवर्णीं स्त्री द्विजातिः पूर्वमारिणीम् ।
 दाहयेदग्निहोत्रेण यज्ञपात्रैश्च धर्मवित् ॥ १६७
 भाव्यायै पूर्वमारिण्यै दत्त्वाग्नीमन्यकर्मणि ।
 पुनर्दारक्रियां कुर्यात् पुनराधर्निभवे च ॥ १६८
 अनेन विधिना नित्यं पञ्च यज्ञान्न द्वापयेत् ।
 द्वितीयमायुषो भागं कृतदारो गृहे वसेत् ॥ १६९
 इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां
 श्रौचविधिः पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५

षष्ठोऽध्यायः ॥

एवं ग्रहाश्रमे स्थित्वा विधिवत् स्नातको द्विजः ।
 वने वसेत्तु नियतो यथावद्विजितेन्द्रियः ॥ १
 गृहस्तस्तु यदा पश्येद्वलीपलितमात्मनः ।
 अपत्यस्यैव चापत्यं तदारण्यं समाश्रयेत् ॥ २

सन्त्यज्य ग्राम्यमाहारं सर्वंचैव परिच्छेदम् ।
 पुत्रेषु भार्यां निक्षिप्य वनं गच्छेत् सहैव वा ॥ ३
 अग्निहोत्रं समादाय गृह्यचाग्निपरिच्छेदम् ।
 ग्रामादरण्यं निःसृत्य निवसेन्नियतेन्द्रियः ॥ ४
 सन्त्यजे विविधैर्मथैः शाकमूलफलेन वा ॥
 एतानेव महायज्ञान्निर्वपेद्विधिपूर्वकम् ॥ ५
 वसीत चर्मचौरं वा सायं स्नायात्प्रगतया ।
 जटाञ्च विभृत्या नित्यं शस्त्रलोमनखानि च ॥ ६
 यज्ञस्थं स्यात्ततो दद्याद्द्विंशं भिक्षाञ्च शक्तिः ।
 चक्षुर्मूलफलभिक्षाभिरञ्जयेदाग्रमागतान् ॥ ७
 स्वाध्याये नित्यमुक्तः स्यादान्तोमैत्रः समाहितः ।
 दाता नित्यमनादाता सर्वभूतानुकम्पकः ॥ ८
 वैतानिकञ्च जुहुयादग्निहोत्रं यथाविधि ।
 दर्शमस्कन्दयन् पर्व पौर्णमासञ्च योगतः ॥ ९
 ऋतेद्याग्रयणञ्चैव चातुर्मास्यानि चाहरेत् ।
 उत्तरायणञ्च क्रमशो दातव्यमनमेव च ॥ १०
 वासन्तशारदैर्मध्ये सन्त्यजेः स्वयमाहृतैः ।
 पुरोडाशञ्चैव विधिवन्निर्वपेत् पृथक् ॥ ११
 देवताभ्यस्तु तदुत्वा वन्यं मेध्यतरं हविः ।
 श्रेष्ठमात्मनि भुञ्जीत लवणञ्च स्वयं हतम् ॥ १२
 स्थूलजौदकशाकानि पुष्पमूलफलानि च ।
 मेध्यवृक्षोद्भवान्यद्यात् स्रष्टाञ्चफलसम्भवान् ॥ १३
 वर्जयेमधुयांसञ्च भौमानिकवकानि च ।
 मूत्राण्यं शिग्रुञ्चैव श्लेष्मान्तकफलानि च ॥ १४

त्वजेदाश्वसुजे मांसि सुन्यन्नः पूर्वसंचितम् ।

जीर्णानि चैव वासांसि शाकमूलफलानि च ॥ १५

न फालकृष्टमश्रीयादुत्सृष्टमपि केनचित् ।

न ग्रामजातान्याप्तोऽपि मूलानि च फलानि च ॥ १६

अग्निपक्वाशनोवा स्यात् कालपक्वसुगेव वा ।

अश्वकुटोभवेद्वापि दन्तोलूखलिकोपि वा ॥ १७

सद्यःप्रक्षालकोवा स्यान्माससंचयिकोपि वा ।

षण्मासनित्रयोवा स्यात् समानिचयएव वा ॥ १८

नक्तंचानं समश्रीयाद्दिवा वासुत्य शक्तितः ।

चतुर्थकालिकोवा स्यात् स्याद्वाप्यष्टमकालिकः ॥ १९

चान्द्रायणविधानैर्वा शक्ते कृष्णे च वर्त्तयेत् ।

पक्षान्तयोर्वाप्यश्रीयाद्यवागुः कथितां सज्जत् ॥ २०

पुष्पमूलफलैर्वापि केवलैर्वर्त्तयेत् सदा ।

कालपक्वैः स्वयं शीर्णैर्वैखानसमते स्थितः ॥ २१

भूमौ विपरिवर्त्तत तिष्ठेद्वा प्रपदैर्हिनम् ।

स्थानासनाभ्यां बिभरेत् सवनेसुपयन्नपः ॥ २२

घ्रीष्मे पंचतपास्तु स्याद्वर्षास्वभ्रातृकाशिकः ।

आर्द्रवासास्तु हेमन्ते क्रमशो वर्द्धयंस्तपः ॥ २३

सप्तसृशं स्निग्धवणं पितृन् देवांश्च तर्पयेत् ॥

तपश्चरंचोग्रतरं शोषयेद्देहमात्मनः ॥ २४

अग्नीनात्मनि वैतानान् समारोप्य यथाविधि ।

अनग्निरनिकेतः स्यान्मूनिमूर्त्तफलाशनः ॥ २५

अप्रयत्नः सुखार्थेषु ब्रह्मचारी धराश्रयः ।

शरणेष्वममस्यैव ह्यक्षमूलनिकेतनः ॥ २६

तामसेष्वेव विप्रेषु यात्रिकभैक्षमाहरेत् ।
 गृहमेघेषु चान्येषु द्विजेषु वनवासिषु ॥ २७
 ग्रामदाहृत्य वाग्नीयादष्टौ ग्रासान् वने वसन् ।
 प्रतिगृह्य पुटेनैव पाणिना शकलेन वा ॥ २८
 एताच्चान्याश्च सेवेत दीक्षा विप्रो वने वसन् ।
 विविधा चोपनिषद्दीरात्मसंसिद्धये श्रुतीः । २९
 ऋषिभिर्ब्राह्मणैश्चैव गृहस्थैरेव सेविताः ।
 विद्यातपोविट्कार्यं शरीरस्य च शुद्धये ॥ ३०
 अपरं राजिताम्बाख्याव व्रजेद्दिशमजिह्वगः ।
 आनिपाताच्छरीरस्य युक्तो वार्यनिलाग्रनः ॥ ३१
 आसां महर्षिचर्याणां त्यक्तान्यतमया तनुम् ।
 पीतशोकभवो विप्रो ब्रह्मलोके महीयते ॥ ३२
 वनेषु तु विहृत्यैवं तृतीयं भागमाशुषः ।
 चतुर्थमाशुषोभाः त्यक्त्वा सङ्गान् परिव्रजेत् ॥ ३३
 आश्रमादाश्रमं गत्वा हुतहोमो जितेन्द्रियः ।
 भिक्षावलिपरिश्रान्तः प्रव्रजन् प्रेत्य वर्धते ॥ ३४
 अणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत् ।
 अनपाकृत्य मोक्षन्तु सेवमानो व्रजत्यधः ॥ ३५
 अधीत्य विधिवद्देवान् पुत्रांश्चोत्पाद्य घर्मतः ।
 दृष्ट्वा च शक्तितोयत्रैर्मनोमोक्षे निवेशयेत् ॥ ३६
 अनधीत्य द्विजो वेदाननुत्पाद्य तथा सुतान् ।
 अनिष्टा चैव यज्ञैश्च मोक्षमिच्छन् व्रजत्यधः ॥ ३७
 प्राजापत्यां निरूप्येष्टिं सर्ववेदसदक्षिणाम् ।
 आत्मन्यङ्गीन् समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेद्दृष्ट्वात् ॥ ३८

यो हत्वा सर्वमूतेभ्यः प्रव्रजत्यभयं गृह्णात् ।
 सत्य तेजोमया लोका भवन्ति ब्रह्मवादिनः ॥ ३८
 यस्मादण्वपि भूतानां द्विजान्नोत्पद्यते भयम् ।
 तस्य देहादिमुक्तस्य भयं नास्ति कुतश्चन ॥ ४०
 आगारादभिनिष्क्रान्तः पवित्रोपचितो मुनिः ।
 समुपोदेषु कामेषु निरपेक्षः परिव्रजेत् ॥ ४१
 एकएव चरेन्नित्यं सिद्धार्थमसहायवान् ।
 सिद्धिमेकस्य संपश्यन्न जहाति न हीयते ॥ ४२
 अग्निरनिकेतः स्याद्गाममन्त्रार्थमाश्रयेत् ।
 उपेक्षकोऽसङ्गस्तुको मुनिर्भावसमाहितः ॥ ४३
 कपालं दृक्षमूलानि कुचेलमग्न्यहायता ।
 समता चैव सर्वस्मिन्नेतमुक्तस्य लक्षणम् ॥ ४४
 नाभिनन्देत मरणं नाभिनन्देत जीवितम् ।
 कालमेव प्रतीक्षेत निर्देशं भूतकोयथा ॥ ४५
 दृष्टिपूतं न्यसेत् पादं वस्त्रपूतं जलं पिवेत् ।
 सत्यपूतां वदेद्वाचं मनःपूतं समाचरेत् ॥ ४६
 अतिवादांस्तितिक्षेत नावमन्येत कश्चन ।
 न चेमं देहमाश्रित्य वैरं कुर्वीत केनचित् ॥ ४७
 क्रुध्यन्तं न प्रतिक्रुध्येदाक्रुष्टः कुशलं वदेत् ।
 समहारावकीर्णाच्च न वाच ममृतां वदेत् ॥ ४८
 अथात्मरतिरासीनो निरपेक्षो निरामिषः ।
 आत्मनैव सहायेन सुखार्थी विचरेद्दिह ॥ ४९
 न चोत्पातनिमित्ताभ्यां न नक्षत्राङ्गविद्यया ।
 नानुशासनवादाभ्यां भिक्षां लिप्सेत कर्हिचित् ॥ ५०

न तापसैर्ब्राह्मणैर्वा वयोभिरपि वा श्रमभिः ।
 आकीर्णं भिक्षुकैर्वान्यैरागारमुपसंजयेत् ॥ ५१
 क्लृप्तकेशनखश्मश्रुः पात्री दण्डी कुसुभवान् ।
 विचरेन्नियतो नित्यं सर्वभूतान्यपीडयन् ॥ ५२
 अतैजसानि पात्राणि तस्य स्यन्निर्वाणानि च ।
 तेषामग्निः स्मृतं शौचं चमसानामिवाध्वरे ॥ ५३
 अलावुं दारुपात्रं च अण्मयं वैदलन्तथा ।
 हतानि यतिपात्राणि मनुः स्वावभृवोऽप्रवीत् ॥ ५४
 एककालं चरेद्भैक्षं न प्रसज्येत विस्तरे ।
 भैक्षे प्रसक्तो हि यतिर्विषयेष्वपि सज्जति ॥ ५५
 विधूमे सन्नमूषले व्यहारे शुक्तावज्जने ।
 दृते शरावसम्पाते भिक्षां नित्यं यतिश्चरेत् ॥ ५६
 अलाभे न विषादी स्यान्नाभे चैव न हर्षयेत् ।
 प्राणयात्रिकमात्रः स्यान्मात्रासङ्गाद्विनिर्गतः ॥ ५७
 अभिपूजितलाभास्तु जुगुप्सेतैव सर्वशः ।
 अभिपूजिताभैश्च यतिर्मुक्तोऽपि बध्यते ॥ ५८
 अल्पान्नाभ्यवहारेण रहस्यानासनेन च ।
 क्रियमाणानि विषयैरिन्द्रियाणि निवर्त्तयेत् ॥ ५९
 इन्द्रियाणां विरोधेन रागद्वेषक्षयेण च ।
 अहिंसया च भूतानामष्टतत्त्वाय कल्पते ॥ ६०
 अवेक्षेत गतीर्नृणां कर्मदोषसमुद्भवाः ।
 निरये चैव पततं यातनांश्च यमक्षये ॥ ६१
 विप्रयोगं प्रियैश्चैव संयोगं च तथाप्रियैः ।
 जरया चाभिभवं व्याधिभिश्चोपपीडनम् ॥ ६२

देहादुत्तममण्यं चास्मात् पुनर्गर्भं च सम्भवम् ।
 योनिः कोटिसहस्रेषु सृतीत्यात्यान्तरात्मनः ॥ ६३
 अधर्मप्रभवं चैव दुःखयोगं शरीरिणाम् ।
 धर्मार्थप्रभवं चैव सुखसंयोगमक्षयम् ॥ ६४
 सूक्ष्मतां चान्ववेक्षेत योगिन परमात्मनः ।
 देहेषु च समुत्पत्तिमुत्तमेष्वधमेषु च ॥ ६५
 दूषितोऽपि चुरेद्धर्मं यत्र तत्राश्रमे रतः ।
 समः सर्वेषु भूतेषु न लिङ्गं धर्मकारणम् ॥ ६६
 फलं कतकद्वयस्य यद्यप्यम्बु प्रसादकम् ।
 न नामग्रहणादेव तस्य वारि प्रसीदति ॥ ६७
 संरक्षणार्थं जन्तूनां रात्रावहनि वा सदा ।
 शरीरस्यात्यये चैव समीक्ष्य वसुधाच्चरेत् ॥ ६८
 अङ्गा रात्रा च यान् जन्तून् हिनस्त्यज्ञानतो यतिः ।
 तेषां स्नात्वा विशुद्धार्थं प्राणायामान् षडाचरेत् ॥ ६९
 प्राणायामा ब्राह्मणस्य तयोऽपि विधिवत् कृताः ।
 व्याहृतिप्रणवैर्युक्ता विज्ञेयं परमन्तपः ॥ ७०
 दह्यन्ते धायमानानां धातूनां हि यथा मलाः ।
 तथेन्द्रियाणां दह्यन्ते दोषाः प्राणस्य निग्रहात् ॥ ७१
 प्राणायामैर्देहेदोषान् धारणाभिश्च किल्बिषम् ।
 प्रत्याहारेण संसर्गान् ध्यानेनानीश्वरान् गुणान् ॥ ७२
 उच्चावचेषु भूतेषु दुर्ज्ञेयामल्लतात्मभिः ।
 ध्यानयोगेन संपश्येद्भूतिमस्यान्तरात्मनः ॥ ७३
 सम्यग्दर्शनसम्पन्नः कर्मभिर्न निबध्यते ।
 दर्शनेन विहीनस्तु संसारं प्रतिपद्यते ॥ ७४

अहिंसयेन्द्रियासङ्गैर्वेदिकैश्चैव कर्मभिः ।
 तपसश्चरणैश्चोग्रैः साधयन्तीह तत्पदम् ॥ ७५
 अस्थिस्थूणं स्नायुसृतं मांसशोणितलेपनम् ।
 चर्मावनदं दुर्गन्धिपूर्णं मूलपुरीषयोः ॥ ७६
 जराशोकसमाविष्टं रोगायतनमातुरम् ।
 रजस्वलमनित्यं च भुतावासमिमं त्यजेत् ॥ ७७
 नदीकुलं यथा वृक्षो वृक्षं वा शकुनिर्यथा ।
 तथा त्यजन्निमन्दं हं कच्छाद्ग्राहादिसूच्यते ॥ ७८
 प्रियेषु स्त्रेषु सुहृतजनप्रियेषु च दुष्कृतम् ।
 विसृज्य ध्यानयोगेन ब्रह्माभ्येति समातनम् ॥ ७९
 यदा भावेन भवति सर्वभावेषु निष्पृहः ।
 तदा सुखमवाप्नोति प्रेत्य चेह च शाश्वतम् ॥ ८०
 अनेन विधिना सर्वास्त्यक्त्वा सङ्गान् शनैःशनैः ।
 सर्वद्वन्द्वं विनिर्मुक्तो ब्रह्मण्येवावतिष्ठते ॥ ८१
 ध्यानिजं सर्वमेवैतत् यदेतदभिगच्छितम् ।
 न ह्यनध्यात्मवित् कश्चित् क्रियाफलमुपाश्रुते ॥ ८२
 अधियज्ञं ब्रह्म जपेदाधिदैविकमेव च ।
 आध्यात्मिकं च सततं वेदान्ताभिहितं च यत् ॥ ८३
 इदं शरणमज्ञानामिदमेव विजानताम् ।
 इदमन्विच्छतां स्वर्गमिदमानन्त्यमिच्छताम् ॥ ८४
 अनेन क्रमयोगेन परिव्रजति यो द्विजः ।
 स विधूयेह पाप्मानं परं ब्रह्माधिगच्छति ॥ ८५
 एष धर्मीशुश्रूषो वो यतीनां नियतरत्ननाम् ।
 वेदसंन्यासिकानान्तु कर्मवोगं निबोधतः ॥ ८६

ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थो यतिस्तथा ।
 एते गृहस्थप्रभावाश्चत्वारः पृथगाश्रमाः ॥ ८७
 सर्वेऽपि क्रमशस्त्वेते यथाशास्त्रं निषेविताः ।
 यद्योक्तकारिणं मित्रं नयन्ति परमां गतिम् ॥ ८८
 सर्वेषामपि चैतेषां वेदस्मृतिविधानतः ।
 गृहस्थ उच्यते श्रेष्ठः स चीनेतान् विभर्त्ति हि ॥ ८९
 यथा नदीनदाः सर्वे सागरे यान्ति संस्थितिम् ।
 तथैवाश्रमिणः सर्वे गृहस्थे यान्ति संस्थितिम् ॥ ९०
 चतुर्भिरपि चैवैते नित्यमाश्रमिभिर्दिजैः ।
 दशलक्षणको धर्मः सेवितव्यः प्रयत्नतः ॥ ९१
 इतिःक्षमा इमोऽस्ते यं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।
 धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्मलक्षणम् ॥ ९२
 दश लक्षणानि धर्मस्य ये विप्राः समधीयते ।
 अधीत्य चानुवर्त्तन्ते ते यान्ति परमाङ्गतिम् ॥ ९३
 दशलक्षणकं धर्ममनुतिष्ठन् समाहितः ।
 वेदान्तं विधिवच्छ्रुत्वा संन्यसेद्वृणोद्विजः ॥ ९४
 संन्यस्य सर्वकर्माणि कर्मदोषानपानुदन् ।
 नियतो वेदमथस्य पुन्नैश्वर्यं सुखं वसेत् ॥ ९५
 एवं संन्यस्य कर्माणि स्वकार्यपरमोऽसृहः ।
 संन्यासेनापहत्यैनः प्राप्नोति परमाङ्गतिम् ॥ ९६
 एष वोऽभिहितो धर्मो ब्राह्मणस्य चतुर्विधः ।
 बुध्योऽक्षयफलः प्रेत्य राज्ञां धर्मं निबोधतः ॥ ९७
 इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां
 षष्ठोऽध्यायः ।

सप्तमोऽध्यायः ।

राजधर्मान् प्रवक्ष्यामि यथावृत्तो भवेत्तदः ।
 कथञ्च यथा तस्य सिद्धिश्च परमा यथा ॥ १
 ग्राह्यं प्राप्त्येन संस्कारं क्षत्रियेण यथाविधि ।
 सर्वस्यास्य यथान्यायं कर्त्तव्यं परिरक्षणम् ॥ २
 अराजकेहि लोकेऽस्मिन् सर्वतो विद्रुते भयात् ।
 रक्षार्थमस्य सर्वस्य राजानमसृजत् प्रभुः ॥ ३
 इन्द्रानिलयमार्काणामग्नेश्च वरुणस्य च ।
 चन्द्रवित्तेशयोश्चैव माता निर्वृत्य शाश्वतीः ॥ ४
 अस्मादेष्टां सुरेन्द्राणां मात्राभ्योनिर्मितोदयः ।
 अस्मादभिभवत्येष सर्वभूतानि तेजसा ॥ ५
 अथत्यादित्यवज्जैष चक्षूषि च मनांसि च ।
 नचै नं भुवि शक्नोति कश्चिदप्यभिवीक्षितम् ॥ ६
 सोऽग्निर्भवति वायुश्च सोऽर्कः सोमः स धर्मराट् ।
 स कुक्कैरः स वरुणः स महेन्द्रः प्रभावतः ॥ ७
 वालोऽपि नावमन्तथो मनुष्यइति भूमिपः ।
 महती देवता ह्येषा नररूपेण तिष्ठति ॥ ८
 एकमेव ददत्यग्निर्नरं दूरुपसर्पिणम् ।
 जूलं ददति राजाग्निः सपशुद्रव्यसंचयम् ॥ ९
 कार्यं सोऽवेक्ष्य शक्तिश्च देशकालौ च तत्पतः ।
 कुरुते धर्मसिद्धयर्थं विश्वरूपं पुनः पुनः ॥ १०

यत्प्रसादे पद्मा श्रीर्विजयश्च पराक्रमे ।
 चतुश्च वसति क्रोधे सर्वतेजोमयोहि सः ॥ ११
 तं यस्तु हेष्टि संमोहात् स विनश्यत्यसंशयम् ।
 तस्य ह्याशु विनाशाय राजा प्रकुरुते मनः ॥ १२
 तस्माद्धर्मं यमिष्टेषु स व्यवस्थेन्नराधिपः ।
 अनिष्टं चाप्यनिष्टेषु तं धर्मं न विचालयेत् ॥ १३
 तस्यार्थं सर्वभूतानां गोप्तारं धर्ममात्मजम् ।
 ब्रह्मतेजोमयं दण्डमसृजत् पूर्वमीश्वरः ॥ १४
 तस्य सर्वाणि भूतानि स्थावराणि चराणि च ।
 भयाद्भोगाय कल्पन्ते स्वधर्मान्न चलन्ति च ॥ १५
 तं देशकालौ शक्तिं च विद्वांचावेक्ष्य तत्त्वतः ।
 तयार्हतः सम्प्रणयेन्नरेष्वन्यायवैर्त्तिषु ॥ १६
 स राजा पुरुषोदण्डः स नेता शासिता च सः ।
 चतुर्णामाश्रमाणाञ्च धर्मस्य प्रतिभूः स्मृतः ॥ १७
 दण्डः शास्ति प्रजाः सर्वा दण्ड एवाभिरक्षति ।
 दण्डः सुप्तेषु जागर्ति दण्डं धर्मं विदुर्बुधाः ॥ १८
 समीक्ष्य स धृतः सम्यक् सर्वा रक्षयति प्रजाः ।
 असमीक्ष्य प्रणीतस्तु विनाशयति सर्वतः ॥ १९
 यदि न प्रणयेद्राजा दण्डं दण्डेष्वतन्द्रितः ।
 शूले मतस्यानिवापक्ष्यन् दुर्बलान् बलवत्तराः ॥ २०
 अथात् काकः पुरोडाशं श्वावलिह्याद्विस्तथा ।
 स्वाभ्यं च न स्यात् कस्मिंश्चित् प्रवर्त्तताधरोत्तरम् ॥ २१
 सर्वोदण्डजितो लोको दुर्लभोहि शुचिर्नरः ।
 दण्डस्य हि भयात् सर्वं जगद्भोगाय कल्पते ॥ २२

देवदानवगन्धर्वो रक्षांसि पतयोरगाः ।
 तेऽपि भोगाय कल्पन्ते दण्डेनैव निपीडिताः ॥ २३
 दुष्येष्टुः सर्ववर्णाश्च भिद्येरन् सर्वसेतवः ।
 सर्वलोकप्रकोपश्च भवेद्दण्डस्य विभ्रमात् ॥ २४
 येन श्यामोलोहिताबीदण्डश्चरति पापहा ।
 प्रजास्तत्र न मुच्यन्ति नेता चेत् साधु पश्यति ॥ २५
 तस्याहुः सम्प्रणेतारं राजानं सत्यवादिनम् ।
 समीक्ष्यकारिणं प्राप्तं धर्मकामार्थकोटिङ्गम् ॥ २६
 तं राजा प्रणयन् सम्यक् त्रिवर्गणाभिवर्धते ।
 कामात्मा विषमः क्षुद्रो दण्डेनैव निहन्यते ॥ २७
 दण्डो हि सुमहत्तेजो दुर्वरश्चाकृतात्मभिः ।
 धर्माद्विचलितं हन्ति नृपमेव सवान्धवम् ॥ २८
 ततो दुर्गचं राष्ट्रं लोकं च सचराचरम् ।
 अन्तरीक्षगताश्चैव मुनीन् देवाश्च पीडयेत् ॥ २९
 सोऽसहायेन मूढेन लुब्धेनाकृतवृद्धिना ।
 न शक्यो न्यायतो नेतुं सत्तेन विषयेषु च ॥ ३०
 शुचिना सत्यसन्धेन यथाशास्त्रानुसारिणा ।
 प्रणेतुं शक्यते दण्डः सुसहायेन धीमता ॥ ३१
 स्मरान् न्यायवृत्तः स्याद्दण्डश्च शत्रुषु ।
 सुहृत्स्वर्जितः क्षिण्ड्येषु ब्राह्मणेषु क्षमान्वितः ॥ ३२
 एवं वृत्तस्य नृपतेः शिलोन्धेनापि जीवतः ।
 विस्तीर्यते यशो लोके तैलविन्दुरिवाभासि ॥ ३३
 अतस्तु विपरीतस्य नृपतेरजितृतात्मनः ।
 संक्षिप्यते यशो लोके हृतेविन्दुरिवाभासि ॥ ३४

स्त्रे स्त्रे धर्मं निविष्टानां सर्वेषामनुपूर्वशः ।
 वर्णानामाश्रमाणां च राजा सृष्टोऽभिरक्षिता ॥ ११
 तेन यद् यत् सभृत्येन कर्त्तव्यं रक्षता प्रजाः ।
 तत्तदोऽहं प्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः ॥ १२
 आह्वयान् पर्युपासीत प्रातरुत्थाय पार्थिवः ।
 त्रैविद्यब्रह्म विदुषस्त्रिष्टेत्तेषां च शासने ॥ १३
 स्रवांश्च नित्यं सेवेत विप्रान् वेदविदः शुचीन् ।
 स्रवसेवी हि सततं रक्षभिरपि पूज्यते ॥ १४
 तेभ्योऽधिगच्छेद्दिनयं विनितात्मापि नित्यशः ।
 विनितात्मा हि नृपतिर्न विनश्यति कर्हिचित् ॥ १५
 बहवोऽविनयाद्ब्रह्मा राजानः सपरिच्छदाः ।
 वनस्था अपि राज्यानि विनयात् प्रतिपेदिरे ॥ १६
 षणो विनष्टोऽविनयाद्ब्रह्मणश्चैव पार्थिवः ।
 सुहासो यावनिश्चैव सुमुखो निमिरैव च ॥ १७
 पृथस्तु विनयाद्भ्राज्यं प्राप्तवान् मनुरेव च ।
 कुवेरश्च धनैश्च ब्राह्मण्यश्चैव गाधिजः ॥ १८
 चैवियेभ्यस्त्रयीं विद्यान् दण्डनीतिं च शाश्वतीम् ।
 आन्वीक्षिकीं चात्मविद्यां वार्त्तारम्भांश्च लोकतः ॥ १९
 इन्द्रियाणां जये योगं समातिष्ठेद्दिवान्निशम् ।
 जितेन्द्रियो हि शक्नोति वशे स्थापयितुं प्रजाः ॥ २०
 दश कामसमुत्थानि तथाष्टौ क्रोधजानि च ।
 व्यसनानि दुरन्तानि प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥ २१
 कामजेषु प्रसक्तो हि व्यसनेषु महीपतिः ।
 विसृज्यतेऽर्थधर्माभ्यां क्रोधजेष्व्वात्मनैव तु ॥ २२

दृग्वाचो दिवास्वप्नः परिवादः स्त्रियोमहः ।
 तौर्थ्यतिकं हथाद्या च कामजो दशकोणः ॥ ४७
 पैशुन्यं साहसं द्रोहं दीर्घासुयार्थदूषणम् ।
 वाग्दण्डजं च पारुष्यं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः ॥ ४८
 ह्योरप्येतयोर्मूलं यं सर्वं कवयोविदुः ।
 तं यत्नेन जयेत्तोभं तज्जावेतावुभौ गणौ ॥ ४९
 पानमक्षाः स्त्रियश्चैव मृगया च यथाक्रमम् ।
 एतत् कष्टतमं विद्याच्चतूर्ध्वं कामजे गणे ॥ ५०
 दण्डस्य पातनं चैव वाक्पारुष्यार्थदूषणे ।
 क्रोधजोऽपि गणे विद्यात् कष्टमेतत्त्रिकं सदा ॥ ५१
 सप्तकल्याण्यवर्गस्य सर्वत्रैवानुषङ्गिणः ।
 पूर्वं पूर्वं गुरुतरं विद्यादासनमात्मवान् ॥ ५२
 व्यसनस्य च प्लुत्योच्च व्यसनं कष्टमुच्यते ।
 व्यसन्यधोऽधोव्रजति स्वर्थात्यव्यसनी मृतः ॥ ५३
 मौलान् शान्त्रविदः शूरान् लब्धलक्षान् कुलोद्भूतान् ।
 सचिवान् सप्त चाष्टौ वा प्रकुर्वीतपरीक्षितान् ॥ ५४
 अपि यत् सुकरं कर्म तदप्येकेन दुष्करम् ।
 विशेषतोऽसहायेन किन्तु राज्यं महोदयम् ॥ ५५
 तैः समर्द्धचित्तयेन्नित्यं सामान्यं सन्धिविग्रहम् ।
 स्थानं समुदयं गुप्तिं लब्धप्रशमनानि च ॥ ५६
 तेषां स्वं स्वमभिप्रायमुपलभ्य पृथक् पृथक् ।
 समास्तानां च कार्येषु विदध्यादितमात्मनः ॥ ५७
 सर्वेषां तु विशिष्टेन ब्राह्मणेन विपश्चिता ।
 सन्त्येत् परमं मन्त्रं राजा षाड्गुण्य संयुतम् ॥ ५८

नित्यं तस्मिन् समाश्रितः सर्वकार्याणि निश्चिपेत् ।
 तेन सार्धं विनिरुद्धं ततः कर्म समारभेत् ॥ ५८
 अन्यानपि प्रकुर्वीतः शुचीन् प्राज्ञानवस्थितान् ।
 सम्यगर्थसमाहर्तुं नमात्यान् सुपरोक्षितान् ॥ ६०
 निर्वर्त्ततास्य यावद्भिरिति कर्त्तव्यता नृभिः ।
 तावतोऽन्धितान् दृष्टान् प्रकुर्वीत विचक्षणान् ॥ ६१
 तेषामर्थं निवृत्तौ शूरान् दृष्टान् कुलोद्भूतान् ।
 शुचीनाकरकर्मान्ते भीरुनस्तर्निवेशने ॥ ६२
 दूतं चैव प्रकुर्वीत सर्वशास्त्रविशारदम् ।
 वृद्धिताकारचेष्टां शुचिं दृष्ट्वा कुलोद्भूतम् ॥ ६३
 अनुरक्तः शुचिर्दक्षः स्मृतिमान् देशकालवित् ।
 वपुषान् वीतभीर्वाग्मी दूतोरान्नः प्रशस्यते ॥ ६४
 अमात्ये दण्डपायसोदण्डे वैनयिकी क्रिया ।
 वृपतौ कोषराष्ट्रे च दूते सन्धिविपर्ययौ ॥ ६५
 दूतएव हि सन्धौ ते भिनत्तौ च संवृतान् ।
 दूतस्तत् कुरुते कर्म भिद्यन्ते येन मानवा ॥ ६६
 स विद्यादस्य हस्तेषु निगूढे द्वितचेष्टितैः ।
 आकारमिद्वितं चेष्टां भृत्येषु च चिकीर्षितम् ॥ ६७
 वृद्धा च सर्वं तत्त्वेन परराजचिकीर्षितम् ।
 तथा प्रयत्नमातिष्ठेद्यथात्मानं न पीडयेत् ॥ ६८
 जाग्रत्वं शय्यसम्पन्नमार्थप्रायमनाविज्ञम् ।
 रम्यमानतप्तमन्तं स्वाजीव्यं देशमावसेत् ॥ ६९
 धन्वदुर्गं महीदुर्गमद्दुर्गं वार्द्धमेव वा ।
 वृद्धं गिरिदुर्गं वा समाश्रित्य वसेत् पुरम् ॥ ७०

सर्वेण तु प्रयत्नेन गिरिदुर्गं समाश्रयेत् ।
 एषां हि बहुगुण्येन गिरिदुर्गं विशिष्यते ॥ ७१
 त्रीण्याद्यान्याश्रितास्तेषां षगगर्त्ताश्चाप्सराः ।
 चीर्यन्तून्तराणि क्रमशः प्लवङ्गमनरामराः ॥ ७२
 यथा दुर्गाश्रितानेतान्नोपहिंसन्ति शत्रवः ।
 तथारयो न हिंसन्ति नृपं दुर्गसमाश्रितम् ॥ ७३
 एकः शतं योधयति प्रकारास्थो धनुर्धरः ।
 शतं दशसहस्राणि तस्माद्दुर्गं विधीयते ॥ ७४
 तत् स्यादायुधसम्पन्नं धनधान्येन बाह्वनैः ।
 ब्राह्मणैः शिल्पिभिर्यन्त्रै र्यवसेनोदकेन च ॥ ७५
 तस्य मध्ये सुपर्याप्तं कारयेद्गृहमात्मनः ।
 गुप्तं सर्वर्तुकं शुभ्रं जलदृक्षसमम्बितम् ॥ ७६
 तदध्यास्योद्वेष्टार्थां सवर्णां लक्ष्यान्विताम् ।
 कुले महति सञ्चूतां हृद्यां रुपगुणान्विताम् ॥ ७७
 पुरोहितं च कुर्वीत दृणुयादेव चर्त्विजम् ।
 तेऽस्य गृह्याणि कर्माणि कुर्युर्वैतानिकानि च ॥ ७८
 यजेत राजा क्रतुभिर्विविधैरासदक्षिणैः ।
 धर्मार्थंचैव विप्रेभ्यो दद्याद्भोगान् धनानि च ॥ ७९
 सांवत्सरिकमासै च राष्ट्रादाहरयेद्वलिम् ।
 स्याच्चाज्ञावपरो लोके वर्त्तते पितृवन्नृपु ॥ ८०
 षड्यज्ञान् विविधान् कुर्यात्तत्र तत्र विपश्चितः ।
 तेऽस्य सर्वाप्सवेचेरन्नृणां कार्याणि कुर्वताम् ॥ ८१
 आट्टत्तानां गुरुकुलादिप्राणां पूजकोभवेत् ।
 नृपाणामन्त्रो ऋषे निधिर्ग्राहोऽभिधीयते ॥ ८२

न तं स्तना न चामित्रा हरन्ति न च नश्यति ।
 तस्माद्राज्ञा निघातथ्यो ब्राह्मणेष्वनयो निधिः ॥ ८३
 न स्कन्दते न व्यथते न विनश्यति कर्हिचित् ।
 वरिष्ठमग्निहोत्रेभ्यो ब्राह्मणस्य सुखे हुतम् ॥ ८४
 सममब्राह्मणे दानं द्विगुणं ब्राह्मणव्रुवे ।
 प्राधीते शतसाहस्रमनन्तं वेदपारगे ॥ ८५
 पात्रस्य हि विशेषेण अहं धानतयैव च ।
 अल्प वा बहु वा प्रेत्य दानस्यावाप्यते फलम् ॥ ८६
 समोत्तममधमै राजा त्वाङ्गतः पालयन् प्रजाः ।
 न निवर्त्तत संग्रामात् क्षात्रं धर्ममनुस्मरन् ॥ ८७
 संग्रामेष्वनिवर्त्तित्वं प्रजानां चैव पालनम् ॥
 शुश्रूषा ब्राह्मणानां च राज्ञां श्रेयस्करं परम् ॥ ८८
 आहवेभ्यु मिथोऽन्योन्यं जिघांसन्तो महीक्षितः ।
 सुध्यमानाः परं शतग्रा स्वर्गं यान्त्यपराङ्मुखाः ॥ ८९
 न कूटैरायुधैर्हन्यात् सुध्यमानो रणे रिपून् ।
 न कर्ण्यभिर्वापि दिग्धैर्नाग्निज्वलिततेजनैः ॥ ९०
 न च हन्यात् स्थलारुढं न क्लीवं न क्षताक्षलिम् ।
 न सुक्तकेशं नासीनं न तवास्मीति वादिनम् ॥ ९१
 न सुप्तं न विसृज्य हं न नग्नं न निरायुधम् ।
 नायुध्यमानं पश्यन्तं न परेण समागतम् ॥ ९२
 नायुधव्यसनप्राप्तं नार्त्तं नातिपरिहृतम् ।
 न भीतं न परावृत्तं सतां धर्ममनुस्मरन् ॥ ९३
 यस्तु भीतः परावृत्तः संग्रामे हन्यते परैः ।
 भर्तुर्यद्दृष्ट्वैतं किञ्चित् तत् सर्वं प्रतिपद्यते ॥ ९४

वच्चास्य सुसूतं किञ्चिदमुत्रार्थमुपार्जितम् ।
 भर्ता तत् सर्वमादत्ते परावृत्तवृत्तस्य तु ॥ ८५
 रथाश्वं हस्तिनं कर्तुं धनं धान्यं पशून् स्त्रियः ।
 सर्वद्रव्याणि कुप्यं च यो यज्जयति तस्य तत् ॥ ८६
 राज्ञश्च दद्याद्द्वारमित्येषा वैदिकी श्रुतिः ।
 राजा च सर्वयोधेभ्यो दातव्यमष्टयगुक्तिवत् ॥ ८७
 एषोऽनुपस्कृतः प्रोक्तो योधधर्मः सनातनः ।
 अन्नादभान् चवेत क्षत्रियो घ्नन् रणे रिपून् ॥ ८८
 अलब्धं चैव लिप्सेत लब्धं रचेत् प्रयत्नतः ।
 रक्षितं वर्धयेच्चैव दृढं पात्रेषु निक्षिपेत् ॥ ८९
 एतच्चतुर्विधं विद्यात् एरुषार्थप्रयोजनम् ।
 अस्य नित्यमनुष्ठानं सम्यक्कुर्यादतन्द्रितः ॥ ९०
 अलब्धमिच्छेद्दण्डेन लब्धं रचेदवेक्ष्यया ।
 रक्षितं वर्धयेद्दृष्ट्या दृढं दानेन निक्षिपेत् ॥ ९१
 नित्यं मुद्यतदण्डः स्यान्नित्यं विरतपौरुषः ।
 नित्यं संहृतसंवार्थो नित्यं क्षिद्रानुसार्यरेः ॥ ९२
 नित्यमुद्यतदण्डस्य कृत्स्नमुद्भिजते जगत् ।
 तस्मात् सर्वाणि भूतानि दण्डेनैव प्रसाधयेत् ॥ ९३
 अस्माययैव वर्त्तते न कथञ्चन ज्ञायया ।
 बुद्धे तारिप्रयुक्ताश्च मायां नित्यं स्वसंहृतः ॥ ९४
 नास्य क्षिद्रं परोविद्यात् विद्याक्षिद्रं परस्य तु ।
 गूहेत् कूर्मद्वयाङ्गानि रवेद्विवरमात्मनः ॥ ९५
 वक्त्रवचिन्तयेदर्थान् सिंहवच्च पराक्रमेत् ।
 दृक्वच्चाबलुम्पेत शशवच्च विनिष्पतेत् ॥ ९६

एवं विजयमानस्य वेऽस्य स्युः परिपन्थिनः ।
 तानानयेद्वशं सर्वान् सामादिभिरुपक्रमैः ॥ १०७
 यदि ते तु न तिष्ठेयुरुपायैः प्रथमैस्त्रिभिः ।
 दण्डेनैव प्रसह्यैताच्छनकैर्वशमानयेत् ॥ १०८
 सामादीनामुपायानां चतुर्णामपि पण्डिताः ।
 सामदण्डौ प्रशंसन्ति नित्यं राष्ट्राभिवृद्धये ॥ १०९
 यथोदरतिनिर्हीता कर्त्तुं धान्यञ्च रक्षति ।
 तथा रक्षेन्नृपेराष्ट्रं जन्याञ्च परिपन्थिनः ॥ ११०
 मोहाद्राजा स्वराष्ट्रं यः कर्षयत्यनवेक्षया ।
 सोऽचिराद्भ्रश्यते राज्याज्जीविताञ्च सवान्धवः ॥ १११
 शरीरकर्षणात् प्राणाः क्षीयन्ते प्राणिनां यथा ।
 तथा राज्ञामपि प्राणाः क्षियन्ते राष्ट्रकर्षणात् ॥ ११२
 राष्ट्रस्य संग्रहे नित्यं विधानमिदमाचरेत् ।
 सुसंगृहीतराष्ट्रो हि पार्थिवः सुखमेधते ॥ ११३
 द्वयोस्त्रयाणां पञ्चानां मध्ये गुल्ममधिष्ठितम् ।
 तथा ग्रामशतानाञ्च कुर्याद्राष्ट्रस्य संग्रहम् ॥ ११४
 ग्रामस्याधिपतिं कुर्याद्दशग्रामपतिं तथा ।
 विंशतीशं शतेश्च सहस्रपतिमेव च ॥ ११५
 ग्रामे दोषान् समुत्पन्नान् ग्रामिकः शनकैः स्वयम् ।
 शंसेद्ग्रामदशेऽथ दशेशोविंशतोऽग्निने ॥ ११६
 विंशतीशस्तु तत्सर्वं शतेश्च निवेदयेत् ।
 शंसेद्ग्रामशतेशस्तु सहस्रपतये स्वयम् ॥ ११७
 यानि राजप्रदेयानि प्रत्यहं ग्रामवासिभिः ।
 अन्नपानेभ्य नादीनि ग्रामिकस्तान्वावाप्तुं वात् ॥ ११८

इष्टी कुलम्बु मुञ्जीत विंशी पंच कुलानि च ।
 ग्रामं ग्रामशताध्यक्षः सहस्राधिपतिः पुरम् ॥ ११८
 तेषां ग्राम्याणि कार्याणि धृक्कार्याणि चैव हि ।
 राज्ञोऽन्यः सचिवः स्निग्धस्तानि पश्येदतन्द्रितः ॥ १२०
 नगरे नगरे चैकं कुर्यात् सर्वार्थचिन्तनम् ।
 सचैः स्थानं घोररूपं नक्षत्राणामिव ग्रहम् ॥ १२१
 स तानमुपरिक्रान्तेत् सर्वानेव सदा स्वयम् ।
 तेषां वृत्तं परिणयेत् सम्यग्ग्राह्येषु तच्चरैः ॥ १२२
 राज्ञोऽपि रक्षाधिकृताः परस्वादायिनः शठाः ।
 भृत्या भवन्ति प्रायेण तेभ्योरक्षेहिमाः प्रजाः ॥ १२३
 ये कार्याकेभ्योऽर्थमेव गृह्णीशुः पापचेतसः ।
 तेषां सर्वस्वमादाय राजा कुर्यात् प्रवासनम् ॥ १२४
 राजकर्मसु मुक्तानां स्त्रीणां प्रेषजनस्य च ।
 अत्यहं कल्पयेद्भृत्तिं स्थानकर्मानुसृतः ॥ १२५
 यणो देवोऽवकृष्टस्य षड् तृकृष्टस्य वेतनम् ।
 मासमासिकस्तथाष्वाहोधान्यद्रोणस्तु मासिकः ॥ १२६
 ज्ञायविक्रयमध्वानं भक्तं च सपरिव्ययम् ।
 चीगक्षेमं च सम्येक्ष्य वणिजो दापयेत् करान् ॥ १२७
 यथा फलेन बुज्येत राजा कर्त्ता च कर्मणाम् ।
 तथावेक्ष्य नृपोराष्ट्रे कल्पयेत् सततं करान् ॥ १२८
 यथात्पाल्यमदन्त्याद्यं वार्षिकोवत्सष्टपदाः ।
 तथात्पाल्यो ग्रहीतव्यो राष्ट्राद्राज्राब्धिकः करः ॥ १२९
 यथाशङ्काग आदेवो राजा पशुधिरण्ययोः ।
 चान्दानामष्ट मैःभागः षडोद्वादश एव वा ॥ १३०

आददीतथ षड्भागं द्रुमांसमधुसर्पिषाम् ।
 यश्चैषधिरसानां च पुष्पमूलफलस्य च ॥ १३१
 यत्तथाकलसानां च वैदलस्य च चर्मणां ।
 छल्लयानां च भाण्डानां सर्वस्याश्ममयस्य च ॥ १३२
 म्रियमाणोऽप्याददीत न राजा श्रोत्रियात् करम् ।
 न च क्षुधाऽस्य संसीदेच्छ्रोत्रियो विषये वसन् ॥ १३३
 यः यः राजस्तु विषये श्रोत्रियः सीदति क्षुधा ।
 तः अपि तत्क्षुधा राष्ट्रमचिरेणैव सीदति ॥ १३४
 श्रुतवृत्ते विदित्वास्यः वृत्तिं धर्म्यां प्रकल्पयेत् ।
 संरक्षेत् सर्वतश्चैनं पिता पुत्रमिवीरसम् ॥ १३५
 संरक्षमाणो राज्ञा यं कुरुते धर्ममन्वहम् ।
 तेनायुर्वर्द्धते राज्ञो द्रविणं राष्ट्रमेव च ॥ १३६
 यत्किंचिदपि वर्षस्य दापयेत् करसंज्ञितम् ।
 व्यवहारेण जीवन्तं राजा राष्ट्रे ष्यग्जनम् ॥ १३७
 कारुकान् शिल्पिनश्चैव शूद्रांश्चात्मोपजीविनः ।
 एकैकं कारयेत् कर्म मासि मासि महीपतिः ॥ १३८
 नोच्छिद्यादात्मनो मूलं परेषां चातिवृणया ।
 उच्छिन्दन् द्यात्मनो मूलमात्मानं तांश्च पीडयेत् ॥ १३९
 तीक्ष्णश्चैव मृदुश्च स्यात् कार्यं वीक्ष्य महीपतिः ।
 तीक्ष्णश्चैव मृदुश्चैव राजा भवति सन्मतः ॥ १४०
 अमात्यमुख्यं धर्मज्ञं प्राज्ञं दान्तं कुलोद्गतम् ।
 स्थापयेदासने तस्मिन् खिन्नः कार्यक्षणे नृणाम् ॥ १४१
 एवं सर्वं विधायेदमतिकर्तव्यमात्मनः ।
 सुक्तश्चैवाप्रमत्तश्च परिरक्षेदिमाः प्रजाः ॥ १४२

विक्लौशन्यो यस्य राष्ट्राद्वियन्ते दस्युभिः प्रजाः ।
 संपश्यतः सभृत्यस्य नृतः स न तु जीवति ॥ १४३
 क्षत्रियस्य परो धर्मः प्रजानामेव पालनम् ।
 निर्दिष्टफलभोक्ता हि राजा धर्मणं युज्यते ॥ १४४
 उत्थाग्रं पश्चिमे यामे कृतशौचः समाहितः ।
 हुताग्निर्ब्राह्मणां चार्चं प्रविशेत् स शुभां सभाम् ॥ १४५
 तत्र स्थितः प्रजाः सर्वाः प्रतिनन्द्य विसर्जयेत् ।
 विसृज्य च प्रजाः सर्वामन्त्रयेत् सह मन्त्रिभिः ॥ १४६
 गिरिष्टं समारुह्य प्रासादं वा रहोगतः ।
 अरण्ये निःशलाके वा मन्त्रयेदविभाषितः ॥ १४७
 यस्य मन्त्रं न जानन्ति समागम्य पृथग्जनाः ।
 स कृतज्ञां पृथिवीं सुङ्क्ते कोपहीनोऽपि पार्थिवः ॥ १४८
 जङ्गमुक्तान्धबधिरांस्तिर्यग्योनान् वद्योगतान् ।
 स्त्रीन्तेच्छव्याधितव्यङ्गान् मन्त्रकालेऽपसारयेत् ॥ १४९
 भिन्दन्त्यवमतामन्त्रं तैर्यग्योनास्तथैव च ।
 स्त्रियश्चैव विशेषेण तस्मात्तत्रादृतो भवेत् ॥ १५०
 मध्यन्दिनेऽर्द्धरात्रे वा विश्रान्तो विगतकलमः ।
 चिन्तयेद्दर्मकामार्थान् साध्वं तैरेकएव वा ॥ १५१
 परस्परविरुद्धानां तेषां च समुपार्जनम् ।
 कन्यानां सम्प्रदानं च कुमारणाञ्च रक्षणम् ॥ १५२
 दूतसम्प्रेषणं चैव कार्य्यशेषं तथैव च ।
 अन्तःपुरप्रचारं च प्रणिधीनाञ्च चेष्टितम् ॥ १५३
 कृतज्ञं चाष्टविधं कर्म पंच वर्गञ्च तत्त्वतः ।
 भूरागापरागौ च प्रचारं मण्डलस्य च ॥ १५४

मध्यमस्य प्रचारं च विजिगीषोश्च चेष्टितम् ।
 उदासीनप्रचारं च शत्रोश्चैव प्रयत्नतः ॥ १५५
 एताः प्रकृतयो मूलं मंडलस्य समासतः ।
 अष्टौ चान्याः समाख्याता द्वाभ्यौ च तः स्मृताः ॥ १५६
 अमात्यराष्ट्रदुर्गार्थदण्डाख्याः पञ्च चापराः ।
 प्रत्येकं कथिताह्येताः संचेषेण द्विसप्ततिः ॥ १५७
 अनन्तरमरिं विद्यादरिसेविनमेव च ।
 अदरेनन्तरं स्मिन्मुदासीनं तयोः परम् ॥ १५८
 तान् सर्वानभिसन्दध्यात् समादिभिरुपक्रमैः ।
 व्यस्तैश्चैव समस्तैश्च पौरुषेण नयेन च ॥ १५९
 सन्धिश्च विग्रहश्चैव यानमासनमेव च ।
 द्वैधीभावं संशयश्च षड्गुणांश्चिन्तयेत् सदा ॥ १६०
 आसनञ्चैव यानश्च सन्धिं विग्रहमेव च ।
 कार्यं वीक्ष्य प्रयुज्जीत द्वैधं संशयमेव च ॥ १६१
 सन्धिन्तु द्विविधं विद्याद्राजा विग्रहमेव च ।
 उभे यानासने चैव द्विविधः संशयः स्मृतः ॥ १६२
 समानयानकर्मा च विपरीतस्तथैव च ।
 तदा त्वायति संयुक्तः सन्धिर्ज्ञेयो द्विलक्षणः ॥ १६३
 स्वयं कृतश्च कार्यार्थमकाले कालएव वा ।
 मित्रस्य चैवापकृते द्विविधो विग्रहः स्मृतः ॥ १६४
 एकाकिनश्चात्ययिके कार्यं प्राप्ते यदृच्छया ।
 संहतस्य च मित्रेण द्विविधं यानमुच्यते ॥ १६५
 क्षीणस्य चैव क्रमशो देवात् पूर्वकृतेन वा ।
 मित्रस्य चागुरोघेन द्विविधं स्मृतमासनम् ॥ १६६

बलस्य स्वामिनश्चैव स्थितिः कार्यार्थसिद्धये ।
 द्विविधं कीर्त्यते द्वै घं षाड्गुण्यगुणवेदिभिः ॥ १६७
 अर्थसम्पादनार्थं च पीड्यमानस्य शत्रुभिः ।
 साधुषु व्यपदेशार्थं द्विविधः संश्रयः स्मृतः ॥ १६८
 यदावगच्छेदायत्यामाधिक्यं भ्रुवमात्मनः ।
 तदात्वे चाल्पिकां पीडां तदा सन्धिं समाश्रयेत् ॥ १६९
 यदा प्रकृष्टामन्येत सर्वास्तु प्रकृतीर्भृशम् ।
 अत्यच्छित्तं तथात्मानं तदा कुर्वीत विग्रहम् ॥ १७०
 यदा मन्येत भावेन हृष्टं पुष्टं बलं स्वकम् ।
 परस्य विपरीतं च तदा यायाद्रिपुं प्रति ॥ १७१
 यदा तु स्यात् परिशीणो बाहनेन बलेन च ।
 तदासीत प्रयत्नेन शनकैः सान्त्वयन्नरीन् ॥ १७२
 मन्येतारिं यदा राजा सर्वथा बलवत्तरम् ।
 तदा द्विधा बलं कृत्वा साधयेत् कार्यमात्मनः ॥ १७३
 यदा परबलानान्तु गमनीयतमो भवेत् ।
 तदा तु संश्रयेत् क्षिप्रं धार्मिकं बलिनं वृषम् ॥ १७४
 निग्रहं प्रकृतीनां च कुर्याद्दुयोऽरिबलस्य च ।
 उपसेवेत तं नित्यं सर्वयत्नैर्गुरुं यथा ॥ १७५
 यदि तत्रापि सम्पश्येद्दोषं संश्रयकारितम् ।
 सुयुद्धमेव तत्रापि निर्विशङ्कः समाचरेत् ॥ १७६
 स्वोपायैस्तथा कुर्यान्नीतिज्ञः पृथिवीपतिः ।
 यथा स्वाभ्यधिका न स्युर्मितोदासीनशत्रवः ॥ १७७
 आर्यतिं सर्वकार्याणां तदात्वं च विचारयेत् ।
 अतीतानां च सर्वेषां गुणदोषौ च तत्त्वतः ॥ १७८

आवत्यां गुणदोषज्ञस्तदात्वे क्षिप्रनिश्चयः ।
 अतीते कार्यशेषज्ञः शत्रुभिर्नाभिभूयते ॥ १७२
 यथैनं नाभिसन्दध्युर्मितोदासीनश्च वः ।
 तथा सर्वं संविदध्यादेः सामासिको नयः ॥ १७०
 यदा तु यानमातिष्ठेदरिराङ्गं प्रति प्रभुः ।
 तदानेन विधानेन यायादरिपुरं शनैः ॥ १७१
 मार्गशीर्षं शुभे मासि यायाद् यात्रां महीपतिः ।
 कालगुणं त्रयं चैवं वा मासौ प्रति यथाबलम् ॥ १८२
 अन्येष्वपि तु कालेषु यदा पश्येद्द्रुवं जयम् ।
 तदा यायाद्विग्रह्यैव व्यसने चोत्थिते रिपोः ॥ १८३
 कृत्वा विधानं मूले तु यात्रिकं च यथाविधि ।
 उपगृह्यात्सदंचैव चारान् सम्यग्विधाय च ॥ १८४
 संशोध्य त्रिविधं मार्गं षड्विधं च बलं स्वकम् ।
 साम्प्रदायिककल्पेन यायादरिपुरं शनैः ॥ १८५
 शत्रुसेविनि मित्रे च गूढे युक्ततरो भवेत् ।
 गतप्रत्यागते चैव स हि कष्टतरो रिपुः ॥ १८६
 दण्डव्यूहेन तन्मार्गं गायान्तू शकटेन वा ।
 बराहमकराभ्यां वा सूच्या वा गरुडेन वा ॥ १८७
 यतश्च भयमाशङ्केत्ततो विस्तारयेद्बलम् ।
 पद्मेन चैव व्यूहेन निवेशेत सदा स्वयम् ॥ १८८
 सेनापतिबलाध्यक्षौ सर्वदिक्षु निवेशयेत् ।
 यतश्च भयमाशङ्केत् प्राचीं तां कल्पयेद्दिशम् ॥ १८९
 गुल्मांश्च स्थापयेदामान् कृतसंज्ञान् समन्ततः ।
 स्थाने युद्धे च कुशलानभीक्ष्णविकारिणः ॥ १९०

संहतान् योधयेदल्पान् कामं विस्तारयेद्बहुन् ।
 सूच्या वज्रेण चैवैतान् व्यूहेन व्यूह्य योधयेत् ॥ १८१
 स्यन्दनाश्वैः समे युध्येदनूपे नौद्विपैस्तथा ।
 वृक्षगुल्मावृते चापैरसिचर्मायुधैः स्थले ॥ १८२
 कुरुक्षेत्रांश्च मत्स्यांश्च पंचालान् शूरसेनजान् ।
 दीर्घान् लघूँश्चैवा परामग्रानीकेषु योधयेत् ॥ १८३
 प्रहर्षयेद्बलं व्यूह्य तांश्च सम्यक् परीक्षयेत् ।
 चेष्टाश्चैव विजानीयादरीन् योधयतामग्निं ॥ १८४
 उपरुध्यादिमासीत राष्ट्रं चास्योपपीडयेत् ।
 दूषयेच्चास्य सततं यवसान्नोदकेन्धनम् ॥ १८५
 भिन्याच्चैव तडागानि प्राकारपरिखास्तथा ॥
 समवस्कन्दयेच्चैनं रात्रौ विनासयेत्तथा ॥ १८६
 उपजघ्यानुपजपेदुध्येतैव च तत्कृतम् ।
 युक्ते च दैवे युध्येत जयप्रेप्सुरपेतभीः ॥ १८७
 साम्ना दानेन भेदेन समस्तैरथवा पृथक् ।
 विजेतुं प्रयतेतारीन् युद्धेन कदाचन ॥ १८८
 अनित्योविजयोयस्माद्दृश्यते युद्धमानयोः ।
 पराजयश्च संग्रामे तस्माद् युद्धं विवर्जयेत् ॥ १८९
 त्रयाणामप्युपायानां पूर्वोक्तानामसम्भवे ।
 तथा युध्येत संयतो विजयेत रिपून् यथा ॥ २००
 जित्वा सम्पूजयेद्देवान् ब्राह्मणांश्चैव धार्मिकान् ।
 प्रदद्यात् परिहारांश्च ख्यापयेद्भट्टानि च ॥ २०१
 सर्वेषान्तु विदित्वैषां समासेन चिकीर्षितम् ।
 स्थापयेत्तत्र तद्वंशं कुर्याच्च समयक्रियाम् ॥ २०२

प्रमाणानि च कुर्वीत तेषां धर्म्यानि वयोदितान् ।
 रत्नैश्च पूजयेद्देनं प्रधानपुरुषैः सह ॥ २०३
 आदानमप्रियकरं दानं च प्रियकारकम् ।
 अभीक्षितानामर्थानां काले युक्तं प्रशस्यते ॥ २०४
 सर्वं कर्मदमायतनं विधाने दैवमानुषे ।
 तयोर्देवमचिन्त्यन्तु मानुषे विद्युते क्रिया ॥ २०५
 सह वापि व्रजेद् युक्तः सन्धिं कृत्वा प्रयत्नतः ।
 मित्रं हिरण्यं भूमिं वा सम्पश्यंस्त्रिविधं फलम् ॥ २०६
 पार्थिवं ग्राह्यं संप्रैष्य तथाक्रन्दं च मण्डले ।
 मित्रादथाप्यमित्राद्वा यात्राफलमवाप्नुयात् ॥ २०७
 हिरण्यभूमिसंप्राप्ता पार्थिवी न तथैष्यते ।
 यथा सिचं ध्रुवं लब्ध्वा क्षयमप्यायति क्षयम् ॥ २०८
 धर्मज्ञं च कृतज्ञं च तुष्टप्रकृतिमेव च ।
 अनुरक्तं स्थिरारम्भं लघु मित्रं प्रशस्यते ॥ २०९
 प्राज्ञं कुलीनं शूरं च दक्षं दातारमेव च ।
 कृतज्ञं धृतिमन्त्रं च कष्टमाहुररिं बुधाः ॥ २१०
 आर्यता पुरुषज्ञानं शौर्यं करुणवेदिता ।
 शौललक्ष्यं च सततमुदासीनगुणोदयः ॥ २११
 क्षेम्यां शस्यप्रदां नित्यं पशुवृद्धिकरीमपि ।
 परित्यजे नृपो भूमिमात्मार्थमविचारयन् ॥ २१२
 आपदर्थं धनं रत्नेहारान् रत्नेनैरपि ।
 आत्मानं सततं रत्नेहारैरपि धनैरपि ॥ २१३
 सह सर्वाः समुत्पन्नाः प्रसमीक्ष्यापदो भयम् ।
 संयुक्तांश्च वियुक्तांश्च सर्वोपायान् सजेद् धः ॥ २१४

उपेतारमुपेयं च सर्वोपायां च कृत्स्नयः ।
 एतच्चयं समाश्रित्य प्रयतेतार्यसिद्धये ॥ २११
 एवं सर्वमिदं राजा सह संमन्त्र्य मन्त्रिभिः ।
 व्यायाभ्यास्तुत्यमध्याह्ने भोक्तुमन्तःपुरं विधेत् ॥ २१२
 तत्रात्मभूतैः कालेनैरहार्यैः परिचारकैः ।
 सुपरिचीतमन्त्राद्यमद्यान्मन्त्रैर्विषापहैः ॥ २१३
 विषघ्नैरगदैश्चात्य सर्वद्रव्याणि योजयेत् ।
 विषघ्नानि च रत्नानि नियतोधारयेत् सह ॥ २१४
 परीक्षिताः स्त्रियश्चैनं व्यजनोदकधूपनैः ।
 वेशाभरणसंशुद्धाः स्पृशेद्युः सुसमाहिताः ॥ २१५
 एवं प्रयत्नं कुर्वीत यानशय्यासनाद्यने ।
 स्नाने प्रसाधने चैव सर्वालङ्कारकेषु च ॥ २१६
 श्रुतवान् विहरेच्चैव स्त्रीभिरन्तःपुरे सह ।
 विहृत्य तु यथाकालं पुनः कार्याणि चिन्तयेत् ॥ २१७
 अलङ्कृतश्च सम्यग्देहाशुधीयं पुनर्जनम् ।
 वाहनानि च सर्वाणि शस्त्राख्याभरणानि च ॥ २१८
 सभ्यांचोपात्य शृणुयादन्तर्वेश्मनि शस्त्रधत् ।
 रहस्याख्यायनांचैव प्रणिधीनांच चेष्टितम् ॥ २१९
 गत्वा कक्षान्तरं त्वन्यं सममुप्राप्य तं जनम् ।
 प्रविशेद्भोजनार्थं च स्त्रीदृतोऽन्तःपुरं पुनः ॥ २२०
 तत्र श्रुत्वा पुनः किञ्चित्पूर्यधोषैः प्रहर्षितः ।
 संविशेत्तु यथाकालमुत्तिष्ठेच्च गतक्लमः ॥ २२१

एतद्विधानं मातिष्ठेदरोगः पृथिवीपतिः ।

अस्वस्थः सर्वमेतत् भृत्येषु विनियोजयेत् ॥ २२६

इति मानवे धम्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां
राजधर्मो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७

अष्टमोऽध्यायः ।

अवहारान् दिहन्तु ब्राह्मणैः सह पार्थिवः ।

मन्त्रज्ञैर्मन्त्रिभिश्चैव विनीतः प्रविशेत् सभाम् ॥ १

तत्रासीनः स्थितो वापि पाणिमुद्यम्य दक्षिणम् ।

विनीतवेशाभरणः पश्येत् कार्याणि कार्याणाम् ॥ २

अथ हं देशदृष्टैश्च शास्त्रदृष्टैश्च हेतुभिः ।

अष्टादशसु मार्गेषु निवृत्तानि पृथक् पृथक् ॥ ३

तेषामायच्छणादानं निःक्षेपोऽस्वामिविक्रयः ।

सम्भूय च समुत्थानं दत्तस्थानपकर्म च ॥ ४

वेतनस्यैव चादानं संविदश्च व्यतिक्रमः ।

क्रयविक्रयानुशयो विवादः स्वामिपालयोः ॥ ५

सीमाविवादधर्मश्च पारुष्ये दण्डवाचिके ।

स्तेयञ्च साहसञ्चैव स्त्रीसंग्रहणमेव च ॥ ६

स्त्रीपुं धर्मो विभागश्च द्यूतमाह्वय एव च ।

पदान्यष्टादशैतानि व्यवहारस्थिताविह ॥ ७

एषु स्थानेषु भूयिष्ठं विवादं चरतां वृणाम् ।

धर्मं शास्त्रतमान्नित्यं कुर्यात् कार्यविनिर्णयम् ॥ ८

कदा स्वयं न कुर्व्यात् नृपतिः कार्यदर्शनम् ।
 तदा नियुञ्जताद्विद्वांसं ब्राह्मणं कार्यदर्शने ॥ ८
 सोऽस्य कार्याणि सम्पश्येत् सम्यैरेव त्रिभिर्वृतः ।
 सभामिव प्रविश्याग्रगमासीनः स्थित एव वा ॥ ९
 यस्मिन् देशे निषीदन्ति विप्रा वेदविदस्त्रयः ।
 रात्र्याधिकृतो विद्वान् ब्रह्मणस्तां सभां विदुः ॥ ११
 धर्मो विद्वत्त्वधर्मेण सभां यत्रोपतिष्ठते ।
 शल्यं चास्य न कृन्तन्ति विद्वास्तत्र सभासदः ॥ १२
 सभां वा न प्रवेष्टव्यं वक्तव्यं वा समञ्जसम् ।
 अब्रुवन् विब्रुवन् वापि नरो भवति किंस्त्रिषी ॥ १३
 यत्र धर्मो ह्यधर्मेण सत्यं यत्रानृतेन च ।
 हन्यते प्रेक्षमाणानां हतास्तत्र सभासदः ॥ १४
 धर्म एव हतो हन्ति धर्मो रक्षति रक्षितः ।
 तस्माद्धर्मो न हन्तव्यो मा नो धर्मो हतो वधोत् ॥ १५
 वृषो हि भगवान् धर्मस्तस्य यः कुरुते ह्यलम् ।
 वृषलं तं विदुर्द्वास्तस्माद्धर्मं न लोपयेत् ॥ १६
 एत एव सुहृद्धर्मो निधनेऽप्यनुयाति यः ।
 शरीरेण समं नाशं सर्वमन्यद्वि गच्छति ॥ १७
 पादोऽधर्मस्य कर्त्तारं पादः साक्षिणश्छति ।
 पादः सभासदः सर्वान् पादो राजानमृच्छति ॥ १८
 राजा भवत्यनेनास्तु मुच्यन्ते च सभासदः ।
 एनो गच्छति कर्त्तारं निन्दार्हो यत्र निन्द्यते ॥ १९
 जातिमात्रोपजीवी वा कामं स्याद्ब्राह्मणब्रुवः ।
 धर्मप्रवक्ता नृपतेर्न तु शूद्रः कथंचन ॥ २०

यस्य शूद्रस्ते कुरुते राज्ञो धर्मविवेचनम् ।

तस्य सीदति तद्राष्ट्रं पङ्के गौरिव पश्यतः ॥ २१

यद्राष्ट्रं शूद्रभूयिष्ठं नास्तिकाक्रान्तमद्विजम् ।

विनश्यत्याशु तत् क्षत्तुघ्नं दुर्भिक्षाधिलपीडितम् ॥ २२

धर्मासनमधिष्ठाय संवीताङ्गः समाहितः ।

प्रणम्य लोकपालेभ्यः कार्यदर्शनमारभेत् ॥ २३

अर्थान्दर्शयितुं ब्रूया धर्माधर्मौ च केवलौ ।

वर्णक्रमेण सर्वान् पश्येत् कार्याणि कार्थिणाम् ॥ २४

वाह्यैर्विभावयेत्क्षिप्रैर्भावमन्तर्गतं कृणाम् ।

स्वरवर्णोद्दिताकारैश्चक्षुषा चेष्टितेन च ॥ २५

आकारैरिद्वितैर्गत्या चेष्टया भाषितेन च ।

नेत्रवक्त्रविकारैश्च गृह्यतेऽन्तर्गतं मनः ॥ २६

बालदायादिकं रिक्तं तावद्राजानुपालयेत् ।

यावत् स स्यात् समावृत्तो यावच्चातीतशैशवः ॥ २७

वशापुत्रासु चैवं स्याद्रक्षणं निष्कुलामु च ।

पतिव्रतासु च स्त्रीषु विधवास्त्रातुरासु च ॥ २८

जीवन्तीनान्तु तासां ये तद्वरेषुः स्वान्धवाः ।

ताञ्छिष्याच्चौरदण्डेन धार्मिकः पृथिवीपतिः ॥ २९

प्रनष्टस्वामिकं रिक्तं राजा तत्राहं निधापयेत् ।

अर्वाक् तत्राहरेत् स्वामी परेण वृपतिर्हरेत् ॥ ३०

ममेहमिति यो ब्रूयात् सोऽनुयोज्यो यथाविधि ।

संवादो रूपसंख्यादीन् स्वामी तद्व्यमर्हति ॥ ३१

अवेद्यानो नष्टस्य देशं कालं च तत्त्वतः ।

वर्णं रूपं प्रमाणं च तत्समं दण्डमर्हति ॥ ३२

आददीताथ षड् भागं प्रनष्टाधिगतामृषः ।
 दशमं द्वादशं वापि सतां धर्ममनुसरन् ॥ ३३
 प्रनष्टाधिगतं द्रव्यं तिष्ठेद् युक्तैरधिष्ठितम् ।
 यांस्तत्र चौरान् गृह्णीयात् तान् राजेभेन घातयेत् ॥ ३४
 नमस्यमिति यो ब्रूयान्निधिं सत्येन मानवः ।
 तस्याददीत षड् भागं राजा द्वादशमेव वा ॥ ३५
 अनृतन्तु वदन् दण्डः स्ववित्तस्यांशमष्टमम् ।
 तस्यैव वा निधानस्य संख्यायाऽप्योयसीं कलाम् ॥ ३६
 विद्वांस्तु ब्राह्मणो दृष्ट्वा पूर्वोपनिहितं निधिम् ।
 अग्रेषतोऽप्याददीत सर्वस्याधिपतिर्हि सः ॥ ३७
 युन्तु पश्येन्निधिं राजा पुराणं निहितं क्षितौ ।
 तस्मात् द्विजेभ्योदत्तवार्षमर्हं कोषे प्रवेक्षयेत् ॥ ३८
 निधिनान्तु पुराणानां घातूनामेव च क्षितौ ।
 अर्धभागश्चणाद्राजा भूमेरधिपतिर्हि सः ॥ ३९
 दातव्यं सर्ववर्ण्यो राजा चौरैर्हृतं धनम् ।
 राजा तदुपयुञ्जानश्चौरस्याप्नोति किंस्वधम् ॥ ४०
 जातिजानपदान् धर्मान् श्रेणीधर्मांश्च धर्मवित् ।
 समीक्ष्य कुलधर्मांश्च स्वधर्मं प्रतिपादयेत् ॥ ४१
 स्वानि कर्माणि कुर्वाणा दूरे सन्तोऽपि मानवाः ।
 प्रियाभवन्ति लोकस्य स्वे स्वे कर्मस्यवस्थिताः ॥ ४२
 नोत्पादयेत् स्वयं काव्यं राजा नाप्यस्य पुरुषः ।
 न च प्रापितमन्येन ग्रसेदर्थं कथंचन ॥ ४३
 यथा नयत्यष्टकपातैर्घ्नस्य ऋग्युः षडम् ।
 नयेत् तथानुमानेन धर्मस्य नृपतिः षडम् ॥ ४४

सत्यमर्थं च सम्यग्देहात्मानमय साक्षिणः ।
 देशं रूपं च कालं च व्यवहारविधौ स्थितः ॥ ४५
 सङ्गिराचरितं यत् स्यादार्मिकैश्च द्विजातिभिः ।
 तद्देशकुलजातीनामविरुद्धं प्रकल्पयेत् ॥ ४६
 अधमणार्थसिद्धार्थमुत्तमर्णेन चोदितः ।
 दापयेन्निकस्यार्थमधमणार्थद्विभाषितम् ॥ ४७
 यैर्यैरुपायैर्यथं स्वं प्राप्नुयादुत्तमर्णिकः ।
 तैस्तैरुपायैः संगृह्य दापयेदधमर्णिकम् ॥ ४८
 धर्मण व्यवहारेण च्छलेनाचरितेन च ।
 प्रयुक्तं साधयेदर्थं पंचमेन बलैश्च च ॥ ८
 यः स्वयं साधयेदर्थमुत्तमर्णोऽधमर्णिकात् ।
 न स राजाभियोक्तव्य स्वकं संसाधयन् धनम् ॥ ५०
 अर्थोपपत्त्यमानन्तु करणेन विभावितम् ।
 दापयेन्निकस्यार्थं दण्डलेशश्च शक्तिः ॥ ५१
 अपक्रवेऽधमर्णस्य देहीत्युक्तस्य संसदि ।
 आभयोक्ता दिग्देशं करणं बान्धुहिंस्रं च ॥ २
 अदेशं यश्च दिशति निर्दिश्यापक्रुते च यः ।
 यश्चाधरोत्तरानर्थान् विगीतान्नावुध्यते ॥ ५३
 अपदिश्यापदेशं च लुनयस्त्वयधावति ।
 सम्यक् प्रणिहितञ्चार्थं दृष्टः सन् नाभिनन्दति ॥ ५४
 असमाधौ साक्षिभिश्च देशे सम्भाषते मियः ।
 निरुच्यमानं प्रश्नश्च नेच्छेत् यश्चापि निष्पत्तेत् ॥ ५५
 ब्रूहीत्युक्तश्च न ब्रूयात् उक्तं च न विभ्रमयत् ।
 न च पूर्वापरं विद्यात् तस्मादर्थान् स हीयते ॥ ५६

साक्षिणः सन्ति मेत्युक्ता दिशेत्यक्तोदिशेन्न यः ।
 धर्मस्थः कारणैरेतैर्हीनं तमपि निर्दिशेत् ॥ ५७
 अभियोक्ता न चेद्ब्रूयाद्वध्योदण्डश्च धर्मतः ।
 न चेत्तिपक्षात् प्रब्रूयाद्वर्मं प्रतिपराजितः ॥ ५८
 योयावन्निष्कवीतार्थं मिथ्या वायति वा वदेत् ।
 तौ वृषेण ह्यधर्मज्ञौ दाप्यौ तद्विगुणं दमम् ॥ ५९
 पृष्टोऽपश्यमानस्तु कृतावस्थौ धनैषिणा ।
 चावरैः साक्षिभिर्भाव्यो नृपत्राह्वणसन्निधौ ॥ ६०
 यादृशा धनिभिः कार्य्या व्यवहारेषु साक्षिणः ।
 तादृशान् सम्प्रवक्ष्यामि यथावाचस्तत्तं च तैः ॥ ६१
 गृहिणः पुत्त्रिणो मौलाः क्षत्रविट्शूद्रयोनयः ।
 अर्थ्युक्ताः साक्ष्यमर्हन्ति न ये केचिदनापदि ॥ ६२
 आप्ताः सर्वेषु वणेषु कार्य्यां कार्य्येषु साक्षिणः ।
 सर्वधर्मविदोऽलुब्धा विपरीतास्तु वर्जयेत् ॥ ६३
 नार्थसम्बन्धिनो नाप्ता न सहाया न वैरिणः ।
 न दृष्टदोषाः कर्त्तव्या न व्याध्यार्त्ता न दूषिताः ॥ ६४
 न साक्षी नृपतिः कार्य्यो न कारुककुशीलवौ ।
 न श्रोत्रियो न लिङ्गस्थो न सङ्गैर्भ्योर्विनिर्गतः ॥ ६५
 नाध्यधीनो न वक्तव्यो न दस्युर्न विकर्मकृत् ।
 न वृद्धो न शिशुर्नैको नान्यो न विकलेन्द्रियः ॥ ६६
 नात्तो न मत्ता नोन्मत्तो न क्षत्रृणोपपीडितः ।
 न श्रमात्तो न कामात्तो न क्रूरो नापि तत्स्करः ॥ ६७
 स्त्रीणां साक्ष्यं स्त्रियः कुर्युर्हि जानां सदृशा द्विजाः ।
 शूद्राश्च सन्तः शूद्राणामन्यानामन्ययोनयः ॥ ६८

अनुभावी तु यः कश्चित् कुर्यात् साक्ष्यं विवादिनाम् ।
 अतर्वक्ष्यन्त्यरस्ये वा शरीरस्यापि चात्यये ॥ ६८
 स्त्रियाप्यसम्भवे कार्यं बालेन स्थविरेण वा ।
 शिष्येण बन्धूना वापि दासेन शूत्रकेन वा ॥ ७०
 बालवृद्धातुराणां च साक्ष्येषु वदतां ऋषा ।
 जानीयादस्थिरां वाचमुत्सिक्तमनसान्तथा ॥ ७१
 साहसेषु च सर्वेषु स्तेयसंग्रहणेषु च ।
 ब्राह्मण्योच्चपारुष्ये न परीजेत साक्षिणः ॥ ७२
 बहुत्वं परिगृह्णीयात् साक्षिद्वैधे नराधिपः ।
 समेषु तु गुणोत्कृष्टान् गुणिवैधे द्विजोत्तमान् ॥ ७३
 समक्षदर्शनात् साक्ष्यं श्रवणाच्चैव सिद्ध्यति ।
 तत्र सत्यं ब्रुवन् साक्षी धर्मायाभ्यां न हीयते ॥ ७४
 साक्षी दृष्टश्रुतादन्यद्विब्रुवन्नार्थसंसदि ।
 अवाङ्मनस्कमभ्येति प्रेत्य स्वर्गाच्च हीयते ॥ ७५
 यत्नानिवदोऽपीक्षेत शृणुयादापि किञ्चन ।
 दृष्टस्तत्रापि तद् ब्रूयाद् यथादृष्टं यथाश्रुतम् ॥ ७६
 एकोऽनुब्रुवन् साक्षी स्याद्वह्यः शुच्योऽपि न स्त्रियः ।
 स्त्रीवद्वे रस्थिरत्वान्न दोषैश्चान्येऽपि ये वृताः ॥ ७७
 स्वभावेनैव यत् ब्रूयुस्तद्ग्राह्यं व्यवहारिकम् ।
 अतो यदन्यद्विब्रूयुर्दमार्थं तदसार्थकम् ॥ ७८
 सभान्तः साक्षिणः प्राप्तानर्थिप्रत्यर्थिसन्निधौ ।
 पाङ्क्तिर्वाकोऽनुब्रुवन् विधानानेन सान्त्वयन् ॥ ७९
 यद्द्वयोरनयोर्वैत्य कार्येऽस्मिन् चेष्टितं मियः ।
 तद्ब्रूत सर्वं सत्येन शुभाकं ह्यत्र साक्षिता ॥ ८०

सत्यं साक्ष्यं सुवन् साक्षी लोकानाप्नोति पुष्कलान् ।
 इह चानुत्तमां कीर्त्तिं वागेषा ब्रह्मपूजिता ॥ ८१
 साक्ष्येऽनृतं वदन् पाशैर्बध्यते वारुणैर्भृशम् ।
 विवशः शतमाजातोऽस्मात् साक्ष्यं वदेहतम् ॥ ८२
 सत्येन पूयते साक्षी धर्मः सत्येन वर्द्धते ।
 तस्मात् सत्यं हि वक्तव्यं सर्ववर्णेषु साक्षिभिः ॥ ८३
 आत्मैव ह्यात्मनः साक्षी गतिरात्मा तथात्मनः ।
 मावमंस्थाः स्वमात्मानं नृणां साक्षिणमुक्तमम् ॥ ८४
 भन्यन्ते वै पापकृतो न कश्चित् पश्यतीति नः ।
 तांस्तु देवाः प्रपश्यन्ति स्वस्यैवान्तरपूरुषः ॥ ८५
 द्यौर्भूमिरापोऽह्वर्यं चन्द्रार्काग्नियमानिलाः ।
 रात्रिः सव्ये च धर्मश्च दत्तज्ञाः सर्वदेहिनाम् ॥ ८६
 देवब्राह्मणसान्निध्ये साक्ष्यं पृच्छेहतं द्विजान् ।
 उदसुखान् प्राप्नुवन् वा पूर्वाह्ने वै शुचिः शुचीन् ॥ ८७
 ब्रूहीति ब्राह्मणं पृच्छेत् सत्यं ब्रूहीति पार्थिवम् ।
 गोवीजकाञ्चनैवश्यं बद्धं सर्वेस्तु पातकैः ॥ ८८
 ब्रह्मघ्नो ये स्मृता लोका ये च स्त्रीबालघातिनः ।
 मितद्रुहः कृतघ्नस्य ते ते स्युर्बुधतो मृषा ॥ ८९
 जन्मप्रभृति यत्किञ्चित् पुण्यं भद्रं त्वया कृतम् ।
 तत् ते सर्वं शून्यो गच्छेद्यदि ब्रूयात्स्वमन्यथा ॥ ९०
 एकोऽहमस्मीत्यात्मानं यत्त्वं कल्याणं मन्यसे ।
 नित्यं स्थितस्ते ह्येष पुण्यपापेक्षिता मुनिः ॥ ९१
 यमो वैवस्वतो देवो यस्तवैष हृदि स्थितः ।
 तेन चेदविवाङ्मते मा गङ्गां मा कुतन् गमः ॥ ९२

नानोमुण्डः कपालेन भिक्षार्थी क्षुत्पिपासितः ।
 अन्धः शत्रुकुलं गच्छेद् य साक्ष्यमवृतं वदेत् ॥ ८३
 अवाक्शिरास्तमस्यन्धो किल्बिषी नरकं व्रजेत् ।
 यः भ्रष्टं वितथं ब्रूयात् पृष्टः सन् धर्मनिश्चये ॥ ८४
 अन्धो मत्स्यानिवाप्नोति स नरः कण्टकैः सह ।
 यो भाषतेऽर्थवैकल्यमप्रत्यक्षं सभाङ्गतः ॥ ८५
 यस्य विद्वान् हि वदतः क्षेत्रज्ञो नाभिश्चङ्कते ।
 तस्मान्न देवाः श्रेयांसं लोकेऽन्यं पुरुषं विदुः ॥ ८६
 यावतो बान्धवान् यस्मिन् हन्ति साक्ष्येऽवृतं वदन् ।
 तावतः सङ्गाया तस्मिन् शृणु सौम्यानुपूर्वशः ॥ ८७
 पञ्च पश्ववृते हन्ति दश हन्ति गवावृते ।
 शतमश्ववृते हन्ति सहस्रं पुरुषावृते ॥ ८८
 हन्ति जातानजातांश्च हिरण्यार्थेऽवृतं वदन् ।
 सर्वं भूम्यवृते हन्ति मास्य भूम्यवृतं वदीः ॥ ८९
 अणु, भूमिवदित्याहुः स्त्रीणां भोगे च मैश्रुते ।
 अजेषु चैव रत्नेषु सर्वेष्वस्ममयेषु च ॥ ९०
 एतान् दोषानवेक्ष्य त्वं सर्वानवृतभाषणे ।
 यथाश्रुतं यथादृष्टं सर्वमेवाज्जसा वद ॥ ९१
 गोरक्षकान् वाणिजिकांस्तथा कारुकुशीलवान् ।
 भ्रैष्ठ्यान् वार्द्धिकान् चैव विप्रान् शूद्रवदाचरेत् ॥ ९२
 तद्वदन् धर्मतोऽर्थेषु जानन्नथन्यथा नरः ।
 न स्वर्गाश्चावते लोकाद्देवी वाचां वदन्ति ताम् ॥ ९३
 शूद्रविट्क्षत्रविप्राणां यत्कर्त्तव्यं भवेद्बधः ।
 तत्र वक्तव्यमवृतं तदि सत्याद्विशिष्यते ॥ ९४

वाग्दैवत्यै च चरुभिर्यजेरंस्ते सरस्वतीम् ।
 अतस्त्येन सस्तस्य कुर्वाणानिष्कृतिं पराम् ॥ १०५
 कुशाण्डैर्वापि जुहुयाद् दृतमग्नौ यथाविधि ।
 उदित्युवा वा वारुण्या तृचेनाद्देवतेन वा ॥ १०६
 त्रिपक्षाद्ब्रुवन् साक्ष्यच्छणादिषु नरोऽगदः ।
 तद्वृणं प्राप्नोयात् सर्वं दश बन्धंच सर्वतः ॥ १०७
 यस्य दृश्येत सप्ताहादुक्तवाक्यस्य साक्षिणः ।
 रोगोऽग्निर्ज्ञातिभरणच्छण्डाद्योदमंच यः ॥ १०८
 असाक्षिकेषु त्वर्थेषु मिथोविवदमानयोः ।
 न विन्दंस्तत्त्वतः सत्यं शपथेनापि लभयेत् ॥ १०९
 महर्षिभिश्च देवैश्च कार्यार्थं शपथाः कृताः ।
 वशिष्ठश्चापि शपथं शोषे पैयवने वृषे ॥ ११०
 न वृथा शपथं कुर्यात् स्वल्पेऽप्यर्थं नरोबुधः ।
 वृथा हि शपथं कुर्वन् प्रेत्य चेह च नश्यति ॥ १११
 कामिनीषु विवाहेषु गवाश्वस्ये तथेवधने ।
 ब्राह्मणाभ्य पपत्तौ च शपथे नास्ति पातकम् ॥ ११२
 सत्येन शपथेद्विप्रं क्षत्रियं वाहनायुधैः ।
 गोत्रीजकांचनैर्वैश्यं शूद्रं सर्वंस्तु पातकैः ॥ ११३
 अग्निं वा हारयेद्देनमसुचैनं निमज्जयेत् ।
 पुत्तदारस्य वाप्येनं शिरांसि स्पर्शयेत् पृथक् ॥ ११४
 यमिद्वो न दृश्यन्ति रापो नोन्मज्जयन्ति च ।
 न चार्तिश्छति क्षिप्रं स ज्ञेयः शपथे शुचिः ॥ ११५
 वत्सस्य ह्यभिग्रस्तस्य पुरा भ्राता यवीयसा ।
 नाग्निर्ददाह रोमापि सत्येन जगतः स्पृशः ॥ ११६

यस्मिन् यस्मिन् विवादे तु कौटसाक्ष्यं कृतं भवेत् ।
 तत्तत् कार्यं निवर्त्तत कृतं चाप्यकृतं भवेत् ॥ ११७
 लोभान्मोहाद्भयान्मैत्र्यां कामात् क्रोधात्तथैव च ।
 अज्ञानाद्बालभावाच्च साक्ष्यं वितथमुच्यते ॥ ११८
 एषामन्यतमे स्थाने यः साक्ष्यमनृतं वदेत् ।
 तस्य दण्डविशेषास्तु प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः ॥ ११९
 लोभात् सहस्रं दण्डस्तु मोहात् पूर्वन्तु साहसम् ।
 भ्याद्द्वौ मध्यमौ दण्डौ मैत्र्यात् पूर्वं चतुर्गुणम् ॥ १२०
 कामाद्दशगुणं पूर्वं क्रोधात् त्रिगुणं परम् ।
 अज्ञानाद्द्वे शते पूर्णं बालिष्याच्छतमेव तु ॥ १२१
 एतानाहुः कौटसाक्ष्ये प्रोक्तान् दण्डान् मनीषिभिः ।
 धर्मस्याव्यभिचारार्थमधर्मनियमाय च ॥ १२२
 कौटसाक्ष्यन्तु कुर्वाणांस्त्रीन् वर्णां धार्मिको नृपः ।
 प्रवासयेद्दण्डयित्वा ब्राह्मणन्तु विवासयेत् ॥ १२३
 दश स्थानानि दण्डस्य मनुः स्वायम्भुवोब्रवीत् ।
 त्रिषु वर्णेषु यानि स्थिरक्षतो ब्राह्मणो व्रजेत् ॥ १२४
 उपस्थमुदरं जिह्वा हस्तौ पादौ च पञ्चमम् ।
 चक्षुर्नासा च कर्णौ च धनं देहस्तथैव च ॥ १२५
 अनुबन्धं परित्रायो देशकालौ च तत्त्वतः ।
 सारापराधौ चालोक्य दण्डं दण्डेषु पातयेत् ॥ १२६
 अधर्मदण्डनं लोके यशोप्रं कीर्त्तिनाशनम् ।
 अस्वर्ग्यं च परत्रापि तस्मात् तत् परिवर्जयेत् ॥ १२७
 अश्वत्थान् दण्डयन् राजा दण्डाञ्चैवाप्यदण्डयन् ।
 अयशोमहदाप्नोति नरकञ्चैव गच्छति ॥ १२८

षादण्डं प्रथमं कुर्याद्विदण्डं तदन्तरम् ।
 तृतीयं घनदण्डन्तु वधदण्डमतः परम् ॥ १२८
 वधेनापि यदा त्वेतान्निग्रहीतुं न शक्ययात् ।
 तद्देषु सर्वमप्येतं प्रयुज्जीत चतुष्टयम् ॥ १२९
 लोकि संव्यवहारार्थं याः संज्ञाः प्रथिता भुवि ।
 ताम्भरप्यनुवर्णानां ताः प्रवक्ष्यामशेषतः ॥ १३०
 जालान्तरगते भानौ यत् सूक्ष्मं दृश्यते रजः ।
 प्रथमन्तत्प्रमाणानां तसरेणुं प्रचक्षते ॥ १३१
 तसरेणुकोऽष्टौ विज्ञेया लिङ्गैका परिमाणतः ।
 ता राजसर्पपक्षिस्त्रयस्ते त्रयोऽगौरसर्पपः ॥ १३२
 सर्पपाः षट् यवोऽध्वस्त्रियवन्लेकलण्डलम् ।
 पञ्चलण्डलकोमावस्ते सुवर्णस्तु षोडश ॥ १३३
 पलं सुवर्णाश्चत्वारः पलानि धरण्यं दश ।
 द्वे कण्डले समष्टते विज्ञेयो रौप्यमाषकः ॥ १३४
 ते षोडश स्याद्वरणं पुराणं चैव राजतम् ।
 कार्ष्णपणस्तु विज्ञेयस्ताम्रिकः कार्ष्णिकः पणः ॥ १३५
 धरण्यौ नि दश ज्ञेयः शतमानस्तु राजतः ।
 चतुःसौवर्णिको निष्को विज्ञेयस्तु प्रमाणतः ॥ १३६
 पणानां द्वे शते सार्द्धं प्रथमः साहसः स्मृतः ।
 मध्यमः पञ्च विज्ञेयः सहस्रन्त्वेव चोत्तमः ॥ १३७
 ऋणे देये प्रतिज्ञाते पञ्चकं शतमर्हति ।
 अपक्रवे तद्द्विगुणं तन्मनोरनुशासनम् ॥ १३८
 वशिष्ठविहितां दण्डं सृजेद्विज्ञेयविधिनीम् ।
 अशीतिभागं गृह्णीयान्मासाद्दण्डः षिकः शते ॥ १३९

द्विकं शतं वा गृह्णीयात् सतां धर्ममनुस्मरन् ।
 द्विकं शतं हि गृह्णानो न भवत्यर्थकित्विषी ॥ १४१
 द्विकन्त्रिकंचतुष्कंच पंचकंच शतं समम् ।
 मासत्रयं दृष्टिं गृह्णीयाद्वर्णानामनुपूर्वशः ॥ १४२
 न त्वेवाधौ सोपकारे कौसीदीं दृष्टिमाप्नुयात् ।
 न चाधे कालसंरोधाद्विसर्गोऽस्ति न विक्रयः ॥ १४३
 न भोक्तृशोबलादाधिर्भुञ्जानो दृष्टिमुत्सृजेत् ।
 मूत्रेण तोषयेच्चैनमाधिस्तो नोऽन्यथा भवेत् ॥ १४४
 आधिसोपनिधिसोभौ न कालात्ययमर्हतः ।
 अवहार्यौ भवेतां तौ दीर्घकालमवस्थितौ ॥ १४५
 सम्प्रीत्या भुज्यमानानि न नश्यन्ति कदाचन ।
 धेनुरुष्ट्रोवहन्नश्वोयश्च दम्यः प्रयुज्यते ॥ १४६
 यत् किञ्चिद्वशवर्षाणि सन्निधौ प्रेक्षते धनी ।
 भुज्यमानं परैस्तूष्णीं न स तत्तद्व्यमर्हति ॥ १४७
 अजडश्चेदपोगण्डो विषये चाप्य भुज्यते ।
 भग्नं तद्व्यवहारेण भोक्ता तदुद्रव्यमर्हति ॥ १४८
 आधिः सीमा बालधनं निक्षेपोपनिधिः स्त्रियः ।
 राजस्वं श्रोत्रियस्वञ्च न भोगेन प्रणश्यति ॥ १४९
 यः स्वामिनाननुज्ञातमाधिं भुङ्क्तेऽविश्वक्षणाः ।
 तेनाङ्गेदृष्टिर्मोक्तव्या तस्य भागस्य निष्कृतिः ॥ १५०
 कुसीददृष्टिर्देवगुण्यं नात्येति सकृदाहता ।
 धान्ये सदे लवे बाह्ये नातिक्रामति पंचताम् ॥ १५१
 हतानुसारादधिका व्यतिरिक्ता न सिद्धयति ।
 कुसीदपथमाहुस्तं पंचकं शतमर्हति ॥ १५२

नातिसौवत्सरीं वृद्धिं न चादृष्टां पुनर्हरेत् ।
 चक्रवृद्धिः कालवृद्धिः कारिता कायिका च वा ॥ १५३
 ऋणं दातुमशक्तोयः कर्तुमिच्छेत् पुनः क्रियाम् ।
 स दत्त्वा निर्जितां वृद्धिं करणं परिवर्त्तयेत् ॥ १५४
 अदर्शयित्वा तस्मैव हिरण्यं परिवर्त्तयेत् ।
 यावती सम्भवेद्वृद्धिस्तावतीं दातुमर्हति ॥ १५५
 चक्रवृद्धिं समावृत्तो देशकालव्यवस्थितः ।
 अतिक्तामन् देशकालौ न तत्फलमवाप् यात् ॥ १५६
 समुद्रयानकुशला देशकालार्थदर्शिनः ।
 स्थापयन्ति तु यां वृद्धिं सा तत्राधिगमं प्रति ॥ १५७
 यो यस्य प्रतिभूस्तिष्ठेद्दर्शनायेह मानवः ।
 अदर्शयन् स तं तस्य प्रयच्छेत् स्वधनादणम् ॥ १५८
 प्रातिभाष्यं वृथादानमाक्षिकं सौरिकंच यत् ।
 दण्डशस्त्रावशेषंच न पुनोदातुमर्हति ॥ १५९
 दर्शनप्रातिभाष्ये तु विधिः स्यात् पूर्वचोदितः ।
 दानप्रतिभुवि प्रेते दायादानपि दापयेत् ॥ १६०
 अदातरि पुनर्दाता विज्ञातप्रकृतादणम् ।
 पश्चात् प्रतिभुवि प्रेते परीक्षेत् केन हेतुना ॥ १६१
 नरादिष्टधनश्चेत् प्रतिभुः स्यादलंधनः ।
 स्वधनादेव तद्व्याप्तिरादिष्टइति स्थितिः ॥ १६२
 मत्तोन्मत्तार्ताध्यधीनैर्बालेन स्थविरेण वा ।
 असम्बद्धतश्चैव व्यवहारो न सिद्धति ॥ १६३
 सत्या न भाषा भवति यद्यपि स्यात् प्रतिष्ठिता ।
 वहिश्चेद्भ्रूयते धर्मान्नियताद्व्यवहारिकात् ॥ १६४

योगधमनविक्रीतं योगदानप्रतिग्रहम् ।
 यत्र बाष्पुपधिं पश्येत् तत्सर्वं विनिवर्त्तयेत् ॥ १६५
 ग्रहीता यदि नष्टः स्यात् कुटुम्बार्थं कृतोद्ययः ।
 दातव्यं बान्धवैस्तत् स्यात् प्रविभक्तैरपि स्वतः ॥ १६६
 कुटुम्बार्थंऽप्यधीनोऽपि व्यवहारं यमाचरेत् ।
 स्वदेशे वा विदेशे वा तं व्याधान्न विचालयेत् ॥ १६७
 बलादत्तं बलाभूतं बलाद्वयञ्चापि लेखितम् ।
 सर्वान् बलकृतानर्थान्नकृतान्मनुरग्रवीत् ॥ १६८
 तयः परार्थं लिखन्ति साक्षिणः प्रतिभूः कुलम् ।
 चत्वारस्तूपचीयन्ते विप्रश्चाव्योयणिङ्गद्वयः ॥ १६९
 अनादेयं नादहीनं परिचीयन्ति ऽपि पार्ष्विकः ।
 न चादेयं सत्त्वोऽपि सूक्ष्ममर्थ्यमुत्सृजेत् ॥ १७०
 अनादेयस्य चादानादादेयस्य च वर्जनात् ।
 दौर्वल्यं ख्याप्यते राज्ञः स प्रेत्येह च नश्यति ॥ १७१
 स्वादानाद्वर्णसंसर्गात्त्ववबलानां च रक्षणात् ।
 बलं सञ्जायते राज्ञः स प्रेत्येह च वर्द्धते ॥ १७२
 तस्माद्वयमद्वयं स्वामी स्वयं हित्वा प्रियाप्रिये ।
 वर्त्तते याम्यया वृत्त्या जितक्रोधोजितेन्द्रियः ॥ १७३
 यस्त्वधर्मेण कार्याणि मोहात् कुर्यान्नराधिपः ।
 अचिरात्तं दुरात्मानं वशे कुर्वन्ति शत्रवः ॥ १७४
 कामक्रोधो तु संयम्य योऽर्थान् धर्मेण पश्यति ।
 प्रजास्तमनुवर्त्तन्ते समुद्रमिव सिन्धवः ॥ १७५
 यः साधयन्तं कृन्देन वेदयेद्वनिकं वृषे ।
 स राज्ञा तच्चतुर्भागं दाप्यस्तस्य च तद्वनम् ॥ १७६

कर्मणापि समं कुर्याद्वनिकायाधमर्णिकः ।
 समोऽवद्वष्टजातिस्तु दद्याच्छ्रेयांस्तु तच्छ्रुतैः ॥ १७७
 अनेन विधिना राजा मिथोविवदतां वृणाम् ।
 साक्षिप्रत्ययसिद्धाणि कार्याणि समतां नयेत् ॥ १७८
 कुलजे वृत्तसम्पन्ने धर्मज्ञे सत्यवादिनि ।
 महापक्षे धनित्यार्यं निक्षेपं निक्षेपेद्बुधः ॥ १७९
 यो यथा निक्षेपेदस्ते यमर्थं यस्य मानवः ।
 स तथैव ग्रहीतव्यो यथा दायस्तथा ग्रहः ॥ १८०
 यो निक्षेपं याच्यमानो निक्षेपमुर्न प्रयच्छति ।
 स याच्यः प्राङ्निवाकेन तन्निक्षेपु रसन्निधौ ॥ १८१
 सत्स्यभावे प्रणिधिभिर्वयोरुपसमन्वितैः ।
 अपदेशैश्च संन्यस्य हिरण्यं तस्य तत्त्वतः ॥ १८२
 स यदि प्रतिपद्येत यथान्यस्तं यथाकृतम् ।
 न तत्र विद्यते किञ्चिद् यत् परैरभियुज्यते ॥ १८३
 तेषां न दद्याद् यदि तु तद्विरण्यं यथाविधि ।
 उभौ निगृह्य दायः स्यादिति धर्मस्य धारणा ॥ १८४
 निक्षेपोपनिधी नित्यं न द्वेष्टौ प्रत्यनन्तरे ।
 नम्यतोविनिपाते तावन्निपाते त्वनाशिनौ ॥ १८५
 स्वयमेव तु यो दद्यान्मृत्युं न प्रत्यनन्तरे ।
 न स राजाभियोक्तव्यो न निक्षेपुश्च वस्तुभिः ॥ १८६
 अक्षलेनैव चान्विच्छेत्तमर्थं प्रीतिपूर्वजम् ।
 विचार्य तस्य वा हस्तं साम्नैव परिसाधयेत् ॥ १८७
 निक्षेपेऽप्येव सर्वेषु विधिः स्थान् परिसाधने ।
 समुद्रे नाम्नुयात् किञ्चिद्बुद्धिं तस्मान्न संहरेत् ॥ १८८

चौरैर्हृतं जलेनोढमग्निना दग्धमेव वा ।
 न दद्याद्दयदि तस्मात् स न संहरति किञ्चन ॥ १८८
 निक्षेपस्यापहर्तारमनिक्षेप्तारमेव च ।
 सर्वरूपायैरन्विष्टेऽप्येव वैदिकैः ॥ १८९
 योनिक्षेपं नार्पयति यश्चानिच्छिप्य याचते ।
 तावुभौ चौरवष्टास्यौ द्वाप्यौ वा तत्समं दमम् ॥ १९०
 निक्षेपस्यापहर्तारं तत्समं दाफ्येदमम् ।
 तृथोपनिधिहर्तारमविशेषेण पार्थिवः ॥ १९१
 उपधाभिश्च यः कश्चित् परद्रव्यं हरेन्नरः ।
 सप्तहावः स हन्तव्यः प्रकार्यं विविधैर्वैद्यैः ॥ १९२
 निक्षेपो यः छतोयेन यावांश्च कुलसन्निधौ ।
 तावानेव स विज्ञेयो विभुवन् दण्डमर्हति ॥ १९३
 मिथोदायः छतोयेन गृहीतोमिवएव वा ।
 मिथएव प्रदातव्योऽथवा दायस्तथा ग्रहः ॥ १९४
 निक्षिप्तस्य धनस्यैवं प्रीत्योपनिहितस्य च ।
 राजा विनिर्णयं कुर्यादक्षिणवज्रासधारिणम् ॥ १९५
 विक्रीणीते परस्य स्वं योऽस्वामी स्वाम्यसम्मतः ।
 न तन्नयेत साक्ष्यस्तु स्तेनमस्तेनमानिनम् ॥ १९६
 अवहार्योऽभवेच्चैव साम्बयः षट् शतं दमम् ।
 निरन्वयोऽनपसरः प्राप्तः स्याच्चौरकिंस्त्रिषम् ॥ १९७
 अस्वामिना छतोयस्तु दायोविक्रय एव वा ।
 अकृतः स तु विज्ञेयोऽव्यवहारे यथा स्थितिः ॥ १९८
 सभोगोदृश्यते यत्र न दृश्येतागमः कश्चित् ।
 आगमः कारणं तत्र न सभोग इति स्थितिः ॥ २००

विक्रयाद्वयोधनं किञ्चिद्दृष्ट्वीयात् कुलसन्निधौ ।
 क्रयेण स विशुद्धं चिन्त्यायतोलेभते धनम् ॥ २०१
 अथ मूलमनाहार्यं प्रकाशक्रयप्रोक्षितः ।
 अदृश्यप्रोक्ष्यते राज्ञा नाष्टिकोलेभते धनम् ॥ २०२
 नान्यद्वन्येन संस्पृष्टरूपं विक्रयमर्हति ।
 न च सारं न च न्यनं न दूरे न तिरोहितम् ॥ २०३
 अन्यांचेद्दर्शयित्वा न्या योदुः कन्या प्रदीयते ।
 उभे ते एकशुक्लेन बहेदित्यब्रवीन्मनुः ॥ २०४
 नरेन्मत्ताया न कुष्ठिन्या न च या स्पृष्टमैशुना ।
 पूर्वं दोषानभिध्याय्य प्रदाता दण्डमर्हति ॥ २०५
 कृत्स्निं यदि दृतोयत्रे स्वकर्म परिहापयेत् ।
 तस्य कर्मानुरूपेण देयांशः सह कर्तृभिः ॥ २०६
 दक्षिणासु च दत्तासु स्वकर्म परिहापयन् ।
 कृत्स्नमेव लभेतांशमन्येनैव च कारयेत् ॥ २०७
 यस्मिन् कर्मणि यास्तु स्युरुक्ताः प्रत्यङ्गदक्षिणाः ।
 स एव ता आददीत भजेरन् सर्व एव वा ॥ २०८
 रथं हरेत चाध्वर्युब्रह्माधाने च वाजिनम् ।
 होता वापि हरेदश्वमुज्जता चायनः क्रये ॥ २०९
 सर्वेषामर्धिनो मुख्यास्तदर्धनार्धिनोऽपरे ।
 तृतीयिनस्तृतीयांशाच्चातुर्यांशाश्च पाद्मिनः ॥ २१०
 सभूय स्वानि कर्माणि कुर्वन्निरिद्धमानवैः ।
 अनेन विधियोगेन कर्त्तव्यांशप्रकल्पना ॥ २११
 धर्मार्थयेन दत्तं स्यात् कस्मैचिद्दयाचते धनम् ।
 पञ्चाच्च न तथा तत् स्यान्न देयं तस्य तद्भवेत् ॥ २१२

यदि संसाधयेत्तत्तुदर्पालोभेन वा पुनः ।

राज्ञा दाप्यः सुवर्णं स्यात्तस्य स्तेयस्य निष्कृतिः ॥ २१३

दत्तं चैषोदिता धर्म्या यथावदनपक्रियत् ।

अतः पूर्वं प्रवक्ष्यामि वेतनस्यापक्रियाम् ॥ २१४

भूतो नान्तानि कुर्यादुयो दर्पात् कर्म यथोदितम् ।

स दण्ड्यः कृत्यालान्यहौ न देयं चास्य वेतनम् ॥ २१५

आर्तस्तु कुर्यात् स्वस्यः सन् यथाभाषितमादितः ।

सर्दार्यस्यमपि कालस्य तज्जमेतैव वेतनम् ॥ २१६

यथोक्तमार्तः स्वस्योवा वस्तु कर्म न कारयेत् ।

न तस्य वेतनं देयमन्योनस्यापि कर्मणः ॥ २१७

एष धर्मोऽखिलेनोक्तो वेतनप्रदानकर्मणः ।

अतः पूर्वं प्रवक्ष्यामि धर्मं समयभेदिनाम् ॥ २१८

योगामदेवसंघानां कृत्वा सत्येन संविदम् ।

विसंवदेन्नरोलोभानं राट्वादिप्रवासयेत् ॥ २१९

निष्टह्य दापयेच्चैनं समयव्यभिचारिणम् ।

चतुःसुवर्णान् षडंशिष्काञ्कृतमानं च राजतम् ॥ २२०

एतं दण्डविधिं कुर्यादधार्मिकः पृथिवीपतिः ।

ग्रामजातिसमूहेषु समयव्यभिचारिणाम् ॥ २२१

क्रीत्वा विक्रीय वा धिं चिद् यस्येहानुशयोभवेत् ।

सोऽन्तर्दशाहान्नद्वयं दद्याच्चैवादहीत वा ॥ २२२

परेण तु दद्याद्व्य न दद्यान्नापि दापयेत् ।

आददानोददच्चैव राज्ञा दण्ड्यः शतानि घट ॥ २२३

यस्तु दोषयतीं कण्ठ्यामनाख्याय प्रयच्छति ।

तस्य कुर्यान्नृपोदण्डं स्वयं प्रणवर्तिं पणान् ॥ २२४

अतन्येति तु यः कन्यां ब्रूयाद्देयेण मानवः ।
 स यतं प्राप्नुयादपडं तस्या द्रोणमदर्शयन् ॥ २२५
 पाणिग्रहणिका मन्त्राः कन्यस्त्रेष प्रतिष्ठिताः ।
 नाकन्यास कश्चित् क्षणां लुप्तधर्कियादि ताः ॥ २२६
 पाणिग्रहणिका मन्त्रा नियतं दारसञ्चयम् ।
 तेषां निष्ठा तु विघ्नेषा विद्वद्भिः सममं षडे ॥ २२७
 यस्मिन् यस्मिन् कते कार्त्तं यस्मिन् दानुष्ययोभवेत् ।
 तममेन विधानेन धर्म्यं यथि निवेगयेत् ॥ २२८
 पणपुष्पाभना वै पासानां च व्यतिक्रमं ।
 विवाहं समवच्छासि यथावद्वर्मतत्त्वतः ॥ २२९
 दिवा वक्तव्यता पाले रानी स्वामिनि तद्गृहे ।
 योगनेमन्यथा चेत् पाखोवक्तव्यतामियात् ॥ २३०
 गोपः स्त्रीरभृतोयस्तु स दुष्टादयतोदराम् ।
 गोस्वाम्यनुमते भृत्यः सा स्यात् पालेभृते वृत्तिः ॥ २३१
 जष्टं विनष्टं क्लमिभिः प्रहृतं विषमं स्वतम् ।
 हीनं पुष्पकारेण प्रहृष्टात् पाल एव तु ॥ २३२
 विधुष्य तु कृतं नीरै र्जपाको दातुमर्हति ।
 अहं देगेच कालेव स्वामिनः स्वस्य संसति ॥ २३३
 कर्णोच्चर्चं च वानांश्च वस्तिं चातुश्च रोचनाम् ।
 पणपु स्वामिनी दद्यान्मृतैश्च द्रव्यैश्च दत्ते ॥ २३४
 अजाविक्रे तु संरुद्धे वृक्षैः पाले त्वनायति ।
 यां प्रसह्य वृकोद्वन्यात् पाले तत् किल्बिषं भवेत् ॥ २३५
 तासांचेदवच्छानां चरन्तीनां मयोवने ।
 यामुत्प्लुत्य वृकोद्वन्यां पाले तत् किल्बिषी ॥ २३६

धनुःशतं परीहारोग्रामस्य स्यात् समन्ततः ।
 शय्यपातास्तयोवापि त्रिगुणोनगरस्य तु ॥ २३७
 तत्रापरिवृतं धान्यं बिहंस्युः पशवोयदि ।
 न तत्र प्रणयेदण्डं वृषतिः पशुरक्षिणाम् ॥
 वृत्तिं तत्र प्रकुर्वीत यामुष्टोन विलोकयेत् ।
 छिद्रं च धारयेत् सर्वं पशून्करमुखानुगम् ॥
 पश्य चेत्ते परिवृते ग्रामान्तीयेऽथ वा पुनः ।
 सपालः शतदण्डार्धो विपालान् चारयेत् पशून् ॥
 चेत्तेष्वन्येषु तु पशुः सपादं पणमर्हति ।
 सर्वत्र तु सदो देवः चैत्रिकस्येति धारणा ॥
 अनिर्दशाहं गं सूतां दण्डान्त्वेवपशून् स्तथा ।
 सपालान् वा विपालान् वा न दण्डान्मनुरब्रवीत् ॥
 चैत्रिकस्यात्यये दण्डोभागाश्चतुर्गुणो भवेत् ।
 ततोऽर्धदण्डोभृत्यानामज्ञानात् चैत्रिकस्य तु ॥
 एतद्विधानमातिष्ठे चार्मिकः पृथिवोपतिः ।
 स्वामिनां च पशूनां च पालानां च व्यतिक्रमे ॥
 सीमां प्रति समुत्पन्ने विवादे ग्रामयोर्द्वयोः ।
 ज्यैष्ठ्ये मासि नयेत् सीमां सुप्रकाशेषु सेतुषु ॥
 सीमावृक्षां च कुर्वीत व्यग्रोऽध्याश्रयकिंशुकान् ।
 शाल्मलीन् शालतलां च क्षीरिणश्चैव पादपान् ॥
 गुल्मान् चैव नूचं विविधान् शमीवल्लीस्थलानि च ।
 शरान् कुञ्जगुल्मान् च तथा सीमा न नश्यति ॥
 तडागान्मुदपानानि वाप्यः प्रस्रवणानि च ।
 सीमासन्निधु कार्याणि देवतायतनानि च ॥ २४८

अथ च्छत्रानि चान्धनि सोमालिङ्गानि कारयेत् ।
 सीमाज्ञाने दृष्टां वीक्ष्य नित्यं लोके विपर्ययम् ॥ २४६
 अश्मनोऽस्योनि गोबालांस्तुषान् भस्मकपालिकाः ।
 करीषमिष्टकाङ्गाराच्छर्करा वालुकास्तथा ॥
 यानि चैवं प्रकाराणि कालाङ्गुलिर्न भक्षयेत् ।
 तानि सन्धिषु सीमायामप्रकाशानि कारयेत् ॥
 एतैर्लिङ्गैर्न येत् सीमां राजा विवदमानयोः ।
 पूर्वभुक्त्या च सततमुदकस्यागमेन च ॥
 यदि संशय एव स्यात् लिङ्गानामपि दर्शने ।
 साक्षिप्रत्यय एव स्यात् सीमावादविनिर्णयः ॥
 ग्रामीयककुलानां च भ्रमक्षं सीम्नि साक्षिणः ।
 प्रष्टव्याः सीमालिङ्गानि यतोच्चैव विवादिनोः ॥
 ते पृष्टास्तु यथा ब्रूयुः समस्ताः सीम्नि निश्चयम् ।
 निवर्त्तनीयास्तथा सीमां सर्वास्तांचैव नामतः ॥
 शिरोभिस्ते गृहीत्वोर्वीं स्रग्विणोरक्तवाससः ।
 सुकृतैः शोपिताः स्रैः स्रैर्नयेयुस्ते समञ्चसम् ॥
 यथोक्तेन नयन्तस्ते पूयन्ते सत्यसाक्षिणः ।
 विपरीतं नयन्तस्तु दाप्यः स्युर्द्विशतं दमम् ॥
 साक्ष्यभावे तु चत्वारो ग्रामाः सामन्तवासिनः ॥
 सीमाविनिर्णयं कुर्युः त्रयताराजसन्निधौ ॥
 सामन्तनामभावे तु मौलानां सीम्नि साक्षिणम् ॥
 दूमानयनुयुज्जीत पुरुषान् वनगोचरान् ॥
 व्याध्याव्वाकूनि कान् गोपान् कैवर्त्तान्मूलखानकान् ॥
 व्यालघाहावुक्कवृत्तीनान् च वनचारिणः ॥ २४७

ते ष्टास्तु यथा ब्रूयुः सोमासन्धिषु लक्ष्यम् ।
 तत्तथा स्यापयेशाजा धर्मण्य ग्रामबोर्हयोः ॥ २४१ ॥
 चेत्तकूपतडागानामारामस्य गृहस्य च ।
 सान्तप्रत्ययो धेवः सोमासेतुविनिर्णयः ॥
 सामन्ताश्चेन्मृषा ब्रूयुः सेतौ विपदतां वृणाम् ।
 सर्वे षडक् षडगदण्ड्या रात्रा मध्यमसाः सन् ॥
 गृहं तडागमारामं चेत्तं वा भीषया चरन् ।
 शतानि पञ्च दण्ड्याः स्यादज्ञानाद्विशतोदमः ॥
 सोमायामविषद्यायां स्वयं राजैव धर्मं विवृ ।
 अदिगंभूमिमतेषामुपकारादिति स्थितिः ॥
 एषोऽखिलेनाभिहितो धर्मः सोमाविनिर्णये ।
 अतजर्हः प्रश्नानि वाक् पाठ्य विनिर्णयम् ॥
 यं वा श्रवणमाकर्ष्य चक्षुषोदण्डमर्हति ॥
 वैश्योऽप्यवशतं द्वे वा शूद्रस्तु वधमर्हति ॥
 पञ्चाशद्वा श्रवणोदण्ड्याः क्षत्रियः शत्रुं सने ।
 वैश्यः स्याद्विपञ्चाशद्व्यादे द्वादशकोदमः ॥
 समवर्णं विजातीनां द्वादशैव व्यतिक्रमे ।
 वादेष्ववचनीयेषु च तदेव दिगुणं भवेत् ॥
 एतज्जातिर्दिजातींस्तु वाचा दारुणया क्षिपन् ।
 जिहायाः प्राग्र्याच्छेदं जघन्यप्रभवोर्हसः ॥
 नामजातिग्रहं त्वेषामभिद्रोहेण कुर्वतः ।
 निःक्षेपोऽज्योमयः शङ्खज्वलनात्ये दद्याद्भुजः ॥
 धर्मापदेशं दर्पणं विप्राणामत्य कुर्वतः ।
 तत्तमासेष्येत्तैलं वस्त्रं श्रोत्रे च पार्थिवः ॥ २४२ ॥

श्रुतं देशं च जातिं च कर्म शरीरमेव च ।
 वितयेन ब्रुवन् दर्पादाप्यः साहिष्णुतं दमम् ॥ २७१
 कारणं वाप्यथ वा खञ्जमन्यं वापि तथाविधम् ।
 तत्त्वेनापि ब्रुवन् दार्ढ्योदण्डं कार्पायणावरम् ॥
 मातरं पितरं जायां भ्रातरं तनयं गुरुम् ।
 आचार्यञ्छतं दातुः पत्यां चादङ्गरोः ॥
 ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यान् दण्डः कार्योविजानता ।
 ब्राह्मणे साहसः पूर्वः क्षत्रिये त्वेव मन्त्रमः ॥
 विद्वन्बुद्धयोरेवमेव स्वजातिं प्रति तत्त्वतः ।
 केदवर्जं प्रणयनं दण्डस्येति विनिश्चयः ॥
 एष दण्डविधिः प्रेक्षतेवाक्पादस्थस्य तत्त्वतः ।
 अजं प्रवक्ष्यामि दण्डपादस्थनिर्णयम् ॥
 येन केनचिदङ्गेन हिंस्यते स मृत्युजः ।
 केतव्यं तत्तदेवात्य तन्मनोरमुशासनम् ।
 पाणिमुद्यम्य दण्डं वा पाणिच्छेदनमर्हति ।
 पादेन प्रहरणं कोपात् पादच्छेदनमर्हति ॥
 अहासनमभिप्रेषं सुदृढदृष्ट्यापहतजः ।
 कन्यां कृताङ्गो नर्वास्यः स्त्रियं च वास्यावकर्त्तयेत् ॥
 अवनिहीवतोदर्पादावोभौ छेदयेद्द्वयः ।
 अवमूलयतोमेद्रमवशर्हयतो गुदम् ।
 केशेषु गृह्णतो हस्तौ छेदयेद्विचारयन् ।
 पादयोर्दाटिकायां च ग्रीवायां दृषणेषु च ॥
 त्वग्मेदकः शतं दण्डाण्यलोहितस्य च दर्शकः ।
 नांसमेक्षा तु पक्षिष्कान् प्रवात्यस्त्वस्थिमेदकः ॥ २८४

वनसतीमां सर्वेषामुपभोगोयथा यथा ।
 तथा तथा दमः कार्योहिंसायामिति धारणा ॥ २८५
 मनुष्याणां पशूनांच दुःखाय प्रवृत्ते सति ।
 यथा यथा महद्दुःखं दण्डं कुर्यात्तथा तथा ॥
 अज्ञावपोडनायांच व्रणशोणितयोस्तथा ।
 समुत्थानश्च दण्डः सर्वदण्डमयमि वा ।
 द्रव्याणि हिंसाद्वयोयस्य ज्ञानतोऽज्ञानतोऽपि वा ।
 स तस्योत्पद्येत्तुष्टिं राज्ञोदद्याच्च तत्समम् ॥
 चर्मचार्मिक भाण्डेषु काष्ठलोहमयेषु च ।
 मूष्णात् पञ्चगुणोदण्डः पुष्पमूलफलेषु च ॥
 चाण्ड चैव यातुश्च यानस्वामिनु एव च ।
 दद्यात्तवर्त्तनान्याहुः शेषे दण्डोविधीयते ॥
 क्रिचनस्थे भग्नयुगे तिर्यक् प्रतिमुखागते ।
 अक्षभङ्गे च यानस्य चक्रभङ्गे तथैव च ॥
 छेदने चैव यन्त्राणां योक्तरश्मोस्तथैव च ।
 आक्रन्दे चाप्यपेहीति न दण्डं मनुरब्रवीत् ॥
 यत्रापवर्त्तते युग्यं वैगुण्यात् प्राजकस्य तु ।
 तत्र स्वामि भवेद्दण्डो हिंसायां द्विष्यतं दमम् ॥
 प्राजकश्चेद्भवेदाप्तः प्राजकोदण्डमर्हति ।
 युग्यस्थाः प्राजकोऽनाप्ते सर्वे दण्डाः शतं शतम् ॥
 स चेत्त, पयि संरुद्धः पशुभिर्वा रथेन वा ।
 ममापयेत् प्राणभृतस्तत्र दण्डोऽविचारितः ॥
 मनुष्यमारणे क्षिप्रं चौरवत् क्लिप्तं भवेत् ।
 प्राणभृतसु महत्स्वर्द्धं गोगजोद्भयादिषु ॥ २८६

क्षुद्रकाणां पशूनान्तु हिंसायां द्विशतोद्दमः ।
 पंचाशत्तु भवेद्दण्डः शुभेषु खगपक्षिषु ॥ २६७
 नह्यभाजाविक्रानान्तु दण्डः स्यात् पंचमाषिकः ।
 माषकस्तु भवेद्दण्डः खम्बूकरनिपातने ॥
 भार्या पुत्रं च दासश्च शिष्यो भ्राता च सोदरः ।
 प्राप्तापराधास्ताड्याः स्यूज्ज्वा वेणुदलेन वः ॥
 पृष्ठतन्तु शरीरस्य मोक्षमाङ्गे कथंचन ।
 क्षतोऽन्यथा तु ग्रहरन् प्राप्तः स्याच्चौरकिल्बिषम् ॥
 एषोऽखिलेनाभिहितो दण्डपारुष्यनिर्णयः ।
 स्तेन यातः प्रवक्ष्यामि विधिं दण्डविनिर्णये ॥
 परमं यत्नमातिष्ठेत् स्तेनानां निग्रहे नृपः ।
 स्तेनानां निग्रहादस्य यशोराष्ट्रं च वर्धते ॥
 अभयस्य हि योदाता संपूज्यः सततं नृपः ।
 स्रुतं हि वर्धते तस्य सदैवाभयदक्षिणम् ॥
 सर्वतो धर्मषड्भागो राज्ञो भवति रक्षतः ।
 अधर्मादपि षड्भागो भवत्यस्य ह्यरक्षतः ॥
 यदधीते वदूयजते यददाति यदर्चति ।
 तस्य षड्भागभायाजा सम्यग्भवति रक्षणात् ॥
 रक्षन् धर्मण भूतानि राजा बध्नांश्च घातयन् ।
 व्रजतेऽहरहर्यज्ञैः सहस्रशतदक्षिणैः ॥
 योऽरक्षन् बलिमादत्ते करं शुल्कश्च पार्थिवः ।
 प्रतिभागं च दण्डं च स सद्योनरकं व्रजेत् ॥
 अरक्षितारं राजानं बलिषड्भागहारिणम् ।
 तमाहुः सर्वलोकस्य समग्रमलहारकम् ॥ २०८

अनपेक्षितमर्थार्थं नास्तिकं विप्रलम्भकम् ।
 अरक्षितारमन्तारं नृपं विद्यादधोगतिम् ॥ ३०८
 अधार्मिकं त्रिभिर्न्यायेर्निगृह्योयात् प्रयत्नतः ।
 निरोधनेन बन्धेन विविधेन बधेन च ॥
 नियहेण हि पापानां साधूनां संगहेण च ।
 द्विजातयः वेज्याभिः पूयन्ते सततं नृपाः ॥
 क्षन्तव्यं प्रभुणा नित्यं क्षिपतां कार्त्तिक्यां नृणाम् ।
 बालवृद्धातुराणाञ्च कुर्वता हितमात्मनः ॥
 यः क्षिप्तोर्मर्षयत्यार्त्तस्तेन स्वर्गं महीयते ।
 यस्तु स्वर्ग्यान् क्षमते नरकस्तेन गच्छति ॥
 राजा स्तेनेन गन्तव्यो मुक्तकेशेन धावता ।
 आचक्षाणेन तत् स्तेयमेवङ्गर्मास्मि श्लाघि माम् ॥
 स्वन्धेनादाय सुषलं लगुडं वापि खादिरम् ।
 शक्तिं चोभयतस्तीक्ष्णमायसं दण्डमेव वा ॥
 श्वासनाद्वा विमोक्षाद्वा स्तेनः स्तेयाद्विमुच्यते ।
 अशासित्वा तु तं राजा स्तेनस्याप्रोति किल्बिषम् ॥
 अन्नादेर्भूणहा मार्षिपत्यौ भार्यापचारिणी ।
 गुणैश्च यश्च यान्यश्च स्तेनो राजानि किल्बिषम् ॥
 राजनिर्हूतदण्डास्तु कृत्वा प्रापानि मानवा ।
 निर्मलाः स्वर्गमायान्ति सन्तः सुकृतिनो यथा ॥
 यस्तु रज्जुं घटं कूपादरेद्विन्याश्च यः प्रपाम् ।
 स दण्डं प्राप्नुयान्माषं तंच तस्मिन् समाहरेत् ॥
 धान्यं दशभ्यः कुम्भेभ्यो हस्तोऽभ्यधिकं बधः ।
 शंखे, श्लेष्मादशगणां द्वाप्यस्तस्य च तद्वनम ॥ ३१०

तथा धरिममियानां शतादभ्यधिके वधः ।
 सुवर्णं रजतादीनामुत्तमानां च वाससाम् ॥ ३२१
 यंचाशतस्वभ्यधिके हस्तच्छेदनमिष्यते ।
 शेषे त्वेकदशगुणं मूल्यादण्डं प्रकल्पयेत् ॥
 पुरुषाणां कूलीनानां नारीणां च विशेषतः ।
 सुख्यानांचैव रत्नानां हरणे वधमर्हति ॥
 महापशूनां हरणे शास्त्राणामौघस्य च ।
 कालमासाद्य कार्य्यं च दण्डं राजा प्रकल्पयेत् ॥
 गोषु ब्राह्मणभक्ष्यासु कुरिकायाश्च भेदने ।
 पशूनां हरणे चैव सद्यः कार्य्योर्द्धपादिकः ॥
 ज्वलकार्पासकिण्वानां गोमयस्य गुडस्य च ।
 दध्नः क्षीरस्य तक्रस्य पानीयस्य द्रव्यस्य च ॥
 वेणुवैदलभाण्डानां लवणानां तथैव च ।
 द्रव्ययानां च हरणे द्वादशभस्मनएव च ॥
 मत्स्यानां पक्षिणांचैव तैलस्य च घृतस्य च ।
 मांसं च मधुनश्चैव यच्चान्यत्पशुसम्भवम् ॥
 अन्येषां वैवमादीनां मद्यानामोदनस्य च ।
 पक्वानानां च सर्वेषां तन्मूल्याद्विगुणोदमः ॥
 पुष्पेषु हरिते धान्ये गुल्मवल्लीनगेषु च ।
 अन्येष्वपरिपूतेषु दण्डः स्यात् पंचकण्ठलः ॥
 परिपूतेषु धान्येषु शाकमूलफलेषु च ।
 निरन्वये शतं दण्डः सान्वये, र्द्विशतं दमः ॥
 स्यात् साहसं त्वन्वयवत् प्रसभं कर्म यत् कृतम् ।
 निरन्वयं भवेत् स्तेयं हृत्त्वापह्नूयते च यत् ॥ ३२२

यस्त्वेतान्यवकृतानि द्रव्यानि स्तेनयहरः ।
 तमाद्यं दण्डयेद्राजा यच्चानि चोरयेन्नृहात् ॥ ३२३
 येन येन यथाङ्गेन स्तेनोदृषु विचेष्टते ।
 तत्तदेव हरेत्तस्य प्रत्यादेशाय पार्थिवः ॥
 पिताचार्यः सुसुम्नाता भार्या पुत्रः पुरोहितः ।
 नादण्डो नाम राज्ञोऽस्ति यः स्वधर्मे न तिष्ठति ॥
 कार्षापणं भवेद्दण्डो यत्रान्यः प्राकृतोजनः ।
 तत्र राज भवेद्दण्डः सहस्रमिति धारणा ॥
 अथापाशान् नृद्वयस्य स्तेने भवति क्लिप्तम् ।
 षोडशैव तु वैश्यस्य द्वाविंशत् क्षत्रियस्य च ॥
 ब्राह्मणस्य चतुषष्टिः पूर्णं वापि शतं भवेत् ।
 द्विगुणा वा चतुःषष्टिस्तद्दोषगुणविधि सः ॥
 वानस्पत्यं मूलफलं दार्वण्यर्थं तथैव च ।
 तृणञ्च गोभ्योग्रासार्थमस्तेयं मनुरब्रवीत् ॥
 योऽदत्तादायिनोहस्ताक्षिप्सेत ब्राह्मणोधनम् ।
 याजनाध्यापनेनापि यथा स्तेनस्तथैव सः ॥
 द्विजोऽध्वगः क्षीणवृत्तिर्दाविचु डे च मूलके ।
 आददानः परचेत्ताव दण्डं दातुमर्हति ॥
 असन्धितानां सन्धाता सन्धितानां च मोक्षकः ।
 दाशाश्वरथहर्ता च प्राप्तः स्रग्वीरकिस्त्रिषम् ॥
 अनेन विधिना राजा कुर्वाणः स्तेननिग्रहम् ।
 यशोऽस्मिन् प्राप्नुयात्तोके प्रेत्य चानुत्तमं सुखम् ॥
 ऐन्द्रं स्थानमभिप्रेप्सुर्यशश्चाक्षयमध्ययम् ।
 नोपघेत क्षणमपि राजा साहसिकं नरम् ॥ ३४४

वाग्दुष्टान्तस्कराश्चैव दण्डेनैव च हिंसितः ।
साहसस्य नरः कर्त्ता विज्ञेयः पापहन्तमः ॥ ३४५
साहसे वर्त्तमानन्तु योमर्षयति पार्थिवः ।
स विनाशं व्रजत्याशु विद्वेषश्चाधिगच्छति ॥
न मित्तकारणाद्राजा विपुलाद्वा धनागमात् ।
समुत्सृजेत् साहसिकान् सर्वभूतभयावहान् ॥
शस्त्रं द्विजातिभिर्ग्राह्यं धर्मो यत्रोपरुध्यते ।
द्विजातीनां च वर्णानां विप्लवे कालकारिते ॥
आत्मनश्च परिव्राजे दक्षिणानाञ्च सङ्गर ।
स्त्रीविप्राभ्युपपत्तौ च धर्मेण स्रज दुष्यति ॥
गुरुं बालवृद्धौ वा ब्राह्मणं वा बहुश्रुतम् ।
आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन् ॥
नाततायिवधे दोषोऽहन्तुर्भवति कश्चन ।
प्रकाशं वाप्रकाशं वा मन्यस्तन्मन्यश्च ॥
परदाराभिर्मर्षेषु प्रवृत्तान् नृन् महीपतिः ।
उद्वेजनकरैर्दण्डैश्चिह्नयित्वा प्रवासयेत् ॥
तत्समुत्थोऽहि लोकस्य जायते वर्णसङ्गरः ।
येन मूलहरोऽधर्मः सर्वनाशाय कल्पते ॥
परस्य पत्न्या पुरुषः सभाषां योजयन् रहः ।
पूर्वमाचारितोदोषैः प्राप्नोत्यन्तं पूर्वसाहसम् ॥
यस्त्वनृपश्चारितः पूर्वमभिभाषेत कारणात् ।
न दोषं प्राप्नुयात् किञ्चिन्न हि तस्य व्यतिक्रमः ॥
परस्त्रियं योऽभिवदेत्तौर्येऽरण्ये वनेऽपि वा ।
नदीनां वापि सन्नेहे स संग्रहणमाप्नुयात् ॥ ३५१

उपचारक्रिया केलिः स्पर्शभूषणवासवाम् ।
 सखटासनश्चैव सर्वं संग्रहणं स्मृतम् ॥ ६५७
 स्त्रियं स्पृष्टोद्देशे यः स्पृष्टोवा मर्षयेत्तया ।
 परस्परसंगानुमते सर्वं संग्रहणं स्मृतम् ॥
 अत्राज्ञाः संग्रहणे प्राणान्तं दण्डमर्हति ।
 चतुर्णामपि वर्णानां दारारक्ष्यतमाः सदा ॥
 भिक्षुका वन्दिनश्चैव दीक्षिताः कारवस्तथा ।
 सन्धाषण्यं सख स्त्रीभिः कुर्यात्प्रतिवारिताः ॥
 न सन्धाषां परस्त्रोभिः प्रतिषेधः समाचरेत् ।
 निषिद्धोभाषमाणस्तु सुवर्णं दण्डमर्हति ॥
 नैष चारणदारेषु विधिर्यात्मोपजीविषु ।
 सज्जनान्तं हिते नारीन्विगुढाश्चारयन्ति च ॥
 किञ्चिदेव तु दाप्यः सगात् सन्धाषां ताभिराचरन् ।
 प्रैथासु चैकभक्तासु रहः प्रवजितासु च ॥
 योऽकामां दूषयेत् कन्यां स सद्योवधमर्हति ।
 सकामां दूषयंस्तुल्यो न वधं प्राप्नुयाच्चरः ॥
 कन्यां भजन्तीमुत्कृष्टं न किञ्चिदपि दापयेत् ।
 जघन्यं सेवमानन्तु संयतां वासयेद्गृहे ॥
 उत्तमां सेवमानन्तु जघन्योवधमर्हति ।
 शुक्लं दद्यात् सेवमानः समामिच्छेत् पिता यदि ॥
 अभियज्ञस्तु यः कन्यां कुर्यादप्येण मानवः ।
 तस्यैव कर्त्यं भङ्गं त्वौ दण्डं चार्हति षट्शतम् ॥
 सकामां दूषयंस्तुल्यो लाङ्गुलिच्छेदमाप्नुयात् ।
 विप्रतन्तु दमं दाप्यः प्रसङ्गविनिवृत्तये ॥ ६६८

कन्यैव कन्यां या कुर्यात्तस्याः स्याद्विशतोदमः । ३.८
 शुल्कं च द्विगुणं दद्याच्छिफाच्चैवाप्रुयाद्वश ॥
 या तु कन्यां प्रकुर्यात् स्त्री सा सद्यो मौण्ड्यमर्हति ।
 अङ्गुल्योरेव च च्छेदं खरेणोद्ग्रहणस्तथा ॥
 भर्तारं लङ्घयेद् या तु स्त्री ज्ञातिगुणदर्पिता ।
 तां श्वभिः खादयेद्राजा संस्थाने बहुसंस्थिते ॥
 पुमांसं दाहयेत् पापं शयने तप्त आयसे ।
 अथ्यादध्युच्च काष्ठानि तत्र दह्येत पापकृत् ॥
 संवत्सराभिश्चस्तस्य दुष्टस्य द्विगुणोदमः ।
 ब्राह्मण्या सह संवासे चाण्डाल्या तावदेव तु ॥
 शूद्रोगुप्तमगुप्तं वा वैजातं वर्णमावसन् ।
 अगुप्तमङ्गसर्वस्वैर्गुप्तं सर्वेण हीयते ॥
 वैश्यः सर्वस्वदण्डः स्यात् संवत्सुरनिरोधतः ।
 सहस्रं क्षत्रियोदण्डोऽगौमौण्डं मृतेण चार्हति ॥
 ब्राह्मणीं यद्यगुप्तान्तु गच्छेतां वैश्यपार्थिवौ ।
 वैश्यं पञ्चशतं कुर्यात् क्षत्रियन्तु सहस्रिणम् ॥
 उभावपि तु तावेव ब्राह्मण्या गुप्तया सह ।
 विप्रमौ शूद्रवदण्डगौ दम्भ्यौ वा कटाग्निना ॥
 सहस्रं ब्राह्मणोदण्डो गुप्तं विप्रं बलाद्भजन् ।
 शतानि पञ्च दंडाः स्याद्विच्छन्त्या सह सङ्गत ॥
 मौंड्यं प्राणान्तिकोदंडो ब्राह्मणस्य विधीयते ।
 दूतरेषान्तु वर्णानां दंडः प्राणान्तिको भवेत् ॥
 न जातु ब्राह्मणं हन्यात् सर्वपापेष्वपि स्थितम् ।
 राश्रादेनं बहिः कुर्यात् समग्रधनमकृतम् ॥ ३८०

न ब्राह्मणवधाङ्गयानधर्मो विद्यते भुवि ।
 तस्मादस्य वधं राजा मनसापि न चिन्तयेत् ॥ ३८१
 वैश्यश्चेत् क्षत्रियां गुप्तां वैश्यां वा क्षत्रिवो ब्रजेत् ।
 यो ब्राह्मण्यामगुप्तायां तावभौ दंडमर्हतः ॥
 सहस्रं ब्राह्मणो दंडं दाप्योगुप्ते तु ते ब्रजन् ।
 शूद्रायां क्षत्रियविशोः साहस्रो वै भवेद्दण्डः ॥
 क्षत्रियायामगुप्तायां वैश्ये पञ्चशतं दण्डः ।
 मूलेण मौण्डाङ्गिश्चेत् क्षत्रियो दण्डमेव वा ॥
 अगुप्ते क्षत्रियावैश्ये शूद्रां वा ब्राह्मणो ब्रजन् ।
 शतानि पञ्च दण्डाः स्यात् सहस्रं त्वन्यजस्त्रियम् ।
 यस्य स्तेनः पुरे नास्ति नान्यस्त्रीगणं न दुष्टवाक् ।
 न साहसिकदण्डघ्नौ स राजा शक्रलोकभाक् ॥
 हस्तिपां निग्रयो राज्ञः प्रंचानां विषये स्वके ।
 सान्नाय्यस्तु स्वजात्येषु लोके चैव यशस्करः ॥
 ऋत्विजं यस्तजेद्दयाव्यो वाज्यं च त्विक्त्वा जेद्वद्वि ।
 शतं कर्मण्यदुष्टं च तयोर्दंडः शतं शतम् ॥
 न माता न पिता न स्त्री न पुत्रस्त्यागमर्हति ।
 त्यजन्नपतितानेवास्मा दंडाः शतानि षट् ॥
 आश्रमेषु द्विजातिनां कार्यं विवदतां मिथः ।
 न विब्रूयानृपो धर्मं चिकीर्षन् हितमात्मनः ॥
 ययार्हमेतानभ्यर्च्य ब्राह्मणैः सह पार्थिवः ।
 सान्त्वेन प्रशमय्यादौ स्वधर्मं प्रतिपादयेत् ॥
 प्रतिवेश्यानुवेश्यौ च कल्याणं विंशतिद्विजे ।
 अर्हावभोजयन्विप्रो दंडमर्हति माषकम् ॥ ३८२

श्रोत्रियः श्रोत्रियं साधुं भूतिहृत्प्रेष्यभोजयन् ।
 तद्वत् द्विगुणं दाप्यो हिरण्यं चैव माघकम् ॥ ३८३
 अश्वो जडः पीठसर्पो सप्तत्या स्थविरश्च यः ।
 श्रोत्रियेषूपकुर्वन् न दाप्याः केनचित् करम् ॥
 श्रोत्रियं व्याधितात्तौ च बालवृद्धावकिञ्चनम् ।
 महाकुलीनमार्यश्च राजा संपूजयेत् सदा ॥
 आत्मलीफलके श्लक्ष्णे नेनिज्यान्नेजकः शनैः ।
 न च वासांसि वासोभिर्निर्हरेत् च वासयेत् ॥
 तत्तुवायोदशपलं दद्यादेकपलाधिकम् ।
 अतोऽन्यथावर्त्तमानो दाप्योद्वादशकं दैवम् ॥
 शुल्कस्थानेषु कुशला सर्वपण्यविचक्षणाः ।
 कुर्थुरर्घं यथा पण्यं ततोविंशं वृषोहरेत् ॥
 राज्ञः प्रख्यातभांडानि प्रतिषिद्धानि यानिच ।
 तानि निर्हरतोलोभात् सर्वहारं हरेन्नृपः ॥
 शुल्कस्थानं परिहरन्नकाले क्रयविक्रयी ।
 मिथ्यावादी च संखाने दाप्योऽष्टगुणमत्ययम् ॥
 आगमं निर्गमं स्थानं तथा वृद्धिचयावुभौ ।
 विचार्य सर्वपण्यानां कारयेत् क्रयविक्रयी ॥
 पंचरात्रे पंचरात्रे पक्षे पक्षेऽथवा गते ।
 कुर्वीत चैषां प्रत्यक्षमर्घसंस्थापनं वृषः ॥
 तुलामानं प्रतीमानं सर्वं च सप्तात् सुलक्षितम् ।
 घटसु षट्सु च मासेषु पुनरेव परीक्षयेत् ॥
 पणं यानं तरे दाप्यं पौरुषोऽर्द्धपणं तरे ।
 पादं पशुश्च योषिश्च पादार्द्धं रिक्तकः पुमान् ॥ ४०४

भण्डपूर्णानि यानानि तार्यं दाप्यानि सारतः ।
 रिक्तभांडानि यत्किञ्चित् पुमांसश्चापरिच्छदाः ॥ ४०९ ॥
 दीर्घाध्वनि यथादेशं यथाकालं तरोभवेत् ।
 नदीतीरेषु तद्विद्यात् समुद्रे नास्ति लक्षणम् ॥
 गर्भिणी तु द्विमासादिस्तथा प्रवजितो मुनिः ।
 ब्राह्मणालिङ्गिनश्चैव न दाप्यास्तारिकं तरे ॥
 यान्नावि किञ्चिद्वाशानां विशीर्यतापराधतः ।
 तद्वागैरेव द्वातव्यं समागम्य स्वर्तोऽश्नतः ॥
 एष नौवायिनामुक्तो व्यवहारस्य निर्णयः ।
 दायापराधतस्तोये दैविके नास्ति निग्रहः ॥
 वाणिज्यं कारयेद्देश्यं कुसौदं कृषिमेव च ।
 यशूनां रक्षणञ्चैव दास्यं शूद्रं द्विजम्भनाम् ॥
 क्षत्रियञ्चैव वैश्यञ्च ब्राह्मणोऽपि कर्षितौ ।
 विभ्रयादानृशंसेन खानि कर्माणि कारयन् ॥
 दास्यन्तु कारयन्तो भ्राह्मणः संस्कृतान् द्विजान् ।
 अनिच्छतः प्राभवत्याद्राज्ञा दंडाः शतानि षट् ॥
 शूद्रन्तु कारयेद्दास्यं क्रीतमक्रीतमेव वा ।
 दास्यायैव हि सृष्टोऽसौ ब्राह्मणस्य स्वयम्भुवा ॥
 न स्वामिना निःसृष्टोऽपि शूद्रो दास्यमिमुच्यते ।
 निसर्गजं हि तत्तस्य कस्तस्मान्नदपोहति ॥
 धजा हृतो भक्तदासो गृहजः क्रीतदत्तमी ॥
 पैत्रिको दंडदासश्च सप्तैते दास्योनयः ॥
 भार्या पुत्रश्च दासश्च त्रय एवाधना स्मृताः ।
 यत्ते सन्निगच्छति यस्य ते तस्य तदनम् ॥ ४१६ ॥

विस्रब्धं ब्राह्मणः शूद्राद्व्योपादानमाचरेत् ।
 न हि तस्यास्ति किञ्चित् खं भर्तृहार्यधनो हि सः ॥ ४१ ॥
 वैश्यशूद्रौ प्रयत्नेन स्वानि कर्माणि कारयेत् ।
 तौ हि च्युतौ स्वकर्मभ्यः क्षोभयेतामिदं जगत् ॥
 अहन्त्यहन्त्यवेक्षेत कर्मान्तान् बाहानि च ।
 आपव्ययी च नियतावाकरान् कौषमेव च ॥
 एवं सर्वानिमान् राजा व्यवहारान् समापयन् ।
 व्यपोह्य किल्बिषं सर्वं प्राप्नोति परमां गतिम् ॥ ४२ ॥
 दूतिमानवे धक्षशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां
 संहितायामष्टमोऽध्यायः ॥ ७

नवमोऽध्यायः ।

पुरुषस्य स्त्रियाश्चैव धर्म्यं वर्त्मनि तिष्ठतोः ।
 संयोगे विप्रयोगे च धर्मान् वक्ष्यामि शाश्वतान् ॥
 अस्वतन्त्राः स्त्रियः कार्याः पुरुषैः स्वैर्दिवानिश्चम् ।
 विषयेषु च सज्जन्यः संस्थाप्या चात्मनो वशे ॥
 पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने ।
 रक्षन्ति स्थविरे पुत्रा न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ॥
 कालेऽदाता पिता वाच्यो वाचश्चानुपयन् पतिः ।
 ह्यते भर्तारि पुत्रस्तु वाच्यो मातुररक्षिता ॥
 सूक्ष्मेभ्योऽपि प्रसङ्गेभ्यः स्त्रियोरक्षा विशेषतः ।
 त्रयोर्दिक्कुलयोः शोकमावहेयुररक्षिताः ॥ ५

द्रुमं हि सर्ववर्णानां पश्यन्तो धर्ममुत्तमम् ।
 यतन्ते रक्षितुं भार्या भर्तारो दुर्बला अपि ॥ ६
 स्त्रां प्रसूतिं चरितञ्च कुलमात्मानमेव च ।
 स्त्रं च धर्मं प्रयत्नेन जायां रक्षन् हि रक्षति ॥
 पतिर्भार्यां संप्रविश्य गर्भोभूत्वेह जायते ।
 जायायास्तद्धि जायात्वं यदस्यां जायते पुनः ॥
 यादृशं भजते हि स्त्री सुतं सूते तथाविधम् ।
 तस्मात् प्रजाविशुद्ध्यर्थं स्त्रियं रक्षेत् प्रयत्नतः ॥
 न कश्चिदुयोषितः शक्तः प्रसह्य परिरक्षितुम् ।
 एतैरुपाययोगैस्तु शक्यास्ताः परिरक्षितुम् ॥
 अर्थस्य संग्रहे चैनां व्यये चैव नियोजयेत् ।
 शौचे धर्मेऽन्नपत्त्याञ्च पारिणाद्यस्य वेक्षण्ये ॥
 अरक्षिता गृहे रुद्धाः पुरुषैराप्तकारिभिः ।
 आत्मानमात्मना यास्तु रक्षेयुस्ताः सुरक्षिताः ॥
 पानं दुर्जनसंसर्गः पत्न्या च विरहोऽटनम् ।
 स्वप्नोऽन्यगेहवासश्च नारीसंदूषणानि घट् ॥
 नैतारुपं परोक्षन्ते नासां वयसि संस्थितिः ।
 सुखं वा विरुपं वा पुमानित्येव भुङ्क्षते ॥
 पौत्रल्याच्चलचित्ताच्च नैस्त्रेह्याच्च स्वभावतः ।
 राक्षतायत्नतोऽपीह भर्तृष्वेताविकुर्वते ॥
 एवं स्वभावं ज्ञात्वा सां प्रजापतिनिसर्गजम् ।
 परमं यत्नमातिष्ठेत् पुरुषोरक्षणं प्रति ॥
 शय्यासनमखड्गारं कामं क्रोधमनाजं वम् ।
 क्रोडभावं कुचर्याञ्च स्त्रीभ्यो ममुरकल्पयत् ॥ १७

वास्ति स्त्रीणां क्रिया मन्त्रैरिति धर्मोऽवस्थितः ।
 निरिन्द्रिया ह्यमन्त्राच्च स्त्रियोऽवृत्तमिति स्थितिः ॥ १३
 तथा च श्रुतयोवङ्गो निगीता निगमेष्वपि ।
 खालक्षण्यपरीक्षायां तासां शृणुत निष्कृतौ ॥
 यन्त्रे माता प्रलुप्तुमे विचरन्त्यऽपतिव्रता ।
 तस्मै रेतः पिता वृत्तामित्यस्यैतन्निदर्शनम् ॥
 ध्यायत्यनिष्टं यत्किञ्चित् पाणिग्राहस्य चेतसा ।
 तस्यैव व्यभिचारस्य निज्जवः सम्यगुच्यते ॥
 बाह्वङ्गुणेन भर्ता स्त्री संयुज्येत यथाविधि ।
 ताह्वङ्गुणा सा भवति समुद्रेणैव निज्जगा ॥
 अक्षमाला वशिष्ठेन संयुक्ताऽधमयोनिजा ।
 शारङ्गी मन्दपालेन जगामाभ्यर्हणीयताम् ॥
 एताद्यान्याश्च लोकेऽस्मिन्पक्षेऽप्रसूतयः ।
 उत्कर्षं योषितः प्राप्ताः स्त्रैः स्त्रैर्भर्तृगुणैः शुभैः ॥
 एषोदिता लोकयात्रा नित्यं स्त्रीपुंसयोः शुभा ।
 प्रेत्येह च सुखोदकान् प्रजा धर्मान्निबोधत ॥
 प्रजनार्थं महाभागाः पूजार्हाऽगृहदीप्तयः ।
 स्त्रियः श्रियश्च गृहेषु न विशेषोऽस्ति कश्चन ॥
 उत्पादनमपत्यस्य जातस्य परिपालनम् ।
 प्रत्यहं लोकयात्रायाः प्रत्यक्षं स्त्रीनिबन्धनम् ॥
 अपत्यं धर्मकार्याणि शुश्रूषा रतिरुत्तमा ।
 दाराधीनस्तथा स्वर्गः पितृणामात्मनश्च ह ॥
 पतिं या नाभिचरति मनोवाग्देहसंयता ।
 सा भर्तृलोकान्नाप्नोति सन्निः साधोति चोच्यते ॥ २६

व्यभिचारात् भर्तुः स्त्री लोके प्राप्नोति निन्द्यताम् ।
 नृगालयोनिं चाप्नोति पापरोगेऽथ पीडते ॥ ३०
 पुत्रं प्रत्युद्दिशं सद्भिः पूर्वजैश्च सहर्षिभिः ।
 विश्वजगन्मिमं पुण्यमुपन्यासं निबोधत ॥
 भर्तुः पुत्रं विजानन्ति श्रुतिद्वैधन्तु भर्तारि ।
 आहुरुत्पादकं केचिदपरे चेतृणि विदुः ॥
 चेतृभूता स्मृता नारी बीजभूतः स्मृतः पुमान् ।
 चेतृबीजरमायोगात् सम्भवः सर्वदेहिनाम् ॥
 विशिष्टं कुलचिह्नं स्त्रीयोनिस्त्वेव कुलचित् ।
 सभयन्तु समं यत्र सा प्रसूतिः प्रशस्यते ॥
 बीजस्य चैवं योन्याश्च बीजमुत्प्लष्टुमुच्यते ।
 सर्वभूतप्रसूतिर्हि बीजलक्षणलक्षिता ॥
 यादृशं तूष्यते बीजं चेतरे कालोपपादिते ।
 तादृशोऽर्हति तत्तस्मिन् बीजं स्वैर्यज्जितं गुणैः ॥
 इयं भूमिर्हि मृतानां शाश्वती योनिरुच्यते ।
 न च योनिगुणान् काञ्चिद्बीजं पुष्यति पुष्टिषु ॥
 भूमावप्येककेदारे कालोप्तानि कृषीबलैः ।
 नानारूपाणि जायन्ते बीजानीह स्वभावतः ॥
 औहयः शालयोमुन्नास्तिला माषास्तथा यवाः ।
 यथाबीजं प्ररोहन्ति लग्नानीक्षवस्तथा ॥
 अन्यदुप्तं जातमन्यदित्येतन्नोपपद्यते ।
 उष्यते यदि यद्बीजं तत्तदेव प्ररोहति ॥
 तत् प्राज्ञेन विनीतेन ज्ञानविज्ञानवेदिना ।
 आयुष्कामेण वसव्यं न जातु परयोषिति ॥ ४१

यत्र गावा वायुगीताः कीर्त्तयन्ति पुराविदः ।
 यत्र बीजं स वस्यं पुंसां परपरिग्रहे ॥ ४२
 नश्यतीषुर्यथा विद्ध खे विद्ध मनुविध्यतः ।
 तथा नश्यति वै क्षिप्रं बीजं परपरिग्रहे ॥
 पृथोरपीमां पृथिवीं भार्यां पूर्वविदो विदुः ।
 स्थाणुच्छेदस्य केदारमाहुः शल्यवतो मृगम् ॥
 एतावानेव पुरुषो यज्जायात्मा प्रजेति च ।
 विप्राः प्राहुस्तथा चैतद्यो भर्ता सा मृताङ्गवा ॥
 न निष्कुर्याद्विसर्गाभ्यां भर्तुर्भार्या विमुच्यते ।
 एवं धर्मं विजानीमः प्राक् प्रजापतिनिर्मितम् ॥
 सकृदंशोनिपतति सकृत् कन्या प्रदीयते ।
 सकृदाह ददानीति त्रीण्येतानि सतां सकृत् ॥
 यथा गोश्चोद्गदासीषु महिष्यजाविकासु च ।
 नोत्पादतः प्रजाभागी तथैवान्यङ्गनास्त्वपि ॥
 येऽक्षेत्रिणो बीजवन्तः परक्षेत्रप्रवापिणः ।
 ते वै शस्यस्य जातस्य न लभन्ते फलं क्वचित् ॥
 यदन्यगोषु वृषभो वत्सानां जनयेच्छतम् ।
 गोमिनामेव ते वत्सा मोघं स्कन्दितमार्धभम् ॥
 तथैवक्षेत्रिणोबीजं परक्षेत्रप्रवापिणः ।
 कूर्वन्ति क्षेत्रिणामर्थं न बीजी लभते फलम् ॥
 फलन्त्वनभिसम्भाय क्षेत्रिणां बीजिनान्तथा ।
 प्रत्यक्षं क्षेत्रिणामर्थोबीजाद्यो निर्गरीयसी ॥
 क्रियाभ्युपगमाच्चेतहो जार्थं यत् प्रदीयते ।
 तस्येह भागिनौ दृष्टौ बीजी क्षेत्रिकाएव च ॥ ४३

धोत्रवाताहतं बीजं तस्य क्षेत्वे प्ररोहति ।
 क्षेत्तिकस्यैव तद्बीजं न वप्ता लभये फलम् ॥ १४
 एष धर्मो गवांश्च दास्युष्ट्राजाविकस्य च ।
 विहङ्गमहिषीणां च विज्ञेयः प्रसवं प्रति ॥
 एतदः सारं फलं गुणं बीजयोन्योः प्रकीर्तितम् ।
 अतः परं प्रवक्ष्यामि योषितां धर्ममापदि ॥
 भ्रातुर्ज्येष्ठस्य भार्या वा गुरुपत्न्यनुजस्य सा ।
 यवीयसस्तु वा भार्यारं स्नुषा ज्येष्ठस्य सा स्मृता ॥
 ज्येष्ठोयवीयसोभार्या यवीयान् वाग्रजस्त्रियम् ।
 पतितौ भवतो गत्वा नियुक्तावप्यनापदि ॥
 देवरादा सपिण्डादा स्त्रिया स्म्यङ्गियुक्तया ।
 अजेप् सृताधिगन्तव्या सन्तानस्य परिक्षये ॥
 विधवायां नियुक्तस्तु दृताक्तोवाग्वतो निश्चि ।
 एकमुत्पादयेत् पुत्रं न द्वितीयं कथंचन ॥
 द्वितीयमेके प्रजनं मन्यन्ते स्त्रीषु तद्विदः ।
 अनिर्दृतं नियोगार्थं पश्यन्तो धर्मतस्तयोः ॥
 विधवायां नियोगार्थं निर्दृते तु यथाविधि ।
 गुरुवच्च स्नुषावच्च वर्त्तयातां परस्परम् ॥
 नियुक्तो यो विधिं हित्वा वर्त्तयातान्तु कामतः ।
 तावुभौ पतितौ स्यातां स्नुषागुरुतत्पगौ ॥
 नान्यास्मिन् विधवा नारी नियुक्तव्या द्विजातिभिः ।
 अन्यस्मिन् हि नियुक्तानां धर्मं हन्युः सनातनम् ॥
 नोद्वाहिकेषु मन्त्रेषु नियोगः कीर्त्यते क्वचित् ।
 न विवाहविधावुक्तं विधवावेदनं पुनः ॥ १५

अयं द्विजैर्हि विद्वद्भिः पशुधर्मी विगर्हितः ।
 मनुष्याणामपि प्रोक्तो वेणो राज्यं प्रधासति ॥ ६६
 स महोमखिलां शृणु राजर्षि प्रवरः पुरा ।
 वर्णानां सङ्करं चक्रे कामोपहतचेतनः ॥
 ततः प्रभृति यो मोहात् प्रमीतपतिकं स्त्रियम् ।
 नियोजयत्यपत्न्यार्थं तं विगर्हन्ति साधवः ॥
 यस्या म्रियेत कन्याया वाचा सत्ये कृते पतिः ।
 तामनेन विधानेन निजो विन्देत देवः ॥
 यथाविध्यधिगम्यैनां शुक्लवस्त्रां शुचिव्रताम् ।
 मिथोभजेताप्रसवात् सकृत् सकृदुतावृत्तौ ॥
 न हत्वा कस्यचित् कन्यां पुनर्दद्याद्विचक्षणः ।
 हत्वा पुनः प्रयच्छन् हि आप्नोति पुरुषानृतम् ॥
 विधिवत्प्रतिगृह्यापि त्यजेत् कन्यां विगर्हिताम् ।
 व्याधितां विप्रदुष्टां वा वृद्धनरा चोपपादिताम् ॥
 यस्तु दोषवतीं कन्यामनाख्यायोपपादयेत् ।
 तस्य तद्वितथं कुर्यात् कन्यादातुर्दुरात्मनः ॥
 विधाय वृत्तिं भार्यायाः भवसेत् कार्यवाचरः ।
 अवृत्तिकर्षिता हि स्त्री प्रदुष्येत् स्थितिमत्यपि ॥
 विधाय प्रोषिते वृत्तिं जीवेन्नियममास्थिता ।
 प्रोषिते त्वविधायैव जीवेच्छिलैरगर्हितैः ॥
 प्रोषितो धर्मकार्यार्थं प्रतीक्ष्योऽष्टौ नरः समाः ।
 विद्वार्थे षट् यशोऽर्थं वा कामार्थं त्रींस्तु वत्सरान् ॥
 संवत्सरं प्रतीक्षेत द्विषन्ती योषितं पतिः ।
 ऊर्ध्वं संवत्सरास्त्रेनां दायां हत्वा न संवसेत् ॥ ७७

अतिक्रामेत् प्रमत्तं या मत्तं रोगार्त्तमेव वा ।
 सा त्वन् मासान् परित्याज्याविभूषणपरिच्छेदा ॥ ७६
 उन्नतं पतितं क्लीबमबीजं पापरोणिणम् ।
 न त्यागोऽस्ति द्विषन्त्याश्च न च दायापवर्त्तनम् ॥
 मद्यपासाधुवृत्ता च प्रतिकुला च या भवेत् ।
 व्याधिता व्याधिवेत्तव्या हिंसाऽर्थघ्नी च सर्वदा ॥
 बन्ध्याध्मोऽधिवेद्याद्धे दशमे तु चतुप्रजा ।
 एकादशे स्त्रीजननी सद्यस्त्वप्रियवादिनी ॥
 या रोगिणी स्यात्तु हिता सम्पन्ना चैव शीलतः ।
 सानुघ्राप्याधिवेत्तव्या नावसान्या च कर्हिचित् ॥
 अधिविन्ना तु या नारी निर्मच्छेद्रुषिता गृहात् ।
 सा सद्यः सन्निरोद्धव्या त्याज्या वा कुलसन्निधौ ॥
 प्रतिषिद्धापि चेद् या तु मद्यमभ्युदयेष्वपि ।
 प्रेक्षासमाजं गच्छेद्वा सा दंडा कृष्णलानि षट् ॥
 यदि स्वात्पापराशैव विन्देरन् योयितो द्विजाः ।
 तासां वर्णक्रमेण स्याज्जैष्ठ्यं पूजा च वेश्म च ॥
 भर्तुः शरीरशूषां धर्मकार्यं च नैत्यिकम् ।
 स्वा चैव कुर्यात् सर्वेषां नास्वजातिः कथंचन ॥
 यस्तु तत्कारयेन्नोहात् स्वजात्या स्थितयान्यया ।
 यथा ब्राह्मणचाण्डालः पूर्वदृष्टस्तथैव सः ॥
 उत्कृष्टायाभिरुपाय वराय सदृशाय च ।
 अप्राप्तमपि तां तस्मै कन्यां दद्याद्यथाविधि ॥
 काममामरणात्तिष्ठेद्गृहे कन्यात्तमत्यपि ।
 न चैवैनां प्रपच्छेत्तु गुणहीनाय कर्हिचित् ॥ ८८

त्रीणि वर्षाण्युदीचेत कुमार्यृतमती सती ।
 अर्द्धं कालादेतस्माद्विन्देत् सदृशं पतिम् ॥ ८० ॥
 अदीयमाना भर्तारमधिगच्छेद्यदि स्वयम् ।
 नैनः किञ्चिद्वाप्नोति न च यं साधिगच्छति ॥
 अलङ्कारं नाददीत पितॄं कन्या स्वयंवरा ।
 मातृकं भ्रातृदत्तं वा स्तेना स्याद्यदि तं हरेत् ॥
 पित्ने न दद्याच्छुक्लान्तु कन्यामृतमतीं हरन् ।
 स हि स्वाभ्यादतिक्रामेदृतनां प्रतिरोधनात् ॥
 त्रिंशद्वषोडहेत् कन्यां हृद्यं द्वादशवार्षिकैः ।
 त्र्यष्टवर्षोऽष्टवर्षा वा धर्मं सीदति सत्वरः ॥
 देवदत्तां परिभार्यां विन्दते नेच्छयात्मनः ।
 तां साध्वीं विभ्रयात्त्रिंशं देवानां प्रियमाचरन् ॥
 प्रजानार्थं स्त्रियः शृष्टाः सस्तानार्थं च मानवाः ।
 तस्मात् साधारणो धर्मः श्रुतौ पत्रागः सहोदितः ॥
 कन्यायां दत्तशुक्लायां म्रियते यदि शुक्लदः ।
 देवराय प्रदातव्या यदि कन्यानुमन्यते ॥
 आददीत न शूद्रोऽपि शुल्कं दुहितरं ददत् ।
 शुल्कं हि गृह्णन् कुरुते च्छ्वं दुहितृविक्रयम् ॥
 एतत्तु न परे चक्रुर्नापरे जातु साधवः ।
 यदन्यस्य प्रतिज्ञाय पुनरन्यस्य दीयते ॥
 नानु शुश्रुम जात्वेतत् पूर्वेष्वपि हि जन्मसु ।
 शुल्कसंज्ञेन मूढ्येन च्छ्वं दुहितृविक्रयम् ॥
 अन्योन्यस्याव्यभिचारो भवेदामरणान्तिकः ।
 एष धर्मः समासेन ज्ञेयः स्त्रीपुंसयोः परः ॥ १०१ ॥

तथा नित्यं यतेयातां स्त्रीपुंसौ तु कृतक्रियौ ।
 यथा नाभिचरेतां तौ विद्युक्तावितरेतरम् ॥ १०२
 एष स्त्रीपुंसयोरुक्तो धर्मोवा रतिसंहितः ।
 आपद्यप्रत्यप्राप्तिश्च दायभागं निबोधत ॥
 जडं पितुश्च मातुश्च समेत्य भ्रातरः समम् ।
 भजेरन् पैतृकं रिक्थमनीयास्ते हि जीवतोः ॥
 ज्येष्ठएव तु गृह्णीयात् पितॄन् धनमशेषतः ।
 शेषास्तु भुज्जीवेयुर्यथैव पितरन्तथा ॥
 ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्री भवति मानवः ।
 पितृणामनृणञ्चैव स तस्मात् सर्वमर्हति ॥
 बस्त्रिदृणं सन्नयति येन चानन्यमृणुते ।
 स एव धर्मजः पुत्र कामजानितरान् विदुः ॥
 पितेव पालयेत् पुत्रान् ज्येष्ठोभ्रातृन् यवीयसः ।
 पुत्रवच्चापि वर्त्तेरन् ज्येष्ठे भ्रातारि धर्मतः ॥
 ज्येष्ठः पूज्यतमोलोके ज्येष्ठः सद्भिरगर्हितः ।
 ज्येष्ठः कुलं वर्द्धयति विनाशयति वा पुनः ॥
 यो ज्येष्ठो ज्येष्ठवृत्तिः स्यान्मातेव स पितेव सः ।
 अज्येष्ठवृत्तिर्यस्तु स्यात् स सम्पूज्यस्तु बन्धुवत् ॥
 एवं सह वसेयुर्वा पृथग्वा धर्मकाम्यया ।
 पृथग्विवर्द्धते धर्मस्तस्मादभ्यां पृथक् क्रिया ॥
 ज्येष्ठस्य विंशच्छतारः सर्वद्रव्याश्च यद्वरम् ।
 ततोऽर्द्धं मध्यमस्य स्यात्तु रीयन्तु यवीयसः ॥
 ज्येष्ठश्चैव कनिष्ठश्च संहरेतां यथोदितम् ।
 येन्ये ज्येष्ठकनिष्ठाभ्यां तेषां स्यान्मध्यमं धनम् ॥ ११३

कर्त्तव्यं घनजातानामादहीताग्रमव्रजः ।
 यस्वसातिशयं किञ्चिद्व्यतचाप्रुवाह्वरम् ॥ ११४
 उद्धारो न दशस्तस्ति सम्यन्नामं स्वकर्मसु ।
 यत्किञ्चिदेव देयन्तु ज्यायसे मानवर्द्धनम् ॥
 एवं समुद्गतोद्गारे समालांशान् प्रकल्पयेत् ।
 उद्गारेऽनुवृत्तेतेषामियं स्यादंशकल्पना ॥
 एकाधिकं हरेज्जिह्वाः पुच्छोऽध्यक्षं ततोऽनुचः ।
 अंशमंशं यवीयांस इति धर्मोऽव्यवस्थितः ॥
 स्त्रेभ्योऽंशेभ्यस्तु कन्याभ्यः प्रदद्युर्भातरः पृथक् ।
 स्वात् स्वादंशाच्चतुर्भागं पतिताः स्युरदित्सवः ॥
 आजाविकं सैकशफं न जातुविषमं भजेत् ।
 आजाविकन्तु विषमं ज्येष्ठस्यैव विधीयते ॥
 यवीयान् ज्येष्ठभार्यायां पुत्रमुत्पादयेत्पुत्रादि ।
 समस्तस्य विभागः स्यादिति धर्मोऽव्यवस्थितः ॥
 स्वपसर्जनं प्रधानस्य धर्मतो नोपपद्यते ।
 पिता प्रधानं प्रजने तस्माद्धर्मण तं भजेत् ॥
 पुत्रः कनिष्ठोऽज्येष्ठायां कनिष्ठायांच पूर्वजः ।
 कथं तत्र विभागः स्यादिति चेत् संशयोभवेत् ॥
 एकं वृषभमुद्गारं संहरेत् स पूर्वजः ।
 ततोऽपरेऽज्येष्ठवृषास्तदूनानां समावृतः ॥
 ज्येष्ठस्तु जातो ज्येष्ठायां हरेद्वृषभोद्गाराः ।
 ततः समावृतः शेषा भजेरिति धारणा ॥
 सदृशक्षीषु जातानां पुत्राणामविविधतः ।
 न मातृतोऽज्येष्ठेभ्यस्तु जन्मतोऽज्येष्ठसुचते ॥ ११५

जन्मज्येष्ठेन चाह्वानं सुब्रह्मण्यास्वपि स्मृतम् ।
 यमयोश्चैव गर्भेषु जन्मतोऽप्युच्यता स्मृता ॥ १२६
 अपुत्रोऽनेन विधिना सुतां कुर्वीत पुत्रिकाम् ।
 यदपत्यं भवेदस्यां तन्मम स्यात् स्वधाकरम् ॥
 अनेन तु विधानेन पुरा चक्रेऽय पुत्रिकाः ।
 विद्वद्द्वयं स्वर्गस्य स्वयं दत्तः प्रजापतिः ॥
 ददौ स दश धर्माय कश्यपाय त्रयोदश ।
 सोमाय राक्षे सत्कृत्य प्रीतात्मा समविंशतिम् ॥
 यथैवात्मा तथा पुत्रः पुत्रेण दुहिता समा ।
 तस्यामात्मनि तिष्ठन्तां कथमन्यो धनं हरेत् ॥
 मातुस्तु यौतुकं यत् स्यात् कुमारीभाग एव सः ।
 दौहित एव च हरेदपुत्रस्य खिलं धनम् ॥
 दौहित्रोऽखिलं रिक्थमपुत्रस्य पितुर्हरेत् ।
 स एव दद्याद्दौ पिण्डौ पितृ मातामाहाय च ॥
 पौत्रदौहितयोर्लोके न विशेषोऽस्ति धर्मतः ।
 तयोर्हि मातापितरौ सम्भूतौ तस्य देहतः ॥
 पुत्रिकायां कृतायान्तु यदि पुत्रेऽनुजायते ।
 समस्तत्र विभागः स्याज्जिघृषता नास्ति हि स्त्रियाः ॥
 अपुत्रायां कृतायान्तु पुत्रिकायां कथंचन ।
 धनं तत्पुत्रिकाभर्ता हरेत्तैवाविचारयन् ॥
 अकृता वा कृता वापि यं विन्देत् सदृशात् सुतम् ।
 पौत्रो मातामहस्तेन दद्यात् पिण्डं हरेद्भनम् ॥
 पुत्रेण लोकान् जयति पौत्रेणानन्त्यमश्रुते ।
 अथ पुत्रस्य पौत्रेण ब्रह्मस्याप्नोति पिष्टपम् ॥ १२७

पुत्रान्नो नरकाश्रमात्त्रायते पितरं सुतः ।
 तस्मात् पुत्रद्वति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयम्भुवा ॥ १३८
 पौत्रदौहित्ययोर्लोकं विशेषो नोपपद्यते ।
 दौहित्योऽपि ह्यमुत्रैव सन्तारयति पौत्रवत् ॥
 मातुः प्रथमतः पिण्डं निर्वपेत् पुत्रिकासुतः ।
 द्वितीयन्तु पितुस्तस्यास्तृतीयन्तु पितुः पितुः ॥
 उपपन्नो गुणैः सर्वैः पुत्रो यस्य तु ह्यभिः ।
 स हरेतैव तद्विक्रयं सम्प्राप्तोऽप्यन्यगोत्रतः ॥
 गोत्ररिक्त्ये जनयितुर्न हरेद्दत्तमः कश्चित् ।
 गोत्ररिक् यानुगः पिंडोऽप्यपैति ददतः स्वधा ॥
 अनियुक्तास्तु तच्चैव पुत्रिण्यामश्च देवरात् ।
 उभौ तौ नार्हतो भागं जारजातककामजौ ॥
 नियुक्तायामपि पुमान्नार्थी जातोऽविधानतः ।
 नैवार्हः पैतृकं रिक्त्यं पतितोत्पादितो हिंसः ॥
 हरेत्तत्र नियुक्तायां जातः पुत्रोऽथौरसः ।
 क्षत्रिकश्च तु तन्नीजं धर्मतः भ्रसवश्च सः ॥
 धनं यो विभूयाद्भातुर्चतस्रस्त्रियमेव च ।
 सोऽपत्यं स्नातु रूपाद्य दद्यात्तस्मै तद्वनम् ॥
 या नियुक्तान्यतः पुत्रं देवराद्वायवाप्रयात् ।
 तं कामजरीक्ष्णीयं दृष्टोत्पन्नं प्रचक्षते ॥
 एतद्विधानं विज्ञेयं विभागस्यैकयोनिषु ।
 बह्वीषु चैकजातानां नानास्त्रीषु निबोधत ॥
 ब्राह्मणस्यानुपूर्वेण चतस्रस्तु यदि स्त्रियः ।
 तासां पुत्रेषु जातेषु विभक्त्यं त्रिभिः स्मृतः ॥ १४८

कोनाशो गोदृषीयानमलङ्कारश्च वैश्व च ।
 विप्रस्यौदारिकं देयमेकांशश्च प्रधानतः ॥ १५०
 त्वंशं दायादरेविप्रो द्वावंशौ क्षत्रियास्तुतः ।
 वैश्याजः सार्धमेवांशमंशं शूद्रास्तोऽरेत् ॥
 सर्वं वा रिक्त्यजातन्तु दशधा परिकल्प्य च ।
 धर्मं विभागं कुर्वीत विधिनानेन धर्मवित्
 चतुरोऽंशान् हरेद्विप्रस्त्रीनंशान् क्षत्रियास्तुतः ।
 वैश्यापुत्रोऽङ्गरेद्वांशमंशं शूद्रास्तोऽरेत् ॥
 यद्यपि स्यात्तु सत्पुत्रोऽसत्पुत्रोऽपि वा भवेत् ।
 नादिकं दशमादद्याच्छूद्रापुत्राय धर्मतः ॥
 ब्राह्मणक्षत्रिविष्टां शूद्रापुत्रेण ऋक्थभाक् ।
 यदेवास्य पिता दद्यात्तदेवास्य धनं भवेत् ॥
 समवर्णास्तु ये जराताः सर्वे पुत्रा द्विजन्तानाम् ।
 चत्वारं ज्यायसे दत्त्वा भजेरजितरे समम् ॥
 शूद्रस्य तु सर्वेणैव नान्या भार्या विधीयते ।
 तस्यां जाताः समांशाः स्युर्यदि पुत्रशतं भवेत् ॥
 पुत्रान् द्वादश यानाह नृणां स्वायम्भुवोमनुः ।
 तेषां षड्वन्धुदायादाः षड्दायादवान्धवाः ॥
 औरसः क्षत्रजश्चैव दत्तः क्षत्रिमण्डवच ।
 गूढोत्पन्नोऽपविदश्च दायादा वान्धवाश्च षट् ॥
 कानोनिश्च सहोदश्च क्रीतः पौनर्भवस्तथा ।
 स्वयन्दत्तश्च शूद्रश्च षड्दायादवान्धवाः ॥
 यादृशं फलमाप्नोति कुपुत्रैः सन्तरन् जलम् ।
 तादृशं फलमाप्नोति कुपुत्रैः सन्तरंस्तमः ॥ १५१

यथेकरि रुशिनौ ख्यातामौरसलोवजौ सुतौ ।
 यथ्य यत् पैटकं रिक्थं स तद्गृह्णीत नेतरः ॥ १६९
 एक एवौरसः पुत्रः पित्रास्य वसनः प्रभुः ।
 शेषाणामानुशंसार्थं प्रदद्यात् प्रजीवनम् ॥
 पठन्तु क्षेत्रजसांशं प्रदद्यात् पैटकाडनात् ।
 औरसो विभजन् दायं पित्रां पंचममेव वा ॥
 औरसलोवजौ पुत्रौ पट्रिक्थस्य भागिनौ ।
 दशापरे त कसशीगोत्ररिक्थांशभागिनः ॥
 स्वे क्षेत्रे संस्कृतान्तु स्वयमतपादयेदि यम् ।
 तमौरसं विजानीयात् पत्रं प्रथमकल्पितम् ॥
 यस्तत्पुत्रः प्रमीतस्य क्षेत्रस्य व्याधितस्य वा ।
 स्वधर्मण नियुक्तायां स पत्रः क्षेत्रजः स्मृतः ॥
 माता पिता वा दद्यातां यमद्विः पुत्रमापदि ।
 सदृशं प्रीतिर्भुक्तां स ज्योदत्तिमः सुतः ॥
 सदृशन्तु प्रकुर्व्याद्वयं गुणदोषविचक्षणम् ।
 पुत्रं पुत्रगुणैर्युक्तं स विज्ञेयश्च कृत्विमः ॥
 उत्पद्यते गृहे यस्या न च ज्ञायेत कस्य सः ।
 स गृहे गूढउत्पन्नस्तस्या स्नाद्वयस्य तत्पुत्रः ॥
 मातापितृभ्यामत्सृष्टं तयोरन्यतरेण वा ।
 यं पत्रं परिगृह्णीयादपविडः स उच्यते ॥
 पितृवेषजनि कन्या तु यं पुत्रं जनयेद्ब्रह्मः ।
 तं कानीजं वदेन्नाम्ना वोढुः कन्यासमुद्भवम् ॥
 या गर्भिणी संस्क्रियते ज्ञाताज्ञातापि वा सती ।
 वोढुः स गर्भोभवति सहीद इति चोच्यते ॥ १७३

क्रीणीयाद्वयस्वपत्यार्थं मातापितापितोर्यमन्तिकात् ॥
 स क्रीतकः सुतस्तस्य सदृशोऽसदृशोऽपि वा ॥ १७४
 या पत्या वा परित्यक्ता विधवा वा स्वयेच्छया ।
 उत्पादयेत् पुनर्भूत्वा स पौनर्भव उच्यते ॥
 सा चेदक्षतयोनिः स्यान्नतप्रत्यागतापि वा ।
 पौनर्भवेण भर्ता सा पुनः संस्कारमर्हति ॥
 मातापितृविहीनोयस्यक्तो वा स्यादकारणात् ।
 आत्मानं स्पृश्यादेवस्मै स्वयन्दत्तस्तु स स्मृतः ॥
 यं ब्राह्मणस्तु शूद्रायां कामादुत्पादयेत् सुतम् ।
 स पारयन्नेव श्वस्तस्मात् पारश्वः स्मृतः ॥
 दास्यां वा दासदास्यां वा यः शूद्रस्य सुतोभवेत् ।
 सोऽनुज्ञातो हरेदंशमिति धर्मोऽव्यवस्थितः ॥
 क्षेत्रजादीन् सुतानेतानेकादश यथोदितान् ।
 पुत्रप्रतिनिधीनाहुः क्रियालोपान्मनीषिणः ॥
 य एतेऽभिहिताः पुत्राः प्रसङ्गादन्यबीजजाः ।
 यस्य ते बीजतोजातस्तस्य ते नेतरस्त तु ॥
 भ्रातृणामेकजातानामेकयेत् पुत्रवान् भवेत् ।
 सर्वांस्तांस्तेन पुत्रेण पुत्रिणोमनुरब्रवीत् ॥
 सर्वासामेककपत्नीनामेका चेत् पुत्रीणी भवेत् ।
 सर्वांस्तांस्तेन पुत्रेण प्राह पुत्रवतीर्मनुः ॥
 अयसः अयसोऽभावे पापीयान्त्कथमर्हति ।
 बहवश्चेत्तु सदृशा सर्वे रिक्त्यस्य भागिनः ॥
 न भ्रातरो न पितरः पुत्रा ऋक्यहराः पितुः ।
 पिता हरेद्पुत्रं रिक्त्यं भ्रातर एव च ॥ १७५

तयाणामुदकं कार्यं त्रिषु पिंडः प्रवर्त्तते ।
 चतुर्थः सम्रदातैषां पंचमो नोपपद्यते ॥ १८६
 अनन्तरः सपिंडाद्वयस्तस्य तस्य धनं भवेत् ।
 अतज्जुं सकुल्यः स्यादाचार्यः शिष्यएव वा ॥
 सर्वषामप्यभावे तु ब्राह्मणा रिक्थभागिनः ।
 त्वैविद्याः शुचयो दान्ता स्तयाधर्मो न हीयते ॥
 अहर्ष्यं ब्राह्मणद्वयं राज्ञा नित्यमिति स्थितिः ।
 इतरेषान्तु वर्णानां सर्वाभावे हरेदृपः ॥
 संस्थितस्यानपत्यस्य सगोत्रात् पुत्रमाहरेत् ।
 तत्र यद्वक्तव्यजातं स्यात्तत्तस्मिन् प्रतिपादयेत् ॥
 द्वौ तु यौ विवदेयातां द्वाभ्यां जातौ स्त्रिया धने ।
 तयोर्यद्वयस्य पित्रं सगात्तत् स गृह्णीत नेतरः ॥
 जनन्यां संस्थितायान्तु समं सर्वे सहोदराः ।
 भजेरन्मातृकं रिक्थं भगिन्यश्च सनाभयः ॥
 यास्तासां सार्धं हितरस्तासामपि यथार्हतः ।
 मातामह्या धनात् किञ्चित् प्रदेयं प्रीतिपूर्वकम् ॥
 अथान्यध्यावाह्निकं दत्तञ्च प्रीतिकर्मणि ।
 भ्रातृमातृपितृप्राप्तं षड्विधं स्त्रीधनं स्मृतम् ॥
 अन्वाधेयञ्च यद्वच्च पत्या प्रीतेन चैव यत् ।
 पत्न्यौ जीवति वृत्तायाः प्रजायास्तदनं भवेत् ॥
 ब्राह्मदैवार्वागन्धर्वप्रजापत्येषु यद्वसु ।
 अप्रजायामतीतायां भर्तुरेव तद्दिश्यते ॥
 यत्त्वसगाः सगादनं दत्तं विवाहेष्वासुरादिषु ।
 अप्रजायामतीतायां मातापितृोस्तद्दिश्यते ॥ १८७

स्त्रियान्तु यद्वेदितं पित्रा दत्तं कथंचन ।
 ब्राह्मणी तद्वरेत् कन्या तदपत्यस्य वा भवेत् ॥ १८५
 न निर्हारं स्त्रीयः कुर्युः कुटुम्बाद्बुधस्यगात् ।
 स्वकादपि च वित्तादि स्वस्य भर्तुरनाजया ॥
 पतौ जीवति यः स्त्रीभिरलङ्कारो हृती भवेत् ।
 न तं भजेरन् दायादा भजमानाः पतन्ति ते ॥
 अजुंशौ स्त्रीवपतिता जात्यन्वबधिरौ तथा ।
 उन्मत्तजडमूकाश्च ये च केचिन्निरिन्द्रियाः ॥
 सर्वेषामपि तु न्याय्यं दातुं यत्तथा मनीषिणा ।
 ग्रासाच्छादनमत्यन्तं पतितो ह्यद्वेदयेत् ॥
 यद्यर्थिता तु दारैः स्यात् स्त्रीवादीनां कथंचन ।
 तेषामुतपन्नतन्तूनामपत्यं दावमर्हति ॥
 यत् किञ्चित् पितरि प्रेते धनं ज्येष्ठोऽधिगच्छति ।
 भागो यवीयसां तत्र यदि विद्यानुपालिनः ॥
 अविद्यानान्तु सर्वेषामीहातश्चेदनं भवेत् ।
 समस्तत्र विभागः स्यादपित्रादिति धारणा ॥
 विद्याधनन्तु यद् यस्य तत्तस्यैव धनं भवेत् ।
 मैत्र्यस्तौदाहित्रांचैव ग्राधुपर्किकमेव च ॥
 भ्रातृणां यस्तु नेहेत धनं शक्तः स्वकर्मणा ।
 स निर्भाज्यः स्वकादंशात् किञ्चिदुत्तोपजीवनम् ॥
 अनुपपन्नं पितृद्रव्यं श्रमिण्यदुपार्जयेत् ।
 स्वयमीहितलब्धं तन्नाकामो दातुमर्हति ॥
 पैतृकन्तु पिता द्रव्यमनवाप्तं यदाप्रयात् ।
 ज. तत् पुत्रैर्भजेत् सार्धमकामः स्वयमर्जितम् ॥ २०६

विभक्ता सह जीवन्तो विभजेरन् पुनर्यदि ।
 ह्यस्तत्र विभागः स्याज्जैष्ठं तत्र न विद्यते ॥ २१०
 येषां ज्येष्ठः कनिष्ठोवा हीयेतांशप्रदानतः ।
 म्रियेतान्यतरो वापि तस्य भागो न लुप्यते ॥
 सोदर्या विभजेरस्तं समेत्य सहिता समम् ।
 भ्रातरो ये च संसृष्टा भगिनश्च सनाभयः ॥
 यो ज्येष्ठो विनिकुर्वीत लोभाद्भातृन यवीयसः ।
 सोऽज्येष्ठं स्याद्भागश्च नियन्तव्यश्च राजभिः ॥
 सर्वेऽपि विकर्मस्था नार्हन्ति भ्रातरोधनम् ।
 न चादत्त्वा कनिष्ठेभ्यो ज्येष्ठ कुर्वीत यौतकम् ॥
 भ्रातृणामविभक्तानां यद्युत्थानं भवेत् सह ।
 न पुत्रभारं विषमं पिता दद्यात् कथंचन ॥
 ऊर्ध्वं विभागाज्जातन्तु पितृमेव हरेद्भनम् ।
 संसृष्टास्तेन वा ये स्युर्विभजेत स तैः सह ॥
 अनपत्यस्य पुत्रस्य माता दायमवाप्नुयात् ।
 मातर्यपि च वृत्तायां पितुर्माता हरेद्भनम् ॥
 ऋणे धने च सर्वस्मिन् प्रविभक्ते यथाविधि ।
 पश्चाद्भक्ष्येत यत्किञ्चित् तत्सर्वं समतां नवेत् ॥
 वस्त्रं पत्रमलङ्कारं कृतान्नमुदकं स्त्रियः ।
 योगक्षेमं प्रचारं च न विभाज्यं प्रचक्षते ॥
 अयमुक्तो विभागोऽयः पुत्राणाञ्च क्रियाविधिः ।
 क्रमशः क्षेत्रजादीनां द्युतधर्मान्निबोधत ॥
 द्युतं समाह्वयंचैव राजा राष्ट्रांश्चिवारयेत् ।
 राज्यान्लकरणावेती द्वौ दोषौ प्रथिवीक्षिताम् ॥ २२१

प्रकाशमेतत् तास्कर्यं यद्देवनसमाह्वयौ ।
 तयोर्नित्यं प्रतीघाते नृपतिर्यत्नवान् भवेत् ॥ २२२
 अप्राणिभिर्यत् क्रियते तस्मोके द्युतमुच्यते ।
 प्राणिभिः क्रियते यस्तु स विज्ञेयः समाह्वयः ॥
 द्यूतं समाह्वयंचैव यः कुर्यात् कारयेत् वा ।
 तान् सर्वान् घातयेद्राजा शूद्रांश्च द्विजलिङ्गिनः ॥
 कितवान् कुशिलवान् क्रूरान् पाषण्डस्थान् मानवान् ।
 विकर्मस्थान् क्षौण्डिकांश्च क्षिप्रं निर्वासयेत् पुरात् ॥
 एते राष्ट्रे वर्तमाना राज्ञः प्रच्छन्नतस्कराः ।
 विकर्मक्रियया नित्यं बाधन्ते भद्रिकाः प्रजाः ॥
 द्यूतमेतत् पुराकल्पे दृष्टं वैरकरं महत् ।
 तस्माद्यूतं न सेवेत हास्यार्थमपि बुद्धिमान् ॥
 प्रच्छन्नं वा प्रकाशं वा तन्निषेवेत योनरः ।
 तस्य दण्डविकल्पः स्याद् यथेष्टं नृपतेस्तथा ॥
 क्षत्रविट् शूद्रयोनिस्तु दण्डं दातुमशक्तुवन् ।
 आनुश्रयं कर्मणा गच्छेद्दिप्रो दद्याच्छनैः शनैः ॥
 स्त्रीबालोन्मत्तदण्डानां दरिद्राणाञ्च रोगिणाम् ।
 शिफाविदलरज्ज्वाद्यैर्विदध्यान्नृपतिर्दमम् ॥
 ये नियुक्तास्तु कार्येषु हन्युः कार्याणि कार्यिणाम् ।
 धनोन्नयना पच्यमानास्तान्निस्त्रान् कारयेद्दूषः ॥
 कूटशासनकर्तृंश्च प्रकृतिनाञ्च दूषकान् ।
 स्त्रीबालब्राह्मणप्राञ्च हन्याद्विट्सेविवस्तथा ॥
 लीरितश्चानुशिष्टञ्च यत्र कचन यज्ञवेत् ।
 कृतं तत्तर्गतोविद्यान् तद्भूयोनिवर्त्तयेत् ॥ २२३

अमात्याः प्राङ् विवाकोवा यत् कुर्यः कार्यमन्यथा ।
 तत् स्वयं वृपतिः कुर्यात्तान् सहस्रं च दण्डयेत् ॥ २३४
 ब्रह्महा च सुरापच क्षेयी च गुरुतल्पगः ।
 एते सर्वे पृथक् ज्ञेया महापातकिनो नराः ॥
 चतुर्णामपि चैतेषां प्रायश्चित्तमकुर्वताम् ।
 शारीरं धनसंयुक्तं दंड धर्म्यं प्रकल्पयेत् ॥
 गुरुतल्पे भगः कार्यः सुरापाने सुराध्वजः ।
 स्तेये च श्वपदं कार्यं ब्रह्महण्यशिराः पुमान् ॥
 असभोज्या ह्यसंयाज्या असंपाज्या विवाहिनः ॥
 चरेयुः पृथिवीं क्षीनाः सर्वधर्मबहिर्स्कीर्णः ॥
 ज्ञातिसम्बन्धिभिस्त्वैते त्यक्तव्याः कृतलक्षणाः ॥
 निर्दया निर्नमस्कारास्तस्मिन्नेतनुशासनम् ॥
 प्रायश्चित्तन्तु कुर्वाणाः सर्वे वर्णा यथोदितम् ।
 नांवा राजा जलाटे स्थुर्दाप्यस्तूतमसाहसम् ॥
 आगःसु ब्राह्मणसौम्यं कार्यमिधम साहसः ।
 विवात्योवा भवेद्वाक्कात् सद्व्यः सपरिच्छदः ॥
 दूतरे कृतवन्तस्तु पापान्येतान्यकामतः ।
 सर्वस्वहारमर्हन्ति कामतस्तु प्रवासनम् ॥
 नाददीत वृषः साधुर्महापातकिनो धनम् ।
 आददानस्तु तस्मिन्नात्मेन दोषेण लिप्यते ॥
 अप्सु प्रवेष्ट्य तं दंडं वरुणाद्योपपादयेत् ।
 श्रुतवृत्तोपपन्ने वा ब्राह्मणे प्रतिपादयेत् ॥
 ईशो दंडस्य वरुणो राज्ञां दंडधरो हि सः ।
 ईशः सर्वस्य जगतो ब्राह्मणो वेदपारगः ॥ २३५

यत्नं वर्जयते राजा पापकृद्भगो धनागमम् ।
 तत्तु कालेन जायन्ते मानवा दीर्घजीविनः ॥ : ४६
 निष्पद्यन्ते च शस्त्रानि यथोक्तानि विशां पृथक् ।
 बालाश्च न प्रमीयन्ते विकृतं न च जायते ॥
 ब्राह्मणान् बाधमानस्तु कामादवरवर्णजम् ।
 हन्याच्चित्तैर्वधोपायैरुद्वेजनकरैर्दृष्टः ॥
 यावानवध्यस्य वधे तावान् वध्यस्य मोक्षणे ।
 अधर्मोदृष्टेर्हृष्टो धर्मस्तु विनियच्छतः ॥
 उद्दिष्टोऽयं विस्तरश्चो मिथो विवदमानयोः ।
 अष्टादशसु मार्गेषु व्यवहारस्य निर्णयः ॥
 एवं धर्माणि कार्याणि सम्यक्कुर्वन्नाहीपतिः ।
 देशानलब्धान् लिपसेत लब्धान् च परिपालयेत् ॥
 सम्यङ्निविष्टदेशस्तु कृतदुर्गश्च शाश्वतः ।
 कण्टकोद्धारणैर्नित्यमातिष्ठेद्दयतमुत्तमम् ॥
 रक्षणादार्थवृत्तानां कण्टकानाञ्च शोधनात् ।
 नरेन्द्रास्तिदिवं यान्ति प्रजामालनतत्पराः ॥
 अशासंस्तस्करान् यस्तु बलिं गृह्णाति पार्थिवः ।
 तस्य प्रक्षुध्यते राष्ट्रं स्वर्गाच्च परिहीयते ॥
 निर्भयन्तु भवेत्तस्य राष्ट्रं बाहुबलाश्रितम् ।
 तस्य तद्वर्धते नित्यं सिच्यमानद्वयं दुमः ॥
 द्विविधां स्तस्करान् विद्यात् परद्रव्यापहारकान् ।
 प्रकाशांश्चाप्रकाशांश्च चारचक्षुर्महीपतिः ॥
 प्रकाशवंचकास्तेषां नानापण्योपजीविनः ।
 प्रच्छन्नवंचकास्वेते ये स्तेनाटविकादयः ॥ २५७

॥ तत् क्रोच साश्चोपधिका वञ्चकाः कितवास्तथा ।
 सङ्गलादेशवृत्ताश्च भद्राश्चेक्षयिणैः सह ॥ २५८
 असम्यक्कारिणश्चैव महामावाञ्चित्सकाः ।
 शिल्पोपचारयुक्ताश्च निपुणाः पण्ययोषितः ॥
 एवमादीन् विजानीयात् प्रकाशांल्लोककण्टकान् ।
 निगूढचारिणश्चान्याननार्थानार्थलिङ्गिनः ॥
 नान् विदित्वा सुश्चरितैर्गूढैस्तत्कर्माकारिभिः ।
 चारैश्चानेकसंस्थानैः प्रोत्साद्य वशमानयेत् ॥
 तेषां दोषानभिख्याप्य स्वे स्वे कर्माणि तत्त्वतः ।
 कुर्वीत शासनं राजा सम्यक्सारापराधतः ॥
 न हि दण्डादृते शक्यः कर्तुं पापविनिग्रहः ।
 स्ते नानां पापबुद्धीनां निवृत्तं चरतां क्षितौ ॥
 सभाप्रपापप्रशाला वेशमद्यान्नविक्रयाः ।
 चतुष्पथाश्चेत्यहक्षा समाजाः प्रेक्षणांनि च ॥
 जीर्णोद्यानान्यरण्यानि कारुकावेशनानि च ।
 शून्यानि चाप्यगाराणि वनान्युपवनानि च ॥
 एवमिव घान्नृपोदेशान् गुल्मैः स्थावरजङ्गमैः ।
 तत्स्करप्रतिषेधार्थं चारैश्चाप्यनुचारयेत् ॥
 तत्सहायैरनुगतैर्नानाकर्मप्रवेदिभिः ।
 विद्यादुत्सादयेच्चैव निपुणैः पूर्वतत्स्करैः ॥
 भक्ष्यभोज्यापदेशैश्च ब्राह्मणाणां च दर्शनैः ।
 शौर्यकर्मापदेशैश्च कुर्युस्तेषां समागमम् ॥
 ये तत्र नोपसर्पयुर्मूलप्रणिहिताश्च ये ।
 तान् प्रसह्य वृषो हृत्वात् सभिततातिवाञ्छवान् ॥ २६९

न होद्रेन विना चौरं घातयेद्वामि कोवृषः ।
 यहोदं सोपकरणं घातयेद्विचारयन् ॥ २७०
 ग्रामेष्वपि च ये केचिच्चौराणां भक्तदायकाः ।
 भाण्डावकाशदायैव सर्वांस्तानपि घातयेत् ॥
 राष्ट्रेषु रक्षाधिकृतान् समन्तांश्चैव चोदितान् ।
 अभ्याघातेषु मध्यस्थान् शिष्याच्चौरानिव द्रुतम् ॥
 यस्यापि धर्मसमवात् प्रच्युतो धर्मजीषणः ।
 दंडेनैव तन्मन्योषेत् स्वकादमौढि विच्युतम् ॥
 ग्रामघाते हिताभङ्गे यदि मोषाभिदर्शन ।
 शक्तितो नाभिधावन्तो निर्वासनाः सपरिच्छदाः ॥
 राज्ञः कोषापहर्तृं च प्रतिकूलेषु च स्थितान् ।
 घातयेद्विधिवैदंडैररीणाच्चौपजापकान् ॥
 सन्धिं कृत्वा तु ये चौर्यं रात्रौ कुर्वन्ति तस्कराः ।
 तेषां कृत्वा नृपोहस्तौ तोत्पन्नूले निवेशयेत् ॥
 अङ्गुली ग्रन्थिभेदस्य क्लेदयेत् प्रथमे ग्रहे ।
 द्वितीये हस्तचरणौ तृतीये बध्मर्हति ॥
 अग्निदान् भक्तदांश्चैव तथा शस्त्रावकाशदान् ।
 सन्निधातुं च मोषस्य हन्याच्चौरमिवेश्वरः ॥
 तडागभेदकं हन्यादेषु शुद्धवधेन वा ।
 तद्वापि प्रतिसंस्कृत्यादायस्तूतमसाहसम् ॥
 कोष्ठागारायुधांगारदेवतागारभेदकान् ।
 हस्ताश्वरथहर्तृं च हन्यादेवाऽविचारयन् ॥
 यस्तु पूर्वनिविष्टस्य तडागस्योदकं हरेत् ।
 आगमं वाप्यपां भिन्यात् स दाप्य पूर्वसाहसम् ॥ २७१

समुत्सृजेद्राजमार्गं यत्त्वमेधमनादपि ।
 स द्वौ कार्षापणी दद्यादमेधश्चाथ शोधयेत् ॥ २८२
 आपन्नतोऽथवा दृढो गर्भिणी बालएव वा ।
 परिभाषणमर्हन्ति तंच शोध्यमिति स्थितिः ॥
 पिकित्सकानां सर्वेषां मिथ्याप्रचरतां दमः ।
 अमानुषेषु प्रथमो मानुषेषु तु मध्यमः ॥
 संक्रमध्वजयथीनां प्रतिमानांच भेदकः ।
 प्रतिकुर्याच्च तं सर्वं पंच दद्याच्छतानि च ॥
 अद्रुषितानां द्रव्याणां दूषणे भेदने तथा ।
 मणीनामपवेधे च दंड प्रथमसाहसः ॥
 समैर्हि विषमं यस्तु चरेद्द्वै मूल्यतोऽपि वा ।
 स प्राप्नुयाद्दमं पूवं नरामध्यममेव वा ॥
 वस्त्रनानि च सर्वाणि राजमार्गं निवेशयेत् ।
 दुःखिता यत्र दृश्येरन् विकृताः पापकारिणः ॥
 प्राकारस्य च भेत्तारं परिखाणाच्च पूरकम् ।
 द्वाराणांचैव भङ्क्तारं क्षिप्रमेव प्रवासयेत् ॥
 अभिचारेषु सर्वेषु कर्त्तव्यो द्विशतोदमः ।
 मूलकर्मणि चानाप्तैः क्षत्यासु विविधासु च ॥
 अत्रीज विक्रयीचैव बीजोत्कृष्टन्तथैव च ।
 मर्यादाभेदकश्चैव विकृतं प्राप्नुयाद्दधम् ॥
 सर्वकण्टकपापिष्टं हेमकारन्तु पार्थिवः ।
 प्रवर्त्तमानमन्याये क्तेदयेन्नवशः क्षुरैः ॥
 सोताद्रव्यापहरेण शास्त्राणामौषधस्य च ।
 वासमासाद्य कार्यञ्च राजा दंडं प्रकल्पयेत् ॥ २८३

स्वाम्यामात्यौ पुरं राष्ट्रं कोषदंडौ सुहृत्तथा ।
 सप्त प्रकृतयो ह्येताः सप्ताङ्गं राज्यमुच्यते ॥ २८४
 सप्तानां प्रकृतानान्तु राज्यसप्तासां यथाक्रमम् ।
 पूर्वं पूर्वं गुरुतरं जानीयाद्वासकं महत् ॥
 सप्ताङ्गं ह्येह राज्यस्य विष्टव्यस्य त्रिदंडवत् ।
 अन्योन्यगुणवैशेष्यान् किञ्चिदतिरिच्यते ॥
 तेषु तेषु तु कृत्येषु तत्तदङ्गं विशिष्यते ।
 येन यत् सम्यग्यते कार्यं तत्तन्मिन् श्रेष्ठमुच्यते ॥
 चारणोत्साहयोगेन क्रिययैव च कर्मणाम् ।
 स्वशक्तिं परशक्तिं च नित्यं विद्यान्महीपतिः ॥
 पीडनानि च सर्वाणि व्यसनानि तथैव च ।
 आरभेत ततः कार्यं संचिन्त्य गुरुलाघवम् ॥
 आरभेतैव कर्माणि श्रान्तः श्रान्तः पुनः पुनः ।
 कर्माण्यारभमाणं हि पुरुषं श्रीर्निषेवते ॥
 कृतं त्वेताद्युगंचैव द्वापरं कलिरेव च ।
 राज्ञो वृत्ताणि सर्वाणि राजा हि युगमुच्यते ॥
 कलिः प्रसुप्तो भवति स जाग्रद्द्वापरं युगम् ।
 कर्मस्वप्नद्युतस्त्रेता विचरंस्तु कृतं युगम् ॥
 इन्द्रस्यार्कस्य वायोश्च यमस्य वरुणस्य च ।
 चन्द्रस्याग्नेः पृथिव्याश्च तेजोवृत्तं दृपश्चरेत् ॥
 वार्षिकं चतुरो मासान् यथेन्द्रोऽभिप्रवर्धति ।
 तथाभिवर्षेत् स राष्ट्रं कामैरिन्द्रव्रतं चरन् ॥
 अथौ मासान् यथादित्यस्तोयं हरति रश्मिभिः ।
 तथा हरेत् कुरुं राष्ट्रान्नित्यमर्कव्रतं हि तत् ॥ ३०५

अविश्य सर्वभूतानि यथा चरति मारुतः ।
 तथा चारैः प्रवेष्टव्यं व्रतमेतद्वि मारुतम् ॥ ३०६ ॥
 यथा यमः प्रियद्वेषौ प्राप्तौ काले नियच्छति ।
 तथा राज्ञा नियन्तव्या प्रजास्तद्वि यमव्रतम् ॥
 बरुणेन यथा पाशैर्वद्ध एवाभिदृश्यते ।
 तथा पापान्निगृह्णीयाद्भूतमेतद्वि वारुणम् ॥
 परिपूर्णं यथा चन्द्रं दृष्ट्वा हृथन्ति मानवाः ।
 तथा प्रकृतयो यस्मिन् स चान्द्रव्रतिके वृषः ॥
 प्रतापयुक्तस्तेजस्वी नित्यं स्यात् पापकर्मसु ।
 दुष्टसामन्तहिंसाश्च तदाग्नेयं व्रतं स्मृतम् ॥
 यथा सर्वाणि भूतानि धराधारयते समम् ।
 तथा सर्वाणि भूतानि विभ्रतः पार्थिवं व्रतम् ॥
 एतैरुपायैरप्येष्वेव युक्तो नित्यमतन्द्रितः ।
 स्तेनान् राजा निगृह्णीयात् स्वराष्ट्रे परएव च ॥
 परामप्यापदं प्राप्तो ब्राह्मणाश्च प्रकोपयेत् ।
 ते ह्येनं कुपिता हन्यः सद्यः सवलकाहनम् ॥
 यैः कृतः सर्वभक्ष्योऽग्निरपेयश्च महोदधिः ।
 क्षयी चाप्यायितः सोमः को न नश्येत् प्रकोप्य तान् ॥
 लोकानन्यान्मृजेयुर्लोकपाप्मानांश्च कोपिताः ।
 देवान् कुर्वुरदेवांश्च कः क्षिण्वंस्तान् सष्टधुयात् ॥
 यानुपाश्रित्य तिष्ठन्ति लोका देवाश्च सर्वदा ।
 ब्रह्म चैव धनं येषां को हिंसात्तान् जिजीविषु ॥
 अविदांश्चैव विदांश्च ब्राह्मणो दैवतं महत् ।
 प्रणीतश्चाप्रणीतश्च यथाग्निदैवतं महत् ॥ ३१७ ॥

श्रमज्ञानेष्वपि तेजस्वी पावको नैव दुष्यति ।
 ज्ञयमानश्च यज्ञेषु भूयएवाभिवर्धते ॥ ३१८
 एवं यद्यप्यनिष्टेषु वर्त्तन्ते सर्वकर्मसु ।
 सर्वथा ब्राह्मणाः पूज्याः परमं दैवतं हि तद् ॥
 क्षत्रस्यातिप्रवृत्तस्य ब्राह्मणान् प्रति सर्वशः ।
 ब्रह्मैव सन्नियन्तु स्यात्क्षत्रं हि ब्रह्मसम्भम् ॥
 अद्भ्योऽग्निर्ब्रह्मतः क्षत्रमश्मनो लोहमुत्थितम् ।
 तेषां सर्वव्रगं तेजः स्वासु योनिषु ग्राम्यति ॥
 नाब्रह्म क्षत्रमधोति नाक्षत्वं ब्रह्म वर्धते ।
 ब्रह्म क्षत्वं च सम्पृक्तमिह चक्षुः सुत वर्धते ॥
 दत्त्वा धनन्तु विप्रेभ्यः सर्वदंडसमुत्थितम् ।
 पुत्रे राज्यं समासृज्य कुर्वीत प्रार्थणं रणे ॥
 ह्रवं चरन् सदायुक्तो राजघर्मेषु पार्थिवः ।
 हितेषु चैव लोकस्य सर्वान् भृत्यान्वियोजयेत् ॥
 एषोऽखिलः कर्मविधिरुक्तो राज्ञः सनातनः ।
 इमं कर्म वधिं विद्यात् क्रमशो वैश्यपूद्रयोः ॥
 वैश्यस्तु क्षत्रसंस्कारः कृत्वा दारपरिग्रहम् ।
 वार्त्तायां नित्ययुक्तः स्यात् पशूनांचैव रक्षणे ॥
 प्रजापतिर्हि वैश्याय सृष्ट्वा परिददे पशून् ।
 ब्राह्मणाय च राज्ञे च सर्वाः परिददे प्रजाः ॥
 न च वैश्यस्य कामः स्यान्न रक्षेयं पशूनि हि ।
 वैश्ये चेच्छति नान्येन रक्षितव्याः कथंचन ॥
 मणिमुक्ता प्रजानानां लोहानां तान्त्रयस्य च ।
 शस्त्रानां च रसानां च विद्यादर्घ्यमलाबलम् ॥ ३१९

बीजानामुत्तिविच्च स्यात् चैवदोष गुणस्य च । ३३०
मानयोगं च जानीयात्तत्त्वायोगांश्च सर्वशः ॥
सारासारं च भाषाणां देशानां च गुणागुणम् ।
लाभालाभं च पश्यानां पशूनां परिवर्धनम् ॥
शृङ्गानां च भृतिं विद्याद्वाषाञ्च विविधा वृणाम् ।
द्रव्याणां स्थानयोगांश्च क्वचिक्रवमेव च ॥
धर्मैश्च च द्रव्यवृक्षवृत्तिष्ठे च वृक्ष सुप्तमम् ।
दद्याच्च सर्वभूतानामभयमेव प्रयत्नतः ।
विप्राणां वेदविदुषां गृहस्थानां वंशस्त्रिणाम् ।
शशूपैव तु शूद्रस्य धर्मो नैःश्रेयसः प्ररः ॥
शुचिस्तृक्षष्टशूद्रैर्दुर्वागनष्टदृढतः ।
ब्राह्मणाद्याश्रयोनित्यसुतृक्ष्णं जातिमश्रुते ॥
एषोऽनापदि वर्णानामुक्तः कर्मविधि शुभः ।
आपद्यपि हि वस्तेषां क्रमश्च स्तस्त्रिबोधतः ॥ ३३६

इति मानवे धर्मशास्त्रे शृगुप्रोक्तायां
संहितायामष्टमोऽध्यायः ॥ ७

दशमोऽध्यायः ।

अधीयीरंस्त्रिवर्णाः स्वकर्मस्था द्विजातयः ।
प्रब्रूयाद्ब्राह्मणस्त्वेषां नेतरावित निश्चतः ॥ १
सर्वेषां ब्राह्मणोविद्याहृत्त प्रायान् यथाविधि ।
वैशेष्यात् प्रकृतिश्चैष्ठ्यात् नियमस्य च धारणात् ॥ :

वैशेष्यात् प्रकृतिप्रैष्ठ्यात् नियमस्य च धारणात् ।
 संस्कारस्य विशेषाच्च वर्णानां ब्राह्मणः प्रभुः ॥ १
 ब्राह्मणः क्षत्रियोवैश्यस्त्रयोवर्णा द्विजातयः ।
 चतुर्थ एकाजातिस्तु शूद्रोनास्ति तु पंचमः ॥ ४
 सर्ववर्णेषु तुल्यासु पत्नीवक्षतयोनिषु ।
 आनुलोम्येन सम्भूता जात्या ज्ञेयास्तएव ते ॥ ५
 स्त्रव्यनन्तरजातासु द्विजैरुत्पादितान् सुतान् ।
 सदृशानेव तान् गृह्णीतदोषविगर्हितान् ॥ ६
 अनन्तरासु जातानां विधिरेष सनातनः ।
 होत्रकान्तरासु जतानां घस्यं विद्यादिभं विधिम् ॥ ७
 ब्राह्मणाद्वैश्यकन्यायामम्बहोनाम जायते ।
 निषादः शूद्रकन्यायां यः पारश्व उच्यते ॥ ८
 क्षत्रियाच्छूद्रकन्यायां कुराचारविहारवान् ।
 क्षत्रशूद्रवर्जस्तु कश्चोनाम प्रजायते ॥ ९
 विप्रस्य त्रिषु वर्णेषु नृपतेर्वर्णयोर्द्वयोः ।
 वैश्यस्य वर्णं चैकस्मिन् षडेतेऽपसदाः स्मृता ॥ १०
 क्षत्रियाद्विप्रकन्यायां सुतोभवति जातितः ।
 वैश्यान्मागधवैदेहौ राजविप्राङ्गनासुतौ ॥ ११
 शूद्रादायोगवः क्षत्रा चाण्डालश्चधमो नृणाम् ।
 वैश्यराजन्यविप्रासु जायन्ते वर्णसङ्कराः ॥ १२
 एकान्तरे त्वानूलोम्यादम्बहोयौ यथा स्मृतौ ।
 क्षत्रवैदेहकौ तद्वं प्रातिलोम्येऽपि जन्मनि ॥ १३
 पुत्रा येऽनन्तरस्त्रीजाः क्रमेणोक्ता द्विजन्मनाम् ।
 तानन्तरनान्मस्तु मातृदोषात् प्रचक्षतु ॥ १४

ब्राह्मणादुग्रकन्यायामावृत्तौनाम जायते ।
 आभीरोऽम्बष्ठकन्यायामायोगव्यान्तु धिग्वणः ॥ १५
 आयोगवश्च क्षन्ता च चंडालश्चाधमो वृणाम् ।
 प्रातिलोभ्येन जायन्ते शूद्रादपसंदास्तयः ॥ १६
 वैश्यान्मागधवैदेहौ क्षत्रियात् सत एव तु ।
 प्रतीपमेते जायन्तेऽपरेऽयसदास्तयः ॥ १७
 जातोनिषादाच्छूद्रायां जात्या भवति एकसः ।
 शूद्राज्जातो निषाद्यान्तु स वै कुकुटकः क्षतः ॥ १८
 क्षन्तुर्जातस्तयोग्रायां श्वपाक इति कीर्त्यते ।
 वैदेहकेन त्वम्बष्ठामुत्पन्नो वेण उच्यते ॥ १९
 द्विजातयः सवर्णास्तु जनयन्त्यव्रतास्तु यान् ।
 तान् सावितो परिभ्रष्टान् ब्राह्म्या इति विनिर्दिशेत् ॥ २०
 ब्राह्मणान्तु जायते विप्रात् पापात्मा भूजकण्टकः ।
 आवन्त्यवाटधानौ च पुष्यधः शैख एव च ॥ २१
 भल्लोमलश्च राजन्यात् ब्राह्म्यान्निच्छिविरैव च ।
 नटश्च करणश्चैव खसो द्रविड एव च ॥ २२
 वैश्यान्तु जायते ब्राह्म्यात् सुधन्वाचार्य एव च ।
 काशश्च विजन्मा च मैत्रः स्वात्वत एव च ॥ २३
 व्यभिचारेण वर्णानामवेद्यावेदनेन च ।
 स्वकर्माणां च त्यागेन जायन्ते वर्णसङ्कराः ॥ २४
 सङ्कीर्णयोनयो ये तु प्रतिलोमानुलोमजाः ।
 अन्योन्यव्यतिषक्ताश्च तान् प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥ २५
 सुतो वैदेहकश्चैव चंडालश्च नराधमः ।
 मागधः क्षत्तृजातिश्च तथायोगव एव च ॥ २६

एते षट् सदृशान् वर्णान् जनयन्ति स्वयोनिषु ।
 मातृजात्यां प्रसूयन्ते प्रवरास्तु च योनिषु ॥ २७
 यथा त्रयाणां वर्णानां द्वयोरात्मस्य जायते ।
 आनन्तर्यात् स्वयोन्यान्तु तथा वाह्येऽपि क्रमात् ॥ २८
 ते चापि वाह्यान् सुवहंस्ततोऽप्यधिकदूषितान् ।
 परस्परस्य दारेषु जनयन्ति विगर्हितान् ॥ २९
 यथैव शूद्रो ब्राह्मण्यां वाह्यं जन्तुं प्रसूयते ।
 तथा वाह्यतरं वाह्यश्चातुर्वर्ण्यं प्रसूयते ॥ ३०
 प्रतिकूलं वर्त्तमाना वाह्या वाह्यतरान् पुनः ।
 हीना हीनान् प्रसूयन्ते वर्णान् पञ्चदशैव तु ॥ ३१
 प्रसाधनोपचारब्रह्मदासं दासजीवनम् ।
 सैरिन्ध्रिं वागुरावृत्तिं सूते दस्युरयोगवे ॥ ३२
 मैत्रेयकस्तु वैदेहो माधुकं सम्प्रसूयते ।
 नृन् प्रशंसत्यजस्रं यो घण्टाताडोऽरुणोदये ॥ ३३
 निषादो मार्गवं सूते दाशं नौकर्ण्यजीविनम् ।
 कैवर्त्तमिति यं प्रादुरार्यावर्त्तनिवासिनः ॥ ३४
 षटवस्त्रभृत्सु नारीषु गर्हितावाशनास्तु च ।
 भवन्त्यायोवीष्येते क्षातिहीनाः पृथक् त्रयः ॥ ३५
 कारवरनिषादात्तु चर्मकार प्रसूयते ।
 वैदेहिकादन्धमेदौ वह्निर्ग्राम प्रतिश्रयो ॥ ३६
 चंडालात् पांडुसोपाकस्त्वक्षारव्यवहारवान् ।
 आहिंङिकोनिषादेन वैदेह्यामेव जायते ॥ ३७
 चंडालेन तु सोपाको सुलब्धसनवृत्तिमान् ।
 पुक्त्रस्यां जायते पापः सदा सज्जनगर्हितः ॥ ३८

निषादस्त्री तु चण्डालात् पुत्रमन्त्यावसाविनम् ।
 श्मशानगोचरं सूते बाह्यानामपि गर्हितम् ॥ ३८
 सङ्करे जातयस्वेताः पितृमातृप्रदर्शिताः ।
 प्रच्छन्ना वा प्रकाशा वा वेदितव्याः स्वकर्मभिः ॥ ४०
 सज्जातिजानन्तरजाः षट् सूता द्विजधर्मिणः ।
 शूद्राणान्तु सधर्माणः सर्वोपध्वंसजाः स्मृताः ॥ ४१
 तपोबीजप्रभावैस्तु ते गच्छन्ति युगे युगे ।
 उत्कर्षश्चापकर्षश्च मनुष्येष्विह जन्मतः ॥ ४२
 शनकैस्तु क्रियालोपादिमाः क्षत्रियजातवः ।
 वृषक्षत्वं गता लोके ब्राह्मणादर्शनेन च ॥ ४३
 पौण्ड्रकाक्षौद्रविडः काम्बोजा जवनाः शकाः ।
 पारदापङ्गवाक्षीनाः किराता हरदाः खशाः ॥ ४४
 मुखबाहुरूपजानां या लोके जातयोर्विहः ।
 ज्ञेच्छवाचश्चार्यवाचः सर्वे ते हस्यवः स्मृता ॥ ४५
 ये द्विजानामपसदा ये चापध्वंसजाः स्मृताः ।
 ते निन्दितैर्वर्तते येर्द्विजानामेव कर्मभिः ॥ ४६
 सूतानामश्वसारथ्यमम्बष्ठानां चिकित्सितम् ।
 वैदेहकानां स्त्रीकार्यं मागधानां वणिक्पथः ॥ ४७
 मत्स्यघातो निषादानां त्वष्टृस्वायोगवस्य च ।
 मेदाशूचुश्चुमङ्गूनामारण्यपशुहिंसनम् ॥ ४८
 क्षत्रग्रपुङ्गसान्तु विलौकोबधवन्धनम् ।
 धिग्वणानां चर्मकार्यं वेणानां भाण्डवादनम् ॥ ४९
 चैत्यद्रुमश्मशानेषु शैलेषूपवनेषु च ।
 वसेयुरेते विज्ञाना वर्तयन्तः स्वकर्मभिः ॥ ५०

चंडालश्चपचानान्तु बहिर्गर्भात् प्रतिश्रयः ।
 अपपात्राश्च कर्त्तव्याः धनमेषां श्वगर्द्भम् ॥ ५१
 वासांसि मृतचेलानि भिन्नभांडेषु भोजनम् ।
 कार्णायसमलङ्कारः परिव्रज्या च नित्यशः ॥ ५२
 न तैः समयमन्विच्छेत् पुरुषो धर्ममाचरन् ।
 व्यवहारो मिथस्तेषां विवाहः सदृशैः सङ्ग ॥ ५३
 अन्नमेषां परार्थीनं देवं स्यान्निराजने ।
 रात्रौ न विचरेयुस्ते ग्रामेषु नगरेषु च ॥ ५४
 दिवा चरेयुः कार्यार्थं चिह्निता राजशासनैः ।
 अबाधध्वं शवंचैव निर्हरेयुरिति स्थितिः ॥ ५५
 बध्नांश्च हन्युः सततं यथाशास्त्रं दृष्टाज्जया ।
 बध्यवासांसि गृह्णीयुः शय्याश्चाभरणानि च ॥ ५६
 वर्णापेतमविज्ञातं नरं कलुषयोनिजम् ।
 आर्य्यरूपमिवानार्य्यं कर्मभिः स्वैर्विभावयेत् ॥ ५७
 अनार्य्यता निहुरता क्रूरता निष्क्रियात्मता ।
 पुरुषं व्यञ्जयन्तीह लोके कलुषयोनिजम् ॥ ५८
 पितॄं वा भजते शीलं मानुर्वोभयमेव वा ।
 न कथनं च न दुर्यानिः प्रकृतिं स्वां नियच्छति ॥ ५९
 कुले मुखेऽपि जातस्य यस्य स्याद्दूयोनिसङ्करः ।
 संश्रयत्येव तच्छीलं नरोऽल्पमपि वा बहु ॥ ६०
 यत्र त्वेते परिध्वंसा जायन्ते वर्णादूषकाः ।
 राष्ट्रिकैः सह तद्राष्ट्रं क्षिप्रमेव विनश्यति ॥ ६१
 ब्राह्मणार्थं गवार्थं वा देहत्यागोऽनुपस्कृतः ।
 स्त्रीवालाभ्युपपत्तौ च बाह्यानां सिद्धिकारणम् ॥ ६२

अर्हिसा सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।
 एतं सामासिकं धर्मं चातुर्वर्ण्यं ब्रवीन्मनुः ॥ ६३
 शूद्रायां ब्राह्मणाज्जातः श्रेयसा चेत् प्रजायते ।
 अथेयान् श्रेतसीं जातिं गच्छत्यासप्तमाद्वयुगात् ॥ ६४
 शूद्रो ब्राह्मणतामेति ब्राह्मणश्चैति शदताम् ।
 क्षत्रियाज्जातमेवन्तु विद्याद्वैश्यान्तथैव च ॥ ६५
 अनाथ्यायां समुत्पन्नो ब्राह्मणात् यदृच्छया ।
 ब्राह्मण्यामप्यनार्थ्यान्तु श्रेयस्त्वं केति शब्देत् ॥ ६६
 जातो नार्थ्यामनार्थ्यायामार्थ्यादार्यो भवेद्भूषैः ।
 जातोऽप्यनार्थ्यादार्यायामनार्थ्यद्विति निश्चयः ॥ ६७
 ब्राह्मणभावसंस्कार्यविति धर्मो व्यवस्थितः ।
 वैगुण्याज्जन्मनः पूर्वं उत्तरः प्रतिलोमतः ॥ ६८
 सुवीजं नैव सुक्षेत्रे जातं सम्पद्यते यथा ।
 तथा र्थाज्जात आर्य्यायां सर्वं संस्कारमर्हति ॥ ६९
 बीजमेके प्रशंसन्ति क्षेत्रमन्ये मनीषिणः ।
 बीजक्षेत्रे तथैवान्ये तत्रेयान्तु व्यवस्थितिः ॥ ७०
 अत्रेक्षेत्रे बीजं तत्सृष्टमन्तरैव विनश्यति ।
 अवीजक्रमपि क्षेत्रं केवलं स्थंडिलं भवेत् ॥ ७१
 यस्माद्बीजप्रभावेण तिर्यग्गजा ऋषयोऽभवन् ।
 एजिताश्च प्रशस्ताश्च तस्माद्बीजं प्रशंसते ॥ ७२
 अनार्थ्यमार्थ्यं कर्मणि मार्थ्यं चानार्थ्यकर्मणम् ।
 तस्माद्धार्या ब्रवीद्वाता न समौ नासमाविति ॥ ७३
 ब्राह्मणा ब्रह्मयोनिस्था ये स्वकर्मण्यवस्थिताः ।
 ते सम्यग्पुण्यजीवेशुः परं कर्मणि यथाक्रमम् ॥ ७४

अध्यापनमध्ययनं यजनं याजनन्तथा ।
 दानं प्रतिग्रहश्चैव षट् कर्माण्यग्रजन्मनः ॥ ७५
 यस्मान्तु कर्मणामस्य त्रीणि कर्माणि जीविका ।
 याजनध्यापने चैव विशुद्धाच्च प्रतिग्रहः ॥ ७६
 त्रयो धर्मा निवर्तन्ते ब्राह्मणात् क्षत्रियं प्रति ।
 अध्यापनं याजनं च तृतीयञ्च प्रतिग्रहः ॥ ७७
 वैश्यं प्रति तथैवैते निवर्त्तेरन्निति स्थितिः ।
 ज तौ प्रति हि तान् धर्मान्मनुराह प्रजापतिः ॥ ७८
 यस्मात्क्षत्र्यत्वं क्षत्रस्य वणिक् पशुकृषिर्विशः ।
 साजीवनायै धर्मस्तु दातमध्ययनं यजिः ॥ ७९
 वेदाभ्यासो ब्राह्मणस्य क्षत्रियस्य च रक्षणम् ।
 वार्त्ता कर्मव वैश्यस्य विशिष्टानि स्वकर्मसु ॥ ८०
 सजीवंस्तु यथोक्तेन ब्राह्मणः स्वेन कर्मणा ।
 जीवेत् क्षत्रियधर्मेण स ह्यस्य प्रत्यनन्तरः ॥ ८१
 उभाभ्यामप्यजीवंस्तु कथं स्यादिति चेद्वेत् ।
 कृषिगोरक्षमास्याय जीविद्वैश्यस्य जीविकाम् ॥ ८२
 वैश्यदृष्ट्यापि जीवंस्तु ब्राह्मणः क्षत्रियोऽपि वा ।
 हिंसाप्रायां पराधीनां कृषि यत्नेन वर्जयेत् ॥ ८३
 कृषिं साध्विति मन्यन्ते सा वृत्तिः सद्विगर्हिता ।
 भूमिं भूमिशयाञ्चैव हन्ति काष्ठमयोमुखम् ॥ ८४
 इदन्तु वृत्तिवैकल्यात्त्यजतो धर्मनैपुणम् ।
 विट्पण्यमुद्धृतो हारं विक्रेयं वित्तवहनम् ॥ ८५
 सर्वान्सानपाहंत कृताञ्च तिलैः सह ।
 अश्वमोलवणञ्चैव पशवो ये च मालुघाः ॥ ८६

सर्वं च तान्त्रं रक्तं शाणचीमाविकोनि च ।
 अपि चेत् स्युररक्तानि फलमूले तथोपधी ॥ ८७
 अपः शतं विषं मांसं सोमं गन्धाश्च सर्वशः ।
 क्षीरं क्षौद्रं दधि घृतं तैलं मधु गुडं कुशान् ॥ ८८
 आरण्याश्च पशून् सर्वान् दंष्ट्रिणश्च वधांसि च ।
 मद्यं नीलिं च लाक्षाश्च सर्वाश्चैकशपांस्तथा ॥ ८९
 काममुत्पाद्य क्षथान्तु स्वयमेव कृषीबलः ।
 विक्रीणीत तिलान् शुङ्गान् धर्मार्थमचिन्स्थितान् ॥ ९०
 भोजनाभ्यञ्जनाहानादयदन्वत् कुरुते तिलैः ।
 क्षमिभूतः श्वविष्टायां पितृभिः सह मज्जति ॥ ९१
 सद्यः पतति मांसेन लग्नया लवणेन च ।
 लग्नेन शूद्रीभवति ब्राह्मणः क्षीरविक्रयात् ॥ ९२
 इतरूपान्तु पण्ड्यानां विक्रयादिह कामतः ।
 ब्राह्मणः समरात्रेण वैश्यभावं निवर्त्तति ॥ ९३
 रसा रसैर्निमातव्या नत्वेव लवणं रसेः ।
 कृताकृंचाकृतात्रेण तिला धान्येन तत्समाः ॥ ९४
 जीवेदेतेन राजन्यः सर्वेणाप्यनयं गतः ।
 नत्वेवं ज्यायसीं वृत्तिमभिमन्येत कर्हिचित् ॥ ९५
 योलोभादधमो जात्या जीवेदुत्कृष्टकर्मभिः ।
 तं राजा निर्धनं कृत्वा क्षिप्रमेव प्रवासयेत् ॥ ९६
 धरं स्वधर्मोविगुणो न पारक्यः स्वनुष्ठितः ।
 यरधर्मेण जीवन् हि सद्यः पतति जातितः ॥ ९७
 वैश्योऽजीवन् सधर्मेण शूद्रवृत्त्यापि वर्त्तयेत् ।
 अनाचरन्नकार्याणि निवर्त्तेत च शक्तिमान् ॥ ९८

अशक्तुर्वंस्तु शूयूषांशूदः कर्तुं द्विजमनान् ।
 पुत्रदारात्ययं प्राप्तोजीवेत् कारुककर्मभिः ॥ ८८
 यैः कर्मभिः प्रचरितैः शूयूष्यन्ते द्विजातयः ।
 तानि कारुककर्मणि शिष्यानि विविधानि च ॥ १००
 वैश्यवृत्तिमनातिष्ठन् ब्राह्मणः स्वे पथि स्थितः ।
 अवृत्तिकर्षितः सीदन्निमं धर्मं समाचरेत् ॥ १०१
 सर्वतः प्रतिगृह्णीयाद्वाह्यस्वनयं गतः ।
 यवित्वं दुष्यतीत्येतत् धर्मतो नोपपद्यते ॥ १०२
 नाध्यापनादयाजनाद्वा गर्हिताद्वा प्रतिग्रहात् ।
 दोषो भवति विप्राणां ज्वलनाम्बु समाहि ते ॥ १०३
 जीवितात्ययमापन्नो यो न्नमस्ति यतस्ततः ।
 आकाशमिव पद्मेन न स पापेन लिप्यते ॥ १०४
 अजीगर्तः सुतं हन्तुमुपासपद्वुसुक्षितः ।
 न चालिष्यत पापेन क्षुत्प्रतीकारमाचरन् ॥ १०५
 श्वमांसमिच्छन्नार्त्तोऽस्तु धर्माधर्मविचक्षणः ।
 प्राणानां परिरक्षार्थं वामदेवो न लिप्तवान् ॥ १०६
 भरद्वाजः क्षुधात्तस्तु सपुत्रो विजने वने ।
 बह्वीर्णाः प्रतिजग्राह वृधोस्तृष्णो मृदातपाः ॥ १०७
 क्षुधात्तश्चात्तुमभ्यागादिश्वामितः श्वजाघनीम् ।
 चण्डालहस्तादादाय धर्माधर्मविचक्षणः ॥ १०८
 प्रतिग्रहादयाजनाद्वा तथैवाध्यापनादपि ।
 प्रतिग्रहः प्रत्यवरः प्रेत्य विप्रस्य गर्हितः ॥ १०९
 याजनाध्यापने नित्यं क्रियेते संस्तुतात्मनाम् ।
 प्रतिग्रहस्तु क्रियते शूद्रादप्यन्यजन्मनः ॥ ११०

अपहोमैरपेत्थ नो याजनाध्यापनः कृतम् ।
 प्रतिग्रहनिमित्तन्तु त्यागेन तपसैव च ॥ १११
 शिलोच्छ्रमप्याददीत विप्रोऽजीवन् यतस्ततः ।
 प्रतिग्रहाच्छ्रितः श्रेयांस्ततोऽप्युच्छ्रितः प्रशस्यते ॥ ११२
 सौदृग्निः कुप्यमिच्छद्भिर्जनं वा पृथिवीपतिः ।
 याच्यः स्यात् स्नातकैर्विप्रैरदित्संस्थ्यागमर्हति ॥ ११३
 अकृतं च कृतात् जेताज्ञौरजाविकमेव च ।
 हिरण्यं धान्यमन्नञ्च पूर्वं पूर्वमदोषवत् ॥ ११४
 सप्त वित्तागमा धर्म्या दायोलाभः क्रयोजयः ।
 प्रयोगः कर्मयोगश्च सत्प्रतिग्रह एव च ॥ ११५
 विद्या शिल्पं भृतिः सेवा गोरक्ष्यं विपणिः क्षपिः ।
 भृतिभैक्ष्यां कुसीदं च दश जीवनहेतवः ॥ ११६
 ब्राह्मणः क्षत्रियोवापि वृद्धिं नैव प्रयोजयेत् ।
 कामन्तु खलु धर्मार्थं दद्यात् पापीयसेऽल्पिकाम् ॥ ११७
 चतुर्थमाददानोऽपि क्षत्रियो भागमापदि ।
 प्रजारक्षन् परं शक्त्या किल्बिषात् प्रतिमुच्यते ॥ ११८
 स्वधर्मीविजयस्तस्य नाहवे स्यात् पराशुखः ।
 शस्त्रेण वैश्यावक्षित्वा धर्म्यमाहरयेद्बलिम् ॥ ११९
 धान्येऽष्टमं विशां शुल्कं विशं कार्पाषण्यावरम् ।
 कर्मापकरणाः शूद्राः कारवः शिल्पिनस्तथा ॥ १२०
 शूद्रस्तु वृत्तिमाकङ्क्षेत् क्षत्रमाराधयेद्दयदि ।
 धनिनं वाप्युपाराध्य वैश्यं शूद्रोजिजीविषेत् ॥ १२१
 स्वर्गार्थमुभयार्थं वा विप्रानाराधयेत्तु सः ।

जात-ब्राह्मणशब्दस्य सा ह्यस्य कृतकत्वता ॥ १२२
 विप्रसेवैव शूद्रस्य विशिष्टं कर्म कीर्त्यते ।
 यदतोऽन्यच्च कुरुते तद्व्यत्यस्य निष्फलम् ॥ १२३
 प्रकल्प्या तस्य तैर्दृष्टिः स्वकुटुम्बाद् यथार्हतः ।
 शक्तिंचावेक्ष्य दाक्ष्यंच भृत्यानांच परिग्रहम् ॥ १२४
 उच्छिष्टमन्नं दातव्यं जीर्णानि वसनानि च ।
 पुलाकासैव धान्यानां जीर्णाश्चैव परिच्छेदाः ॥ १२५
 न शूद्रे पातकं किंचिन्न च संस्कारमर्हति ।
 नास्याधिकारो धर्मोऽस्ति न धर्मात् प्रतिषेधनम् ॥ १२६
 धर्मसंवत्सु धर्मज्ञाः सतां वृत्तिमनुष्ठिताः ।
 मन्त्रवर्जं न दूष्यन्ति प्रशंसां प्राप्नुवन्ति च ॥ १२७
 यथा यथा हि सदृत्तमातिष्ठत्यनसूयकः ।
 तथा तथेमंचामुंच लोकं प्राप्नोत्यनिन्दितः ॥ १२८
 शक्तेनापि हि शूरेण न कार्यो धनसंचयः ।
 शूद्रो हि धनमासाद्य ब्राह्मणानेव बाधते ॥ १२९
 एते च शुर्णा वर्णानामापद्धर्माः प्रकीर्त्तिताः ।
 यान् सम्यगनुतिष्ठन्तो व्रजन्ति परमां गतिम् ॥ १३०
 एष धर्मविधिः कृत्स्नश्चातुर्वर्ण्यस्य कीर्तितः ।
 अतः परं प्रवक्ष्यामि प्रायश्चित्तविधिं शुभम् ॥ १३१

इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां
 संहिताया दशमोऽध्यायः ॥ १०

एकादशोऽध्यायः ।

ज्ञानान्निकं यक्षमाणमध्वगं सर्ववेदसम् ।
 गुर्वथं पितृमात्रथं स्वाध्यायार्थुपतापिनः ॥ १
 नवैतान् ज्ञानकान् विद्याब्राह्मणान् धर्मभिक्षुकान् ।
 निःस्त्रेभ्यो देयमेतेभ्यो दानं विद्याविशेषतः ॥ २
 एतेभ्यो हि द्विजाग्र्येभ्यो देयमन्नं सदक्षिणाम् ।
 इतरेभ्यो बहिर्वेदि कृतान्नं देयमुच्यते ॥ ३
 सर्वरत्नानि राजा तु यथाहं प्रतिपादयेत् ।
 ब्राह्मणान् वेदविदुषो यज्ञार्थं चैव दक्षिणाम् ॥ ४
 कृतदारोऽपरान् दारान् भिक्षित्वा योऽधिगच्छति ।
 इतिमात्रं फलं तस्य द्रव्यदातुस्तु सन्ततिः ॥ ५
 धनानि तु यथा शक्ति विप्रेषु प्रतिपादयेत् ।
 वेदवित्पु विविक्तेषु प्रेत्य स्वर्गं समश्नुते ॥ ६
 यस्य त्रैवार्षिकं भक्तं पर्याप्तं भृत्यवृत्तये ।
 अधिकं वापि विद्येत स सोमं पातुमर्हति ॥ ७
 अतः स्वल्पीयसि द्रव्ये यः सोमं पिबति द्विजः ।
 स पीतसोमपूर्वोऽपि न तस्याप्नोति तत्फलम् ॥ ८
 शक्तः परजने दाता स्वजने दुःखजीविनि ।
 मध्वापातो विषाखादः स धर्मप्रतिरूपकः ॥ ९
 भृत्यानामुपरोधेन यत् करोत्यौर्द्ध्वदेहिकम् ।
 तद्भवत्यसुखोदकं जीवतश्च मृतस्य च ॥ १०

यस्तत्रैत् प्रतिरुद्धः स्यादेकेनाङ्गेन यज्वनः ।
 ब्राह्मणस्य विशेषेण धार्मिके सति राजानि ॥ ११
 यो वैश्यः स्याद्बहुपशुर्हनिक्कतुरसोमपः ।
 कुटुम्बात्तस्य तद्व्यमाहरेद्वयज्ञसिद्धये ॥ १२
 आहरेत्क्षीणि वा द्वे वा कामं शूद्रस्य वेश्मनः ।
 न हि शूद्रस्य यज्ञेषु कश्चिदस्ति परिग्रहः ॥ १३
 योऽनाहिताग्निः शतगुरयज्वा च सहस्रगुः ।
 तथोरपि कुटुम्बाभ्यामाहरेदविचारयन् ॥ १४
 आदाननित्याचादात्तुराहरेदप्रयच्छतः ।
 तथा यशोऽस्य प्रथते धर्मश्चैव प्रवर्द्धते ॥ १५
 तथैव सप्तमे भक्ते भक्तानि षडन्यता ।
 अश्वस्तनविधानेन हर्त्तव्यं हीनकर्मणः ॥ १६
 खलात् क्षेत्वाद्गाराद्वा यतोवाप्युपलभ्यते ।
 आत्मातव्यं तु तत्तस्मै पृच्छते यदि पृच्छति ॥ १७
 ब्राह्मणस्त्वं न हर्त्तव्यं क्षत्रियेण कदाचन ।
 दस्युनिष्क्रिययोस्तु स्वमजीवन् हर्त्तुमर्हति ॥ १८
 योऽसाधुभ्योऽर्थमादाय साधुभ्यः संप्रयच्छति ।
 स कृत्वा प्रवमात्मानं सन्तारयति तावुभौ ॥ १९
 यदनं यज्ञशीलानां देवस्त्वं तद्विदुर्मुधाः ।
 अयज्वनान्तु यद्वित्तमासुरस्त्वं तदुच्यते ॥ २०
 न तस्मिन् धारयेद्दण्डं धार्मिकः पृथिवीपतिः ।
 क्षत्रियस्य हि बालिश्याद्ब्राह्मणः सीदति क्षुधा ॥ २१
 तस्य भृत्यजनं ज्ञात्वा स्फुटुम्बान्महीपतिः ।
 सुतशीले च विज्ञाय दत्तिं धर्म्यां प्रकल्पयेत् ॥ २२

कल्पयित्वाऽस्य वृत्तिं च रक्षेदेनं समन्ततः ।
 राजा हि धर्मघट्भागं तस्मात् प्राप्नोति रक्षितात् ॥ २३
 न यज्ञार्थं धनं शूद्रादिप्रोभिद्येत कर्हिचित् ।
 यजमानो हि भिक्षित्वा चाच्छालः प्रेत्य जायते ॥ २४
 यज्ञस्य मर्थं भिक्षित्वा यो न सर्वं प्रयच्छति ।
 स याति भासतां विप्रः, काकतां वा शतं समाः ॥ २५
 देवस्त्वं ब्राह्मणस्त्वं वा लोभेनोपहिनस्ति यः ।
 स पापात्मा परे लोके मृध्नोच्छिष्टेन जीवति ॥ २६
 द्रुष्टिं वैश्वानरो नित्यं निर्वपेद्दृष्ट्यर्थे ।
 क्लृप्तानां पशुसोमानां निष्कृत्यर्थमसम्भवे ॥ २७
 आपत्कल्पेन यो धर्मं कुरुतेऽनापदि द्विजः ।
 स नाप्नोति फलं तस्य परत्वेति विचारितम् ॥ २८
 विश्वैश्च देवैः साध्यैश्च ब्राह्मणैश्च महर्षिभिः ।
 आपत्सु मरणाङ्गीतैर्विधेः प्रतिनिधिः कृतः ॥ २९
 प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्त्तते ।
 न साम्प्रदायिकं तस्य दुर्मतेर्विद्यते फलम् ॥ ३०
 न ब्राह्मणो वेदयेत् किञ्चिद्राजनि धर्मवित् ।
 स्ववीर्य्यैव तान् शिष्यान्मानवानपकारिणः ॥ ३१
 स्ववीर्याद्राजवीर्याच्च स्ववीर्य्यं बलवत्तरम् ।
 तस्मात् स्त्रेनैव वीर्य्येण निगृह्णीयादरीन् द्विजः ॥ ३२
 श्रुतोरथर्वाङ्गिरसीः कुर्यादित्यविचारयन् ।
 वाक्शस्त्रं वै ब्राह्मणस्य तेन हन्यादरीन् द्विजः ॥ ३३
 क्षत्रियो वाहुवीर्य्येण तरेदापदमात्मनः ।
 धनेन वैश्यश्चूडौ तु जपहोमैर्द्विजोत्तमः ॥ ३४

विधाता शासिता वक्ता मैत्रीब्राह्मणउच्यते ।
 तस्मै नाकुशलं ब्रुयान्न शुष्कं गिरमीरयेत् ॥ ३५
 न वै कन्या न यूवतीर्नाल्पविद्यो न बालिशः ।
 होता स्यादग्निहोत्रस्य नार्त्ता न संस्कृतस्तथा ॥ ३६
 नरके हि पतन्त्येते जुह्वतः स च यस्य तत् ।
 तस्माद्वै तानकुशलो होता स्याद्देवपारगः ॥ ३७
 प्राजापत्यमदत्त्वाश्वमग्न्याधेयस्य दक्षिणाम् ।
 अनाहितप्रग्निर्भवति ब्राह्मणोविभवे सति ॥ ३८
 पुण्यान्यन्यानि कुर्वीत अहधानो जतेन्द्रियः ।
 न त्वल्पदक्षिणैर्यज्ञैर्यजेतेह कथंचन ॥ ३९
 इन्द्रियाणि यशः स्वर्गमायुः कीर्त्तिं प्रजाः पशून् ।
 हन्यल्पदक्षिणो यज्ञस्तस्मान्नाल्पधनो यजेत् ॥ ४०
 अग्निहोत्रापविध्याग्नीन् ब्राह्मणः कामकारतः ।
 चान्द्रायणं चरेन्नासं वीरहत्यासमं हि तत् ॥ ४१
 ये शूद्रादधिगम्यार्थमग्निहोत्रमुपासते ।
 ऋत्विजस्ते हि शूद्राणां ब्रह्मवादिषु गर्हिताः ॥ ४२
 तेषां सततमन्नानां वृषलाग्न्युपसेविजाम् ।
 पदा मस्तकमाक्रम्य दाता दुर्गाणि सन्तरेत् ॥ ४३
 अकुर्वन् विहितं कर्म निन्दितं च समाचरन् ।
 प्रसजंश्चेन्द्रियार्थेषु प्रायश्चित्तीयते नरः ॥ ४४
 अकामतः कृते पापे प्रायश्चित्तं विदुर्बुधाः ।
 कामकारकृतेऽप्याहुरेके श्रुतिनिदर्शनात् ॥ ४५
 अकामतः कृतं पापं वेदाभ्यासेन शुद्धयति ।
 कामतस्तु कृतं मोहात् प्रायश्चित्तैः पृथग्विधैः ॥ ४६

प्रायश्चित्तीकृतां प्राप्य दैवात् पूर्वकृतेन वा ।
 न संसर्गं व्रजेत् सद्भिः प्रायश्चित्तेऽकृते द्विजः ॥ ४७
 द्रुह दुश्चरितैः केचित् केचित् पूर्वकृतैस्तथा ।
 प्राप्नुवन्ति दुरात्मानो नरा रूपविपर्ययम् ॥ ४८
 सुवर्णचौरः कौनख्यं सुरापः श्यावदन्तताम् ।
 ब्रह्महा क्षयरोगित्वं दौर्धर्मं गुरुतल्पगः ॥ ४९
 पिशुनः पौतिनासिक्यं सूचकः पूतिवह्मताम् ।
 धान्यचौरोऽङ्गहीनत्वमातिरेक्यन्तु मिश्रकः ॥ ५०
 अन्नहर्ता मयावित्तं मौख्यं वागपहारकः ।
 वस्त्रापहारकः श्वैर्त्वं पङ्क्तुतामश्वहारकः ॥ ५१
 दीपहर्ता भवेदन्धः कानो निर्वापको भवेत् ।
 हिंसका व्याधिभूयस्त्व स्त्रीतोऽन्यस्त्राग्निमर्षकः ॥ ५२
 एवं कर्मविशेषेण जायन्ते सद्भिर्गर्हिताः ।
 जडसूकान्धबधिरा विकृताकृतवस्तथा ॥ ५३
 चरितव्यमतो नित्यं प्रायश्चित्तं विशुद्धये ।
 निन्द्यैर्हि लक्ष्यैर्युक्ता जायन्तेऽनिष्कृतैर्मनसः ॥ ५४
 ब्रह्महत्या सुरापानं स्त्रेयं गुर्वङ्गनागमः ।
 महान्ति घातकान्याहः संसर्गश्चायि तैः सह ॥ ५५
 अवृतं च समुत्कर्षं राजगामिच पैशुनम् ।
 गुरोश्चालीकनिर्वन्धः समानि ब्रह्महत्यया ॥ ५६
 ब्रह्मोज्झता वेदनिन्दा कीटसाध्यं सुहृद्वधः ।
 गर्हितानाद्यवोर्जग्धिः सुरापानसमानि षट् ॥ ५७
 निक्षेप त्यापहरणं नराश्वरजतस्य च ।
 भुमिवज्रमणीनां च रुक्मस्त्रेयसमं स्मृतम् ॥ ५८

रेतःसेकः स्वयोनीषु कुमारीष्वन्यजासु च ।
 सख्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु गुरुतल्पसमं विदुः ॥ ५८
 गोवधोऽयान्यसंयाज्यपारदार्यात्मविक्रयः ।
 गुरुमगदपित्यागः स्वाध्यायान्योः सुतस्य च ॥ ५९
 परिवित्तितानुजेनोढे परिवेदनमेव च ।
 तयोर्दानं च कन्यायास्तयोरेव च याजनम् ॥ ६०
 कन्याया दूषणं चैव वार्द्ध्यं व्रतलोपनम् ।
 वाङ्मारासुदाराणामपत्यस्य च विक्रयः ॥ ६१
 ब्राह्मताबान्धवत्यागो भृत्याध्यापनमेव च ।
 भृताच्चाध्ययनादानमप्यण्यानां च विक्रयः ॥ ६२
 सर्वाङ्गरेष्वधीकारोमहायन्त्रप्रवर्त्तनम् ।
 हिंसोषधीनां स्त्रियाजौवोऽभिचारोमूलकर्म च ॥ ६३
 इन्धनार्थमशुष्काणां द्रुमाणामवपातनम् ।
 आत्मार्थं च क्रियारम्भोनिन्दिताच्चादनं तथ्य ॥ ६४
 अनाहिताग्निता स्त्रेयवृत्तानामनपक्रिया ।
 असञ्ज्ञास्त्राधिगमनं कौशील्यस्य च क्रिया ॥ ६५
 धान्यकुप्यपशुस्तेयं मदपस्त्रीनिषेवणम् ।
 स्त्रीशूद्रविदूचत्ववधो नास्तिक्यं चोपपातकम् ॥ ६६
 ब्राह्मणस्य रुजः कृत्या प्रातिरन्नेयमद्ययोः ।
 जैह्वं च मैथुनं पुंसि जातिभ्रंशकरं स्मृतम् ॥ ६७
 खराश्वोद्वृग्विभानामाजाविकवधस्तथा ।
 सङ्करीकरणं ज्ञेयं मीनाहिमहिषस्य च ॥ ६८
 निन्दितेभ्यो धनादानं बाणिज्यं शूद्रसेवनम् ।
 अपात्रीकरणं ज्ञेयमसत्यस्य च भाषणम् ॥ ७०

क्षामिकोटवयोहत्या मद्यसंस्पृष्टभोजनम् ।
 फलैवः कुसुमस्तेयमधैर्यं च मलावहम् ॥ ७१
 एतान्येनांसि सर्वाणि यथोक्तानि पृथक् पृथक् ।
 यैर्वैर्व्रतैरपोक्तान्ते तानि सम्यङ्बोधत ॥ ७२
 ब्रह्महा द्वादश समा कुटीं कृत्वा वने वसेत् ।
 भैक्ष्याश्यात्मविशुद्ध्यर्थं कृत्वा श्वशिरोध्वजम् ॥ ७३
 लक्ष्यं शस्त्रभृतां वा स्याद्विदुषामिच्छयात्मनः ।
 ग्रास्येदात्मानमग्नौ वा समिद्धे तिरवाक्शिराः ॥ ७४
 यजेत वाश्वमेधेन स्वर्जिता गो सवेन वा ।
 अभिजिह्विष्वजिङ्गां वा चित्ताग्निष्टृतापि वा ॥ ७५
 जपन् वान्यतमं वेदं धोजनानां शतं व्रजेत् ।
 ब्रह्महत्यापनोदाय मितभुङ्गनियतेन्द्रियः ॥ ७६
 सर्वस्वं वेदविदुषे ब्राह्मणायोपपादयेत् ।
 धनं वा जीवनायालं गृहं वा सपरिच्छदम् ॥ ७७
 हविष्यभुग् वानुसरेत् प्रतिश्रोतः सरस्वतीम् ।
 जपेद्वा नियताहारस्त्रिवै वेदस्य संहिताम् ॥ ७८
 कृतवापनोनिवसेद्दूशामान्ते गोव्रजेऽपि वा ।
 आश्रमे वृक्षमूले वा गोब्राह्मणार्हिते रतः ॥ ७९
 ब्राह्मणार्थं गवार्थं वा सद्यः प्राणान् परित्यजन् ।
 मुच्यते ब्रह्महत्याया गोसा गोब्राह्मणस्य च ॥ ८०
 क्षावरं प्रतियोदा वा सर्वस्वमवजित्य वा ।
 विप्रस्य तन्निमित्ते वा प्राणलाभे विमुच्यते ॥ ८१
 एवं दृढव्रतोनित्यं ब्रह्मचारी समाहितः ।
 समाप्ते द्वादशे वर्षे ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥ ८२

धिष्ठा वा भूमिदेवानां नरदेवसमागमे ।
 स्वमेनोऽवशृणुतातो हयमेधे विमुच्यते ॥ ८३
 धर्मस्य ब्राह्मणोमूलमग्रं राजन्यञ्च्यते ।
 तस्मात् समागमे तेषामेनोविख्याप्य शृण्वति ॥ ८४
 ब्राह्मणः सभवेनैव देवानामपि दैवतम् ।
 प्रमाणं चैव लोकस्य ब्रह्मात्रैव हि कारणम् ॥ ८५
 तेषां वेदविदोब्रूयुस्त्वयोऽप्येनः सु निष्कृतिम् ।
 सा तेषां पावनाय स्यात् पवित्रं विदुषां हि वाक् ॥ ८६
 अतोऽन्यतममास्थाय विधिं विप्रः समाहितः ।
 ब्रह्महत्याकृतं पापं व्यपोहत्यात्मवन्तया ॥ ८७
 हत्वा गर्भमविज्ञातमेतदेव व्रतंचरेत् ।
 राजन्यवैश्यौ चेजानावात्रेयीमेव च स्त्रियम् ॥ ८८
 उक्त्वा चैवावृतं साक्ष्ये प्रतिरुध्य गुरुं तथा ।
 अपहृत्य च निःक्षेपं कृत्वा च स्त्रीसुहृद्बन्धम् ॥ ८९
 दूयं विशुद्धिरुदिता प्रमाथ्याकामतोद्विजम् ।
 कामतोब्राह्मणवधे निष्कृतिर्नविधीयते ॥ ९०
 सुरां पीत्वा द्विजोमोहादग्निवर्णां सुरां पिबेत् ।
 तथा स्वकाये निर्दग्धे मुच्यते किल्बिषात्ततः । ९१
 गोभूत्रमग्निवर्णं वा पिबेदुदकमेव वा ।
 पयोघृतं वा मर्यान्नोश्नद्वद्रसमेव वा ॥ ९२
 कणान् वा भक्षयेद्दं पिण्याकं वा सर्वाग्निश्वि ।
 सुरापानापतुत्यर्थं बालावासा जटी ध्वजौ ॥ ९३
 सुरा वै मलमन्त्रानां पाप्मा च मलमुच्यते ।
 तन्माद्ब्राह्मणराजन्यो वैश्यश्च न सुरां पिबेत् ॥ ९४

गौडी पैट्टी च माध्वी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा ।
 यथैवैका तथा सर्वा न पातव्या द्विजोत्तमैः ॥ ८५
 यक्षरक्षःपिशाचाच्च मद्यं मांसं सुरासवम् ।
 तद्वाह्येन नात्तव्यं देवानामश्रुता हविः ॥ ८६
 अमेध्ये वा पतेन्मत्तो वैदिकं वाप्यदाहरेद् ।
 अकार्यमन्यं कुर्याद्वा ब्राह्मणो मदमोहतः ॥ ८७
 यत्तु कायगतं ब्रह्म मद्येनाप्लाष्यते स्रक्तम् ।
 तत्राप्यपैति ब्राह्मण्यं शूद्रत्वं च स गच्छति ॥
 एषा विचित्राभिहिता सुरापानस्य निष्कृतिः ।
 अतर्जुं प्रवक्ष्यामि सुवर्णस्तेयनिष्कृतिम् ॥ ८८
 सुवर्णस्तेयकृद्दिप्रो राजानसभिगम्य तु ।
 स्वकर्म ख्यापयन् ब्रूयान्म भवानानुशास्त्विति ॥ १००
 गृहीत्वा मुषलं राजा सज्जह्यात्तु तं स्वयम् ।
 बधेन श्रूयति स्तेनो ब्राह्मणस्तपसैव तु ॥ १०१
 तपसापनुनुत्सस्तु सुवर्णस्तेयकं मलम् ।
 चीरवासा द्विजोऽरण्ये चरेद्ब्रह्महणोव्रतम् ॥ १०२
 एतेर्व्रतैरपोहेत पापं स्तेयकृतं द्विजः ।
 गुरुस्त्रीगमनीयन्तु व्रतैरेभिरपानुदेत् ॥ १०३
 गुरुतत्प्राभिभाष्यै नस्तप्तं स्वप्यादयोमये ।
 सुस्त्रीं ज्वलन्तीं स्नाश्विष्यत्युना स विशुध्यति ॥ १०४
 स्वयं वा शिशुरवप्यावुत्कृत्याधाय चाक्षसौ ।
 नैर्ऋतीं दिशमातिष्ठेदानिपातादजिह्मणः ॥ १०५
 खट्वाङ्गी चीरवासा वा शम्भुलो विजने वने ।
 प्राजापत्यचरेत् कच्छमन्त्रमेकं समाहितः ॥ १०६

चान्द्रायणं वा त्रीन्मासानभ्यस्ये नियतेन्द्रियः ।
 हविष्येण यवाग्वा वा गुरुतस्यापनुत्तये ॥ १०७
 एतैर्व्रतैरपोहेयुर्महापातकिनो मलम् ।
 उपपातकिनस्त्वेषमेभिर्ब्रानाविधैर्व्रतैः ॥ १०८
 उपपातकसंयुक्तो गोघ्नो मासं यवान् पिवेत् ।
 दहतवापो वसेद्गोष्ठे चर्मणा तेन संवृतः ॥ १०९
 चतुर्थकालमग्नीयादक्षारलवणं मितम् ।
 गोमूत्रेण चनेत् स्नानं द्वौ मासौ नियतेन्द्रियः ॥ ११०
 दिवानुगच्छेद्गोस्तास्तु तिष्ठन्मूर्ध्नि रजः पिवेत् ।
 शुश्रूषित्वा नमस्कृत्य रात्रौ वीरासनं वसेत् ॥ १११
 तिष्ठन्तीष्वनुलिङ्ग्येत्तु व्रजन्तीष्वप्यनुव्रजेत् ।
 आसीनास्तु तथासीनो नियतो वीतमत्सरः ॥ ११२
 आतुरामभिग्रस्तां वा चौरव्याघ्रादिभिर्भयैः ।
 पतितां पङ्कलग्नां वा सर्वापायैर्विमोचयेत् ॥ ११३
 उष्णं वर्षति शीते वा मारुते वाति वा भयम् ।
 न कुर्वीतात्मनश्चाणं गोरक्षत्वा तु शक्तितः ॥ ११४
 आत्मनो यदि वान्धेष्वां गृहं क्षेत्वेऽथवा खले ।
 भक्षयन्तीं न कथयेत् पिवन्तश्चैव वत्सकम् ॥ ११५
 अनेन विधिना यस्तु गोघ्नो गामनुगच्छति ।
 स गोहत्याकृतं पापं त्रिभिर्मासैर्व्यपोहति ॥ ११६
 वृषभैकादशा गाश्च दद्यात् सुचरितव्रतः ।
 अविद्यमाने सर्वस्वं वेदविद्वगो निवेदयेत् ॥ ११७
 एतदेव व्रतं कुर्युरुपपातकिनो द्विजाः ।
 अथकोर्णिवर्जं शुद्धयथं चान्द्रायणमथापि वा ॥ ११८

अथकीर्णो तु काणेन गर्दभेन चतुष्पदे ।
 पाकयज्ञविधानेन यजेत निऋतिं निशि ॥ ११८
 हुत्वाग्नी विधिवद्बोमान्ततश्च समेत्यृचा ।
 वातेन्द्रगुहवङ्गीनां जुह्यात् सर्पिषाहुतीः ॥ १२०
 कामतो रेतसः सेकं व्रतस्थस्य द्विजन्मनः ।
 अतिक्रमं व्रत स्याद्दुर्धर्मज्ञा ब्रह्मवादिनः ॥ १२१
 भारुतं पुरुहूतं च गुरुं पावकमेव च ।
 चतुरो व्रतिनोऽभ्येति ब्राह्मं तेजोऽवकीर्णिवः ॥ १२२
 एतस्मिन्नेनसि प्राप्तो वसित्वा गर्दभाजिनम् ।
 सप्तागारांचरेद्भैक्ष्यं स्वकर्म परिकीर्त्तयन् ॥ १२३
 तेभ्योलब्धेन भैक्ष्येण वर्त्तयन्नेककालिकम् ।
 उपसृष्टं क्षिपवणं तद्धेन स विशृणोति ॥ १२४
 जातिभ्रंशकरं कर्म ह्यतान्यतममिच्छया ।
 चरेत् सान्तपनं शृङ्खलं प्राजावर्त्यमनिच्छया ॥ १२५
 सङ्गरापावकृत्यासु मासं शोधनमैन्दवम् ।
 मलिनीकरणीयेषु तप्तः स्याद्दयावकैस्त्राहम् ॥ १२६
 तुरीयोब्रह्महत्यायाः क्षत्रियस्य वधे स्मृतः ।
 वैश्येऽष्टमांशो वृत्तस्थे शूद्रे त्रैयस्तु षोडशः ॥ १२७
 अकामतस्तु राजन्यं विनिपात्य द्विजोत्तमः ।
 वृषभैकसहस्रा गा दद्यात् सुचरितव्रतः ॥ १२८
 त्राह्मं चरेद्वा नियतो जटी ब्रह्महृणोव्रतम् ।
 वसन् दूरतरे ग्रामादक्षमूलनिकेतनः ॥ १२९
 एतदेव चरेद्दण्डं प्रायश्चित्तं द्विजोत्तमः ।
 प्रमाप्य वैश्यं वृत्तस्थं दद्याच्चैकशतं गवाम् ॥ १३०

एतदेव व्रतं कृत्स्नं षण्मासान् शुद्ध्या चरेत् ।
 वृषभैकादश्या वापि दद्याद्विप्राय गाः सिताः ॥ १३१
 भार्जारनकुली हत्वा चाषं मंडूकमेव च ।
 श्वगोधोलूककाकांश्च शूद्रहत्याव्रतं चरेत् ॥ १३२
 पयः पिवेन्निरात्रं वा योजनं वाऽध्वनोव्रजेत् ।
 उपस्थश्रेतुं सवन्ध्यां वा सूक्तं बान्दैवतं जपेत् ॥ १३३
 अन्नं कार्णायसीं दद्यात् सर्पं हत्वा द्विजोत्तमः ।
 पलालभ्रदरकं षण्ढे सैसकं चैकमाषकम् ॥ १३४
 दृतकुम्भं वराहं तु तिलद्रोणन्तु तित्तिरौ ।
 शुकं द्विहायनं वतुशं क्रौंचं हत्वा त्रिहायणम् ॥ १३५
 हत्वा हंसं बलाकांश्च बकं बर्हिण्यतेव च ।
 वानरं श्येनभासौ च स्यार्थयेद्वाह्मण्याय गाम् ॥ १३६
 वासोदद्यादयं हत्वा पंचनीलान् वृषान् गजम् ।
 अजमेघावनडाहं खरं हत्वैकहायनम् ॥ १३७
 क्रव्यादांस्तु मृगान् हत्वा घेनु दद्यात् पयस्विनीम् ।
 अक्रव्यादान् वत्सतरीमुष्ट्रं हत्वा तु कृष्णलम् ॥ १३८
 जीनकामुं कवस्थावीन् पृथग्दद्याद्विशुद्धये ।
 चतुर्णामपि वर्णाणां नारीर्हत्वानवस्थिताः ॥ १३९
 दानेन वधनिर्णयं सर्पादीनामशक्तु वन ।
 एकैकशश्चरेत् छच्छं द्विजः पापापनुत्तये ॥ १४०
 अस्थिमत्तान् सत्वानां सहस्रस्य प्रमापणे ।
 पूर्णं चानस्थानस्थान् शूद्रहत्याव्रतं चरेत् ॥ १४१
 किंचिदेव तु विप्राय दद्यादस्थिमतां वधे ।
 समस्यांचैव हिंसायां प्राणायामेन शुद्ध्यति ॥ १४२

फलदानान्तु वृक्षाणां हृदने जप्यसकृत्तम् ।
 गुल्मवल्लीलतानां च पुष्पितानां च वीरुधाम् ॥ १४३
 अन्नाद्यजानां सत्त्वानां रसजानां च सर्वशः ।
 फलपुष्पोद्भवानां च घृतप्रागोविशोधनम् ॥ १४४
 कृष्टजानामोषधीनां जातानां च स्वयं वने ।
 वृथालम्भे ऽनुगच्छेद्वां दिनमेकं पयोजितः ॥ १४५
 एतैर्व्रतैरपोह्यं स्यादेनोर्हिंसासमुद्भवम् ।
 ज्ञानाज्ञानकृतं कृत्स्नं शृणूतानाद्यभक्षये ॥ १४६
 अज्ञानाद्वाक्यं पीत्वा संस्कारेणैव शुद्ध्यति ।
 मतिपूर्वमनिर्देश्यं प्राणान्तिकमिति स्थितिः ॥ १४७
 अथः सुराभाजनस्था अद्यभाण्डस्थितास्तथा ।
 मंचरात् पिवेत् पीत्वा शङ्खपुष्पीशृतं पयः ॥ १४८
 सृष्टादत्त्वा च मदिरां विधिवत् प्रतिगृह्य च ।
 शूद्रोऽच्छिष्टाञ्च पीत्वापः कुशवारि पिवेत् त्राहम् ॥ १४९
 ब्राह्मणस्तु सुरापयं गन्धमाघ्राय सोमपः ।
 प्राणानप्सु तिराचस्य घृतं प्राश्य विशुद्ध्यति ॥ १५०
 अज्ञानात् प्राश्य विण्मूत्रं सुरासंस्पृष्टमेव च ।
 पुनः संस्कारमर्हन्ति तयोवर्णा द्विजातयः ॥ १५१
 वपनं मेखला दंडो भैक्ष्यचर्या व्रतानि च ।
 निवर्तन्ते द्विजातीनां पुनः संस्कारकर्मणि ॥ १५२
 अभोज्यानान्तु भुक्तां स्त्रीशूद्रोऽच्छिष्टमेव च ।
 जग्धा मांसमभक्ष्यञ्च समरात् यवान् पिवेत् ॥ १५३
 शुक्तानि च कषायाञ्च पीत्वा मेध्यान्यपि द्विजः ।
 तावद्भवत्यप्रयतो यावत्तत्र व्रजत्यधः ॥ १५४

विड्वराहखरोद्गाणां गोमायोः कर्षिकाकथोः ।
 प्राश्य भूतपुरीषाणि द्विजचान्द्रायणचरेत् ॥ १५१
 शुष्काणि भुक्ता मांसानि भौमानि कवकानि च ।
 अज्जातं चैव सूनास्वमेतदेव व्रतचरेत् ॥ १५२
 क्रत्यादभूकरोद्गाणां कुक्कुटानां च भक्षणे ।
 नरकाकखराणां च तप्तकृच्छ्रं विशोधनम् ॥ १५३
 मासिकानान्तु योऽग्नीयादसमावर्त्तको द्विजः ।
 स तीर्णहान्युपवसेदेकाहचोदके वसेत् ॥ १५४
 ब्रह्मचारी तु योऽग्नीयान्माघ मांसं कथंचन ।
 स कृत्वा प्राकृतं कृच्छ्रं व्रतशेषं समापयेत् ॥ १५५
 विडालकाकाखूष्किष्टं जग्ध्वाश्ननकुलस्य च ।
 केशकीटावपचं च पित्रोर्ब्रह्मसर्वज्ञानम् ॥ १६०
 अभोग्यमन्नं नाम्न्यभ्यमात्मनः शुद्धिमिच्छता ।
 अज्ञानभुक्तं तूत्तार्थं शोभ्यं वाप्याशुशोधनैः ॥ १६१
 एषोऽनाद्यादन स्योक्तो व्रतानां विविधो विधिः ।
 स्तेवदोषावहर्त्तृणां व्रतानां श्रूयतां विधिः ॥ १६२
 धान्यान्नधनचौर्याणि कृत्वा कामाद्विजोत्तमः ।
 सजातीयगृहादेव कृच्छ्राब्देन विशुध्यति ॥ १६३
 मनुष्याणाम् हरणे क्षीणां चेत्यगृहस्य च ।
 कूपवापीजस्राणां च शुद्धिचान्द्रायणं स्मृतम् ॥ १६४
 द्रव्याणामलसाराणां स्तेवं कृत्वाऽन्यवैकृतः ।
 चरेन्नत् सान्तपनं कृच्छ्रं तन्निर्यात्यात्मशुद्धये ॥ १६५
 अन्नभोज्यापहरणे दानशय्यासनस्य च ।
 पुष्पमूलफलानां च पंचगव्यं विशोधनम् ॥ १६६

दृष्टं काष्ठदुर्माणां च शुष्कान्नस्य गुडस्य च ।
 चेलचर्ममिषाणां च तिरातं स्यादभोजनम् ॥ १६७
 दण्डिमुक्ताप्रजालांना ताम्रस्य रजतस्य च ।
 अयःकां स्योपलानां च द्वादशाहं कणाग्रता ॥
 कार्पासक्रीटजोर्णानां द्विशफैकशफस्य च ।
 पक्षिगन्धौषधीनां च रज्ज्वाश्चैव त्राहं ययः ॥
 एतैर्वै तैरपोहेत पापं स्वेयकृतं द्विजः ।
 अगम्यागमनीयन्तु व्रतैरेभिरपानुदेत् ॥
 गुरुतल्पव्रतं कुर्याद्वैतः सिद्धा सयोनिषु ।
 सख्यः पुत्रस्य च स्त्र्येषु कुमारीष्वन्यजासु च ॥
 पैतृष्वप्येयं भगिनीं स्वस्तीयां मातुरेव च ।
 मातुश्च भ्रातुस्सनयां गत्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥
 एतास्तिष्ठन्तु भार्यार्थं नोपयच्छेत्तु बद्धिमान् ।
 ज्ञातिस्त्वेजानुपेयास्ताः पतति ह्युपयन्नधः ॥
 अमानुषीषु पुरुषपुत्रदद्यायामयोनिषु ।
 वैतः सिद्धा जले चैव कच्छं सान्तपनं चरेत् ॥
 मैथुनस्तु समासेव्यं पुंसि योषिति वा द्विजः ।
 गोयानेऽप्यसु दिवा चैव सवासः स्नानमाचरेत् ॥
 चाण्डालान्यस्त्रियोगत्वा शुद्धा च प्रतिगृह्य च ।
 पतत्यज्ञानतो विप्रो ज्ञानात् साम्यन्तु गच्छति ॥
 विप्रदुष्टां स्त्रियं भर्ता निरुन्म्यादेकवेश्मनि ।
 यत् पुंसः परदारेषु तच्चैनां चारयेद्भूतम् ॥
 सा चेत् पुनः प्रदुष्येत्तु सदृशेनोपयन्तिता ।
 कच्छं चान्द्रायणं चैव तदस्याः पावनं स तम् ॥ १७८

दत् करत्येकरात्रेण वृषलीसेवनाद्भिजः ।
 तत्रैच्यनुम् जपन्नित्यं त्रिभिर्वर्च्योद्धति ॥ १७८
 एषा पापकृतामुक्ता चतुर्णामपि निष्कृतिः ।
 पतितैः सम्ययुक्तानामिमाः शृणुत निष्कृतीः ॥
 संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् ।
 याजनाध्यापनादयोनान्नतु यानासनाशनात् ॥
 यो येन पतितेनैषां संसर्गं याति मानवः ।
 स तस्यैव व्रतं कुर्यात् तत्संसर्गविशुद्धये ॥
 पतितस्योदकं कार्यं सपिण्डैर्वाश्वैर्वैदिः ।
 निन्दिते हनि सायाङ्गे ज्ञात्यातिगुरुसन्निधौ ॥
 हासोघटमयां पूर्णं पथ्यस्येत् प्रेतवत् पदा ।
 अहोरात्रमुपासोरमशौचं बान्धवैः सह ॥
 निवर्त्तरंश्च तस्मात् सन्धाषण सहासने ।
 दायाद्यस्य प्रदानं च यात्रा चैव हि लौकिकी ॥
 ज्येष्ठता च निवर्त्तते ज्येष्ठावाप्यश्च बध्नन् ।
 ज्येष्ठांश्च प्राप्नुवाञ्चास्य यवीयान् गुणतोधिकः ॥
 प्रायश्चित्ते तु चरिते पूर्णकुम्भमयां नवं ।
 तेनैव सार्द्धं प्रास्थेभ्यः स्नात्वा पुण्ये जलाशये ॥
 स त्वप्सु तं घटं प्रास्थ्यं प्रविश्य भवनं स्वकं ।
 सर्वाणि ज्ञातिकार्याणि यथापूर्वं समाचरेत् ॥
 एतदेव विधिं कुर्याद्वयोपित्सु पतितास्वपि ।
 वस्त्रान्नपानं देयन्तु वसेयुश्च गृहान्तिके ॥
 एनस्त्रिभिरनिर्णिक्तैर्नाथं किञ्चित् सहाचरेत् ।
 द्धतनिर्णयजनां चैव न शृणुष्येत् कर्हिचित् ॥ १८०

बालघ्नांश्च कृतघ्नांश्च विगृह्णानपि धर्मतः ।
 शरणागतहन्तंश्च स्त्रीहन्तृंश्च न संवसेत् ॥ १८१
 येषां द्विजानां सावित्री नानुच्येत यथाविधि ।
 तांश्चारयित्वा त्रीन् कृच्छ्रान् यथाविध्यपनाययेत् ॥
 प्रायश्चित्तं चिकीर्षन्ति विकर्मस्थास्तु ये द्विजाः ।
 ब्रह्मणा च परित्यक्तास्ते घामप्येतदादिश्रेत् ॥
 यद्गर्हितेनार्जयन्ति कर्मणा ब्राह्मणा धनं ।
 तस्योत्सर्गेण शुद्ध्यन्ति जप्येन तपस्यैव च ॥
 जपित्वा त्रीणि सावित्र्याः सहस्राणि समाहितः ।
 मासं गोष्ठे पयः पीत्वा मुच्यतेऽसत्प्रतिग्रहात् ॥
 उपवासकृशं तन्तु गोव्रजात् पुनरागतं ।
 प्रणतं परिदृच्छेयुः साम्यं सौम्येच्छसीति किम् ॥
 सत्यमुक्त्वा तु विप्रेषु विकिरेद्दयवसं गवाम् ।
 गोमिः प्रवर्त्तिते तीर्थे कुर्यस्तस्य परिग्रहम् ॥
 ब्राह्म्यानां याजनं कृत्वा परेषामन्यकर्म च ।
 अभिचारमहीनं च त्रिभिः कृच्छ्रैर्व्यपोहति ॥
 शरणागतं परित्यज्य वेदं विप्लाव्य च द्विजः ।
 संवत्सरं यवाहारस्तत् पापमपसेधति ॥
 श्वशृगालखरैर्दंष्ट्रो, ग्राम्यैः क्रव्याद्भिरेव च ।
 नराश्वोष्ट्वराहैश्च प्राणायामेन शुद्धति ॥
 षष्ठान्नकालता मासं मंहिताजपएव वा ।
 होमाश्च साकला नित्यमपांक्त्यानां विशोधनम् ॥
 चद्रयानं समारुह्य खरयानन्तु कामतः ।
 ज्ञात्वा तु विप्रोद्दिग्वासाः प्राणायामेन शुद्धति ॥ २०३

विनाद्विरसु वायार्त्तः शारीरं सन्निवेश्य च ।
 सचेलो वहिराग्न्युत्थ गामालभ्य विशुद्धति ॥ २०३
 वेदोदितानां नित्यानां कर्मणां समतिक्रमे ।
 स्नातकव्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनम् ॥
 हंकारं ब्राह्मणसोक्ता त्वंकारं च गरीयसः ।
 स्नात्वानश्वरद्वयं शेषमभिवाद्य प्रसादयेत् ॥
 ताडयित्वा हृत्पणेनापि कण्ठे वावध्य वाक्पसा ।
 विवादे वा विनिर्जित्य प्रणिपत्य प्रसादयेत् ॥
 अवगूर्य त्वद्दशतं सहस्रमभिहत्य च ॥
 जिघांसया ब्राह्मणस्य नरकं प्रतिपद्यते ॥
 शोणितं यावतः पांशून संगृह्णाति महौतले ।
 तावन्त्यद्दसहस्राणि तत्कर्त्ता त्रिरके वसेत् ॥
 अवगूर्य चरेत् दृक्कर्मतिदृक्कं निपातने ।
 दृक्कर्मतिदृक्कौ कुर्वीत विप्रस्योत्पाद्य शोणितम् ॥
 अनुक्तनिष्कृतीनान् पापिनामपनुत्तये ।
 शक्तिचावेक्ष्य पापं च प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत् ॥
 यैरभ्युपायैरेनांसि मानवो व्यपकर्षति ।
 तान् वोऽभ्युपायान् वक्ष्यामि देवर्षिषित्समिहितान् ॥
 त्राहं प्रातस्त्राहं सायं त्राहमष्टादशार्चतं ।
 त्राहं परं च नाश्रीयत् प्राजापत्यंचरन् द्विजः ॥
 गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ।
 एकरात्रोपवासञ्च दृक्कं सान्त्वनं स्मृतम् ॥
 एकैकं ग्रसमश्रीयत् त्राहाणि त्रैणि पूर्ववत् ।
 त्राहंचोपवसेदन्यमतिदृक्कं चरन् द्विजः ॥ २१४

तमकच्छं चरन् विप्रो जलक्षीरघृतानिलान् ।
 प्रतिव्रजं पिवेदुष्णान् सक्तस्त्रायी समाहितः ॥ २१५ ॥
 यतः त्वनोऽप्रमत्तस्य हादयाहमभोजनम् ।
 पराको नाम कच्छोयं सर्वपापानोदनः ॥
 एकैकं ज्ञास्येत् पिण्डं क्षणे शुक्ले च वर्धयेत् ।
 उपस्पृशं स्निषवणमेतच्चान्द्रायणं स्मृतम् ॥
 एतमेव विधिं कृत्स्नमाचरेदयवमध्वमे ।
 शुक्लापक्षादिनियतश्चरं चान्द्रायणव्रतम् ॥
 अथावधौ समश्नीयात् पिण्डान्मध्यन्दिने स्थिते ।
 नियतात्मा हविष्याशो यतिचान्द्रायणं चरन् ॥
 चतुरः प्रातरश्नीयात् पिण्डान् विप्रः समाहितः ।
 चतुरोऽस्तमिते सूर्ये शिशुचान्द्रायणं स्मृतम् ॥
 यथाकथंचित् पिण्डानां तिस्रोऽश्नीतीः समाहितः ।
 मासेनाशुन् हविष्यस्य चन्द्रस्यैति सलोकताम् ॥
 एतद्रुद्रास्तद्यादित्या वसवश्चाचरन् व्रतम् ।
 सर्वाकुलमोक्षाय मरुतश्च महर्षिभिः ॥
 महाय्याहृतिभिर्होमः कर्तव्यः स्वयमन्वहम् ।
 अहिंसा सत्यमक्रोधमार्जवंच समाचरेत् ॥
 तिरहस्त्रिर्निशायांच सवासा जलमाविशेत् ।
 स्त्रीन्पूद्रपतितां चैव नाभिभाषेत कर्हिचित् ॥
 स्थानासनाभ्यां विहरेदशक्तोऽधः शयीत वा ।
 ब्रह्मचारी व्रती च स्याद्गुरुदेवद्विजार्चकः ॥
 सावित्रीञ्च जपेन्नित्यं पवित्राणि च शक्तितः ।
 सर्वेष्वेव व्रतेष्वेवं प्रायश्चित्तार्थमाहतः ॥ २२६ ॥

इतै द्विजातयः शोध्या व्रतै राविष्कृतै न सः ।
 अनाविष्कृतपापांस्तु मन्त्रैर्होमैश्च शोधयेत् ॥ २३७
 ख्यापनेनानुतापेन तपसाऽध्ययनेन च ।
 पापक्षन्मुच्यते पाप्मात्तथा दानेन चापदि ॥
 यथा यथा नरोऽधर्मं स्वयं कृत्वानुभाषते ।
 तथा तथा त्वचेबाहिस्तेनाधर्मेण भुज्यते ॥
 यथा यथा मनस्तस्य दुष्कृतं कर्म गर्हति ।
 तथा तथा शस्त्रैरं तत्तेनाधर्मेण मुच्यते ॥
 कृत्वा पापं हि संतप्य तस्मात् पापात् प्रमुच्यते ।
 नैवं कुर्यात् पुनरिति निवृत्त्या पृथगे तु सः ॥
 एवं संचिन्त्य मनसा प्रेत्य कर्मफलोदयम् ।
 मनोवाञ्छूर्तिभिर्नित्यं शुभं कर्म समाचरेत् ॥
 अज्ञानादयदि वा ज्ञानात् कृत्वा कर्म विगर्हितम् ।
 तस्मादिमुक्तिमन्विच्छन् द्वितीयं च समाचरेत् ॥
 यस्मिन् कर्मण्यस्य कृते भवसः स्यादलाघवम् ।
 तस्मिंस्तावत्तपः कुर्याद्वावत्तुष्टिकरं भवेत् ॥
 तपोमूलमिदं सर्वं दैवमानुषकं सुखम् ।
 तपोमध्यं बुधैः प्रोक्तं तपोऽन्तं वेददर्शिभिः ॥
 ब्राह्मणस्य तपोज्ञानं तपः क्षत्रस्य रक्षणात् ।
 वैश्यस्य तु तपोवाक्तां तपः शूद्रस्य सेवनम् ॥
 ऋषयः संयतात्मानः फलभूतानिलाश्रयाः ।
 तपसैव प्रपश्यन्ति त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥
 औषधान्यगदोविद्या दैवी च विविधा स्थितिः ।
 तपस्यैव प्रसिद्धान्ति तपस्तेषां हि साधनम् । २६८

दूरात् यदुरापं यद्गं यच्च दुष्करम् ।
 सर्वन्तु तपसा साध्यं तपोति दुरतिक्रमम् ॥ २३८
 महापातकिनश्चैव शेषाश्च कार्यकारिणः ।
 तपसैव सुतप्तेन मुच्यन्ते किल्बिषात्ततः ॥
 कौटाश्चाहिपतङ्गाश्च पशवश्च वयांसि च ।
 स्थावराणि च भूतानि दिवं बान्ति तपोबलात् ॥
 यत् किञ्चिद्देनः कुर्वन्ति मनोवाञ्छूर्तिभिर्जनाः ।
 तत् सर्वं निर्दहन्त्याशु तपसैव तपोधनाः ॥
 तपसैव विशुद्धस्य ब्राह्मणस्य दिवौकसः ।
 इज्याश्च प्रतिगृह्णन्ति कामान् सर्वैर्दयन्ति च ॥
 अजापतिरिदं शास्त्रं तपसैवाद्यजत् ऋभुः ।
 तथैव वेदानृषवस्तपसा प्रतिपेदिरे ॥
 हृत्येतत्तपसो देवा महाभाग्यं प्रचक्षते ।
 सर्वस्यास्य प्रपश्यन्तस्तपसः पुण्यमुत्तमम् ॥
 वेदाभ्यासोऽन्वहं शक्त्या महायज्ञक्रियाक्षमा ।
 नाशयन्त्याशु पापानि महापातकजान्यपि ॥
 यथैधस्तेजसा वह्निः प्राप्तं निर्दहति क्षणात् ।
 तथा ज्ञानाग्निना पापं सर्वं दहति वेदवित् ॥
 हृत्येतदेनसा मुक्तं प्रायश्चित्तं यथाविधि ।
 अतज्जुं रहस्यानां प्रायश्चित्तं निबोधतः ॥
 सव्याहृतिप्रणवकाः प्राणावामास्तु षोडश ।
 अपि भ्रूणहनं मासात् पुनन्त्य हरहः कृताः ॥
 कौत्सं जप्त्वापत्येतद्वाशिष्ठं प्रतीत्यृचम् ।
 माहितं शुद्धवत्यश्च सुरापोऽपि विशुद्ध्यति ॥ २५०

सलज्जघ्नास्य वामौयं शिवसङ्कल्पमेव च ।
 अपहृत्य सुवर्णन्तु क्षणाद्भवति निर्मलः ॥ २१
 हवीथन्तीयमभ्यस्य नतमंहतीति च ।
 जपित्वा पौरुषं सूक्तं सुच्यते गुरुतत्पगः ॥
 एनसां स्पृशसूक्षाणां चिकीर्षन्नपनोदनम् ।
 अवेत्यृचं जपेदब्दं यत्किंचिदमितीति वा ॥
 प्रतिगृह्यप्रतिग्राह्यं भुक्त्वा चात्रं विगर्हितम् ।
 जतं स्तरत्समन्दीयं पूयते मानवस्त्रहात् ॥
 सोमारौद्रन्तु बह्वेना मासमभ्यस्य शुद्ध्यति ।
 स्नान्ध्यामाचरन् स्नानमर्थ्यन्नामिनि चात्राचम् ॥
 अर्द्धाब्दिभिन्दमित्येतदेनस्वी सप्तकं जपेत् ।
 अप्रशस्तन्तु कृत्वाष्टु मासमासीत भैक्षुभुक् ॥
 मन्त्रैः श्राकलहोमीयैरब्दं कृत्वा घृतं द्विजः ।
 सुगुर्वथ्यपहन्वेनो जप्त्वा वा नम इद्व्यचम् ॥
 महापातकसंयुक्तोऽनुगच्छेत्ताः समाहितः ।
 अभ्यस्याब्दं पावमानीर्भेक्ष्याहारोविशुद्ध्यति ॥
 अरथ्ये वा विरभ्यस्य प्रयतो वेदसंहिताम् ।
 सुच्यते पातकैः सर्वः पराकैः शोधितस्त्रिभिः ॥
 त्र्यहन्तपवसेद्युक्तस्त्रिरङ्गोऽभ्यपयन्नपः ।
 सुच्यते पातकैः सर्वस्त्रिर्जपित्वाऽघमर्षणम् ॥
 यथाश्वमेधः क्रतुराट् सर्वपापापनोदनः ।
 तथाऽघमर्षणं सूक्तं सर्वपापापनोदनम् ॥
 कृत्वा लोकानपीमांस्त्रीनश्नन्नपि यतस्ततः ।
 ऋग्वेदं धारयन् विप्रो नैनः प्राप्नोति किंचन ॥ २६३

ऋक्संहितां त्रिरभ्यस्य यजुषां वा समाहितः ।
 साम्नां वा सरहस्यानां सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ २६३
 यथा महाक्रुदं प्राप्य क्षिप्तं लोष्टं विनश्यति ।
 तथा दुश्चरितं सर्वं वेदे त्रिवृति मज्जति ॥ २६४
 ऋचोयजूंषि चान्यानि सासानि विविधानि च ।
 एष ज्ञेयस्त्रिवृदेदो योवेदैर्न स वेदवित् ॥ २६५
 आद्यं यत्तत्त्वरं ब्रह्म तयो यस्मिन् प्रतिष्ठिता ।
 स गुह्योऽन्यस्त्रिवृदेदोयस्तं वेद स वेदवित् ॥ २६६
 इति मानवे धर्मशास्त्रे शृगुप्रोक्तायां
 संहितायामेकादशोऽध्यायः ॥ ११

द्वादशोऽध्यायः ।

चातुर्वर्त्यस्य कृतस्त्रोऽयमुक्तो धर्मस्त्वयानघ ।
 कर्मणां फलनिर्वृत्तिं शंस नस्तत्त्वतः पराम् ॥ १
 स तानुवाच धर्मात्मा महर्षिन् मानवो शृगुः ।
 अस्य सर्वस्य शृणुत कर्मयोगस्य निर्णयम् ॥ २
 शुभाशुभफलं कर्म मनोवाग्देहसम्भवम् ।
 कर्मजा गतयो नृणामूत्तमाधममध्यमाः ॥ ३
 तस्मै च त्रिविधस्यापि तर्माघष्ठानस्य देहिनः ।
 दशलक्षणयुक्तस्य मनो विद्यात् प्रवर्त्तकम् ॥ ४

परद्रव्येष्वभिधानं मनसानिष्टचिन्तनम् ।
 वितथाभिनिवेशश्च त्रिविधं कर्म मानसम् ॥ ५
 पारुष्यमनृतं चैव पैशुन्यञ्चापि सर्वशः ।
 असम्बद्धप्रलापश्च वास्यं स्याच्चतुर्विधम् ॥ ६
 अदत्तानामुपादानं हिंसा चैवाविधानतः ।
 परदारोपसेवा च शरीरं त्रिविधं स्मृतम् ॥ ७
 मानसं मनसैवावमुपभृङ्क्ते शुभाशुभम् ।
 वाचा वाचा कृतं कर्म कायेणैव च कारिकम् ॥ ८
 शरीरजैः कर्मदोषैर्यति स्थावरतां नरः ।
 वाचिकैः पक्षिद्युगतां मानसैरन्यजातिताम् ॥ ९
 बागदंडोऽथ मनोदंडः कायदंडस्तथैव च ।
 यस्यैते निहिता बुद्धौ त्रिदंडीति स उच्यते ॥ १०
 त्रिदंडमेतन्निश्चित्य सर्वभूतेषु मानवः ।
 कामक्रोधौ तु संयम्य ततः सिद्धिं निवच्छति ॥ ११
 योऽस्यात्मनः कारयिता तं चेतसं प्रचक्षते ।
 यः करोति तु कर्माणि स भूतात्मोच्यते बुधैः ॥ १२
 जीवसंज्ञोऽन्तरात्मान्यः सहजः सर्वदेहिनां ।
 येन वेदयते सर्वं सुखं दुःखं च जन्मसु ॥ १३
 तावुभौ भूतसम्युक्तौ महान् क्षेत्रज्ञ एव च ।
 उच्चावचेषु भूतेषु स्थितं तं व्याप्य तिष्ठतः ॥ १४
 असंख्या मूर्तयस्तस्य निष्पतन्ति शरीरतः ।
 उच्चावचानि भूतानि सततं चेष्टयन्ति याः ॥ १५
 पंचभ्य एव मात्राभ्यः प्रेत्य दुष्कृतिनां वृणां ।
 शरीरं यातनार्थीयमन्यदुत्पद्यते ध्रुवम् ॥ १६

नैनानुभूय ताः यामीः शरीरेणैव यातनाः ।
 तास्वैव भूतमात्रास्तु प्रलीयन्ते विभागशः ॥ १७
 सोऽनुभूयास्तुखोदकान् दोषान् विषयसङ्गजान् ।
 व्यपेतकत्वसोऽभ्येति तावेवाभौ सहोचसौ ॥ १८
 तौ धर्मं पश्यतस्तस्य पापं चातन्त्रितौ सह ।
 याभ्यां प्राप्नोति मष्टक्तः प्रेत्येह च सुखासुखम् ॥ १९
 यद्याचरति धर्मं स प्रायशोऽधर्ममप्यशः ।
 तैरेव चावृत्तो भूतैः स्वर्गं सुखमुपायुते ॥ २०
 यदि ते प्रायशोऽधर्मं सेवते धर्ममप्यशः ।
 तैर्भूतैः स परित्यक्तो यामीः प्राप्नोति यातनाः ॥ २१
 यामोक्षा यातनाः तस्य स जीवो वीतकल्मषः ।
 तान्येव पञ्चभूतानि पुनरप्येति भागशः ॥ २२
 एता दृष्टास्त जीवस्य गतीः स्वेनैव चेतसा ।
 धर्मतोऽधर्मतश्चैव धर्मं दध्यात् सदा मनः ॥ २३
 सत्त्वं रजस्तमश्चैव त्रीन् विद्यादात्मनो गुणान् ।
 यैर्योष्येमान् स्थितोभावान्महान् सर्वावशेषतः ॥ २४
 योयद्द्वेषां गुणोद्देहं साकल्येनातिरिच्यते ।
 स सदा तद्गुणप्रायं तं करोति शरीरिणम् ॥ २५
 सत्त्वं ज्ञानं तमोऽज्ञानं रागद्वेषौ रजः स्मृतं ।
 एतद्व्याप्तिमदेतेषां सर्वभूतान्नितं वपुः ॥ २६
 तत्र यत् प्रीतिसंयुक्तं किञ्चिदात्मनि लक्षयेत् ।
 प्रशास्त्रमिव शुद्धाभं सत्त्वं तदुपधारयेत् ॥ २७
 यत्तु दुःखसमायुक्तमप्रीतिकरमात्मनः ।
 तद्भ्रजोऽप्रतिघं विद्यात् सततं शरि देहिनाम् ॥ २८

वत्तु स्यान्मोहसंयुक्तमथ्यक्तं विषयात्मकं ।
 अप्रतर्क्यमविज्ञेयं तमस्तदुपधारयेत् ॥ २८
 त्रयाणामपि चैतेषां गुणानां वः फलोद्दयः ।
 अग्रो मध्योजघन्यश्च तं प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥ २९
 वेदाभ्यासस्तपोज्ञानं शौचमिन्द्रियनिग्रहः ।
 धर्मक्रियात्मचित्ता च सात्त्विकं गुणलक्षणम् ॥ ३०
 चारुभक्षित्वाधैर्यमसत्कार्यपरिग्रहः ।
 विषयोपसेवा चाजस्रं राजसं गुणलक्षणम् ॥ ३१
 लोभः स्वप्नोऽधृतिः क्रौर्यं नास्तिक्यं भिन्नवृत्तिता ॥
 याचिष्णुता प्रमादश्च तामसं गुणलक्षणम् ॥ ३२
 त्रयाणामपि चैतेषां गुणानां त्रिषु तिष्ठतां ।
 इदं सामासिकं ज्ञेयं क्रमशोगुणलक्षणम् ॥ ३३
 यत्कर्म कृत्वा कुर्यश्च करिष्ये शैव लज्जति ।
 तज्ज्ञेयं विदुषा सर्वतामसं गुणलक्षणम् ॥ ३४
 येनास्मिन् कर्मणा लोके ख्यातिमिच्छति पुष्कलाम् ।
 न च शोचत्यसम्पत्तौ तद्विज्ञेयन्तु राजसम् ॥ ३५
 यत् सर्वमेच्छति ज्ञातुं यन्न लज्जति चाचरन् ।
 येन तुष्यति चात्मात्य तत् सत्त्वगुणलक्षणम् ॥ ३६
 तमसो लक्षणं कामो रजसस्त्वर्थञ्चयते ।
 सत्त्वस्य लक्षणं धर्मः श्रेष्ठमेषां यथोत्तरम् ॥ ३७
 येन यांस्तु गुणेनैषां संसारान् प्रतिपद्यते ।
 तान् समासेन वक्ष्यामि सर्वस्यास्य यथाक्रमम् ॥ ३८
 देवत्वं सात्त्विका यान्ति मनुष्यत्वं च राजसाः ।
 तिर्यक्तं तामसा नित्यमित्येषा त्रिविधा गतिः ॥ ४०

त्रिविधा त्रिविधेषा तु विज्ञेया गौणिकी गतिः ।
 अधमा मध्यमाया च कर्मविद्याविशेषतः ॥ ४१
 ख्यावराः क्षमिकीटाश्च मत्सराः समीः सक्तच्छपाः ।
 पश्यन्श्च दृगाश्चैव च वन्या तामसी गतिः ॥ ४२
 हस्तिनश्च तुरङ्गाश्च शूद्रा स्त्रीच्छाश्च गर्हिताः ।
 सिंहा व्याघ्रा वराहाश्च मध्यमा तामसी गतिः ॥ ४३
 चारणाश्च सुपर्णाश्च पुरुषाश्चैव दाक्षिणाः ।
 रक्षांसि च पिशाचाश्च तामसीषूत्तमा गतिः ॥ ४४
 भक्षामक्षामटाश्चैव पुरुषाः शस्त्रवृत्तयः ।
 द्युतपानप्रसक्ताश्च जघन्या राजसी गतिः ॥ ४५
 राजानः क्षत्रियाश्चैव राज्ञश्चैव पुरोहिताः ।
 वादयुद्धप्रधानाश्च मध्यमा राजसी गतिः ॥ ४६
 गन्धर्वा गुह्यका यक्षा विवुधानुचराश्च ये ।
 तथेवाप्सरसः सर्वा राजसीषूत्तमा गतिः ॥ ४७
 तपसा यतयो विप्रा ये च वैशम्पनिका गणाः ।
 नक्षत्राणि च दैत्याश्च प्रथमा सात्त्विकी गतिः ॥ ४८
 जज्वानऋषयो देवा वेदा ज्योतीषी वत्सराः ।
 पितरश्चैव साध्याश्च द्वितीया सात्त्विकी गतिः ॥ ४९
 ब्रह्मा विश्वस्तृजो धर्मी महानव्यक्तमेव च ।
 उत्तमां सात्त्विकीमेतां गतिमाहुर्मनीषिणः ॥ ५०
 एष सर्वः समुद्दिष्टप्रकारस्य कर्मणः ।
 त्रिविधस्त्रिविधः कृत्स्नः संसार सार्वभौतिकः ॥ ५१
 इन्द्रियाणां प्रसङ्गेन धर्मस्थासेवनेन च ।
 बापान् संयान्ति संसारानविद्वांसो नराधमाः ॥ ५२

यां यां योनिन्तु जवोऽयं येन येनह कर्मणा ।
 क्रमशो याति लोकेऽस्मिंस्तत् सर्वं निबोधत ॥ ५२
 बह्वन वर्षगणान् घोरान्नरकान् प्राप्य तत्क्षयात् ।
 संसारान् प्रतिपद्यन्ते महापातकिङ्क्ष्विमान् ॥ ५३
 श्वशूकर खरोराष्ट्राणां गोऽजाविष्टगपक्षिणाम् ।
 चण्डालपुङ्गवाणां ब्रह्महा योनिमिच्छति ॥ ५४
 कुमिकोटपतङ्गाणां विड्भुजाश्चैव पक्षिणाम् ।
 हिंसीणाश्चैव रुक्मानां सुरापो ब्राह्मणो ब्रजेत् ॥ ५५
 लताहिशरटानां च तिरश्चां चाम्बुचारिणाम् ।
 हिंसाणाञ्च पिशाचानां स्तेनो विप्रः सहस्रशः ॥ ५६
 दण्डगुल्ललतानाञ्च क्रव्यादां दंष्ट्रिणामपि ।
 क्रूरकर्महताश्चैव शतशो गुरुतल्यगः ॥ ५७
 हिंसा भवन्ति क्रव्यादाः कुमयोऽभयमक्षयः ।
 परस्परदिनस्तेनाः प्रेतान्त्यस्त्रीनिषेविणः ॥ ५८
 संयोगं पतितैर्गत्वा पदस्यैव च योषितम् ।
 अपहृत्यच विप्रस्वः भवति ब्रह्मराक्षसः ॥ ५९
 मणिमुक्ताप्रवालानि कृत्वा लोभेन मानवः ।
 विविधानि च रत्नानि जायते हेमकर्तृषु ॥ ६०
 धान्यं च भवत्यश्वः कांस्यं हंसो जलं पुनः ।
 सधु दंशः पयः काको रसं श्वा बकुलो घृतम् ॥ ६१
 मांसो गृध्रो वपां मद्गुस्तैलं तैलपकः खगः ।
 चीरीवाकस्तु लवणं बलाका शकुनिर्हृदि ॥ ६२
 कौषेयं तित्तिरिहृत्वा क्षौमं कृत्वा तु हर्दुरः ।
 कार्पासतान्तवं क्रौञ्च गोधा गां वाग्गुहो गृधम् ॥ ६३

कुच्छुन्दरि शुभान् गन्धान् पत्रशकन्तु वर्हिषः ।
 श्वाविन् क्षताच्च विविधमक्षताचन्तु शस्यकः ॥ ६५
 वकोभवति हृत्वाभिं गृहकारो धूपस्करम् ।
 रत्नानि हृत्वा वासंश्चि जावते जीवजीवकः ॥ ६६
 हंको वगेभं व्याघ्रोऽर्धं फलमूलन्तु कर्बटः ।
 स्त्रीशृङ्गस्तोककोवारि यानान्युष्ट्रः पशून्मजः ॥ ६७
 यदा तदा परद्रव्यमपहृत्य बलावरः ।
 चवयं वाति तिर्यक्त्वं जग्ध्वा चैवाहुतं हविः ॥ ६८
 स्त्रिवोऽप्येतेन कल्पेन हृत्वा होममवाप्नुयुः ।
 एतेषामेव जन्तूनां भार्यात्वमुपचरन्ति ताः ॥ ६९
 स्त्रेभ्यः स्त्रेभ्यस्तु कर्मभ्यश्च्युता वर्णा घ्ननापदि ।
 पापाद् संसृज्य संसारान् प्रेषतां वान्ति जन्तुषु ॥ ७०
 वान्ताश्च्युक्तामुखः प्रेतो विप्रो धर्मात् स्वकाच्युतः ।
 अमेध्यकुणपाक्षी च जलियः कटपूतनः ॥ ७१
 मैत्राक्षज्योतिकः प्रेतीवैश्यो भवति पूयचक्र ।
 चैलाशकच भवति शूद्रो धर्मात् स्वकाच्युतः ॥ ७२
 यथा यथा निषेवन्ते विषयान् विषयामकाः ।
 तथा तथा कुञ्जलता तेषां तेषूपजावते ॥ ७३
 तेऽभासात् कर्मणां तेषां पापानामल्पबुधवः ।
 सम्प्राप्नुवन्ति दुःखानि ताड्य तास्त्रिष्ट योनिषु ॥ ७४
 तामिस्रादिषु चोर्ध्वेषु नरकेषु विवर्त्तनम् ।
 अक्षिपत्प्रवनादीनि बन्धनच्छेदनानि च ॥ ७५
 विविधाचैव सम्पीडाः काकोलूकैश्च भक्षणम् ।
 करभवालुकास्तापान् कुभीपाकांश्च दारुणान् ॥ ७६

सन्नवाञ्च वियोगीषु दुःखप्रायास्तु नित्यशः ।
 शरीतातपाभिघाताञ्च विविधानि भयानि च ॥ ७७
 असद्वर्तमानेषु वासं जन्म च दारुणम् ।
 बन्धनानि च कष्टानि परप्रेष्यत्वमेव च ॥ ७८
 बन्धुप्रियवियोगाञ्च संवासच्चैव दुर्जनैः ।
 द्रव्यार्जनञ्च नाशञ्च मित्रामित्रस्य चार्जनम् ॥ ७९
 जरां चैवाप्रतीकारां व्याधिभिश्चोपपीडनम् ।
 क्लेशाञ्च विविधां स्तांस्तान्मृत्युमेव च दुर्जयम् ॥ ८०
 यादृशेन तु भावेन यद्वयत् कर्म निषेवते ।
 तादृशेन शरीरेण तत्तत् फलमुपपद्यते ॥ ८१
 एष सर्वः समुद्दिष्टः कर्मणां वः फलोदयः ।
 निःश्रेयसकरं कर्म विप्रस्येदं निबोधत ॥ ८२
 वेदाभ्यासस्तपोज्ञानमिन्द्रियाणाञ्च संयमः ।
 अहिंसा गुरुसेवा च निःश्रेयसकरं परम् ॥ ८३
 सर्वेषामपि चैतेषां शुभानामिह कर्मणाम् ।
 किञ्चित् श्रेयस्करतरं कर्मोक्तं पुरुषं प्रति ॥ ८४
 सर्वेषामपि चैतेषामात्मज्ञानं परं स्मृतम् ।
 तद्वाग्र्यं सर्वविद्यानां प्राप्यते ह्यष्टतं ततः ॥ ८५
 षष्ठा मेषान्तु सर्वेषां कर्मणां प्रेत्य चेह च ।
 श्रेयस्करतरं ज्ञेयं सर्वदा कर्म वैदिकम् ॥ ८६
 वैदिके कर्मयोगे तु सर्वाण्येतान्यशेषतः ।
 अन्तर्भवन्ति क्रमशस्तस्मिंस्तस्मिन् क्रियाविधौ ॥ ८७
 सुखाभ्युदयिकञ्चैव नैःश्रेयसिकमेव च ।
 प्रवृत्तञ्च निवृत्तञ्च द्विविधं कर्मवैदिकम् ॥ ८८

इह चासुप्तं वा काम्यं प्रवृत्तं कर्म कीर्त्तयते ।
 निष्कामं ज्ञानपूर्वन्तु निवृत्तमुपदिश्यते ॥ ८८
 प्रवृत्तं कर्म संसेव्य देवानामेति साध्यताम् ।
 निवृत्तं सेवमानस्तु भूतान्येत्येति पंच वै ॥ ८९
 सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।
 त्समं पश्यन्नात्मयाजी स्वाराज्यमधिगच्छति ॥ ९०
 त्रयोक्तान्यपि कर्माणि परिहाय द्विजोत्तमः ।
 चात्मज्ञाने श्रमे च स्याद्देहाभ्यासे च यत्नवान् ॥ ९१
 एतच्च जन्मसाफल्यं ब्राह्मणस्य विशेषतः ।
 प्राप्यैतत् कृतकृत्यो हि द्विजो भवति नान्यथा ॥ ९२
 पितृदेवमनुष्याणां वेदचक्षुः सनातनम् ।
 अथर्वचाग्रमेयं च वेदशास्त्रमिति स्थितः ॥ ९३
 या वेदवाद्याः स्मृतयो याश्च काश्च कुरुष्वयः ।
 सर्वास्ता निष्फलाः प्रेत्य तमोनिष्ठा हि ता स्मृताः ॥ ९४
 कृतपद्मन्ते च वन्ते च यान्यतोऽन्यानि कानिचित् ।
 तद्वन्तर्वाकालिकतया निष्फलान्यनृतानि च ॥ ९५
 चातुर्वर्त्यं त्रयोलोकान्स्वत्वारश्चाश्रमाः पृथक् ।
 भूतं भवद्भविष्यं च सर्वं वेदात् प्रसिध्यति ॥ ९६
 शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसोगन्धश्च पंचमः ।
 वेदादेव प्रसूयन्ते प्रसूतिगुणकर्मतः ॥ ९७
 विभर्ति सर्वभूतानि वेदशास्त्रं सनातनम् ।
 तस्मादेतत् परं मन्ये तज्जन्तोरस्य साधनम् ॥ ९८
 सौनापत्यं च राज्यं च दण्डं नेह त्वमेव च ।
 सर्वलोकाधिपत्यं च वेदशास्त्रमिदं हि ॥ ९९

यथा जातबलोवह्निर्हत्याद्रानपि न्द्रुमान् ।
 तथा दहति वेदज्ञः कर्मजं दोषमात्मनः ॥ १०१
 वेदशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो यत्नं तत्राश्रमे वसन् ।
 दूहैव लोके तिष्ठन् स ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ १०२
 अज्ञेभ्यो ग्रन्थिनः श्रेष्ठा ग्रन्थिभ्यो धारिणो वराः ।
 धारिभ्योज्ञानिनः श्रेष्ठा ज्ञानिभ्यो व्यवसायिनः ॥ १०३
 तपोविद्या च विप्रस्य निःश्रेयसकरं परम् ।
 तपसाकिल्बिषं हन्ति विद्यया मृतमश्रुते ॥ १०४
 प्रत्यक्षं चानुमानं च शास्त्रं च विविधागमम् ।
 त्वयं सुविदितं कार्यं धर्मशुद्धिमभीप्सता ॥ १०५
 आर्थं धर्मोपदेशं च वेदशास्त्रविदोऽधना ।
 यस्तर्कणानुसन्धत्ते स धर्मं वेद नेतरः ॥ १०६
 नैःश्रेयसमिदं कर्म यथोदितमशेषतः ।
 मानवस्यस्य ब्राह्मणस्य रक्षस्यमुपदिश्यते ॥ १०७
 अनान्नातेषु धर्मेषु कथं स्यादिति चेन्नवेत् ।
 यं शिष्टा ब्राह्मणा ब्रूयुः सः धर्मः स्यादशङ्कितः ॥ १०८
 धर्मेणाधिगतो यैस्तु वेदः सः परित्यज्यः ।
 ते शिष्टा ब्राह्मणा ज्ञेयाः श्रुतिप्रत्यक्षहेतवः ॥ १०९
 दशावरा वा परिषद् यं धर्मं परिकल्पयेत् ।
 तत्रावरा वापि वृत्तस्वा तं धर्मं न विचालयेत् ॥ ११०
 त्रैविद्यो हैतुकस्तर्की नैरुक्तो धर्मपाठकः ।
 त्रयश्चायमिणः पूर्वं परिषत् स्याद्दशावरा ॥ १११
 ऋग्वेदविदु यजुर्विच्च सामवेदविदेव च ।
 तत्रावरा परिषज्ज्ञेया धर्मसंशयनिर्णये ॥ ११२

एकोऽपि वेदविदमं यं व्यसृष्टिजोत्तमः ।
 स विज्ञेयः परोधर्मी नाज्ञानांमुदितोऽद्युतैः ॥ ११३
 अत्रतानाममन्त्राणां जातिमात्रोपजोविनाम् ।
 सहस्रशः समेतानां परिषत्त्वं न विद्यते ॥ ११४
 यं पदन्ति तमो भूता मूर्खा धर्ममतद्विदः ।
 तत्प्रापं यतथा भूत्वा तद्वक्तननुगच्छति ॥ ११५
 एतद्वोऽभिहितं सर्वं निःश्रेयसकरं परम् ।
 अस्मादप्रच्युतो विप्रः प्राप्नोति परमां गतिम् ॥ ११६
 एवं स भगवान् देवो लोकानां हितकाय्यया ।
 धर्मस्य परमं गुह्यं ममेदं सर्वमुक्तवान् ॥ ११७
 सर्वमात्मन सम्पश्येत् सच्चासच्च समाहितः ।
 सर्वं हात्मनि सम्पश्यन्नाधर्मं कुरुते रुनः ॥ ११८
 आत्मैव देवता सर्वाः सर्वमात्मन्यवस्थितम् ।
 आत्मा हि जनयत्येषां कर्मयोगं शरीरिणाम् ॥ ११९
 सर्वं सन्निवेशयेत् खेषु चेष्टनस्यर्शनेऽनिलम् ।
 भक्तिद्वयोः परं तेजः स्नेहेऽपो गाश्च मूर्तिषु ॥ १२०
 मनसीन्द्रं दिशः श्रोत्रे क्रान्ते विष्णुं बले हरम् ।
 वाय्वग्निं मित्रमुत्सर्गं प्रजने च प्रजापतिम् ॥ १२१
 प्रशासितारं सर्वेषामणीयांसमणोरपि ।
 रुक्माभं स्वप्रधौगम्यं विद्यान्तं पुरुषं परम् ॥ १२२
 एतमेके वदत्यग्निं मनुमन्ये प्रजापतिम् ।
 इन्द्रमेके परे प्राणमधरे ब्रह्म शाश्वतम् ॥ १२३
 एष सर्वाणि भूतानि पञ्चभिर्याप्य मूर्तिभिः ।
 जन्मवृद्धिच्यैर्नित्यं संसारयति चक्रवत् ॥ १२४

एवं यः सर्वभूतेषु पश्यत्यात्मानमात्मना ।

स सर्वसमतामेत्य ब्रह्माभ्येति परं पदम् ॥ १२५

इत्येतन्ममानवं शास्त्रं भृगुप्रोक्तं पठन् द्विजः ।

सर्वत्याचारवान्वित्यं यथेष्टं प्राप्नुयाद्भक्तिम् ॥ १२६

इति मानवे धर्मशास्त्रे भृगुप्रोक्तायां संहितायां

द्वादशोऽध्यायः ॥

मनुसंहिता समाप्ता ।

NEW RELEASES FROM E. B. L.

प्राचीन भारतीय राजनीतिक विचारक —डॉ० किरण टण्डन (1987)	120.00
जैन संस्कृत महाकाव्यों में भारतीय समाज— डॉ० मोहन चन्द (1988)	200 00
कुमारिलभट्टकृत तन्त्रवार्त्तिक का स्मृतिपाद —डॉ० विनीता निगम (1988)	150 00
मध्य हिमालय की महिलाओं का सामाजिक एवं आर्थिक जीवन —कृष्णा भट्ट (1988)	60.00
श्रीहनुमद्भूतम् (सन्देशकाव्यम्) —डॉ० हरिनारायण दीक्षित (1987)	60 00
गोपालबन्धुः (कथाकाव्यम्)—डॉ० हरिनारायण दीक्षित (1988)	50.00
शोधलेखावली -- डा० हरिनारायण दीक्षित (1988)	100.00
SĀMKHYASĀRA (Vijñanabhikṣu) (Text with Eng. Translation)—Dr. Shiv Kumar (1988)	100.00
आशाधरभट्ट (संस्कृत साहित्य शास्त्र में)—डॉ० जगदीश प्रसाद मिश्र (1987)	150.00
ĀTMATATTAVAVIVEKA (Text with Eng. Trans.) (Vol I), —Dr. Shiv Kumar (1987)	150.00
PALAEOGRAPHY OF MALAYALAM SCRIPT S. J. Mangalam (1987)	150.00
YOGA-SŪTRA WITH MAṆIPRABHA (Text with Eng. Trans. of Commentary)—J.H. WOODS, Ed. by Dr, Mohan Chand (1987)	100.00
कालिदास-साहित्य एवं सङ्गीत-कला—डॉ० सुषमा कुलश्रेष्ठ (1988)	250.00
शौका जनजाति : एक अध्ययन—डॉ० गिरधर सिंह नेगी (१९८८)	१००.००
THE EARLY CHĀLUKYA OF VĀTĀPI (Lirea A. D. 500-757)—Birendra Kumar Singh (1988)	100.00
INSTITUTIONALIZATION OF FOREST POLITCS : A STUDY OF KUMAUN REGION—Dr. Suprabha, V. Sahai (1988)—	80.00
CONCEPT OF RITI AND GUNA IN SANSKRIT POETICS —P.C. Lahiri (1987)	100.00
THE DHARMA ŚĀSTRA or The Hindu Law Codes (<i>Texts with English an Introduction by Prof. R. C. Pandaya [Yājñavalkya, Hārīta, Uśanās, Aṅgīras, Yama, Atri, Sāmavarta. Kātyāyana, Bṛhaspati, Dakṣa, Śātātapa, Likhīta. Śaṃkha, Gautama, Āpastamba. Vasiṣṭha, Vyāsa, Parāśara, Viṣṇu and Manu Samhitā]</i> —Manmatha Nath Dutta (Two Vols. Set)	550.00

Eastern Book Linkers

(INDOLOGICAL PUBLISHERS & BOOKSELLERS)
5825, New Chandrawal, Jawahar Nagar, DELHI-110007

Ph. 2520287